

**В. М. Гавва**

**ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

**Частина 2**

**2019**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського  
«Харківський авіаційний інститут»

**В. М. Гавва**

## **ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

**Частина 2**

**Підручник**

**Харків «ХАІ» 2019**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського  
«Харківський авіаційний інститут»

**В. М. Гавва**

## **ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

**Частина 2**

**Підручник**

**Харків «ХАІ» 2019**

УДК 327(9) (075.8)

Г 12

Рецензенти: д-р екон. наук, проф. В. А. Міщенко,  
д-р екон. наук, проф. М. С. Дороніна

**Гавва, В. М.**

Г 12 Історія міжнародних відносин [Електронний ресурс]: підручник: в 2 ч.  
/ В. М. Гавва. – Харків: Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського  
«Харків. авіац. ін-т», 2019. – Ч. 2.– 313 с.

Подано антологію формування і питання історії міжнародних відносин провідних країн та окремих регіонів від початку так званого нового часу (кінець XVII–XVIII століття) до наших днів.

Для студентів спеціальностей „Міжнародні економічні відносини”, „Економіка”, „Маркетинг” денної та заочної форм навчання при вивченні дисципліни „Історія міжнародних відносин”, а також для тих, хто цікавиться історією формування міжнародних відносин та історією дипломатії.

Табл. 1. Бібліогр.: 96 назв

УДК 327(9) (075.8)

© Гавва, В. М., 2019  
© Національний аерокосмічний  
університет ім. М. Є. Жуковського  
«Харківський авіаційний інститут», 2019

## ПЕРЕДМОВА

Сьогодні значення міжнародних економічних зв'язків і відносин у господарському розвитку окремих держав різко зросло. Головними чинниками цього всесвітньо-історичного процесу стали: широка інтернаціоналізація виробництва, економічного й духовного життя людства; науково-технічна революція, що втягує всі без винятку країни в систему всесвітнього поділу праці; глобальні проблеми сучасності, які визначають необхідність об'єднання зусиль світового співтовариства для їхнього вирішення.

Перехід людства в нову епоху свого розвитку, характерними ознаками якої стають зростаюча економічна єдність світу, загальнопланетарне мислення, пріоритет загальнолюдських інтересів і цінностей при вирішенні яких-небудь проблем, показав, що в той же час зростає загроза подальшому існуванню людства як біологічного виду внаслідок ядерних і екологічних катастроф. Проблема його виживання має основний характер, і тут немає й не може бути ніяких альтернатив. Ця визначальна ідея початку ХХІ століття й має становити ядро, стрижневу основу нового політичного й економічного мислення.

Міжнародні відносини стають сьогодні невід'ємною складовою національного процесу розширеного відтворення. Вони все більшою мірою визначають темпи й пропорції сучасного виробництва, закономірності науково-технічного прогресу, формують обличчя економіки ХХІ сторіччя. Надмірне й безсистемне використання навколишньої природи призвело до становища, що може мати катастрофічні наслідки для усього людства. До того ж індустріальна модель уже наштовхується на природні обмеження - скорочення корисних копалин та інших ресурсів, викликане екстенсивним розширенням виробництва.

Все це стимулює пошук принципово нових форм економічного життя, що передбачають, з одного боку, дематеріалізацію виробництва, його мініатюризацію, нові способи організації й суспільного поділу праці, а з іншого боку – формування ноосферної економіки, що буде ґрунтуватися переважно на використанні інтелектуального потенціалу людини. Все більшого розмаху буде набувати космічне виробництво.

Ноосферно-космічна економіка третього тисячоріччя означатиме глибоку інтеграцію національних господарств у систему єдиного світового розподілу праці, у єдине світове господарство. Якісно нові продуктивні сили будуть набувати характеру світових, а весь процес економічного розвитку – підпорядковуватися закономірностям загальнопланетарного, загальноцивілізаційного характеру. Все це викликатиме зростаючу взаємодію, взаємопроникнення національних і міжнародних економічних відносин, формування якісно нової структури, що ґрунтується на принципово новій науковій парадигмі, контури якої можуть бути намічені тільки на

основі глибокого вивчення найбільш істотних тенденцій, законів і закономірностей розвитку світової економіки й господарських зв'язків.

Міжнародні відносини сьогодні мають досліджуватися й вивчатися як цілісна система й розглядатися одночасно в декількох площинах.

По-перше, необхідно виявити найбільш загальні закономірності універсального характеру, які відображають генезис і структуру світового господарства, його функціонування як цілісної системи на основі широкої взаємодії ендогенних і екзогенних чинників.

По-друге, потрібно визначити форми прояву цих закономірностей у різних секторах і регіонах, інтеграційних об'єднаннях, економічних союзах і окремих країнах світової спільноти, що значно конкретизує предмет і метод дослідження міжнародних економічних відносин.

По-третє, вся сукупність світових господарських зв'язків, будучи невіддільною від свого матеріального субстрату продуктивних сил, має аналізуватися під кутом зору динамічних якісних змін, що відбуваються в їхньому розвитку.

По-четверте, міжнародні господарські зв'язки слід розглядати в аспекті створення адекватного механізму регулювання й управління ними на національному й інтернаціональному рівнях.

Розгалужена ієрархічна структура світового господарства відбиває складну сукупність відносин, які мають характер субстанціальних при формуванні й розвитку такої системи. Це, насамперед, відносини власності на засоби й умови виробництва, розглянуті у світовому контексті ще в недалекому минулому внаслідок заідеологізованості поглядів не інакше як у конфронтаційно-антагоністичному світлі. Аналіз показує, що абсолютизація однієї з форм власності, її насадження адміністративними методами призводять до важких соціально-економічних наслідків, які супроводжуються досить гострими кризовими явищами у всіх сферах громадського життя. Практика свідчить про те, що у світовому масштабі відбувається об'єктивна еволюція відносин власності в напрямку зближення різних їхніх форм на основі загального процесу соціалізації продуктивних сил і виробничих відносин. Оптимальне співвідношення різних форм власності має ґрунтуватися на економічних основах і регулюватися, насамперед, економічними законами й господарською доцільністю. Важливим чинником, що формує структуру світового господарства й міжнародних відносин, є суперечлива система економічних інтересів, взаємодія яких персоніфікує різноманітні потреби окремих країн, підприємств і організацій, міждержавних та інших об'єднань. Економічні інтереси виступають наймогутнішою рушійною силою розвитку, диверсифікованості й удосконалювання системи економічних відносин світового господарства.

Актуальною є проблема адаптації, пристосування міжнародних економічних відносин до потреб та інтересів держав, інтеграційних об'єднань тощо. Цей рівень аналізу зумовлений необхідністю урахування неповторної специфіки окремих країн і регіонів (рівня індустріального розвитку,

національних, історичних та етнічних особливостей, географічного середовища, місця в міжнародному поділі праці й ін.). У цій сфері найвиразніше проявляється діалектика національного й інтернаціонального взаємозв'язку й взаємодії внутрішніх і міжнародних економічних відносин

Об'єктивність саме економічних відносин полягає в тому, що вони функціонально незалежні від своїх матеріальних носіїв, насамперед продуктивних сил, і розвиваються як окрема органічна система за своїми особливими, тільки їм властивими, законами і закономірностями. Не належачи безпосередньо до матеріальних утворень і не виражаючи їхніх властивостей, міжнародні відносини тісно взаємодіють із продуктивними силами, змінюються під їхнім впливом не тільки у формах виявлення, але й у самій сутності. У процесі розгортання технологічної революції створюється система продуктивних сил, у якій вирішальну роль починають відігравати біотехнології, електроніка, інформаційні технології й ін. Біотехнолонні продуктивні сили складають альтернативу сучасному типу індустріального розвитку; вони все більшою мірою набувають світового характеру, зумовлюючи в той же час радикальні зміни в структурі міжнародних економічних відносин.

Стрибокподібний характер міжнародних економічних відносин на нинішньому етапі потребує створення адекватних механізмів регулювання й управління ними. Їхня побудова має ґрунтуватися на глибокому й всебічному пізнанні об'єктивних законів і закономірностей розвитку світових господарських зв'язків. Економічні механізми і юридичні норми мають забезпечити оптимальне функціонування світового господарства, всіх його ланок і елементів. І тут поряд із національними все більшого значення набувають міжнародні інститути системи ООН, ОБСЄ, міжнародні банківські й кредитно-фінансові установи, а також регіональні органи управління великими виробничо-економічними системами.

У процесі консолідації світового господарства й глобалізаційних процесів зростає необхідність забезпечення його економічної рівноваги. Мова йде про необхідність збалансованого розвитку й формування важливих макроекономічних пропорцій: між матеріально-речовинною й вартісною частинами світового ВВП; попитом і пропозицією, або ж кількістю товарів і послуг, що поставляються виробниками на світовий ринок, і купівельною спроможністю споживачів; сумою цін світової торгівлі й кількістю міжнародних ліквідних засобів; міжнародними вантажоперевезеннями й сумарною потужністю транспортних засобів, що обслуговують світовий ринок; між обробними й добувними галузями промислового виробництва й т.п. Такі проблеми мають пріоритетне значення у формуванні структури механізму регулювання міжнародних економічних відносин, міжнародної відтворювальної системи й регіональних господарських комплексів ряду країн.

У пропонованому підручнику розглянуто генезис сучасних міжнародних відносин, зроблено ретроспективний погляд у глибини історії, що є корисним для незалежної України. Зараз, коли Україна намагається

повернутися в лоно світової цивілізації як самостійний гравець, надзвичайно важливим є урахування економічних відносин, які склалися між різними людськими співтовариствами протягом тисячоріч. Ще в далекій давнині господарські контакти були не тільки засобом обміну надлишками продуктів, але й важливим каналом поширення матеріальної й духовної культури, способом спілкування між народами й країнами.

Зародження елементарних форм міжнародної торгівлі почалося в епоху переходу від збирання до відтворюючої економіки, коли людина, пізнаючи навколишній світ, намагалася активно взаємодіяти з навколишньою природою. Починаючи з обміну між общинами, торгівля й інші форми господарської взаємодії досягли розквіту в старожитніх цивілізаціях Межиріччя (Шумер, Месопотамія, Вавилон), у Єгипті, древніх Китаї та Індії, Древній Греції, Римській та Візантійській імперіях, у Київській Русі, Московському князівстві та Російській імперії. Торговельні відносини з рядом країн підтримувала й Запорізька Січ.

Розвиток продуктивних сил, зростання обсягів міжнародної торгівлі зумовили виникнення нових організаційних форм і інструментів, які забезпечували зовнішньоекономічні зв'язки стародавності. Для нашого часу певний і науковий, і практичний інтерес мають такі їхні атрибути, як спеціалізація окремих країн і територій, кредитна й банківська системи стародавності тощо. Відзначені на історичних скрижалях, ці економічні категорії й зараз відіграють активну роль у налагодженні й зміцненні міждержавних зв'язків. Генетичне коріння багатьох сучасних міжнародних відносин спирається на глибоку стародавність, що певним чином ще раз підкреслює безперервність і єдність всесвітньо-історичного процесу. Тому потрібно не заперечувати минуле (як це було донедавна), а всіляко використовувати найбагатший історичний досвід стосовно до нових соціально-економічних умов і реалій.

У зарубіжній і вітчизняній спеціальній літературі прийнято вважати початком створення системи міжнародних відносин Вестфальський мир (1648), що поклав кінець Тридцятирічній війні, змінив всю зовнішньополітичну обстановку в Європі й привів до нового розміщення політичних сил. Саме тоді у Вестфалі було закладено правову основу міжнародних відносин. Вестфальська система головними суб'єктами проголосила суверенні держави.

З тих пір міжнародні відносини вдосконалювалися відповідно до змін, що відбуваються у світі. Головну роль при цьому відігравали суверенні держави, яких, особливо з катастрофою рабовласницької системи у другій половині ХХ сторіччя, ставало все більше й більше.

Спроби Наполеона в боротьбі проти Англії змінити співвідношення сил у Європі введенням її континентальної блокади не увінчалися успіхом. Важливою віхою в розвитку міжнародних відносин став так званий Віденський регламент, прийнятий на Віденському конгресі 1815 р. і відомий як «Положення щодо дипломатичних агентів». Положення це, що встановлює загальний порядок відносин між державами, на довгі роки

ввійшло в дипломатичну практику.

Поява в 1917 р. першої соціалістичної держави певним чином відбилася на стані міжнародних відносин. А створення після Другої світової війни табору соціалістичних держав взагалі розділило світ на дві системи – соціалістичну і капіталістичну і протиставило їх одна одній.

З розпадом у 1991 р. Радянського Союзу і соціалістичного табору та з ліквідацією Варшавського договору протистояння перестало існувати. Однак це призвело до швидкого зростання на міжнародній арені впливу Сполучених Штатів Америки, які почали домінувати у світі і нав'язувати свою волю іншим державам, аж до застосування сили.

Незважаючи на наростаюче протистояння, світ стає усе більше взаємозв'язаним і взаємозалежним. Найважливіше значення сьогодні мають такі проблеми: роззброювання і, насамперед, заборона ядерної зброї; регіональні конфлікти, які потребують особливої уваги до себе, для того, щоб не допустити їхнього переростання у військову небезпеку; екологія, що відіграє всезростаючу роль у житті людства.

Актуальність вивчення обкресленого кола проблем в українських навчальних закладах значно підсилюється у зв'язку з незалежністю України й виходом її на безпосередні міжнародні контакти з рядом зарубіжних держав. Ринкова економіка спонукає до широкого використання світових господарських зв'язків, найбагатшого досвіду, накопиченого людством у раціональному використанні матеріальних, фінансових, трудових та інших ресурсів.

Побудова в Україні відкритої економіки передбачає необхідність приведення її структури, господарського механізму, організаційних інститутів у відповідність із найважливішими тенденціями світового економічного розвитку. Тому забезпечення навчального процесу підручниками з історії міжнародних відносин стало невідкладним і дуже важливим завданням.

На базі публікацій Центру міжнародних економічних досліджень Українського інституту міжнародних відносин, Київського університету, Московського державного інституту міжнародних відносин (МДІМВ) та інших джерел підготовлено пропонований читачеві підручник. В Україні таке видання виходить уперше, і автор сподівається на об'єктивні критичні відгуки наукової громадськості й усіх, хто цікавиться проблемами міжнародних відносин

Значення міжнародних відносин у житті людства постійно зростає. Міжнародні зв'язки країн розширюються, і в сферу міжнародної діяльності залучаються всі нові й нові верстви населення.

Розвиток міжнародних відносин спричинило необхідність підготовки фахівців-міжнародників у різних країнах. Виникнення незалежної України на світовій арені й розширення її зовнішньополітичних контактів порушило питання про підготовку і в Україні фахівців-міжнародників, у тому числі з міжнародної економіки

Хронологічними рамками підручника є період від епохи пізнього

неоліту (VII – IV тисячоріччя до н.е.) до наших днів (2012 р.).

Підручник складається з одинадцяти розділів, які розміщені у двох його частинах:

#### Частина 1

1. Зародження й розвиток господарських зв'язків між общинами.
2. Міжнародні відносини Древнього світу.
3. Міжнародні відносини в середні віки.
4. Міжнародні відносини пізнього Середньовіччя.
5. Міжнародні відносини на початку нового часу (кінець XVII – XVIII ст.).

#### Частина 2

6. Міжнародні відносини в новий час (1789 – 1871 рр.).
7. Міжнародні відносини в другій половині XIX ст.
8. Міжнародні відносини в першій половині XX в. (1900 – 1945 рр.).
9. Міжнародні відносини в другій половині XX ст. (1945 – 2000 рр.).
10. Україна як суб'єкт міжнародних відносин.
11. Сучасний стан і перспективи розвитку системи міжнародних відносин.

Після кожного розділу пропонуються контрольні запитання для самоперевірки. Наприкінці кожної із частин підручника розміщено список літератури, що охоплює всі одинадцять розділів.

Підручник не претендує на повне висвітлення всіх подій і остаточні висновки, але пропонує сучасні оцінки як минулим періодам історії міжнародних відносин, так і деяким найважливішим подіям зовнішньої політики окремих держав.

## 6 МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В НОВИЙ ЧАС ( 1789 – 1871 рр.)

Дворянсько-династичній дипломатії абсолютних монархій XVIII ст. був нанесений нищівний удар Великою французькою буржуазною революцією 1789-1794 рр.

На противагу дворянсько-династичній зовнішній політиці й самовладдю абсолютних монархів у боротьбі за владу буржуазія висунула принцип верховенства нації<sup>1</sup>.

Уперше принцип верховенства нації був проголошений в галузі дипломатії в Сполучених Штатах Америки в період боротьби за незалежність (1775 – 1782 рр.), а Французька буржуазна революція кінця XVIII ст. привела до подальшого розвитку цього принципу.

Буржуазія, що перемогла у Франції в роки революції, прагнула підпорядкувати своїм класовим інтересам керівництво зовнішньою політикою. У боротьбі проти феодально-монархічних сил вона проголосила гасла рівності народів, їхньої свободи й братерства. Вона демонстративно відкинула політику завоювань і таємних договорів. Але проголошена в такий спосіб нова зовнішня політика не знайшла впровадження і залишилася в рамках словесних декларацій, якщо не визнавати окремих спроб її практичного застосування у Франції в період до термідоріанського перевороту<sup>2</sup>.

Після подій 9 термідора починається відновлення багатьох інститутів і методів дипломатії абсолютизму. Переходячи до завойовницької зовнішньої політики, буржуазія почала використовувати прийоми старої дипломатії абсолютних монархій, видозмінивши й пристосовавши їх до власних класових цілей. У цей період у Франції відновлюється міністерство закордонних справ, воскресають ранги французьких дипломатичних представників, відроджуються колишні форми дипломатичних відносин і кореспонденції. Відновлюється впливова каста професійних дипломатів, що набираються переважно з рядів дворянства. Однак надалі на керівництві зовнішньою політикою позначилося зміцнення парламентського ладу й буржуазно-демократичних свобод у передових країнах. Преса й політичні партії отримують значний вплив на дипломатію й міжнародні відносини. У дипломатичні зносини вноситься трохи більше гласності.

У міру розвитку парламентських канонів діяльність міністрів закордонних справ і послів піддається деякому контролю представницьких установ. Вплив прогресу техніки, зокрема вдосконалення засобів зв'язку, також впливає на організацію управління зовнішньою політикою: більша швидкість комунікацій сприяє більшій централізації й оперативності дипломатичного керування.

---

<sup>1</sup> Нація – історично складена стійка спільнота людей, поєднана мовою, територією, економічним життям і культурологічною ментальністю.

<sup>2</sup> Термідоріанський переворот – переворот, який відбувся 27 липня 1794 року (9 термідора II року згідно з республіканським календарем) у Франції і призвів до арешту і страти Максиміліана Робесп'єра та його прибічників, а також до згорання режиму революційного уряду та періоду Термідоріанської реакції.

Зберігши чимало методів дипломатії абсолютних монархій, буржуазія внесла до них, однак, свою ідеологію. В XIX ст. рідкими були обміни територій між династіями. Питання династичних шлюбів і спадщин вже перестали відігравати колишню роль у міжнародних відносинах. Перед дипломатією виникають питання боротьби за національне звільнення – в Європі й у Латинській Америці. Зростає значення питань митної політики і торгових договорів, боротьби промислової буржуазії за ринки збуту своїх товарів. Більшу роль починають відігравати проблеми національного об'єднання тих країн, де об'єднання залишилося незавершеним, – в Італії й Німеччині.

Тривала й боротьба буржуазії проти феодално-абсолютистської реакції. У дипломатії ця боротьба нерідко набувала форми зіткнення принципів, висунутих різними урядами. На початку XIX ст. феодално-монархічна дипломатія відкрито проголошувала втручання у внутрішні справи інших держав з метою придушення революцій і принципів легітимізму як засіб для відновлення повалених династій і реставрування старих порядків.

На противагу цьому буржуазія в ряді держав висунула принцип «невтручання». Цей принцип впливав з ідеї верховенства нації і був засобом дипломатичного захисту інтересів нового класу, що приходив до влади – то мирним шляхом, то за допомогою революційного насильства у результаті внутрішнього розвитку даної країни. Боротьба принципів дворянсько-династичної дипломатії й буржуазної дипломатії є характерною рисою міжнародних відносин першої половини XIX ст.

Протягом періоду 1789–1871 рр. історія міжнародних відносин і дипломатії проходить кілька етапів. У 1789–1794 рр. у центрі міжнародної політики стоїть боротьба французької революції з контрреволюційною коаліцією, керованою Англією.

Надалі майже до 1815 р. основним явищем міжнародного життя була боротьба буржуазної Франції з Англією – у Європі, на морях і в колоніях. На європейському континенті Росія стала головним і самим могутнім супротивником Франції, яка намагалася підпорядкувати своєму пануванню всю Європу, що теж мала свої загарбницькі прагнення стосовно деяких частин Азії й Африки. Перемога в цій боротьбі виявилася на стороні Росії й Англії. Промислова перевага, панування на морі й величезні багатства, награбовані англійською буржуазією ще в період первісного накопичення капіталу, сприяли її торжеству над Францією. Але перемогти Францію виявилось можливим тільки завдяки Росії. Сили Наполеона I були надламані в 1812 р. на теренах Росії, а в 1813 р. доля його імперії була вирішена вступом російської армії в межі Західної Європи. Англія в XIX сторіччі, як вона нерідко робила це й раніше, веде війни на континенті чужими руками, здобуваючи союзників за грошові субсидії або використовуючи протиріччя між державами континенту. Цей метод був і залишається одним з основних у британській дипломатії.

Поразка буржуазної Франції була зумовлена зіткненням із силами, що перевершували міць Французької імперії. Прагнучи підкорити французькій буржуазії всю Європу і зломити англійську гегемонію континентальною блокадою, Наполеон сформував проти себе потужну коаліцію країн Європи на

чолі з Росією і Англією і протидію національно-визвольних рухів європейських народів.

Тепер уже не тільки уряди старої Європи боролися проти Франції, як це було в роки французької революції: загроза іноземного панування викликала підйом національної самосвідомості і патріотизму народів і, насамперед, російського народу, незалежність якого опинилася в небезпеці.

Розгром Наполеона завершується в 1814 – 1815 рр. спробою Англії, Росії, Австрії й Пруссії на Віденському конгресі поділити територію Європи відповідно до своїх інтересів і установити режим дворянсько-абсолютистської реакції.

З початком Віденського конгресу в Європі встановилося панування великих держав – головних учасників конгресу. Після прийняття Франції в число цих держав їх стало п'ять – Англія, Росія, Австрія, Пруссія і Франція. До середини ХІХ ст. керівну роль відіграли перші три держави. Дипломатичні відносини держав від Віденського конгресу до 60-х років ХІХ ст. розвиваються в умовах переваги і взаємного суперництва промислової олігархічної Англії і військово-феодальних імперій (Російської і Австрійської).

Основними чинниками, що визначали напрямок зовнішньої політики великих держав у період діяльності Священного союзу<sup>1</sup>, були зіткнення їхніх загарбницьких інтересів, національно-визвольні рухи, буржуазні революції, породжувані успіхами капіталістичного розвитку.

Спроба великих держав відновити феодально-абсолютистські порядки після розгрому Наполеона I була приречена на невдачу. По-перше, спроба суперечила процесу капіталістичного розвитку Європи й росту молодих національних держав. Буржуазні революції 20-х, 30-х і 40-х років ХІХ ст. підривали феодалізм і необмежену владу монархів. По-друге, у Священному союзі намагалися співробітничати держави з явно суперечливими прагненнями і інтересами.

Основні міжнародні протиріччя, які зруйнували Священний союз, полягали в протилежності інтересів промислово-капіталістичної Англії й феодально-монархічних держав – Росії, Австрії й інших. Ця протилежність позначилася на ставленні трьох держав до національно-визвольних рухів у Європі й Америці. Австрія й Росія, як правило, прагнули до придушення національно-визвольних рухів. Англійська дипломатія прагнула підкорити звільнені молоді держави своєму впливу, але діяла при цьому в ряді випадків під прапором підтримки національно-визвольної боротьби – особливо в іспанських колоніях.

---

<sup>1</sup> Після остаточного повалення Наполеона в Європі виникло і закріпилося прагнення до збереження встановленого міжнародного порядку, причому засобом для цього вважався постійний союз Європейських монархів і періодичне скликання міжнародних конгресів. Російський імператор Олександр I був гарячим прихильником цієї ідеї. 26 вересня 1815 року за його ініціативою було оголошено про створення Священного союзу, а документ про це був підписаний також імператором Францем I Австрійським і королем Фрідріхом Вільгельмом III Пруським. До цієї угоди згодом приєдналися практично всі монархи Європи за виключенням Великобританії і Османської імперії. Цей союз мав зберігати незмінність рішень Віденського конгресу 1814 – 1815 рр. і встановленої ним системи міжнародних відносин. Виходячи з принципів підтримки правлячих монархічних династій, учасники цього союзу боролися з будь-яким проявом революційного і національно-визвольного руху в Європі.

Не слід думати, що правлячі класи Англії насправді керувалися інтересами народів і їхнього звільнення. Вони розраховували, що нові національні держави будуть мати потребу в англійських грошах, торговельному флоті й товарах. Однак Англія, проводячи таку політику, відходила від Священного союзу.

Відмітною рисою англійської дипломатії було маскування загарбницьких інтересів англійської буржуазії принципами лібералізму. На ділі англійська буржуазія боялася демократичних і революційних рухів і не бажала надавати політичні права англійському робітничому класу й підвладним колоніальним народам. У результаті до середини XIX ст. Англія разом із Росією стала одним із найважливіших і потужних оплотів європейської реакції. Під час подій 1848 – 1849 рр., за словами Маркса і Енгельса, Англія була «контрреволюційною скелею», об яку розбивалися хвилі революції.

У XIX ст. Англія зміцнює свою колоніальну монополію: завершення завоювання Індії й перша «опіумна війна», почата з метою поневолення Китаю за допомогою нерівноправних договорів, стали важливими кроками англійського капіталізму в цьому напрямку.

До середини XIX ст. Англія висуває гасло свободи торгівлі – фритредерства. Не боячись нічиєї конкуренції завдяки всебічній перевазі своєї промисловості й флоту, англійська буржуазія бачить у свободі торгівлі шлях зміцнення свого монопольного положення «майстерні світу», найбільшої індустріальної держави.

В Америці Англія підкорила своєму економічному й політичному впливу молоді латиноамериканські держави. Виникши в результаті скинення колоніального ярма Іспанії й Португалії, ці держави на довгий час потрапили в залежність від Англії.

Суперником Англії й інших старих колоніальних держав у Новому Світі стали США. Їх швидке економічне зростання і територіальна експансія супроводжувалися розвитком намірів домогтися переважного впливу на всьому американському континенті. Уряд США, бажаючи позбутися конкурентів, виступив під прапором боротьби проти нових територіальних захватів європейських держав в Америці й проти їхнього втручання в американські справи. Це не перешкоджало тому, що зі своєї сторони США відмовилися зробити заяву про те, що самі вони не прагнуть до захватів. «Доктрина Монро» (1823 р.), що виражала цей курс політики, по суті мала на меті усталити незалежне міжнародне становище США, підняти їхній вплив у всій Америці й усунути можливі перешкоди з боку європейських держав для подальшої територіальної експансії США.

США були зайняті розширенням своїх володінь. Вони збагачувалися шляхом нейтральної торгівлі під час війн між європейськими державами. Однак США ще не мали у своєму розпорядженні потужностей для значного втручання в європейські конфлікти. Наслідком цього була тривала відстороненість США від участі у війнах і союзах європейських держав. Вплив США в Європі був тоді незначним.

Саме взаємини європейських держав були в XIX ст. у центрі міжнародної політики. На континенті Європи в 1815 – 1853 рр. провідною державою була

Росія. Посилення міжнародного впливу Росії після 1815 р. було результатом її вирішальної ролі в розгромі наполеонівської імперії.

Російське самодержавство зберігало відносну міцність приблизно до середини XIX ст., у той час як підвалини інших дворянських монархій Європи були вже значною мірою розхитані в результаті капіталістичного розвитку й назрівання буржуазних революцій.

На відміну від країн Заходу в Росії на початку XIX ст. не було розвиненої й політично зрілої буржуазії. Робітничого класу як революційної сили в першій половині XIX ст. ще не існувало. Багатомільйонне російське селянство, що було невичерпним джерелом живої сили для держави та її армії, перебувало у положенні пригнобленої й закріпаченої маси. Розрізнені спалахи незліченних селянських повстань у першій половині століття не могли серйозно послабити силу царської поліції, армії й чиновництва. Царська Росія з її величезною слухняною армією та її дипломатією стала жандармом Європи, одним із головних душителів революційних і національно-визвольних рухів. Реакційні елементи Австрії й Німеччини шукали в Петербурзі допомоги проти збурювання й виступу своїх народів.

При Миколі I міжнародний вплив царської Росії досягає вищої межі. В 1849 р. збройні сили царизму допомогли австрійській монархії придушити революцію в Угорщині. У Німеччині царат також виступає проти революції. Разом із західними державами – Англією і Францією – він в 1849 – 1850 рр. зашкодив Пруссії, що стала на чолі об'єднаних прагнень німецької буржуазії, витиснути з Німеччини вплив більш відсталого Австрійського імперії.

Боротьба з національно-визвольними й революційними рухами довгий час була основою співробітництва Австрії і Росії. Однак обидві держави розділялися протиріччями їхніх інтересів у східному питанні. На Сході Росія зіштовхувалася як з Англією, так і з Австрією. Тут навіть у період апогею політики Священного союзу Росія, дбаючи лише про свої інтереси, не відмовлялася від підтримки національно-визвольної боротьби слов'ян і греків проти турецького панування.

Всі ці протиріччя призвели до остаточного розпаду Священного союзу. До того ж з'ясувалася утопічність мети, заради якої він був створений, – безнадійність спроб відновити феодальний лад у країнах Західної Європи.

На противагу непримиренності і ворожнечі між державами серед робітничого класу Західної Європи до середини XIX ст. зріє свідомість великої міжнародної солідарності пролетаріату. Ця ідея знаходить своє бойове вираження в гаслі «Маніфесту Комуністичної партії»: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!».

Уже в 30-х і 40-х роках XIX ст. європейський пролетаріат піднімає свій голос на захист національно-визвольних і революційних рухів проти феодально-абсолютистської контрреволюції, а також і проти буржуазії, усе більш схильної до позицій реакції. Поступово робітничий клас стає силою, здатною впливати на буржуазну дипломатію: так, під час громадянської війни в Сполучених Штатах англійські робітники перешкодили Англії більш активно підтримати рабовласницький Південь проти Північних штатів. У цьому

полягала одна з найважливіших причин провалу спроб правлячих кіл Англії й Франції почати «хрестовий похід» на захист рабства в США. Правда, такого роду успішний вплив робітничого класу був тоді ще досить обмеженим і рідким явищем.

Після придушення революції 1848 – 1849 рр. на ціле десятиліття наступає період європейської реакції. Одним з головних зовнішньополітичних подій цього періоду була поразка Росії в Кримській війні 1853 – 1856 рр. Швидке зростання капіталізму в Західній Європі і збільшення техніко-економічної й соціально-політичної відсталості кріпосницької Росії зумовило програш цієї війни.

Після кримської поразки Росія позбулася статусу найсильнішої держави європейського континенту. Вплив царської Росії на справи Західної Європи з цього часу став поступово зменшуватися. У зовнішній політиці Росії після Кримської війни намітився перелом у бік відмови від безумовного дотримання традицій Священного союзу в справах Заходу. Реформи 60-х років і перетворення дворянсько-кріпосницької Російської імперії в поміщицько-буржуазну монархію позначилися не тільки на внутрішній політиці, але і на зовнішній політиці Росії, і на її дипломатії.

Одночасно з послабленням впливу царської Росії на справи Західної Європи зростала роль дипломатії Англії, Франції, Австрії і Пруссії в боротьбі проти революційно-демократичних рухів.

На зовнішню політику і дипломатію капіталістичних країн мала великий вплив їхня колоніальна політика. Головним засобом колоніальної експансії було відкрите насильство – завоювання, а дипломатія, особливо укладання нерівноправних договорів, була додатковим знаряддям поневолення держав Сходу і почасти Латинської Америки. Британські колонізатори широко використовували дипломатію при встановленні свого панування в Індії. На Близькому Сході дипломатична боротьба відображала зіткнення колоніальних загарбницьких інтересів Англії, Франції і царської Росії.

Зовнішня політика й дипломатія феодальних монархій Сходу відповідала інтересам їхніх панівних класів і династій. До її завдання входив у певних межах опір іноземним колонізаторам і використання протиріч між колонізаторами, а також і укладання угод з ними за рахунок свого народу й проти його інтересів. Характерними рисами дипломатії ряду держав Сходу були: тенденція до проведення політики замкнутості, нерозвиненість форм і звичаїв дипломатичних відносин між суверенними державами й постійним дипломатичним представництвом.

Феодальна відсталість держав Сходу й зрадницька політика їхньої правлячої верхівки зумовила поразки цих держав у колоніальних війнах. Перша «опіумна війна» 1839 – 1841 рр. поклала початок поневоленню Китаю нерівноправними договорами, а в 1854 – 1855 рр. у дипломатичні й торговельні відносини з капіталістичними країнами була примусово залучена Японія.

## **6.1 Міжнародні відносини Американської буржуазної республіки (1775 – 1794 рр.)**

### **6.1.1 Відділення 13 американських колоній від Англії**

В 70-х роках XVIII століття тринадцять англійських колоній, які займали вузьку смугу на Атлантичному узбережжі північноамериканського континенту, повстали проти їхньої метрополії, що гнітила, – Англії – і утворили перше в Америці самостійну державу – республіку Сполучених Штатів Америки.

У ході війни проти Англії, що тривала сім років, ці колонії звільнилися від гніту своєї колишньої метрополії, що стискувала розвиток їхньої промисловості й торгівлі й захопила в колоніях кращі землі для англійської аристократії.

На початку 1776 р. Томас Пейн<sup>1</sup> у своєму памфлеті «Здоровий глузд», що розійшовся в сотнях тисяч екземплярів, писав: «Період дебатів закінчився. Зброя – як останній ресурс – має вирішити суперечку». Пейн відображав настрої народних мас колоній, американських ополченців і солдатів, що вимагали відмови від компромісу з англійським урядом і остаточним розривом із ним.

4 липня 1776 р. Континентальний конгрес, прийнявши під тиском народних мас Декларацію незалежності, розірвав ланцюги колоніальної залежності США від Англії.

Коли стало відомо, що Континентальний конгрес прийняв цю декларацію, ентузіазм народних мас був величезний. Текст декларації читали на вулицях і площах, протягом всієї ночі палили багаття, стріляли й дзвонили у дзвони.

Американська дипломатія – дипломатія буржуазної республіки – проголосила деякі нові принципи.

В «Одноголосній декларації тринадцяти Сполучених Штатів Америки», складеній Томасом Джефферсоном, представником лівого крила просвітництва XVIII ст., говорилося:

«Ми вважаємо очевидними такі істини: всі люди створені рівними, і всі вони обдаровані своїм творцем деякими невідчужуваними правами, до числа яких належать: життя, воля й прагнення до щастя. Уряд отримує свою владу від підлеглих. Право народу – змінити або знищити його».

Основний зміст цього документа – заява «перед лицем всього людства» про причини, що викликали розрив між колоніями й метрополією. Необхідність цього розриву обґрунтовувалася положенням про те, що колоніальна залежність суперечить «невідчужуваним правам людей» на життя, волю, прагнення до щастя і праву народу засновувати правління по своїй волі. Прогресивна ідея народного суверенітету, що використана у цьому документі як обґрунтування права

---

<sup>1</sup> **Томас Пейн** (народ. 29 січня 1737 року у Тетфорді (Великобританія) – помер 8 червня 1809 року у Нью-Йорку (США)) – англо-американський письменник, філософ, публіцист, прозваний «хрещеним батьком США».

Вперше прибув до Америки у віці 37 років. Пейн підтримав сепаратистські настрої у популярному памфлеті «Здоровий сенс» (1776) і став ідеологом Американської революції. У трактаті «Права людини» (1791) виступив з обґрунтуванням Французької революції з позицій Просвітництва, за що був обраний до Конвенту в 1792 році (хоча не говорив французькою). В 1794 році написав філософський труд «Вік розуму», проникнутий ідеями деїзму і вірою у перемогу розуму.

колоній на відділення від Англії, стала в той же час декларативним загальним положенням про те, як має бути організовано правління в державі.

У заключній частині декларації говорилося: «...Ми, представники Сполучених Штатів Америки, зібравшись на загальний конгрес, волаючи до вищого судді світу із завіренням про чистоту наших намірів, в ім'я й владою доброго народу цих колоній, урочисто й привселюдно заявляємо, що ці об'єднані колонії є й по праву мають бути вільними й незалежними державами». Таким чином, ідея народного суверенітету в декларації тісно пов'язана з боротьбою проти колоніального гноблення, за незалежність колоній.

Була ще третя важлива ідея в декларації – осуд рабства, із чого логічно випливала вимога про звільнення невольників. Однак через опір представників південних штатів відповідний пункт із декларації був викреслений.

Прогресивний принцип народного верховенства був використаний для обґрунтування звільнення колонії від своєї метрополії, але американська буржуазія була далекою від його послідовного застосування. Проголошення цього принципу не перешкодило тому, що в Сполучених Штатах Америки залишилося узаконеним рабство чорношкірих і провадилося масове звіряче пограбування й винищування індіанців. Проголошення принципу народного суверенітету в умовах буржуазного ладу не перешкодило й тому, що Сполучені Штати Америки надалі стали класичним прикладом суспільної нерівності.

Сама форма ведення зовнішніх справ у республіці Сполучених Штатів, яка виборювала незалежність, мала деякі нові риси. Спочатку зовнішніми відносинами відав пленум Континентального конгресу. Потім міжнародні справи перейшли до призначених Конгресом комітетів особам, відповідальним перед конгресом.

З моменту відкриття у Філадельфії першого Континентального конгресу, що засідав з 5 вересня 1774 р. аж до 4 липня 1776 р. – дня проголошення незалежності, цей з'їзд представників повсталих колоній не зважувався просити допомоги у іноземних держав. Таке звертання Континентального конгресу могло б створити для англійського уряду формальний привід до обвинувачення членів конгресу в державній зраді. Конгрес відкрито звертався за сприянням тільки до інших британських колоній і до народу Ірландії. Формальне заснування органа, що відповідає міністерству закордонних справ, мало місце 29 листопада 1775 р. Тоді був призначений комітет для секретної кореспонденції із друзями колоній у Великобританії, Ірландії та в інших частинах світу<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Комітет для секретної кореспонденції існував до квітня 1777 р., коли був замінений комітетом з іноземних справ. З 1781 р. було засновано відомство (департамент) іноземних справ Континентального конгресу. З листопада цього року його очолив у званні державного секретаря Роберт Лівінгстон. З 1789 р. згідно з новою конституцією орган, що опікується зовнішньою політикою США, називають державним департаментом. Окрім керування дипломатією США, державний департамент Сполучених Штатів зберігає «велику печатку», публікує законодавчі акти і резолюції конгресу, а також державні договори. Його глава – державний секретар – опікується також листуванням президента з губернаторами штатів.

Конституцією США передбачено, що у випадку смерті президента і віце-президента державний секретар виконує обов'язки президента.

Оскільки президент очолює уряд, а віце-президент головує в сенаті й активної участі у діях виконавчої гілки влади не бере, державний секретар фактично є заступником президента як голови уряду.

У січні 1776 р. конгрес уповноважив комітет секретної кореспонденції укласти договори з іноземними фірмами на вивіз колоніальних товарів на 40 тисяч фунтів стерлінгів із ввозом товарів на ту ж суму, «щоб зберегти дружбу й довіру індіанців і позбавити їх скрути у зв'язку з нестачею необхідного для життя».

Насправді мова йшла зовсім не про ввіз в Америку товарів, потрібних для індіанців, а про таємницю закупівлі в Європі зброї й амуніції для американської армії. Ще з 1763 р., із часу початку конфлікту колоній з Англією, її суперниця Франція утримувала в Америці секретних агентів, повідомлення яких прочитувалися самим королем, а наприкінці 1775 р. у Філадельфію прибуло два французьких торговельних представники. З ними американці уклали контракти на одержання пороху й зброї, що секретним способом перевозилися до Америки. Незабаром після цього (3 березня 1776 р.) секретний комітет послав члена Континентального конгресу Сайласа Діна у Францію як свого таємного представника. Йому було доручено домогтися подальшої допомоги від Франції, ворожість якої до Англії була загальновідомою.

Діну пропонувалося вручити лист від Франкліна Жюльєну Давіду Ле Руа, вченому і архітектору, і д-ру Барбе Дюбуру (що видали в 1773 р. повне зібрання творів Франкліна) – обидва вони були друзями американців. Передбачалося, що через Дюбура можна буде зв'язатися з де Верженном, міністром закордонних справ. Одержавши аудієнцію у де Верженна, Сайлас Дін міг уже не представлятися більше американським купцем, який цікавиться визначними пам'ятками Парижа, а показати свої вірчі грамоти й офіційно просити французький уряд допомогти конгресу одержати зброю й амуніцію безпосередньо від Франції або хоча б через яку-небудь іншу європейську державу. Виконавши свою місію у Франції, Дін мав направитися з аналогічним дорученням у Голландію. Як видно зі сказаного, при посиланні Дина в Європу була передбачена ціла система камуфляжу дійсних цілей його дипломатичної місії.

Дипломати американської республіки зустріли у Франції підтримку передових кіл буржуазії й ліберального дворянства, наприклад, маркіза Лафайєта і знаменитого драматурга Бомарше. Співчутливо ставився до американців і граф де Верженн – міністр закордонних справ королівського уряду. Шарль де Верженн був дипломатом старої школи, що дотримувалась відомого правила Макіавеллі – «всі засоби гарні, аби тільки вони вели до мети». Де Верженн любив говорити, що, маючи з ким-небудь справу, завжди треба демонструвати партнерові, що піклуєшся тільки про його інтереси, не думаючи про свої власні: чим більше вдасться вселити цю думку, тим легше досягти своїх цілей. Позиція аристократа де Верженна відносно США була в цілому доброзичлива – де Верженн бачив у новій державі природного супротивника Англії – давнього ворога французького короля. При цьому він керувався цілим рядом міркувань. Насамперед він шукав реваншу за приниження, понесене Францією після невдалої семирічної війни, коли вона втратила Канаду і Ост-Індію. Вступаючи у війну на стороні США, французькі дипломати розраховували, послабивши Англію, повернути Франції Канаду і захопити старі

англійські колонії у Вест-Індії, розширити французьку торгівлю на морях і зміцнити вплив Франції в Європі. Почавши з 1775 р. надавати таємну допомогу повсталим англійським колоніям в Америці, де Верженн, однак, не поспішав із прямим втручанням Франції у війну проти Англії: він вичікував, коли воюючі сторони ґрунтовно знесилять одна одну.

Французький уряд делікатну місію відносин з американцями припускав покласти на неофіційного представника. Таким призначенцем став Бомарше, автор «Севільського цирульника» і «Одруження Фігаро». З метою організації допомоги повсталим колоніям Бомарше ще в 1775 р. заснував фіктивний торговий дім «Родріґо Горталес і К<sup>0</sup>». При сприянні Бомарше Сайлас Дін переправив із Франції в Америку волонтерів-офіцерів і зброю із французьких арсеналів. Молодий французький офіцер Лафайет на власні кошти спорядив корабель і сам на цьому кораблі відплив в 1777 р. в Америку всупереч забороні короля.

Щирий друг повсталих колоній, Бомарше з надзвичайним мистецтвом і ентузіазмом виконував свою секретну місію. Він писав конгресу: «Ваші депутати, джентльмени, знайдуть в мені вірного друга, у моєму будинку – надійний притулок, у моїх скринях – гроші, а також повне сприяння для реалізації своїх завдань, будуть вони офіційної чи секретної сутності».

Коли Дін з'явився в Парижі і зв'язався з Бомарше, той посвятив американця в усі справи, не сказавши, однак, самого головного, – що він, Бомарше, є таємним агентом французького уряду. Як потім виявилось, обережність була незайвою. Дін про все розповідав Едуардові Банкрофту, теж американцеві, секретному агенту конгресу у Франції, який, однак, водночас був таємним інформатором англійського уряду.

Допомога, отримана американськими колоніями при сприянні Бомарше й Сайласа Діна, була значною. Діючи від імені фірми «Родріґо Горталес і К<sup>0</sup>», Сайлас Дін добув одяг для 20 тисяч осіб, 30 тисяч мушкетів, 100 тонн пороху, понад 300 гармат. Фірма «Горталес і К<sup>0</sup>» тільки з 1776 по 1783 рр. витратила понад 21 мільйон ліврів. Крім того, Дін одержав значну суму і від іспанського уряду, що теж перебував у ворожих стосунках з Англією.

Англійське міністерство закордонних справ, добре обізнане через своїх шпигунів у Парижі про справжній характер діяльності Діна, заявило протест французькому уряду. Англійський військовий флот став захоплювати кораблі, зафрахтовані фірмою «Горталес і К<sup>0</sup>».

### ***6.1.2 Бенжамен Франклін – американський посол у Франції***

Після проголошення «Декларації незалежності», формального відділення колоній від Англії та їхнього об'єднання в самостійну державу з'явилася можливість послати у Францію офіційного представника Сполучених Штатів. Вдалий вибір посла мав величезне значення. Американців мало знали в Європі, там перекручували навіть ім'я Вашингтона. Послом у Париж був призначений єдиний американець, що набув на той час європейської популярності. Це була

людина різнобічних дарувань, що багато років прожила в Англії в якості, представника колоній, яка мала великі особисті зв'язки також і у Франції. То був Бенжамен Франклін, один з передових людей свого часу.

На противагу багатьом своїм співгромадянам, у житті яких розумові інтереси відігравали незначну роль, Франклін був видатним мислителем, ученим і громадським діячем. Він зробив найважливіші відкриття в галузі електрики й був автором теорії кораблебудування. Великими були його пізнання й в сфері політичної економії, згодом високо оцінені К. Марксом. Франклін був обраний членом англійського Вченого королівського товариства і одержав за свої наукові праці золоту медаль Коплі<sup>1</sup> в 1753 р.

З погляду історії прийомів і методів роботи й поведінки посла, заслуговують на увагу деякі деталі того, як Франклін, представник буржуазно-демократичних кіл Америки, поводив себе в столиці Франції старого порядку. Приїхавши у Францію як посол Американської республіки, Франклін продовжував ходити, як і в Америці, у скромному коричневому каптані; волосся його були гладко причесані. Він не надягав напудреної перуки, як того вимагала європейська мода. Щоб відсутність перуки менше впадала в око, Франклін навіть у кімнаті не знімав шапку з хутра куниці. Але симпатії передових кіл французького суспільства до повсталих американців були так сильні, популярність Франкліна такою великою, що в Парижі не тільки вибачили йому таку ексцентричність, але навіть зробили його костюм зразком моди.

Франклін встановив гарні стосунки не тільки із французьким урядом, але й з більшою частиною дипломатичного корпусу, крім, зрозуміло, англійського посла лорда Стормонта. Об'єктивна політична обстановка створювала для американської дипломатії у Франції сприятливі умови. Американський посол міг використовувати стародавнє суперництво Франції й Англії, з одного боку, та симпатії передових елементів французького суспільства до Американської республіки, – з іншого. Франклін вміло використовував обидва ці чинники, щоб натиснути на Людовика XVI і на його двір з метою залучення Франції у війну з Англією.

Англійський посол пригрозив французькому уряду, що залишить Париж, якщо «главі американських заколотників» буде дозволено там з'явитися. Із цього скрутного становища французький міністр закордонних справ де Верженн знайшов своєрідний вихід: він відповів, що Франкліну було повідомлено в Нант про заборону в'їзду до Парижу, але що лист не дійшов за адресою. Тепер, коли Франклін уже перебуває в Парижі, вигнати його було б «скандальною негостинністю» і порушенням звичаїв цивілізованих народів. Таким чином, Франклін, захоплено зустрінутий, з'явився в Парижі.

---

<sup>1</sup> Медаль Коплі – вища нагорода Королівського товариства Великобританії. Присуджується «за видатні досягнення в певній галузі науки». Медаль заснував сер Годфрі Коплі (1653–1709), багатий землевласник, прихильник науки і член Королівського товариства. У своєму заповіті він дав розпорядження заснувати фонд, проценти з якого мали б щорічно спрямовуватися, за розсудом Королівського товариства, на заохочення наукової діяльності. Окрім медалі, лауреат отримував грошову премію в розмірі 100 фунтів. У наш час розмір премії збільшено до 5000 фунтів.

Свою появу Франклін зобразив як приїзд приватної особи в сімейних справах. Про приїзд Франкліна в Париж повідомив у Петербург російський посол у Парижі князь Барятинський.

«Франклін приїхав учора в Париж, – писав Барятинський 15 грудня, – Публіка настільки їм зайнята, що ні про що інше більш тепер не говорять, як про причини його сюди приїзду, і стільки різних звісток, що й знати не можна, на чому справді базуватися». На думку одних, Франклін приїхав «тільки для того, щоб віддати двох своїх онуків у тутешнє училище». Сам же він поїде у Швейцарію й «везе із собою золото в злитках на 600 тисяч ліврів... з наміром купити там собі замок і спокійно скінчити своє життя». Інші говорять, що він приїхав, щоб «тракувати із Францією» – вести переговори про союз, або щоб почати переговори з Англією про мир.

Про американські ж справи Франклін говорив, що успіхи англійців «мало чого коштують»<sup>1</sup>. Ще до від'їзду у Францію 2 березня 1776 р. Франклін послав з Філадельфії до Парижа лист, у якому висловлював думку, що якщо колонії зробляться незалежними від Англії, то, як він уповає, «головна частина їхньої комерції відкриється із Францією»<sup>2</sup>. Цей лист Франкліна, імовірно, одержав досить широкого розголосу у Франції, тому що російський посол мав можливість повідомити про його зміст у Петербург.

Посилаючи Франкліна в Париж, конгрес приєднав до нього на однакових правах ще двох співтоваришів: Сайласа Діна – енергійного, але надто довірливого й екзальтованого, і Джона Джея, верховного суддю штату Нью-Йорк. Крім цих трьох членів місії, до складу її входили ще член конгресу, делегат від Вірджинії, видний публіцист Чи Артур і Едуард Банкрофт, який, як з'ясувалося згодом, був шпигуном англійського уряду. Надалі, в 1778 р. Франклін був призначений одноособовим послом.

Говорячи про своє перебування у Франції, Франклін відзначав, що він представляв «у своїй власній особі американський уряд у Європі й був змушений діяти не тільки як посол, але і як військове й морське відомства, як скарбник, призового суду, бюро з надання допомоги полоненим і обміну їх, консул, а також торговець товарами, що прибули з Америки».

23 грудня 1776 р. американська місія в Парижі на чолі із Франкліном звернулася до міністра закордонних справ де Верженна, направивши йому документ, що вважається першою дипломатичною нотою США. У цій ноті й у наступних переговорах американці пропонували Франції укласти торговельний договір і договір про союз. Вони просили про посилення восьми військових кораблів, щоб виручити кораблі фірми «Горталес і К<sup>0</sup>», заблоковані англійськими крейсерами.

У відповідь на це звернення де Верженн обіцяв Сполученим Штатам надати негласну допомогу. Дійсно, протягом року французький уряд видав американцям 2 мільйони ліврів як дарунок і, крім того, позичив ще 1 мільйон. Однак основне питання – про союз – де Верженн поки відмовився розглядати.

---

<sup>1</sup> Архив внешней политики России, фонд «Сношения России с Францией», дело 312, л. 245 (Далі наводиться скорочено: АВПР).

<sup>2</sup> АВПР, фонд «Сношения России с Францией», дело 312, л. 168.

Прагнучи послабити свого вікового суперника – Англію, французький уряд надавав американцям грошову допомогу, проте розцінював американців як «заколотників проти законного монарха». Бажаючи допомогти американським колоніям, їхній друг Бомарше звернувся до Людовика XVI з листом. Він завіряв короля, що допомога американцям буде надаватися тільки для того, щоб зрівняти їхні сили з англійськими й зтягти війну нескінченно. Думка ця здалася Людовику XVI слухною. Однак навіть і така допомога «заколотникам» бентежила французького короля, і, погоджуючись допомогти американцям, він вважав, що робить погано.

### ***6.1.3 Укладання союзного і торговельного договорів між Францією і Сполученими Штатами (6 лютого 1778 р.)***

Тим часом положення колоній було близьким до катастрофи. У серпні 1777 р. послы Американської республіки подали французькому уряду меморандум. У ньому говорилося, що у випадку, якщо Франція не зуміє надати більш ефективну допомогу, американські колонії укладуть із Англією мир. При французькому дворі розуміли, що ця погроза цілком реальна, тим більше що і в Америці, і в Англії були прихильники припинення війни. Однак, незважаючи на критичне положення, де Верженн не поспішав з відповіддю. Тоді конгрес почав переговори з Англією, але внаслідок успіхів англійських військ ці переговори були перервані англійською стороною.

Положення в Америці ставало усе більш небезпечним для повсталих. Англійці зайняли Філадельфію, і конгресу довелося переїхати у Йорктаун. Англійці вирішили остаточно придушити повстання і направили в середні колонії велику армію під командою генерала Бергойна. До цієї воєнної операції була притягнута увага всієї Європи.

Англійський посол лорд Стормонт об'їхав всі посольства в Парижі й повідомив про те, що англійці здобули значну перемогу в першому зіткненні з американцями. Коли ж була отримана звістка про те, що корпус Бергойна, оточений під Саратоґою, в повному складі капітулював, Франклін широко розповсюдив цю звістку, розіславши за великою кількістю адрес довідку про цю історичну подію.

Отже, у грудні 1777 р. у ході воєнних дій намітився перелом на користь американців. Між США і Англією відновилися переговори про мир. Де Верженн уважно спостерігав за їхнім перебігом. Для того, щоб довідатися про результат цих переговорів, він завербував власника того будинку, у якому проживали Франклін і Дін. Цей шпигун підслуховував розмови і збирав відомості про своїх квартирантів різними способами. Він повідомив де Верженну, що переговори йдуть на повний хід і незабаром мир буде підписаний. Перемога під Саратоґою і вісті про майбутній мир переконали де Верженна і Людовика XVI у тому, що треба діяти негайно: подальше зволікання могло забезпечити мир між Англією і США, розв'язати Англії руки, що в результаті загрожувало Франції втратою нею вест-індських колоній. Тісно

пов'язаний із Франкліном Бомарше посилено переконував Людовика XVI у необхідності союзу зі Сполученими Штатами.

6 грудня 1777 р. де Верженн повідомив Франкліну, що французький уряд вирішив почати зі США переговори про союз. Роблячи цей крок, де Верженн хотів продовжити війну між американськими колоніями і Англією, сподіваючись на подальше виснаження обох сторін.

Одержавши від де Верженна обіцянку про укладання франко-американського союзу, Сполучені Штати перервали мирні переговори з Англією. Однак після досягнення цього результату де Верженн знов перестав поспішати. Він повідомив Франкліну, що договір про союз буде укладений тільки після того, як до нього приєднається Іспанія. Тим часом відповідь від іспанського уряду не могла бути отримана з тієї простої причини, що де Верженн зовсім не запитував думки Мадрида із цього приводу. Тільки 6 лютого 1778 р., одержавши звістку, що США знову відновили переговори про мир з Англією, Франклін уклав два важливих договори із Францією – про союз і про торгівлю. Договір про союз означав для Франції вступ у війну з Англією. За цим договором Франція – перша з держав – не тільки визнала суверенітет Сполучених Штатів, але й гарантувала їхню незалежність. Зі своєї сторони Сполучені Штати дали гарантію недоторканності французьких володінь в Америці. Сполучені Штати одержували право заявити домагання на британські володіння на американському континенті, включаючи Канаду, і на Бермудські острови, а Франція – на вест-індські володіння Англії. «Ми уклали наш договір про союз із Францією і договір про торгівлю, – писав Франклін своєму синові. – Вони досить вигідні для Сполучених Штатів. Пересилаю ці договори із цією поштою. Вся Європа за нас, а Англія в заціпенінні»<sup>1</sup>.

Англійський посол покинув столицю Франції. 20 березня Франклін та інші американські уповноважені разом із двадцятьма членами і співробітниками американської місії були прийняті Людовиком XVI. Однак представник США так і не був представлений дипломатичному корпусу.

Таким чином, перемога американців під Саратоґою не тільки була великою військовою подією, але й спричинила певні міжнародні наслідки. Королівський уряд Франції, переборовши свою антипатію до американських заколотників-республіканців, визнав нову американську державу, уклав із Сполученими Штатами союз і почав війну проти Англії. Конгрес одержав від французького уряду через Франкліна велику суму грошей і багато зброї. Сильна французька ескадра з 26 лінійних кораблів направилася з військами в Америку.

Воєнні дії між Англією й Францією почалися також в Індії. Французький флот тепер атакував англійські кораблі не тільки на океанських торговельних шляхах, але й у територіальних англійських водах.

---

<sup>1</sup> Петербурзька державна бібліотека ім. Салтикова-Щедріна, рукописний відділ, Фонд Сухтелена. Автографи,

#### ***6.1.4 Міжнародні відносини Сполучених Штатів і ряду держав Європи***

У 1778 р. замість Сайласа Діна, якого обвинуватили в розголошенні умов таємного договору про союз із Францією, у Париж був присланий з Америки Джон Адамс. За загальноприйнятими дипломатичними звичаями посла у яку-небудь країну може бути призначено тільки за згодою її уряду. Адамс запропонував використовувати в дипломатії нові методи, подібні тим, які були застосовані американцями у військовій справі, де вони відмовилися від лінійного строю і перейшли до дій ланцюгами і невеликими колонами. Американська міліція (загони ополченців), діючи іррегулярними методами, надавала велику підтримку регулярної армії.

У зв'язку із цим Джон Адамс, один із найвизначніших лідерів конгресу, подав думку перенести тактику іррегулярних дій і в дипломатію. Надалі з'явився навіть ходячий вираз: «міліційна дипломатія». Адамс запропонував конгресу зневажити традицію призначати послів тільки в ті країни, з якими вже встановлені дипломатичні відносини, і притому тільки тих послів, на акредитування яких є агреман, тобто попередня згода уряду країни, куди посол призначається. Адамс наполегливо радив направити послів в усі країни, з якими Сполучені Штати бажають мати відносини, не просячи згоди урядів цих країн. Франклін протестував. Але він був лише одним із трьох членів посольської місії, і його змусили підкоритися більшості.

Хоча Іспанія, пов'язана «фамільним пактом» із Францією, і вступила в 1779 р. у війну проти Англії, однак правлячі кола Іспанії досить осудливо ставилися до повстання в американських колоніях і до їхнього відділення від Англії. Ця недобррозичливість особливо підсилилася у зв'язку з тим, що під впливом повстання в англійських колоніях почався визвольний рух також і в іспанській Америці. Коли член Континентального конгресу Чи Артур був направлений у Мадрид як посол, іспанський уряд зупинив його на шляху. Після цього Чи Артур одержав призначення в Берлін. Він з'явився там, але не був прийнятий Фрідріхом II. Брата Артура – Чи Вільяма конгрес послав у Берлін і у Відень, але Чи Вільям не потрапив у жодну із цих столиць і залишився в Парижі. Адамса направили в Гаагу, але спочатку він не домогся визнання Сполучених Штатів Нідерландською республікою. Тільки пізніше, в 1782 р. Нідерланди визнали Джона Адамса як посла США. Безуспішно намагався одержати визнання своєї країни при дворі Катерини II Френсіс Дейна.

27 серпня 1781 р. Дейна разом із своїм секретарем Джоном Куїнсі Адамсом прибув у Петербург. Північна столиця, за виразом американського історика Крессона, тепер зробилася «дипломатичною віссю справ, життєво важливих для боротьби американців».

Англійський посол у Петербурзі Гарріс ще в січні 1778 р. зробив російському уряду пропозицію про наступальний і оборонний союз Англії й Росії для того, щоб Росія оголосила війну Франції і вступила також у війну зі США і Туреччиною. Однак Катерина II відмовилася від союзу з Англією. У червні 1779 р. Гарріс ще раз, і знову безуспішно, просив російський двір про

допомогу. 26 листопада він через Паніна<sup>1</sup> знову звернувся до російського уряду, повідомляючи, що Англія жадає миру, і просив укласти союз із Англією на будь-яких умовах. Три місяці він чекав відповіді й знову одержав відмову.

Після цього Гарріс став домагатися посередництва Росії в укладанні миру між Англією та її супротивниками. Цього разу петербурзький уряд дав згоду. Під час перебування Дейни в Петербурзі російська імператриця (разом з австрійським імператором) вважалася посередницею в мирних переговорах між Англією й державами, що воювали проти неї. Тому прийняття посла США – країни, що відділялася від Англії шляхом повстання й перебувала у війні проти своєї колишньої метрополії, – могло б бути витлумачено в Англії як порушення неупередженого посередництва.

Дейна, прибувши до Петербургу, побачив, що обставини не сприяють місії пред'явлення їм своїх вірчих грамот. Тільки після фактичного закінчення війни Дейна вирішив зробити формальне звернення до російського уряду із пропозицією визнати Сполучені Штати Америки. Він доводив, що Сполучені Штати виникли з волі американського народу й вже визнані не тільки англійським королем, оскільки він погодився на переговори з ними, але й англійським парламентом, що представляє англійську націю. Таким чином, Дейна висунув як аргумент у дипломатичних переговорах новий принцип народного суверенітету. Єкатеринінські дипломати відповіли Дейні, що вони не заперечують існування Сполучених Штатів, але що вони не визнають їх формально доти, поки цього не зробить «законний король» Георг III в остаточному мирному договорі. Інакше кажучи, принципу народного суверенітету російські дипломати протиставили принцип легітимізму, вважаючи, що визнання американської держави може піти тільки за згодою «законного» монарха. Англійський уряд протестував у Петербурзі проти можливого визнання Дейни. Сваритися з Англією через Америку Катерина II вважала недоцільним, побоюючись протидії Англії російській політиці на Близькому Сході.

У той час передові люди Росії – Радищев, Новиков та їхні однодумці привітали боротьбу американців за незалежність і спочатку навіть ідеалізували цю боротьбу. Але надалі Радищев, бичуючи російське кріпосництво, настільки ж гнівно засуджував винищення індіанців, нелюдську експлуатацію рабів і убогість народних низів у США.

Після укладання договору 1778 р. між Францією й США англійське панування на морі виявилось під загрозою. Проти Англії виступили дві сильні морські держави – Франція і Іспанія. Восени 1779 р. Георг III звернувся до Катерини II з тривожним листом, у якому знову просив про допомогу.

«Сестро моя! – писав англійський король. – Я захоплений був величчю ваших талантів, шляхетністю ваших почуттів і широтою ваших поглядів. Нинішнє положення в Південній Європі надає цим якостям нову можливість вигідно розгорнутися й довершити славу вашого царювання. Наміри ворогів

---

<sup>1</sup> Панін Микита Іванович (1718 – 1783), граф, російський державний діяч. Вихователь Павла I. У 1763 – 1781 рр. керував Колегією іноземних справ Росії.

моїх, будь вони навіть ретельно замасковані, не могли б уникнути проникливого погляду вашої величності. Але вороги мої і не намагаються зовсім сховати їх: вони з афектацією відкривають їх усім, хвастають своїми проектами й сподіваннями, розрахованими єдино на те, щоб перевернути всю Європу догори ногами. Їхні проекти можуть здійснитися, якщо в такий критичний момент ваша величність залишиться байдужим глядачем. Застосування, навіть часткова демонстрація морських сил Росії могли б відновити й зміцнити спокій Європи, розсіяти лігу, що організувалася проти мене, і затвердити систему рівноваги, яку ця ліга прагне знищити. Я бажав би й завжди буду бажати миру, але на умовах, що гарантують збереження моїх прав, інтереси моїх друзів і союзників, неподільно пов'язаних з нашими, на умовах, що відповідають гідності моєї корони. Перебуваю з тим, сестро моя, вашої імператорської величності щиро люблячий брат Георг»<sup>1</sup>.

Катерина II бачила, що положення Георга III насправді є скрутним. Вочевидь не без впливу повідомлень російського посла в Гаазі Голіцина, що повідомляв про зростання антианглійських настроїв у Голландії, Катерина II вирішила зробити морську демонстрацію, але тільки не на користь Георга III, а проти нього. Отут-то Росія і взяла на себе ініціативу об'єднання північних нейтральних країн з метою відбиття нападів англійського флоту на їхні купецькі судна.

28 лютого (11 березня) 1779 р. першоприсутній у колегії іноземних справ (фактично міністр іноземних справ) М. І. Панін повідомив російського посланника в Парижі І. С. Бярятінського про те, що імператриця наказала направити одну із своїх військових ескадр у Північне море для захисту торгівлі та запропонувала шведському й датському дворам приєднатися до цих заходів<sup>2</sup>. До депеші була прикладена декларація<sup>3</sup> про охорону морської торгівлі в Північному морі.

Цей важливий крок петербурзького двору був спрямований насамперед проти претензій Англії на безроздільне й довільне панування на морях.

28 лютого (11 березня) 1780 р. англійському, французькому та іспанському дворам була направлена декларація Катерини II про принципи морської торгівлі. Основні її положення: нейтральні кораблі (тобто кораблі під прапором нейтральних держав) можуть вільно плавати з порту в порт і біля берегів країн, що перебувають у війні. На нейтральних суднах можна перевозити й товари, що належать підданам країн, які перебувають у війні, за винятком військової контрабанди, до якої була віднесена зброя, боєприпаси, корабельні матеріали й т.п. Блокованим вважається такий порт, вхід у який явно небезпечний. Для забезпечення дотримання цих правил виділені значні сили російського флоту. Всі ці заходи не порушують суворого нейтралітету Росії<sup>4</sup>.

Принцип свободи морів і вільної торгівлі нейтралів у період війни не був новий – його, наприклад, висували американські дипломати ще в 1776 р., але

<sup>1</sup> АВІР, Сношения России с Англией, IV, 1774 – 1779, № 10. Из письма Георга III от 5 ноября 1779 г.

<sup>2</sup> АВІР, ф. Сношения России с Францией, оп. 93/6, д. 345, 1779 г. л. 47.

<sup>3</sup> Там же, л. 49.

<sup>4</sup> АВІР, ф. Сношения России с Англией, оп. 35/6, д. 67, 1780 г., л. 1.

тільки тверда політика, що забезпечила захист цього принципу військово-морськими силами Росії, а потім й інших держав, зробила його життєвим.

Оголошення «збройного нейтралітету» завдало найсильнішого удару спробі Англії блокувати супротивників. Англія вже перебувала у війні з американськими колоніями, Францією та Іспанією. Тепер ще цілий ряд держав був готовий до воєнних дій проти Англії, у випадку якби вона продовжувала порушувати їхню торгівлю. До північних країн – Росії, Голландії, Данії і Швеції – приєдналися Пруссія, Австрія (1781 р.), Португалія (1782 р.) і королівство обох Сицилій (1783 р.). В 1780 р. один із найбільших учасників збройного нейтралітету, сильна морська держава й світовий банкір того часу Голландія вступила у війну проти Англії.

Проголошення збройного нейтралітету остаточно дипломатично ізолювало Англію й підірвало її панування на морі. Таким чином, Росія в цьому питанні надала підтримку Сполученим Штатам. Це розуміли в Америці. Конгрес Сполучених Штатів, ще не маючи дипломатичних відносин з Росією, направив російському уряду послання через французького повіреного в Петербурзі маркіза Верака. Сполучені Штати заявили, що вони приєднуються до принципу збройного нейтралітету, хоча американська республіка була не нейтральною, а воюючою стороною. Президент Континентального конгресу Семюель Хантингтон у посланні, спрямованому в Петербург у жовтні 1780 р., повідомляв, що конгрес наказав підготувати інструкції для командирів військових суден Сполучених Штатів відповідно до принципів декларації про збройний нейтралітет, а послам Сполучених Штатів запропонував погодити свої дії із цими принципами. На закінчення С. Хантингтон писав: «Конгрес бажає, щоб почуття й заходи, викладені в доданому документі, які стосуються цього важливого сюжету, були б доведені до відомості нашої великої й доброї спільниці якомога скоріше, як тільки це виявиться можливим». Таким чином, уряд Росії, виходячи із загальної міжнародної обстановки й керуючись своїми інтересами в питанні про збройний нейтралітет, як і в ряді інших випадків, надав підтримку США.

Тим часом в Америці тривала війна. Англійці здобували перемоги. У важкий момент, коли англійські війська спалили ряд міст на Півдні й коли англійський генерал Корнвалліс зайняв Південну Кароліну і рухався на Вірджинію, конгрес послав у Париж свого вповноваженого Лоренса із проханням про додаткову допомогу. Лоренсу за посередництва Франкліна вдалося домогтися від Франції нової субсидії. Він одержав для Америки велику позику. Із Франції були послані на допомогу Сполученим Штатам велика ескадра й нові війська, а також відправлена амуніція й зброя на 20 тисяч осіб. В один із найважчих моментів війни за незалежність американці ще раз одержали допомогу від Франції.

Хворий 74-літній Франклін просив конгрес звільнити його від непосильної служби й дозволити повернутися на батьківщину. Але конгрес не погодився відсторонити Франкліна «від служби суспільству» і просив старого посла зробити «останню послугу» Сполученим Штатам – провести з Англією переговори про мир. Франклін залишився на своєму посту.

В 1781 р. Росія і Австрія запропонували воюючим державам посередництво з метою укладання миру. Це посередництво було прийнято обома країнами. Англійський король, домагаючись союзу з Росією, запропонував Катерині II віддати Росії острів Мінорка, якщо Катерина II, прийнявши посередництво, буде діяти в інтересах Англії. Катерина II відмовилася від такого подарунка, але не від самого посередництва. Воно, щоправда, не було доведено до кінця через те, що Англія й Франція, прийнявши пропозицію Росії, у той же час почали між собою прями переговори. Англія почала також і безпосередні переговори зі Сполученими Штатами.

У тому ж 1781 р. при Йорктауні англійські війська зазнали рішучої поразки. Корнвалліс зі своєю армією здався Вашингтону. Тоді ж в Англії прийшла до влади партія вігів, що стояла за мир з американськими колоніями. Почалися мирні переговори.

Спочатку конгрес доручив переговори про мир Джону Адамсу, але за інструкцією конгресу від 15 червня 1781 р. для мирних переговорів була складена комісія з п'яти осіб за участю Франкліна і Джея.

Джон Джей відіграв у переговорах значну роль. Він походив із французького гугенотського<sup>1</sup> роду, що влаштувався в Нью-Йорку. З 1777 по 1779 р. він був головним суддею цього штату і одним із найбагатших людей в Америці.

Джею стало відомо, що при сприянні Франції Англія й Іспанія збираються поділити між собою американський Захід, і Франція нічого не має проти того, щоб мир був укладений на шкоду Сполученим Штатам. Тоді, не говорячи ані слова Франкліну, якого Джей обвинувачував у зайвій довірливості й пристрасності до Франції, він вступив (у вересні 1782 р.) через одного з англійських агентів у Парижі в безпосередні переговори із британським урядом. У цей час в Англії керівною фігурою кабінету став Шелберн, який вирішив роз'єднати супротивників своєї країни і для цього прагнув вести переговори з кожним окремо. Шелберн прийняв пропозицію Джея. Подальші англо-американські переговори відбувалися потай від Франції.

Американські уповноважені одержали інструкцію від конгресу вести всі переговори з відома Франції. Однак Джей відступив від інструкції і, завербувавши собі в союзники Джона Адамса, став діяти потай не тільки від де Верженна, але в ряді випадків навіть і від Франкліна. У результаті переговорів Англія визнала незалежність своїх колишніх колоній і уклала з ними договір на засадах рівноправності.

Умови цього договору були розроблені в Парижі в 1782 році. Цей договір фактично вступив у силу після підписання його 3 вересня 1783 р., коли незалежність Сполучених Штатів була формально визнана також і в мирному договорі, укладеному між Англією, з одного боку, Францією й Іспанією, з другого, і після того, як англо-американський договір був ратифікований як в Англії, так і в США. Перша стаття англо-американського договору заявляла про визнання Англією незалежності США.

---

<sup>1</sup> Гугеноти – Французькі протестанти XVI–XVII сторіч, яких переслідувала католицька церква і уряд.

У зв'язку з тим, що договір між США й Англією був укладений без відома «союзного», французького уряду, той виявив велике невдоволення. Невдячна місія – налагодити зіпсовані стосунки із Францією випала на долю Франкліна. Завдяки своїй великій тактовності він успішно впорався із цим нелегким завданням.

В 1785 р. Франклін, якому тоді вже минуло 79 років, одержав дозвіл повернутися в Америку. Він віддав свої останні сили служінню батьківщині на важкому пості її представника в іншій країні і повернувся додому, захоплено зустрінутий своїми співвітчизниками.

У роки утворення Сполучених Штатів Америки основним змістом зовнішньої політики американської буржуазії була боротьба за незалежність, за державний суверенітет Сполучених Штатів Америки. Але вже тоді для американської буржуазії були характерні експансіоністські устремління. Американські колонії Англії, звільнившись від своєї метрополії, незабаром стали на шлях агресії й захоплень. Розширення території стало одним із основних завдань дипломатії Сполучених Штатів Америки, і притому починаючи з досить ранньої фази їхньої історії. Американські промисловці, земельні спекулянти, плантатори й великі фермери вже в період війни за незалежність вимагали можливо більшого розширення території США на континенті Північної Америки. Джон Адамс, що керував у Континентальному конгресі одночасно й зовнішньою політикою, і військовими справами, а в 1778 р. був призначений членом дипломатичної місії у Франції, у цьому ж році із граничною чіткістю сформулював обсяг найближчих експансіоністських вимог Сполучених Штатів. «Доти, – писав він, – поки Великобританія буде володіти Канадою, Новою Шотландією й Флоридою або однією із цих колоній, доти Великобританія буде ворогом Сполучених Штатів...»<sup>1</sup>. У тому ж 1778 р. інший видатний діяч війни за незалежність, Семюель Адамс, також вимагаючи захоплення Канади, Нової Шотландії й Флориди, заявив: «Ми ніколи не будемо мати міцного положення доти, поки Британія не поступиться нам того, що указуючий перст Природи призначив нам для володіння, або доти, поки ми не вирвемо в неї цих володінь». Член Континентального конгресу Джеймс Лауел поширював свої апетити й на острів Ньюфаундленд, запевняючи, що володіння рибними ловами на Великій Ньюфаундлендській банці<sup>2</sup> відповідає «намірам бога відносно американців». Американський історик Альберт Баснел Харт дійшов висновку, що в памфлетній літературі й у політичних виступах періоду війни за незалежність була виражена «концепція здатності американців не тільки захопити територію збройною рукою, але й утримати її за собою як колонію».

Експедиція підполковника вірджинського ополчення Джорджа Кларка на Аллегани в 1778 р. і наступними роками не мала істотного військового значення для боротьби проти Англії. Дії Кларка в першу чергу були спрямовані

---

<sup>1</sup> Історія США в документах – <http://www.grinchevskiy.ru>

<sup>2</sup> Ділянка морського дна, над яким глибина є значно меншою, ніж над оточуючими частинами, що створює виключно сприятливі умови для розвитку органічного життя за рахунок кращого освітлення і прогрівання.

проти індіанців, і головною його метою було заявити претензії США на заселену індіанцями область між Аллеганями і Міссісіпі, щоб надалі домогтися приєднання цієї великої території до США. Кларк, який організував експедицію для захоплення земель індіанців, заслужив у США надзвичайну популярність. Дехто навіть почав ставити його на друге місце після Вашингтона.

Таким чином, експансіоністська політика Сполучених Штатів Америки з'явилася одночасно з їхнім виникненням як держави. Ця політика на той час була реально спрямована першочергово на захоплення земель північноамериканського континенту, заселених індіанськими племенами, які безжально знищувалися або примусово переселялися на захід.

Договір 1778 р. про союз США і Франції мав свій епілог в 1793 р.

З прибуттям у Сполучені Штати нового французького посла «громадянина Жене» відбувся ряд інцидентів, що далеко виходили за рамки звичайної дипломатичної практики. Едмон Жене був призначений послом Французької республіки в Сполучені Штати в 1792 р., коли в Конвенті панували жирондисти. До Америки Жене прибув 8 квітня 1793 р., у період запеклої боротьби жирондистів та якобінців. Звичайно посол насамперед пред'являє свої вірчі грамоти тому уряду, при якому акредитований. Але Жене, висадившись, у зв'язку з бурею, яка лютувала на морі, а може й навмисно, не у Філадельфії (тодішній столиці Американської республіки), а в Чарльстоні (головному місті Південної Кароліни), відразу почав діяти, виходячи з передумови, що союзний договір 1778 р. між Сполученими Штатами й Францією зберігає силу. Тому Сполучені Штати, як союзник Франції в її війні проти Англії й Іспанії, є воюючою стороною.

Досить широко трактуючи договір 1778 р., Жене на комерційних умовах у короткий час спорядив, не просячи згоди на те американської влади, безліч каперів з американських кораблів для боротьби проти англійського флоту. Захоплені цими каперами англійські судна приводили потім в американські гавані, де з ними поводитися, як із військовим призом, тобто конфісковували і судно, і його вантаж. Проти Іспанії, з ініціативи того ж Жене, була сформована з американських колоністів сухопутно-морська військова експедиція в басейн ріки Міссісіпі. Так був початий похід на захід, щоб завоювати величезну область у центральній частині північноамериканського континенту – Луїзіану (передану Іспанії Францією в 1763 р. за Паризьким договором) і повернути її Франції. При сприянні Жене в Америці утворився ряд демократичних клубів. Коли Жене їхав у Філадельфію, народ усюди вітав посла революційної Франції. До Жене був досить прихильним і державний секретар Джефферсон.

Уряду Сполучених Штатів, обізнаному про дії Жене, які грубо порушували загальноприйняті міжнародні норми, довелося вирішувати питання про своє відношення до війни між Францією й Англією і до посла, який діяв настільки незвичайними методами. Джефферсон і один із найбільш впливових членів конгресу Медісон наполягали на виконанні союзного договору із Францією, але обидва займали непослідовну позицію, тому що були проти вступу у війну з Англією. Перемогла точка зору консервативних федералістів, які представляли інтереси торгово-промислової буржуазії північно-східних штатів, – Гамільтона

і Джея. 22 квітня 1793 р. Дж. Вашингтон підписав прокламацію, що увійшла в історію американської дипломатії як прокламація про нейтралітет. Хоча слово «нейтралітет» там і не згадувалось, але в ній говорилося про «дружне і неупереджене» відношення до воюючих держав. Всі громадяни Сполучених Штатів попереджалися проти прояву ворожості відносно воюючих сторін, а контрабандна торгівля з ними заборонялася. Питання про визнання Жене як французького посла було вирішено позитивно, але Вашингтон прийняв посла Французької республіки в кімнаті, прикрашеній портретами Людовика XVI і Марії-Антуанети. У липні французький фрегат «Амбюскад» захопив в американських водах британський корабель «Маленька Сара». Жене перейменував корабель у «Маленького демократа» і, незважаючи на попередження державного секретаря Джефферсона, наказав капітанові таємно вийти в море для участі у воєнних діях проти англійців. Якби Сполучені Штати ніяк не відреагували на дії Жене, це означало б їхню відмову від нейтралітету і вступ у війну проти Англії.

23 серпня уряд Сполучених Штатів зажадав відкликання Жене. Тоді Жене адресував образливий лист президентові. Одночасно він, обминувши уряд, звернувся з апеляцією до народу, розмістивши свого листа в газетах.

У лютому 1794 р. Жене був відкликаний якобінцями, але він зволів залишитися у Сполучених Штатах як приватна особа. Зі свого боку, французький уряд зажадав відкликання американського посла в Парижі Морріса, який симпатизував королеві і знаті. Ця вимога була задоволена. В 1794 р. Сполучені Штати опублікували формальну декларацію про нейтралітет. Союзний договір 1778 р. із Францією, таким чином, виявився фактично позбавленим сили.

Значно розвинувши свою торгівлю з європейськими країнами, США користувалися цим у подальшому для своєї вигоди.

### ***6.1.5 Взаємини Англії і Сполучених Штатів після війни за незалежність. Англо-американський договір 1794 р.***

Найважливішою проблемою зовнішньої політики молодій заокеанській республіці були її взаємини з недавньою метрополією – Англією. Сполучені Штати і після завоювання політичної самостійності залишалися в економічній залежності від Англії. Про це свідчать такі цифри: в 1790 р. оплачуваний митами ввіз товарів у Сполучені Штати оцінювався в 15 мільйонів доларів; з них 13 припадало на товари, ввезені з Англії. З експорту вартістю в 20 мільйонів в Англію надходило товарів на 9 мільйонів. В Америці багато було зацікавлених у торгівлі з Англією і у встановленні з нею добрих стосунків. Так, наприклад, федералісти Гамільтон, Джей та ін., що були при владі, дотримувалися проанглійської орієнтації.

Тим часом відносини Сполучених Штатів з Англією налагоджувалися важко. Англійський уряд не залишав думки про повернення собі колишніх американських колоній. Користуючись їхньою слабкістю й недостатньою

централізацією, Англія не виконувала умов мирного договору 1783 р. Вона не виводила своїх військ з укріплених пунктів, побудованих у колоніальний період для боротьби проти індіанців і проти французів, підбурювала індіанців до нападів на західні поселення колоністів і заважала торгівлі американців із вест-індськими колоніями.

Після того, як у 1793 р. Англія вступила у війну із Францією, британські військові кораблі почали обшукувати американські судна; при цьому захоплювалися товари як французького походження, так і спрямовані у французькі порти. Англійські капітани знімали з американських суден матросів, що були раніше англійськими підданими, і не допускали суден Сполучених Штатів у французьку Вест-Індію. У відповідь на ці репресії Сполучені Штати тимчасово заборонили ввезення англійських товарів. Для врегулювання конфлікту в Англію був посланий зі спеціальною місією Джон Джей. В 1794 р. йому вдалося укласти договір, що влагоджував спірні питання.

Договір був, однак, не цілком рівноправним: англійські кораблі одержали право відвідувати всі порти Сполучених Штатів, але американські були позбавлені права заходити в англійські володіння в Північній Америці. Була підтверджена встановлена мирним договором 1783 р. свобода плавання по річці Міссісіпі як для американців, так і для англійців, але у Вест-Індії американцям було дозволено вести торгівлю тільки на судах водотоннажністю не більше 70 тонн, у той час як тоннаж англійських суден не був обмежений. При цьому американцям був заборонений вивіз із Вест-Індії таких товарів, як патока, цукор, кава, какао й бавовна. Ряд інших питань також був урегульований не на користь Сполучених Штатів.

Договір був підписаний у Лондоні 19 листопада 1794 р. Доставці цього документа в Америку заважали несприятливі вітри в Атлантичному океані. Тільки через три з половиною місяці Вашингтон довідався про укладання договору й міг ознайомитися з його текстом.

Коли договір був опублікований, положення Джея виявилось незavidним. Його обвинувачували в продажності, привселюдно палили на багаттях текст договору, портрети Джея, англійський прапор і т.п. Так американський народ виразив своє відношення до цього акту офіційної дипломатії американської буржуазно-рабовласницької республіки.

Положення Джея як особи, що підписала договір, ускладнилося ще й тим, що в сенаті цей документ зустрів сильну опозицію і був ратифікований без пункту про торгівлю з Вест-Індією. Уряду Сполучених Штатів довелося розпочати додаткові переговори з британським урядом, який, зрештою, поступився і відмовився від обмежувальної умови. Але договір мав пройти ще палату представників. В Америці палата представників не мала права ратифікації договорів, однак, затверджуючи бюджет, вона приймала і обмежувала витрати, які були пов'язані з впровадженням у життя тих або інших міжнародних актів. Цього разу палата воліла використати своє право відпускання коштів для того, щоб відкинути документ, підписаний Джейм, і зажадала перевірки листування, пов'язаного із цим актом. Але отут втрутився Вашингтон: він кваліфікував дії палати як неправомірні. До того ж Джей був

верховним суддею Сполучених Штатів і сам міг би мати судження щодо даного питання. У результаті впливу Вашингтона договір був затверджений.

Перший президент США Дж. Вашингтон висував у питаннях зовнішньої політики положення, що становлять великий інтерес. У своєму прощальному зверненні від 19 вересня 1796 р. він заявив: «Велике правило нашої поведінки – відносно іноземних держав, – розширюючи наші торговельні відносини, мати з ними якнайменше політичних зв'язків. Оскільки ми вже взяли на себе зобов'язання, хай будуть вони виконуватися цілком сумлінно. На цьому хай буде дозволено нам зупинитися. Європа має систему досить важливих інтересів, які не мають до нас ніякого відношення або досить віддалене відношення»<sup>1</sup>. Вашингтон закликав своїх співвітчизників не вплутуватися в європейські конфлікти.

Слідом за Америкою дипломатія висхідного буржуазного класу затверджувалася у Франції. Французька революція 1789 – 1794 рр. завдала рішучого удару дипломатії французької монархії.

## **6.2 Міжнародні відносини в Європі в першій половині XIX століття**

### ***6.2.1 Міжнародна обстановка в Європі на рубежі XIX століття напередодні французької революції***

Дипломатія французького абсолютизму і вся його зовнішня політика викликали глибоке невдоволення французької буржуазії ще задовго до 1789 р. Зміцніла буржуазія не бідувала вже під опікою абсолютизму: вона не бажала більше миритися з перевагою дворянських і династичних інтересів у зовнішній і внутрішній політиці. Як це було і в Америці, на протигагу божественному походженню королівської влади й самовладдю абсолютних монархів радикальна філософія буржуазної «просвіти» XVIII ст. висунула ідею суверенітету нації. Звичайно, під «нацією» в тодішній Франції мався на увазі так званий суспільний третій стан<sup>2</sup>. «Націю» і «батьківщину» при становому устрою суспільства ідеологи буржуазії протиставляли дворянській монархії. При цьому вони ототожнювали інтереси нації зі своїми власними класовими інтересами. В цьому сенсі, виходячи з ідеї нації, буржуазія вимагала національної зовнішньої політики замість політики дворянської і династичної. Тому головною частиною буржуазної революції стало підпорядкування буржуазії всіх засобів управління зовнішньою політикою держави.

В інших країнах континенту Європи напередодні французької буржуазної революції 1789 р. дипломатія абсолютних монархій також була підпорядкована в основному інтересам дворянства й правлячих династій. Але в Австрії, Пруссії і особливо в Росії на відміну від Франції ще не було сильної буржуазії, здатної боротися за політичну владу. Лише в конституційній аристократично-

<sup>1</sup> Історія США в документах – <http://www.grinchevskiy.ru>

<sup>2</sup> Третій стан – у Франції старого порядку всі групи населення за виключенням привілейованих, а саме — духовенства й дворянства. На відміну від перших двох станів третій стан платив податки.

буржуазній Англії, що пережила половинчасту буржуазну революцію ще в XVII ст., завдяки перевазі парламенту над королівською владою інтереси буржуазії у зовнішній політиці знаходили більш повне здійснення, ніж у державах континентальної Європи,

Головною основою французької дипломатії другої половини XVIII ст. був французько-австрійський союз 1756 р., скріплений шлюбом спадкоємця престолу (майбутнього Людовика XVI) з австрійською принцесою. Спочатку цей союз мав прикрити тил Франції з боку австрійських володінь<sup>1</sup> і від нападу Пруссії і дати можливість кинути всі французькі сили на боротьбу з Англією за колонії. У період Семирічної війни 1756–1763 рр. французький двір, через родинні зв'язки з Австрією, поставляв для неї занадто багато військ і грошей, чим послабив власну країну. Австрія зробила Францію знаряддям своєї політики. Вище відзначалося, що помилки династичної дипломатії Людовика XV сприяли перемозі Англії в Семирічній війні і втраті Францією Канади та інших колоній. «Австрійська система», яку приписували ненависній «австріячці» – королеві, – викликала найжорстокіші нападки з боку буржуазії. Остання бачила в Австрії свого ворога і сподівалася в майбутньому скорити австрійські Нідерланди. Союз із Австрією почав різко суперечити інтересам французької буржуазії і приніс Франції одні невдачі.

Другою основою французької зовнішньої політики був союз з Іспанією, бо був спрямований проти колоніальної переваги Англії. Цей союз був більш популярний, ніж австрійський. Але буржуазія дивилася й на нього, як на данину династичним інтересам. За самою формою це був «родинний договір» між іспанською і французькою гілками династії Бурбонів. До того ж французькі королі не намагалися використовувати цей союз, щоб домогтися полегшення ввезення французьких товарів в іспанські колонії, що зробило б «родинний договір» більше вигідним для буржуазії. Письменники, що критикували дипломатію французької монархії з погляду інтересів буржуазії (Маблі, Фавьє, Мірабо та ін.), обурювалися на те, що загальне безсилля французької монархії, стиснутої фінансовою й політичною кризою, робило її нездатною до рішучої зовнішньої політики і підтримки престижу Франції. Незважаючи на ослаблення монархічної Франції, боротьба між нею й Англією за торговельну й колоніальну перевагу була тоді головним питанням міжнародної політики в Західній Європі.

Взявши участь у війні за незалежність Сполучених Штатів, французька монархія досягла часткового успіху, але це не врятувало Францію від необхідності в наступні роки робити Англії нові поступки. Найбільш значною із цих поступок був торговельний договір 1786 р. Він полегшив широкий доступ у Францію британським мануфактурним виробам, чим підривав французьку промисловість, але був вигідний дворянам-землевласникам. У ті ж роки Франція, занадто слабка для самостійної боротьби з Англією, зблизилася з Росією. Вона перестала підтримувати Туреччину проти Росії і торговельним договором 1787 р. закріпила за собою всі вигоди від торгівлі з новими

---

<sup>1</sup> На північному сході Франція межувала безпосередньо з австрійськими Нідерландами (Бельгією).

російськими чорноморськими портами. Цей торговельний договір з Росією був, з погляду інтересів буржуазії, єдиним великим успіхом Франції напередодні революції. Зрештою французьке купецтво домоглося від Туреччини доступу в Червоне море і розгорнуло свої операції в Єгипті і на шляхах до Індії. Таким чином, на Близькому Сході Франції ще вдалося зберегти свою торговельну гегемонію, але Англія і тут завзято намагалася її підірвати.

В 1787 - 1788 рр. міжнародному престижу Франції було завдано нового удару. Французька монархія внаслідок свого фінансового і політичного безсилля відмовилася виконувати союзні зобов'язання стосовно Голландії. Ще в 1785 р. Франція уклала союз із Голландією проти Англії і Пруссії. У той час у Голландії захопила владу ворожа Англії буржуазна партія «патріотів». Але в 1787 р. пруські війська вторглися у Голландію і відновили реакційне правління дворян і придворної партії, які були прихильниками союзу з Англією і Пруссією. Вони знаходили підтримку серед частини голландської буржуазії, пов'язаної торговельними відносинами з німецькими державами. Відмова Франції надати допомогу Голландії проти пруської інтервенції була безперечним показником банкрутства французької дипломатії і політики і показала всій Європі її безсилля. Успіх пруської інтервенції змусив Голландію підкоритися впливу Англії й Пруссії. Уже в 1789 р. Англія, Пруссія і Голландія уклали військовий союз – потрійну лігу – проти Росії, Франції і Австрії. Напередодні революції 1789 р. ця англо-прусьсько-голландська ліга, що підтримувала також Туреччину й Швецію, була найдужчим угрупованням держав у Західній Європі. Їй протистояли розрізнені союзи Австрії з Росією і Франції з Австрією та Іспанією.

Головною подією кінця XVIII ст. стала Французька революція, що протягом багатьох років значно впливала на стан і розвиток міжнародних відносин як у Європі, так і в усьому світі. Європейські країни, вирішуючи свої зовнішньополітичні завдання, вели боротьбу один з одним, але події у Франції змусили їх забути про існуючі протиріччя.

Французька революція викликала неоднозначну реакцію в цих країнах. Правлячі класи, боячись поширення революції, уживали зусилля для її придушення. Передова частина інтелігенції й простий народ привітали Французьку революцію й у міру можливості сприяли їй.

Відношення до революції у Франції стало частиною зовнішньої політики Росії, як визначала Катерина II. Відомим є вираз імператриці про те, що «ослаблення монархічної влади у Франції наражає на небезпеку всі інші монархії». Готуючись до участі в придушенні революції, вона використовувала ситуацію, яка створилася, в інтересах Росії.

На рубежі XVIII-XIX ст. Росія разом з Австрією вела боротьбу з Туреччиною. Незважаючи на поразку австрійців, російські війська, одержавши ряд перемог, взяли Очаків. Одночасно йшла війна Росії зі Швецією. Англія й Пруссія надавали допомогу і Швеції, і Туреччині.

Успіхи О. В. Суворова у Молдавії і посилення впливу Росії на Балтиці змусили главу англійської дипломатії Вільяма Піта шукати засобів для того, щоб перешкодити Росії закріпити свій вплив у східній частині Європи. Разом із

Пруссією Англія стала загрозувати Росії війною. Одночасно вона запропонувала їй посередництво в переговорах з Туреччиною, що було відкинуто. Тоді Англія стала демонстративно готувати до бойових дій свій флот. Була оголошена мобілізація і у Пруссії. Однак російська дипломатія зуміла тверезо оцінити ситуацію й не піддатися на ці провокації. Незважаючи на протидію Англії, Росія 29 грудня 1791 р. підписала Ясський мир з Туреччиною, відповідно до якого до Росії перейшли Очаків і землі між Дністром і Бугом. Ясський мирний договір підтвердив укладені раніше угоди про приєднання до Росії Криму і Кубані та установлював кордон між Туреччиною і Росією по Дністру. За Росією закріпилося володіння північним Чорноморським узбережжям від Дністра до Кубані. Туреччина відмовлялася від претензій на Грузію.

Головну увагу і Англії, і Пруссії, і Росії було звернено на Францію. Англія, не приховуючи своїх планів, готувалася до війни з нею. Роблячи все можливе, щоб не допустити посилення Росії, вона прагнула залучити її на свою сторону у боротьбі проти революційної Франції. Англійська дипломатія на чолі з Пітом стала шукати союзу з Росією. Однак Росія відкинула його. У той же час Англія стала підсилювати свій вплив у Пруссії і Голландії. Вона прагнула створити навколо Франції блок держав для протидії поширенню революції, тим більше що революція почалася і у Бельгії. Незважаючи на протиріччя й завзяту боротьбу між Англією, Росією, Пруссією і Австрією, погроза розвитку революційних подій у Франції змусила уряди цих країн шукати шляхи для спільних дій проти неї. Так почалося їхнє зближення.

При сприянні англійської дипломатії в лютому 1792 р. між Пруссією й Австрією була підписана Декларація, у якій вони заявили про готовність військовою силою відновити владу французького монарха в повному обсязі. Але 10 серпня 1792 р. монархія була знищена. Жирондисти, які прийшли до влади, стали вживати заходів для ослаблення антифранцузької коаліції. З цією метою вони намагалися підштовхнути Швецію і Туреччину на нову війну з Росією.

Після страти Людовика XVI на початку 1793 р. із Лондона був висланий повірений у справах Франції. 1 лютого 1793 р. Конвент оголосив війну Англії, і французькі війська вступили в Голландію. Англія підсилила дипломатичну діяльність щодо створення більш широкої антифранцузької коаліції. У результаті вже до весни в неї входили Англія, Росія, Австрія, Пруссія, Іспанія, Голландія та інші держави. Учасники коаліції мали намір не тільки задушити революцію, але й анексувати у Франції частину її території. Пруссія розраховувала одержати Ельзас і Лотарингію і наполягала на тому, щоб Росія як плату за участь прусських військ у війні проти Франції погодилася на другий розділ Польщі, що незабаром і відбулося. У результаті цього розділу до Пруссії відійшли Данциг, Торн і Познань, а до Росії – Київське воєводство, Волинське і частина Віленського.

Антифранцузька коаліція перейшла до активних воєнних дій. На французьку територію вторглися армії європейських держав. Положення Франції ставало критичним. 31 травня – 2 червня 1793 р. у Парижі відбулося

повстання, що повалило жирондистів. У країні встановилася якобінська диктатура.

24 червня 1793 р. Національним Конвентом була прийнята нова Конституція Франції, яка закріпила диктатуру якобінців і визначила принципи якобінської дипломатії. Проголошувалася боротьба за волю всіх народів, боротьба з тиранією, засуджувалося захоплення чужих земель. Робесп'єр спромігся прийняти декрет про страту для осіб, що виступали за укладання миру з тими країнами, чиї війська будуть перебувати на французькій території.

У Конституції стверджувалося: «Французький народ є природним другом і союзником вільних народів». Далі відзначалося, що «народ не втручається в урядові справи інших націй. Він не терпить, щоб інші нації втручалися в його справи», а пункт 121 проголошував: «Французький народ не укладає миру з ворогом, що займає його територію».

Робесп'єр і очолюваний ним Комітет суспільного порятунку вважали за необхідне вивести Францію з економічної й політичної ізоляції; організувати групу країн, дії яких були б спрямовані проти антифранцузької коаліції; всіма силами підсилювати в антифранцузькій коаліції протиріччя. Головного ворога Франції якобінці бачили в Англії. Восени 1793 р. Конвент прийняв Навігаційний акт, за яким заборонявся доступ англійських суден у французькі порти.

Треба помітити, що аналогічна заборона була раніше прийнята Англією й Росією відносно французьких судів. У Конвенції щодо загальних дій Росії й Англії проти Франції, укладеній в Лондоні 25 березня 1793 р., стверджувалося, що обидві країни «зобов'язуються взаємно закрити всі свої порти для французьких судів, не дозволяти в жодному разі вивезення із цих портів у Францію ніяких ні військових, ні морських запасів, ні хліба, ні зерна, ні солонини, ні інших їстівних припасів».

Завдяки успіхам французької армії, які зняли погрозу іноземного вторгнення, внутрішнє й міжнародне становище Франції трохи стабілізувалося. Цьому також сприяли зростаючі розбіжності між країнами антифранцузької коаліції. Якобінці виступали за припинення війни й участь у ній французької армії. Робесп'єр розраховував, що йому вдасться створити коаліцію зі Швеції, Генуї і Туреччини. При цьому Туреччину налаштовували на війну з Росією. Із цього, однак, нічого не вийшло.

Частина крупної французької буржуазії вимагала продовжувати наступальні бойові дії, щоб захопити Бельгію і лівий берег Рейну, засуджувала намір залишатися в границях Франції і готувала змову. 27 липня 1794 р. відбувся термідоріанський переворот, у результаті якого до влади прийшли представники саме цієї буржуазії.

У цей період створилися гарні передумови для ведення переговорів. Протягом 1794 – 1795 рр. були укладені мирні договори з багатьма учасниками війни. Розпочаті в кінці 1794 р. переговори із Пруссією привели до укладання 5 квітня 1795 р. у Базелі франко-пруського договору. Обидві країни проголошували мир, дружбу й добру згоду між собою. Договір передбачав відхід Франції із пруської території на правому березі Рейну (ст. IV) і

окупацію військами Французької республіки частини володінь прусського короля, розташованих на лівому березі (ст. V). В одній із секретних статей договору було записано, що «якщо при загальному замиренні між Німецькою імперією і Францією лівий берег Рейну залишається за Францією, то прусський король погодиться із Французькою республікою про порядок поступок прусських володінь, розташованих на лівому березі цієї ріки, за таке територіальне відшкодування, що буде визнано відповідним». Утім же Базелі в травні 1795 р. був підписаний мир з Голландією, яка перетворилася в залежну від Франції Батавську республіку. 22 липня Франція уклала мир з Іспанією.

Напружена міжнародна обстановка була і в інших регіонах Європи. Так, в 1794 р. у Кракові спалахнуло повстання, що охопило всю Польщу. Його очолив генерал Тадеуш Костюшко. Проти повсталих були спрямовані російська армія О. В. Суворова, війська прусського короля і австрійського імператора.

Після придушення повстання відбулося третє розділення Польщі. У результаті цього поділу до Росії відійшли Литва, Курляндія, а також білоруські і українські землі до річок Неман і Буг, до Пруссії – вся північна частина Польщі з Варшавою, а Люблін і Краків з областями дісталися Австрії. Реч Посполітая перестала існувати. Розділення Польщі дозволило згладити протиріччя між Пруссією, Австрією і Росією і створити передумови для подальшого зближення трьох країн у проведенні спільної лінії в Європі, спрямованої проти революційної Франції. Вирішивши основні питання на своїх західних границях, Росія стала готуватися до участі в боротьбі із французькою революцією. Щоб зміцнити свою позицію і послабити протистояння з Англією, Росія уклала союз із Англією і Австрією. В країні готували 60-тисячний корпус під командуванням О. В. Суворова для відправлення до французьких кордонів. Смерть Катерини II в 1796 р. призупинила ці приготування.

У Франції поступово зміцнювалася влада найбільш сильних і впливових кіл буржуазії. В 1795 р. Термідоріанський конвент виробив нову Конституцію, за якою виконавча влада переходила до Директорії, що складалася з 5 членів. У період Директорії Франція продовжила завоювання як у центрі Європи – у Німеччині, так і на півдні – в Італії. Саме в цей час почалося сходження генерала Бонапарта, який одержав ряд перемог в Італії і почав експедицію в Єгипет. Єгипетська експедиція була спрямована проти Англії, тому що становила пряму загрозу її планам в Індії. Однак були у французів і невдачі. Англійська ескадра під командуванням адмірала Нельсона розгромила в Середземному морі французьку ескадру. На дипломатичному фронті Англія докладала зусиль до відродження другої антифранцузької коаліції, у яку мали входити Англія, Росія, Австрія, Туреччина і Неаполітанське королівство. Хоча Павло I, який зійшов на престол після смерті Катерини II, був проти участі Росії у війнах, але відносно Французької революції дотримувався зовсім іншої думки. Російська Чорноморська ескадра під командуванням адмірала Ф. Ф. Ушакова звільнила від французьких військ Іонічні острови в Адріатичному морі.

Російська армія, яку очолив О. В. Суворов, була підготовлена і відправлена до Італії. Італійський похід приніс нову славу Суворову і російській армії і

значно поліпшив стан антифранцузької коаліції. Буквально за тиждень російські війська звільнили від французів всю північну частину Італії. Успіхи Суворова викликали в австрійській столиці двоєке почуття: з одного боку, у Відні були задоволені перемогами, а з іншого боку – побоювалися посилення Росії в центрі Європи. Австрійське командування вивело свої сили зі Швейцарії, залишивши там російський корпус один на один з переважаючими силами супротивника. Тоді війська Суворова в найтяжких зимових умовах подолали перевал Сен-Готард в Альпійських горах і з боями на Чортовому мосту і у Муттенській долині прийшли на допомогу російському корпусу, а потім зуміли вийти з оточення через гори в долину Рейну.

Бонапарт із групою відданих солдатів повернувся з єгипетського походу у Францію. Його популярність із кожним днем зростала. Під гаслом захисту Республіки він підготував і здійснив переворот 18 брюмера (9 листопада) 1799 р., зробивши важливий крок до встановлення своєї необмеженої влади. Франція офіційно залишалася республікою, країною, якою за Конституцією 1799 р. управляли три консули, але тільки перший консул міг приймати закони, керувати зовнішньою і внутрішньою політикою, будучи при цьому і головнокомандуючим армією. Це був Наполеон Бонапарт.

Із самого початку своєї політичної діяльності Бонапарт виявив себе і як здібний дипломат. Він уклав мир з папою Римським і з Австрією, а також Конвенцію з Тосканою. Перемир'я і прелімінарні договори він підписував без згоди Директорії, наприклад, Моневільський мирний договір з Австрією 1801 р., Паризький мирний договір із Росією 1801 р., Амвенський мирний договір з Батавською республікою 1802 р. та ін.

Разом із Бонапартом діяли й у всьому йому допомагали хитрий кар'єрист і дипломат міністр закордонних справ Директорії Талейран і міністр поліції Директорії Фуше. Колишній єпископ, знатний аристократ Талейран, прагнучи до збагачення й кар'єри, примкнув до революції. Розпізнавши в Бонапарті майбутнього диктатора, повністю перейшов до нього на службу, ставши міністром закордонних справ. Займався таємними зв'язками й інтригами з Олександром I, з Меттерніхом. Після падіння Наполеона допомагав Бурбонам повернутися до влади, за що Людовик XVIII також призначив його міністром закордонних справ.

Незважаючи на те, що в Росії панували феодално-кріпосницькі відносини, вона була одною з провідних країн Європи і впливала на рішення основних європейських проблем. Росія домоглася певних успіхів дипломатичним шляхом. Війська під керівництвом О. В. Суворова, М. І. Кутузова і флот під командуванням Ф. Ф. Ушакова своїми перемогами підняли авторитет країни ще вище.

У той же час міжнародне становище Росії наприкінці XVIII – початку XIX сторіч було складним. На її південних границях Туреччина, підбурювана Англією і Пруссією, прагнула захоплення земель у районі Дунаю, а також на Кавказі. На півночі Швеція, яку також підтримувала Англія, бажала розширити свої володіння в східному напрямку.

В липні 1787 р. Туреччина в ультимативній формі зажадала від Росії

повернення Криму і визнання Грузії васальним турецьким володінням. Підготувавши 150-тисячну армію, турецький уряд розраховував проникнути в правобережну Україну і водночас на сході захопити Анапу і просуватися вглиб Кубані. Російська армія була значно менше турецької (приблизно 100 тис. багнетів). Але вона була краще озброєною і була на той час більш передовою. Це, зрештою, і позначилося на результатах війни. Російські полководці П. О. Румянцев і О. В. Суворов розбили вщент турецькі війська. На морі ряд блискучих перемог одержав адмірал Ф. Ф. Ушаков.

29 грудня 1791 р. у Яссах відбулося підписання мирного договору з Туреччиною. Крим і Кубань були приєднані до Росії. Нова російсько-турецька границя на південно-заході стала проходити по Дністру. Туреччина взяла на себе зобов'язання не втручатися в грузинські справи.

Трохи раніше, у березні 1790 р., був укладений Верельський мир<sup>1</sup> зі Швецією. Він не стосувався жодних територіальних змін, але, проте, відіграв важливу роль, тому що дозволив Росії вести війну проти Туреччини. Це було особливо важливим ще й тому, що договір зашкодив Англії і Пруссії створити антиросійську коаліцію.

Росія не залишилася осторонь і від подій у Франції. Дворянство, яке ще не встигло забути наслідки повстання Є. Пугачова, що охопило тоді величезні території Росії, з великою тривогою ставилося до повідомлень, що надходили з революційної французької столиці.

Катерина II діяла у двох напрямках. По-перше, були відкриті границі і організовано привітний прийом роялістам, які тікали з Франції, і всім тим, хто підтримував короля. По-друге, Росія взяла активну участь у підтримці королівської родини у Франції і створенні антифранцузької коаліції європейських країн. Продовжуючи політику матері, Павло I не прийняв вимогу революційної Франції відмовити прихильникам короля в праві на притулок. Більше того, він надавав матеріальну допомогу французьким громадянам, що прибували на територію Росії. Разом із тим Павло I вживав ряд рішучих заходів проти Англії й Австрії. Він розірвав союз з Австрією, а потім, після того як англійці зайняли Мальту, російський посол покинув англійську столицю. З ініціативи Бонапарта почалися переговори між Францією та Росією. Павло I привітав переворот, у результаті якого Бонапарт став першим консулом. У грудні 1800 р. він пішов на укладання союзу з Францією. Всі ці дії, як і підготовка російських військ до спільного походу в Індію, загострили й без того складні відносини з Англією, яка відчула загрозу своїм колоніальним інтересам. В Росії також росло невдоволення різкою зміною її зовнішньополітичного курсу. У зв'язку зі значним скороченням російської торгівлі з Англією зростало невдоволення і серед купецтва. Все це, в остаточному підсумку, призвело до двірцевого перевороту. У ніч на 12 березня 1801 р. Павло I був убитий, і на престол зійшов його син Олександр I.

Таким чином, у центрі європейських міжнародних відносин в останнє десятиліття XVIII ст., як і в перші роки наступного XIX ст., виявилася Франція

---

<sup>1</sup> Верельський мир – договір, що офіційно завершив Російсько-шведську війну 1788–1790 років.

з історичними подіями, що відбувалися в ній. Проблема Французької революції, як і події, що змушено наставали через неї, домінували у всій зовнішньополітичній діяльності європейських держав.

### ***6.2.2 Європа в роки наполеонівських війн і Росія***

Ставши диктатором Франції, спочатку як перший консул, а з 1804 р. – імператор, Наполеон Бонапарт протягом 15 років тримав у напрузі всі європейські країни. Він залишив після себе слід не тільки своїми полководницькими успіхами, але і як дипломат. Міністр закордонних справ його уряду Талейран-Перігор<sup>1</sup>, що був сам талановитим дипломатом, уважав його майстром дипломатичного мистецтва й неодноразово підкреслював, що саме Наполеон навчив його важкому мистецтву дипломатії. Деякі вітчизняні й зарубіжні історики виділяють у зовнішньополітичній діяльності Наполеона два періоди: 1) до введення континентальної блокади Англії; 2) з листопада 1806 р., коли був підписаний Декрет про блокаду.

Із самого початку своєї діяльності як перший консул Наполеон зустрівся з важкими завданнями. Проти Франції виступали практично всі європейські держави. Головним ворогом її була Англія, яка мала боєздатну армію й найсильніший флот. Вона натиснула на інші європейські держави. Щоб завдати удару по створюваній Англією коаліції європейських держав, Наполеон вирішив почати з Австрії. Тактика Франції складалася в цей період у тому, щоб терміново підготуватися до війни проти Австрії, не ускладнюючи відносин з іншими державами. Академік Є. В. Тарле у своїх глибоких роботах про Наполеона і у розділі, написаному для «Історії дипломатії», виділяв у зовнішньополітичній діяльності Наполеона в перше десятиліття ХІХ ст. два головні завдання. Він прагнув, по-перше, до перемоги над Англією, а по-друге, до висновку військового наступального й оборонного союзу з Росією.

Наполеон, що реально оцінював обстановку того періоду, розумів, що перемогти Англію без союзу з Росією або хоча б без її нейтралізації – справа не тільки важка, але й нездійсненна. Тому він поставив за обов'язок французькій дипломатії використовувати будь-який привід для демонстрації доброго відношення до Росії, щоб схилити її на свою сторону. Постійно підкреслювалося, що тільки російські війська одержали над французами перемоги в Італії, чого не могли зробити війська інших країн. Така політика проводилася при Павлові І і тривала при Олександрі І, хоча останній був прихильником створення загальноєвропейської коаліції проти Франції.

У центрі Європи Наполеон наносив удари по австрійській армії. Після великих перемог при Маренго в червні 1800 р., а пізніше при Гогенліндені французи змусили австрійців підписати 9 лютого 1801 р. у французькому місті

---

<sup>1</sup> Шарль Моріс де Талейран-Перігор (2 лютого 1754 – 17 травня 1838), князь Беневентський – французький політик і дипломат, що займав пост міністра іноземних справ при трьох режимах, починаючи з Директорії і закінчуючи урядом Луї-Філіппа. Відомий майстер політичної інтриги. Ім'я Талейран стало навіть називним для позначення хитрощі, спритності і безпринципності.

Люневільський мирний договір, на основі якого до Франції переходили, зокрема, австрійські території по лівому березі Рейну, Бельгія і Люксембург. Частина територій Австрії стали васально залежними від Франції. З підписанням Люневільського договору друга антифранцузька коаліція фактично перестала існувати.

Поставивши Австрію на коліна, Наполеон готовий був піти на мир з Англією, яка після поразки австрійської армії також була згодна почати мирні переговори. Такі переговори відбулися. У підсумку в Лондоні були підписані умови «попереднього миру», а всі воєнні дії між Францією і Англією припинялися з жовтня 1801 р. Після цього в місті Ам'єні почався другий тур мирних переговорів, які тривали близько 6 місяців. Ам'єнський договір був підписаний 27 березня 1802 р. Францією, її союзниками Іспанією й Баварською республікою, з одного боку, і Великобританією – з іншого. Була досягнута домовленість про евакуацію французьких військ з Єгипту, з острова Ельба, з Рима і Неаполя. Франція погодилася також на повернення Єгипту Туреччині. Англія ж взяла зобов'язання не втручатися в справи Голландії, Італії, Швейцарії, німецьких держав, вона також погодилася на евакуацію надалі своїх військ з острова Мальта.

Згідно зі ст. III договору Англія зобов'язалася повернути Франції і її союзникам всі володіння або колонії, завойовані нею під час війни, крім острова Тронци (Тринідад) і голландських володінь на Цейлоні.

Як би не оцінювалися результати Ам'єнського миру, вони з'явилися не чим іншим, як нетривалим перепочинком. Англію в цей момент влаштовував мир, тому що перед нею відкривалися європейські ринки, але її обтяжувала втрата Мальти. Франції теж був вигідний цей мирний договір. Він дозволяв Наполеонові вирішити ряд внутрішніх проблем. Підписавши мир з Англією, Наполеон навіть і не думав відкривати європейські ринки для англійських товарів. Розуміючи, що розрив з Англією неминуче відбудеться, у Франції готували до війни флот і армію. Англо-французькі відносини погіршувалися з кожним днем, і 12 травня 1803 р. англійський посол покинув французьку столицю.

У своєму протистоянні Англія і Франція розуміли важливість своїх відносин з рештою Європи. Наполеон прагнув підкорити собі всю Європу якнайшвидше, а У. Піт, котрий в 1804 р. знов став прем'єр-міністром і керівником англійської зовнішньої політики, завзято працював над формуванням нової, третьої антифранцузької коаліції. Прихильницею її створення була також Австрія, що прагнула якомога швидше ліквідувати Люневільську угоду, що мала надто важкі для неї умови.

Що стосується Росії, то Олександр I усе рішучіше займав антифранцузьку позицію. Король Пруссії Фрідріх-Вільгельм III, побоюючись вступу Наполеона на територію Пруссії, рішуче відкинув пропозицію трьох країн про створення коаліції. Більше того, він заявив, що його армія буде воювати проти тих, хто спробує порушити нейтралітет його країни, але в жодному разі Пруссія не виступить проти Франції. Пруський король не раз міняв свою позицію відповідно до обставин, що складалася в Європі. Наприклад, коли Франція

направила свої війська в Баварію через Пруссію, він заявив про готовність погодитися на вступ російських військ у свою країну. Однак і від цього рішення король незабаром відмовився.

Що стосується Австрії, на яку сподівався Фрідріх-Вільгельм III, то вона нічого не могла зробити, тому що 20 жовтня 1805 р. 32-тисячна австрійська армія була оточена й розбита Наполеоном при Ульмі. 13 листопада французькі війська вступили у Відень.

Якщо на суші Наполеон здобував чергові перемоги, то на морі справи йшли інакше. Наступного дня після бою при Ульмі англійський флот повністю знищив об'єднаний франко-іспанський флот біля Трафальгара. Трафальгарська катастрофа поховала плани Наполеона висадити десант в Англії.

Після поразки при Ульмі залишки австрійських військ не могли зробити скільки-небудь діючу допомогу ні Пруссії, ні російським військам. Розуміючи обставини, що склалися, а також з огляду на значну кількісну перевагу французів, М. І. Кутузов, уникаючи військового зіткнення з французами, зумів вивести свої війська на схід, де з'єднався з російською армією, що перебувала в цьому районі, і австрійськими частинами, що залишилися після поразки. Кутузов вважав за необхідне відійти ще далі на схід до російської границі для того, щоб виграти час для перепочинку і поповнення військ для бою з Наполеоном. Однак Олександр I, підтриманий австрійським імператором Францем I, наполіг на негайному бої з Наполеоном, взявши на себе роль головнокомандуючого. У результаті 2 грудня 1805 р. Наполеон завдав важкої поразки російським та австрійським військам біля Аустерліца. Після цього Австрія капітулювала, Пруссія не виступила на підтримку своїх союзників, і російська армія відійшла на територію Росії. Третя антифранцузька коаліція розпалася. Петербург змушений був почати мирні переговори з Наполеоном. Російські й австрійські війська понесли під Аустерліцем великі втрати. Більше 20 тис. солдатів і офіцерів потрапило в полон до французів. Аустерліцький бій ще більше зміцнив силу й авторитет Наполеона.

Підписаний 26 грудня 1805 р. Францією й Австрією Прессбургський мирний договір знову приніс Австрії значні втрати. Вона визнала за Францією права на заальпійські володіння, визнала французького імператора королем Італії, зробила територіальні поступки союзникам Франції: Баварія одержала від неї Тіроль і кілька невеликих територій, а Вюртемберг – п'ять дунайських міст і деякі дрібні землі. Крім цього, Австрія мала сплатити Франції 40 млн форинтів контрибуції. Таким чином, поразка біля Аустерліца обійшлася Австрії досить дорого.

Після важких поразок російської армії міжнародне становище Росії в Європі і на південних границях значно погіршилося. Між Росією й Туреччиною існував союзний договір, але остання усе більше й більше підпадала тепер під вплив Франції. Зусилля наполеонівської дипломатії були спрямовані на розірвання російсько-турецького союзу. Франція обіцяла Туреччині у випадку початку війни з Росією допомогти їй повернути Крим і приєднати Грузію. І Туреччина почала війну, незважаючи на те, що це суперечило її інтересам. Війна затяглася, турецькі війська не змогли ввійти в Грузію і у дунайські

князівства. Правда, у зв'язку з тим, що основна частина російських військ була зосереджена на західних границях, а на Кавказі перебували нечисленні сили, Росія не мала можливості нанести туркам рішучий удар.

Тим часом події в Європі розвивалися своєю чередою. Після смерті англійського прем'єр-міністра У. Піта намітилося зближення між Англією й Францією, що ще більше загостило положення Пруссії, на границі якої були зосереджені значні сили Наполеона. Пруський король звернувся за допомогою до Олександра I, який обіцяв підтримку. Підтримку обіцяли Пруссії також Швеція й Англія. Тим самим як би створювалася нова, четверта антифранцузька коаліція. Однак вік її був недовгий. Наполеон знову вторгся в Саксонію і Пруссію. Війна, що почалася, закінчилася повним розгромом пруських військ у жовтні 1806 р. у битвах під Ієні і Ауерштадті. Французькі війська ввійшли в Берлін. Крім чисто воєнного значення кампанія 1806 р. мала й політичні наслідки як для Франції, так і для всієї Європи.

Саме в Берліні 21 листопада 1806 р. був оприлюднений Декрет Наполеона про введення економічних і політичних заходів проти Великобританії. Він поклав початок так званій континентальній блокаді Британських островів. У ст. I Декрету говорилося, що «Британські острови оголошуються в стані блокади». Заборонялися торговельні й всі інші види зв'язків європейських країн з Англією. Англійці, що перебували на території країн – спільниць Франції, мали бути негайно арештовані, а всі англійські товари конфісковані. Декрет був терміново розісланий в усі держави. Наполеон розраховував зломити опір Англії економічною війною з огляду на те, що Європа була головним споживачем англійських товарів.

Вважається, що саме із цього моменту у зовнішньополітичній діяльності Наполеона почався новий етап, що, зрештою, відіграв важливу роль у катастрофі його імперії. Але до цього було ще далеко.

Наприкінці 1806 і початку 1807 рр. продовжувалася військова кампанія в Пруссії, якій надавали допомогу російські війська. Кровопротитні бої пройшли в Прейсіш-Ейлау. Але все вирішила битва під Фрідландом 14 червня 1807 р., де Наполеон здобув чергову перемогу, яка остаточно вирішила долю Пруссії і призвела до різкої зміни зовнішньополітичної політики Олександра I. Російський імператор став шукати зближення з Наполеоном.

У цей час Росія вела війну з Туреччиною і Іраном. На Кавказі боротьба розгорнулася навколо Грузії. В 1806 р. російським військам вдалося зайняти Дербент і Баку. Положення ускладнювалося тим, що Росії доводилося воювати також у центрі Європи і на Балканах. В 1807 р. були відбиті атаки турецьких військ на Грузію і на Дунайські князівства. Чорноморський флот заволодів Анапою.

Перегляду зовнішньополітичної лінії Олександра I сприяла і політика Англії, яка, як завжди, пообіцявши допомогу, вирішила в черговий раз домогтися успіху чужими руками. У Петербурзі, реально оцінивши дії англійського уряду, зрозуміли, що треба рятувати Росію. Була досягнута домовленість про зустріч Наполеона і Олександра I. Така зустріч відбулася 25

червня 1807 р. у м. Тільзіт на річці Неман<sup>1</sup>. Мир між двома державами потрібний був як Олександрові, так і Наполеонові. Наполеон, вигравши ряд боїв і змусивши російські війська піти за Неман, вважав вторгнення в Росію передчасним. Він розраховував, по-перше, накопичити необхідні сили, по-друге, використати російську державу в боротьбі проти Англії. Олександр I, зазнавши ряд військових невдач, втративши союзників і остаточно розчарувавшись в Англії, вважав неможливим продовження війни і сподівався зміцнити внутрішнє становище держави і довести до перемоги боротьбу з Туреччиною, а також вирішити свої справи на півночі. У Тільзіті 7 травня 1807 р. були підписані Російсько-французький мирний договір і Російсько-французький договір про наступальний і оборонний союз. Причому в ст. IX Договору про союз вказувалося, що справжній трактат буде залишатися секретним. Секретні статті містилися і у мирному договорі.

Росія зобов'язалася приєднатися до континентальної блокади й визнати перекроєну Наполеоном карту Західної Європи. Наполеон запропонував приєднати до Росії всі землі від Неману до Вісли, що привело б фактично до ліквідації Пруссії. Олександр I не пішов на це. Він умовив Наполеона зберегти Пруссію, що втрачала свої землі на лівому березі Ельби. У ст. IV мирного договору говорилося, що Наполеон, з поваги до імператора Всеросійського і «у знак щирого свого бажання з'єднати обидві нації узами довіри і непохитної дружби, погоджується повернути його величності королю Пруссії, союзникові його величності імператора Всеросійського всі ті завойовані Францією країни, міста й землі, які нижче зазначені: частина Магдебурга, Бранденбург, Котбус, Померанія, Сілезія, Мецький округ і землі, що належали Пруссії на сході до 1 січня 1772 року». Таким чином, Росія врятувала Пруссію не тільки від втрати великих територій, але й від повної її ліквідації як самостійної держави. Вона виступила на захист Пруссії, тому що Пруссія була її співницею, хоча та не завжди в силу своєї слабкості могла надати Росії необхідну допомогу. Одночасно створювалося дві держави – Вестфальське королівство і Варшавське герцогство. Білостокський округ переходив до Росії.

Росія погоджувалася на посередництво Франції при встановленні миру з Туреччиною, а Франція – на посередництво Росії для встановлення миру з Англією.

Підписанням договору про наступальний і оборонний союз між Францією і Росією досягалася одна з головних цілей Наполеона. Росія мала оголосити війну Англії, якщо остання відмовиться від посередництва Росії і від укладання миру. Франція, зі своєї сторони, зобов'язалася виступити разом з Росією проти Туреччини у випадку відмови останньої від посередництва Франції або зриву переговорів. У Росії Тільзітські угоди викликали неоднозначну реакцію. Особливе невдоволення викликав пункт про приєднання до континентальної блокади. Серед підприємців і купецтва відмова від ведення торгівлі з Англією була зустрінута вкрай вороже, тому що завдавала відчутного удару по економіці Росії.

---

<sup>1</sup> Нині місто Советськ Калінінградської області Росії.

Дійсно, негативні моменти тільзітських рішень незабаром далися взнаки. Почав скорочуватися обсяг російської зовнішньої торгівлі, на імпорتنі товари стали швидко підвищуватися ціни. У країні зростало невдоволення політикою Олександра І. У цих умовах імператор підсилив власний режим, призначивши Олексія Андрійовича Аракчеєва військовим міністром і доручивши йому розробити проект державних реформ.

Незабаром після Тільзіта стали виникати непорозуміння в російсько-французьких відносинах. Не все було гладко і в особистих відносинах двох імператорів. Наполеон обіцяв Олександрю І не втручатися в боротьбу Росії зі Швецією за придбання Фінляндії. Але це було недостатньою компенсацією за втрати Росії від припинення торгівлі з Англією. Континентальна блокада викликала невдоволення і в інших європейських країнах.

Домігшись нейтралітету Росії, Наполеон в 1808 р. почав завоювання Іспанії. Якщо Португалію він скорив порівняно легко, то в Іспанії розгорнулася справжня народна війна проти французьких військ. У цей час, з огляду на труднощі Наполеона на Піренеях, Австрія стала збирати сили для нової боротьби з ним. У Пруссії, де також зростало невдоволення політикою Франції, з нетерпінням чекали австрійського виступу. Наполеон, що знав про наміри Австрії, вирішив використати проти неї свого нового союзника – Росію. Для цього він запросив Олександра І на особисті переговори. Побачення відбулося в місті Ерфурт. Переговори закінчилися 14 жовтня 1808 р. підписанням російсько-французької союзної конвенції, у якій підтверджувалися положення Тільзітського трактату. Стосовно Англії обидва імператори вмовилися діяти в «найповнішій між собою згоді». Умовою миру з Англією мало стати визнання нею Фінляндії, Валахії й Молдавії за Російською імперією і встановленого Францією нового колоніального режиму в Іспанії. У конвенції було вказано також про позицію Росії і Франції стосовно Туреччини й Австрії.

Однак ні підписана конвенція, ні публічна демонстрація дружби нікого не ввели в оману. В м. Ерфурт проходили пишні паради, урочисті обіди, обидва імператори привселюдно демонстрували взаємну прихильність і любов. Однак очевидці зустрічі свідчили про те, що Наполеон виїхав з м. Ерфурт похмурим, відчуваючи, певно, що відносини між Росією і Францією не полегшилися. Під час чергової війни Наполеона з Австрією російські війська участі в ній не брали. Знову здобувши повну перемогу над Австрією, Наполеон за мирним договором, підписаним у м. Шенбрунн 14 жовтня 1809 р., значно скоротив австрійську територію. І щоб якось досадити Олександрові І, він передав Галичину не Росії, як обіцяв перед війною, а герцогству Варшавському. Правда, Росія одержала Тернопіль і Тернопільську область. Як пізніше зізнавався сам Наполеон, передаючи Росії Тернопіль, він розраховував посварити Росію з Австрією.

Ці факти свідчать про те, що російсько-французькі відносини почали погіршуватися. Всі ці невдачі Олександр І вирішив компенсувати придбаннями на Балтиці, прагнучи розширити границі Росії за рахунок Фінляндії, що була підвладною Швеції. Наполеон був зацікавлений у війні Росії зі Швецією, яка проводила проанглійську політику. До того ж, цей регіон не так цікавив

французького імператора, як землі в Центральній Європі. Російсько-шведська війна затяглася, але навесні 1809 р. Росія вигнала шведів з Фінляндії, і Аландські острови перейшли від Швеції до Росії. І з цього ж часу Фінляндія ввійшла до складу Російської імперії на правах особливого Великого князівства Фінляндського.

Були завершені також війни Росії з Туреччиною і Іраном. За рішенням укладеного ще в серпні 1807 р. у Слободзеї (Валахія) договору про перемир'я почалися нові переговори, які проходили в Парижі. Переговори затягалися, і навесні 1809 р. військові дії Росії проти Туреччини відновилися. Російські війська одержали ряд перемог, але не змогли закріпитися на зайнятій території, і тільки після того, як в 1811 р. головнокомандуючим Дунайською армією став М. І. Кутузов, були досягнуті вирішальні успіхи. У червні 1811 р. російські війська під Рулецьком завдали важкої поразки турецькій армії. Потім Кутузову вдалося заманити головні сили турків на лівий берег Дунаю, де вони були оточені і капітулювали.

Війна з Туреччиною тривала й на Кавказі. Російська армія зайняла Сухумі, потім вступила в Грузію. У грудні 1811 р. після важкого гірського переходу і нічного штурму російський загін опанував фортецю Ахалкалакі.

Після тривалих переговорів 16 травня 1812 р. вдалося підписати в Бухаресті мирний договір з Туреччиною. Росія приєднала до себе територію між ріками Дністер і Прут (Бессарабію), включаючи фортеці Хотин, Бендери, Акерман, Кілія і Ізмаїл. Кордон був встановлений по річці Прут до її з'єднання з Дунаєм і далі по Кілійському руслу Дунаю до Чорного моря. У результаті Росія одержала право звичайного судноплавства по всьому Дунаю, а воєнного – до устя Пруту. Туреччині ж були повернуті Валахія і Молдова. На Кавказі до Росії відійшли Абхазія, Мінгрелія, Гурія й 200-кілометрова смуга Чорноморського узбережжя. Туреччині була повернута Анапа.

Цей договір мав велике значення, тому що напередодні вторгнення у Росію 500-тисячної армії Наполеона Франція була позбавлена такого союзника, як Туреччина. Південні кордони Росії виявилися на деякий час у безпеці. Пізніше Наполеон визнав, що йому слід було відмовитися від походу на Росію, коли він зрозумів, що ні Туреччина, ні Швеція воювати з нею не будуть. І Наполеон, і Олександр I прагнули залучити Швецію на свій бік. За це Франція пропонувала їй Фінляндію, а Росія – Норвегію. Швеція прийняла сторону Олександра I.

Будучи фактично повноправним хазяїном Західної Європи, Наполеон прагнув до світового панування. На цьому шляху йому заважала Росія. Він розраховував економічно послабити Росію, позбавити її зв'язків із дружніми країнами. Саме цим цілям слугувало включення Росії до системи континентальної блокади Англії, що викликало б в країні внутрішнє невдоволення. З міркувань економічного характеру Петербург був змушений ввести певні загороджувальні мита на французькі товари. У Парижі це було сприйнято як оголошення Франції економічної війни. Наполеон прискорив підготовку до війни з Росією. Він зумів мобілізувати 1 млн 200 тис. чоловік. Для походу на Москву було відібрано 600 тис. осіб, які пройшли з Наполеоном у боях по багатьох країнах Європи. Ці армії мали на озброєнні 1372 гармати. У

різних містах біля кордонів з Росією були створені численні перевалочні бази. Війська Наполеона мали великі резерви.

Що стосується чисельності російських військ, то вони значно поступалися французьким. У цей час у Росії перебувало під рушницею дещо більше, ніж 500 тис. осіб, які до того ж були розосереджені. Тому російське командування могло виставити проти Наполеона не більше 200 тис. осіб. На заході країни перебували тільки три армії: армія М. Б. Баркляя-де-Толлі (приблизно 120 тис. солдат і 550 гармат), армія П. І. Багратіона (45-50 тис. солдат і 170 гармат) і армія А. М. Тормасова (40 тис. солдат і близько 170 гармат).

У ніч на 12 червня без оголошення війни й пред'явлення яких-небудь умов війська Наполеона форсували Неман і почали просування в глиб Росії. Олександр I послав Наполеонові пропозицію врегулювати всі спірні питання в мирних переговорах за умовою відведення французьких військ за Неман. Перекоаний у своїй перемозі, Наполеон відхилив цю пропозицію.

Незважаючи на кількісну перевагу французьких армій, що просувалися до Москви, війська нанесли по них ряд ударів, стримуючи їхнє прискорене просування. Російські армії відступали, зберігаючи боєздатність і чисельний склад. Під Смоленськом вони з'єдналися. Тим часом у Росії росло невдоволення ходом воєнних дій. У цих умовах виникла пропозиція поставити на чолі російських військ відомого полководця фельдмаршала М. І. Кутузова, який користався повагою і довірою в Росії. 8 серпня він був призначений головнокомандуючим.

Треба відзначити, що погляди Кутузова і Олександра I на війну і роль Росії в Європі не збігалися, за що імператор його недолюбував. Наносячи удари по окремих корпусах Наполеона, Кутузов повільно відходив до Москви. Головне завдання фельдмаршал бачив у збереженні російської армії, щоб потім вона змогла б під Москвою зупинити ворога і перейти в наступ. В 12 кілометрах на захід від Можайська у села Бородіно Кутузов вибрав позицію для основного бою. На світанку 7 вересня (за новим стилем) почалася Бородинська битва. Її результат мав не тільки величезне національне значення, але й міжнародне. Наполеон уперше одержав гідну відсіч. Він не зміг здобути перемогу.

Армії Наполеона зазнали значних втрат, а також втратили впевненість. Кутузов же, оцінивши обстановку, вирішив не захищати Москву і відійти на південь від неї, щоб дати військам відпочити й поповнити їх резервами. Наполеон зайняв Москву, але стратегічно війна була ним уже програна. Створивши сильну, добре укріплену оборонну лінію біля Тарутино, Кутузов у жовтні почав розгром наполеонівських армій. Морально подавлені, обтяжені обозами, вони повільно відходили до кордону. У цей момент виявилось розходження поглядів М.І. Кутузова й Олександра I на роль Росії. Кутузов вважав, що після розгрому французів головним ворогом Росії в Європі буде Англія. Він пропонував вигнати Наполеона за межі країни і не просуватися далі з тим, щоб європейські країни, скорені Францією, самі взяли за своє звільнення. На його думку, збереження Наполеона було б корисним для Росії, тому що необхідна була противага Англії. Олександр I вважав за потрібне продовжити наступ і остаточно розгромити Наполеона, сподіваючись на своє

домінування у європейських справах у підсумку.

Після вигнання Наполеона з Росії Пруссія і Австрія шукали союзу і підтримки у російського імператора. Пруссія і Росія 15 лютого 1813 р. уклали в Каміші договір, відповідно до якого сторони зобов'язалися вести спільні військові дії проти Франції і не укладати сепаратного миру. Росія визнавала кордони Пруссії, що існували до 1806 р., і її незалежність.

Австрія перестала вести подвійну гру і наприкінці липня оголосила війну Франції. 28 серпня 1813 р. у Теплиці були підписані два договори – російсько-австрійський і російсько-пруський, які юридично оформили нову антифранцузьку коаліцію.

До повалення Наполеона Європі довелося пережити військові потрясіння 1813 і 1814 років. Перепочивши від розгрому в Росії і знову відродивши свою армію, Наполеон наніс пруським і російським військам ряд ударів. В Австрії, де головну роль грав хитрий канцлер Меттерніх, займали вичікувальну позицію і не допомогли союзникам. У Відні більше боялися посилення Росії, ніж Франції. Меттерніх вів переговори і з Наполеоном, і з союзниками по антифранцузькій коаліції. Зрештою Австрія погодилася з пропозицією Росії і Пруссії про пред'явлення Наполеонові таких умов миру: він повинен був відмовитися від герцогства Варшавського, повернути Пруссії самостійність, Австрії – Іллірію, вивести війська з Гамбургу і Любека.

Ці умови після поразки Наполеона в Росії і втрати ним ряду територій були для Франції цілком прийнятними. Однак Наполеон категорично відкинув такі умови. Без перемоги над Англією він не бачив сенсу свого правління. Все або нічого. У таких обставинах навіть Австрія офіційно вступила у війну проти Франції. Після битви під Лейпцигом у жовтні 1813 р. Наполеон відступив до Франції і, зібравши там кращі частини, наніс удари по австрійцях. Завзятість Наполеона і його перемоги змусили європейські країни знову запропонувати Наполеонові мир. Але умови були вже іншими: Французька імперія мала залишатися в кордонах 1792 р. і відмовитися від всіх завоювань. Наполеон відкинув і ці пропозиції.

У цій обстановці активність виявила англійська дипломатія, представники якої наполягали на укладенні всіма європейськими державами договору, що діяв би до повної перемоги над Наполеоном. Всі члени коаліції – Англія, Росія, Австрія і Пруссія – підписали 1 березня 1814 р. у Шомоні договір про оборонний і наступальний союз. Шомонський трактат, укладений строком на 20 років з наступним продовженням, протягом восьми років визначав основну зовнішньополітичну діяльність європейських країн. Учасники трактату зобов'язалися продовжувати війну проти Франції до повної перемоги. Три країни – Росія, Австрія і Пруссія – виділили для боротьби з Наполеоном 150-тисячні армії. 30 березня 1814 р. війська трьох країн, субсидовані англійськими банкірами, вступили в Париж. Наполеон відрікся від престолу. У Франції знову з'явилися Бурбони. Так закінчився складний і кривавий період наполеонівських війн.

### *6.2.3 Віденський конгрес європейських держав*

З вересня 1814 по червень 1815 р. у Відні проходив конгрес європейських держав, де розглядалися питання мирного врегулювання в Європі. Росія, що поклала початок розгрому французьких армій і відіграла вирішальну роль в остаточній перемозі над Наполеоном, була найбільш потужною європейською державою. Австрія, Пруссія й Франція були розорені й значно ослаблені багаторічною війною. Ці країни, а також Англія не хотіли посилення Росії. Вони заподіювали проти неї змови та інтриги з метою не допустити подальшого зростання російського впливу в Європі і вирішити хоча б частину своїх проблем за рахунок Росії.

Радник австрійського канцлера Меттерніха Фрідріх Генц, генеральний секретар Віденського конгресу, у лютому 1815р. писав: «Голосні фрази про "перебудову соціального порядку, відновлення політичної системи Європи", "постійний мир, заснований на справедливому розподілі сил" і т.д. і т.п. проголошувалося з метою заспокоїти юрбу і надати цим урочистим зборам деякий вигляд гідності і величі, але щирою метою Конгресу був розподіл спадщини переможеного між переможцями». І дійсно, всі учасники Конгресу прагнули за всяку ціну урвати собі якнайбільше, незалежно від свого внеску в розгром Наполеона.

У Відні зібралося 216 делегатів європейських країн-переможниць. Тут були представлені Росія на чолі з Олександром I, Великобританія спочатку на чолі з міністром закордонних справ Кеслрі, а потім з герцогом Веллінгтоном, Австрія на чолі із Францем I і Пруссія на чолі з канцлером Гарденбергом. Робота над документами в чудових палацах Відня супроводжувалася пишними прийомами, гулянками й гучними зустрічами. Таких багатолюдних зборів царюючих осіб, графів, князів, лордів та інших представників вищого світу європейських країн Відень ще не бачив. Провідну роль при вирішенні найважливіших питань на Конгресі відігравали Олександр I і австрійський канцлер Меттерніх. Незважаючи на те, що Талейран представляв переможену Францію, йому вдавалося за рядом питань успішно захищати її інтереси. Недовіра один до одного учасників Конгресу й протиріччя, що панували між ними, дозволили Талейрану домогтися участі Франції в Конгресі нарівні з переможцями. Відправляючись у Відень, Талейран висунув пропозицію, щоб учасники Конгресу при встановленні нових кордонів виходили з необхідності зберегти без змін все те, що існувало до 1792 р., тобто Франція мала б одержати гарантії збереження своєї території, а Росія і Пруссія повинні були залишитися при своїх інтересах. Цей принцип відомий як «принцип легітимізму». Франція боялася посилення Росії, але ще більше – Пруссії. Щоб перешкодити цьому, Талейран, будучи майстром інтриг, почав таємні переговори з лордом Кеслрі і Меттерніхом, намагаючись організувати спільні дії Франції, Англії і Австрії проти Росії.

Всі делегації приїхали у Відень із певними планами. Олександр I, війська якого перебували в центрі Європи, не збирався поступатися завойованим. Він

хотів створити герцогство Варшавське під своєю егідою з наданням йому власної конституції. В обмін на це, щоб не скривдити свого союзника Фрідріха Вільгельма III, Олександр I розраховував передати Пруссії Саксонію. Австрія планувала повернути собі землі, відвойовані в неї Наполеоном, і не допустити значного посилення Росії і Пруссії. Пруссія дуже хотіла приєднати Саксонію і залишити за собою польські землі. Англія сподівалася зберегти в Європі статус-кво, не допустивши посилення Росії, і одержати гарантії існування у Франції старого, донаполеонівського режиму. Франція, не розраховуючи на придбання територій, не хотіла переваг одних європейських країн над іншими.

Звернувшись до питання про німецькі держави, учасники Конгресу одностайно запропонували зберегти феодальну роздробленість Німеччини. Пруссія, що бажала об'єднання німецьких держав, залишилася на самоті. За пропозицією Меттерніха уклалася домовленість про створення так званого Німецького союзу в складі 38 німецьких держав, а також Австрії і Пруссії. Керувати цим союзом мав сейм, що складався з представників всіх держав, які входять у союз.

Франція найбільше боялася посилення Пруссії, що безпосередньо межувала з нею. Талейран довів до відома Олександра I, що Франція не підтримає Англію і Австрію, які виступають проти створення королівства Польського в межах Росії, і в той же час не погодиться на приєднання Саксонії до Пруссії. Олександр I був упевнений, що Пруссія одержить Саксонію, а Росії дістанеться герцогство Варшавське, до складу якого він пропонував приєднати Білостокську і Тернопільську області.

Після довгих переговорів Талейран домігся згоди Меттерніха і Кеслрі укласти союз Англії, Австрії і Франції проти Пруссії і Росії, і 3 січня 1815 р. була підписана таємна угода, яка містила зобов'язання трьох держав спільно запобігти приєднанню Саксонії до Пруссії на будь-яких умовах. Три держави зобов'язалися не допускати ніяких перерозподілів існуючих кордонів. І мова тут ішла саме про Саксонію. Саксонія не мала бути передана Пруссії насильницьким шляхом, тому Франція, Австрія і Англія домовилися про спільний військовий виступ, виділяючи при цьому по 150 тис. війська. Англії дозволялося замінити свій контингент найманими військами інших країн або сплатою по 20 фунтів стерлінгів за кожного піхотинця й 30 фунтів стерлінгів за кавалериста. Три країни зобов'язалися також не укладати сепаратного миру.

Це поставило Олександра I у скрутне становище. Сам російський імператор одержав усе, що хотів, але була обділена його спільниця Пруссія. Виступати проти трьох держав, вести проти них війну Олександр I не міг і не хотів. У результаті йому довелося поступитися.

Таким чином, Меттерніху вдалося підтримати Францію і не допустити посилення Пруссії, спільниці Росії, за рахунок Саксонії. Але таємна угода Англії, Австрії й Франції через три місяці набрала широкого розголосу, що вплинуло на подальшу роботу Віденського конгресу. Події ці відбулися в Парижі, під час історичного періоду, відомого як «100 днів». Висадившись у Франції з невеликою групою відданих солдатів і офіцерів, 19 березня 1815р. Наполеон увійшов у Париж. У кабінеті Людовика XVIII, який втік, був

виявлений один із трьох екземплярів секретного договору. За вказівкою Наполеона він був терміново переданий Олександрові I, який показав його здивованому Меттерніху. Однак події у Франції, що призвели до відновлення імперії Наполеона, змусили європейські країни діяти більш рішуче як при узгодженні позицій у Відні, так і на театрі військових дій. Остання поразка Наполеона при Ватерлоо знов повернула в Париж Бурбонів. У Відні ж закінчувалася підготовка до підписання основних документів. За кілька днів до Ватерлоо, 9 червня 1815 р., представники Росії, Австрії, Іспанії, Франції, Великобританії, Португалії, Пруссії і Швеції підписали Заключний Генеральний акт Віденського конгресу. У результаті Франція втратила всі свої завоювання. Бельгія і Голландія були об'єднані в Нідерландське Королівство, до якого приєднався Люксембург.

По правому березі Рейну протяглися провінції Пруссії, Швейцарії. Учасники Віденського конгресу гарантували Швейцарії нейтралітет. Було відновлено Сардинське Королівство, у яке були знову включені Савоя і Ніцца. Ломбардія і Венеція разом з малими італійськими герцогствами перейшли під владу Австрії. Під верховенством Австрії опинилися й німецькі держави, що ввійшли в Німецький союз.

Північна Саксонія і Познань були приєднані до Пруссії, що дало їй компенсацію за позбавлення її Саксонії. Пруссія одержала також шведську Померанію і острів Рюген. Норвегія, що була залежною від Данії, була передана Швеції. Не залишилася обділеною і Англія. Вона одержала Іонічні острови і Мальту та закріпила за собою захоплені голландські колонії в Азії.

Що стосується Росії, то до неї були приєднані польські території з Варшавою, які об'єдналися в Королівство Польське і були пов'язані династичною унією з Росією. Відповідно до ст. I Генерального акту польська Конституція мала закріпити нерозривний зв'язок Королівства Польського з Росією на вічні часи. Поляки повинні були мати народних представників у національних державних установах Росії. Відповідно до Конституції Польщі, введеної Олександром I в 1815 р., зберігалася провідне положення польського дворянства, що дозволяло імператорові розраховувати на його підтримку. Конституція діяла до польського повстання 1830 – 1831 рр. Місто Краків оголошувалося в Генеральному акті на вічні часи вільним, незалежним і зовсім нейтральним містом під заступництвом Росії, Австрії і Пруссії.

Генеральний акт містив і особливі статті, які стосувалися взаємин європейських країн. Установлювали правила збирання мит і принципи вільного судноплавства по прикордонних і міжнародних ріках Мозель, Маас, Рейн і Шельда. У додатку до Генерального акта говорилося про заборону торгівлі неграми. У Відні були встановлені також три єдиних класи дипломатичних агентів. До першого класу відносилися послы і папські легати (нунції), до другого – посланники, до третього – повірені в справах. Був визначений і єдиний порядок прийому дипломатів. Всі ці нововведення («Віденський регламент»), що ввійшли в додаток до Генерального акта Конгресу, стали нормою міжнародного права і надовго ввійшли в дипломатичну практику.

Віденський конгрес у своїх рішеннях в основному закріпив той стан, у

якому опинився світ і, зокрема, Європа після завершення наполеонівських війн. Учасники Конгресу вважали, що їм вдалося відновити старі порядки і запобігти новим потрясінням у європейських країнах. Хоча основні його учасники мали певну недовіру й недружелюбність один до одного, всі вони обіцяли з метою збереження тільки що встановленого порядку прагнути до розвитку нормальних відносин.

Учасники Конгресу роз'їжджалися з Відня з різними почуттями. Між ними не було довіри і єдності. Боротьба й інтриги, підступництво і нещирість, що супроводжували Конгрес із перших і до останніх днів його роботи, залишили важкий осадок. Олександр I повернувся в Росію з твердим переконанням про зрадництво Меттерніха і що Австрія – потенційний супротивник Росії. У той же час обидва вони прекрасно усвідомлювали необхідність зберегти дуже тендітний і ненадійний мир і заради цього демонстрували дружелюбне ставлення один до одного.

Олександр I, розуміючи, що рішення Конгресу мають бути оформлені організаційно, виступив з ідеєю створення Священного союзу європейських держав. Акт Священного союзу, розроблений самим Олександром I, був підписаний у Парижі 26 вересня 1815 р. російським і австрійським імператорами і пруським королем.

Священний союз, за задумом його засновників, мав відіграти певну стримуючу роль проти національно-визвольних і революційних рухів з одного боку, а з іншого боку – роль трубадура, який об'єднає в разі потреби всіх його учасників на захист непорушності кордонів та існуючих порядків. В Акті знайшло відображення положення, що внаслідок великих змін у європейських країнах протягом трьох останніх років члени Священного союзу «у всякому разі і у будь-якому місці стануть пособниками, і надаватимуть один одному підкріплення і допомогу для збереження віри, миру і правди».

В ст. III Акту говорилось, що «всі держави, які бажають урочисто визнати викладені в цьому Акті священні правила, можуть охоче і з любов'ю бути прийнятими в цей Священний союз». Через два місяці, у листопаді 1815 р., до Священного союзу приєднався французький король Людовик XVIII. Надалі до його складу увійшли майже всі європейські монархи. Англія формально не входила в Союз, але її представники брали участь у його роботі і багато в чому свою зовнішньополітичну діяльність здійснювали разом з його учасниками.

#### ***6.2.4 Від Священного союзу до революції 30-х років***

У перші роки після створення Священного союзу, незважаючи на розходження в поглядах його учасників, європейські держави за багатьма проблемами зовнішньої політики діяли узгоджено, особливо в боротьбі проти вільнодумства й демократизації народних мас. У той же час всі вони уважно стежили один за одним і виношували власні плани.

Австрійський канцлер Меттерніх вбачав для Австрії загрозу в наростаючому революційному русі в Росії. Пруський король Вільгельм III

також відчував страх перед російською революцією, російським імператором і французьким королем. Олександр I боявся революційних подій, не довіряв членам Священного союзу, і насамперед австрійському канцлерові Меттерніху, від якого можна було очікувати будь-яких непередбачених дій.

За часи існування Священного союзу відбулося чотири його конгреси. Перший конгрес проходив у вересні – листопаді 1818 р. в Аахені. У ньому взяли участь представники Росії, Австрії, Пруссії, Англії і Франції. Росію представляв імператор Олександр I. Конгрес ухвалив рішення щодо приєднання Франції до Священного союзу як рівноправного члена. Було вирішено також достроково вивести окупаційні війська з Франції. Союзні армії мали покинути французьку територію не пізніше 30 листопада 1818р. Розмір контрибуції з Франції встановлювався у 265 млн франків.

Рішення про приєднання Франції до Священного союзу приймали з великою обережністю. Ще у вересні французький уряд звернувся до Австрії, Росії, Пруссії і Англії з пропозицією перетворити четвертий союз у п'ятірний. Росія відповіла згодою. Інші країни вагалися і не квапилися з позитивною відповіддю. Англія не бажала зближення Росії і Франції. У Австрії і Пруссії воно теж викликало побоювання. Після довгих переговорів представники Австрії, Росії, Пруссії і Англії 1 листопада 1818 р. підписали таємну конвенцію, зміст якої майже дослівно повторювало положення Акту, підписаного тими ж державами в 1814 р. Чотири держави підтвердили свій союз і зобов'язалися, якщо буде потреба, створити військову коаліцію для підтримки порядку у Франції в разі відбування там яких-небудь змін. Тільки досягнувши такої домовленості, члени Священного союзу ухвалили рішення щодо приєднання до нього Франції, зберігши, однак, відносно неї всі застереження. Все це дозволило французькому професорові А. Дебідурі зробити в книзі «Дипломатична історія Європи» висновок про те, «що Франція була допущена до участі в концерті великих держав лише із заднього ганку».

У Декларації, підписаній в м. Аахен 15 листопада 1818 р., учасники Священного союзу врочисто підтвердили свою рішучість діяти в дусі широкій співдружності і єдності для підтримки миру на основі міжнародного права. Інакше кажучи, вони мали намір зберігати в Європі існуючі порядки і не допускати суспільно-політичних змін в окремих державах.

Англійська делегація домоглася рішення, за яким втручання в справи будь-якої з країн могло здійснюватися тільки на її прохання і за участю її представників у переговорах. Однак уже через два роки, на другому Конгресі, воно було змінено. Цей Конгрес відбувся в жовтні – грудні 1820 р. у силезькому місті Троппау. На ньому три країни – Росія, Австрія і Пруссія - підписали протокол, у якому в зв'язку з національно-визвольним рухом і революцією 1820 р. у Неаполітанському королівстві було визнано доцільним застосування військової сили: «Для того, щоб гарантувати існуючі порядки, у Неаполітанське королівство будуть введені окупаційні війська. Військова окупація буде виконана австрійськими військами від імені держав – учасників договору...». Таким чином, затверджувалося право збройного втручання одних держав у внутрішні справи інших без будь-якого запрошення з їх боку або

попередніх переговорів.

Англія й Франція дали зрозуміти, що не будуть заперечувати проти вступу австрійських військ у Неаполітанське королівство, однак заявили, що вони відкидають принцип втручання, здійснюваний в необмеженій військовій формі. З огляду на ці розбіжності Олександр I домігся, щоб до протоколу Конгресу було внесено положення про збереження цілісності Неаполітанського королівства.

Крім Неаполя, революційні виступи відбулися також в Іспанії і П'ємонті. Не випадково питання про придушення їх і відновлення скинутих режимів зайняв основне місце на Конгресі в Троппау, а потім і в Лайбаху.

Конгрес у Лайбаху (нині Любляна), що проходив у січні – березні 1821 р., став продовженням Конгресу в Троппау. Тому іноді ці конгреси вказуються як один Троппау-Лайбахський конгрес Священного союзу. У Лайбаху імператори Росії і Австрії, представники Англії і Франції вели переговори з неаполітанським королем, іншими італійськими монархами, а також з папою римським. У цей час відбувалися народні хвилювання в П'ємонті, Іспанії й Греції. Учасники Конгресу вирішили взяти участь у придушенні революційних виступів у цих країнах. У Неаполь були спрямовані австрійські війська, а в Іспанію – французькі. У Лайбаху Росія, Австрія і Пруссія знову підтвердили свою вірність принципам Священного союзу і Декларації, підписаній ними 12 травня у зв'язку з революцією в П'ємонті.

Останній Конгрес Священного союзу відбувся у Вероні в 1822 р. Напередодні Конгресу відбулися події й процеси, що вплинули на загальне положення в Європі. В Англії після самогубства Кеслрі міністром закордонних справ із вересня 1822 р. став статс-секретар з іноземних справ Англії Джордж Каннінг. Тверезо з огляду на зміни, що відбуваються у світі, і на посилення ролі великої буржуазії Каннінг став проводити політику на користь прагнучих до влади буржуазних кіл. Він розумів, що це дозволить Англії зайняти більше міцну позицію в Європі і значно збільшити зовнішньоторговельні зв'язки.

Підсилювалися також розбіжності між учасниками Священного союзу. Виникли коливання в політиці окремих держав. Властиві вони були й російському імператору Олександрю I. Не випадково один час у Росії було навіть два міністри закордонних справ: один – Нессельроде, чиновник із консервативними поглядами, який повністю підтримував політику Меттерніха, другий – граф Каподістрія, грек за національністю, людина ліберальних поглядів, що підтримував боротьбу грецького народу проти турецького ярма.

На Веронському конгресі Англію представляв Веллінгтон, якому Каннінг дав найсуворішу вказівку не підписувати ніяких документів, пов'язаних з посилкою військ держав Священного союзу до Іспанії, і по можливості перешкоджати виступу Росії проти Туреччини. Російську делегацію очолював Олександр I, австрійську – Франц I, пруську – Фрідріх Вільгельм III. У Конгресі взяли участь глави італійських держав, представники Франції і ряду інших держав.

Конгрес проходив у важкій зовнішньополітичній обстановці, що була пов'язана з положенням в Іспанії, повстанням у Греції, наростанням російсько-

турецького конфлікту і долею іспанських колоній у Південній Америці. Росія, Австрія і Пруссія, бажаючи скоріше придушити повстання і відновити монархію в Іспанії, поспішали ухвалити рішення щодо вступу в цю країну французьких військ. Вони планували поширити воєнні дії й на іспанські колонії в Південній Америці.

Росія, Австрія, Пруссія й Франція підписали 1 грудня 1822 р. Протокол Веронського конгресу про революцію в Іспанії. Чотири держави домовилися про введення французьких військ в Іспанію у випадку погрози там існуючому ладу, або «процесу, спрямованого проти його найяснішої особи, або подібної ж властивості зазіхання проти членів його родини». Виконуючи це рішення, у лютому 1823 р. Франція почала інтервенцію в Іспанію, і вже через три місяці французькі війська ввійшли в Мадрид. Восени Фердинанд VII знову став іспанським королем.

Складнішим виявилось питання з іспанськими колоніями в Південній Америці. Проти спрямування туди французьких військ виступила Англія. Незважаючи на інтриги Меттерніха проти Каннінга, у які був залучений і англійський король Георг IV, главі англійського зовнішньополітичного відомства все-таки вдалося провести своє рішення. Він запропонував уряду США зайняти спільну позицію відносно іспанських колоній. Президент Сполучених Штатів Дж. Монро після консультацій зі своїми попередниками й зі членами кабінету звернувся 2 грудня 1823 р. до конгресу країни з посланням, у якому було визначено принципову політику США в Західній півкулі. Цей документ, відомий як доктрина Монро, відобразив протилежність інтересів Європи і Америки. Сполучені Штати не претендували на втручання у внутрішні справи європейських держав і категорично заперечували проти поширення європейської системи як у Північній, так і в Південній Америці. У посланні Монро конгресу говорилося: «Як принцип, з яким пов'язані права й інтереси Сполучених Штатів, американські материки в силу вільного й незалежного положення, якого вони досягли і яке вони зберігають, надалі не можуть бути розглянуті як об'єкт для колонізації з боку будь-якої європейської держави...».

Заявивши про недопущення якого-небудь втручання європейських країн у справи держав Північної й Південної Америки, США висловилися й за свій нейтралітет у війні іспанських колоній проти метрополії. Появу доктрини Монро у певній мірі було ініційовано Каннінгом, що запропонував США виробити загальну лінію відносно боротьби іспанських колоній. Сполучені Штати використали пропозицію Каннінга у своїх інтересах. Американський статс-секретар Дж.-К. Адамс заявив, що США скористаються пропозицією Англії про політику в Південній Америці, але проводити її будуть не разом з Англією, а самостійно.

Доктрина Монро у свій час відіграла позитивну роль, тому що допомогла іспанським колоніям вести боротьбу за незалежність. Вона також сприяла розпаду Священного союзу. Учасникам Священного союзу довелося відмовитися від планів поширити воєнні дії на латиноамериканські країни в інтересах Іспанії.

Разом із тим США залишили для себе можливість втручатися в справи

інших латиноамериканських країн. Виникло природне протистояння США і Англії в Центральній і Південній Америці. Доктрина Монро об'єктивно сприяла використанню економічної переваги Сполучених Штатів для швидкого розвитку їхніх торговельних зв'язків із колишніми іспанськими колоніями, що також загострювало англо-американські протиріччя.

Політика Каннінга відрізнялася послідовністю. Ще в березні 1823 р. він писав англійському послу у Франції Ч. Стюарту, що визнання іспанських провінцій в Америці, які скинули васальну залежність від іспанської корони, буде залежати лише від зовнішніх обставин і що Іспанія була вже проінформована щодо цієї точки зору англійського уряду. Сім місяців потому, у жовтні 1823 р., у меморандумі дводенної конференції Д. Каннінга з французьким послом в Англії князем Поліньяком Англія підтвердила свою відмову від будь-яких намірів установити з іспанською Америкою «політичні зв'язки, що виходять за межі ділових і торговельних відносин». Франція, зі своєї сторони, заявила, що вважає «зовсім безнадійним привести Латинську Америку до стану її колишньої залежності від Іспанії» і «не має якого-небудь наміру або бажання скористатися існуючим положенням, щоб придбати яку-небудь частину іспанських володінь в Америці або домогтися певних виняткових переваг».

Пізніше Каннінг ще не раз заявляв про бажання Англії укласти торговельні договори з латиноамериканськими країнами, у тому числі й з Аргентиною, що у той час називалася Республікою Буенос-Айрес. На самому початку 1825 р. Англія офіційно визнала Аргентину, Колумбію і Мексику самостійними державами. Проводячи таку політику, Каннінгу довелося перебороти опір як всередині країни, так і за її межами. Розпачливі спроби зупинити його вживали Меттерніх, Фрідріх Вільгельм III і багато інших видних політиків європейських держав. Треба відзначити, що Олександр I, розуміючи процеси, що відбуваються, не став підтримувати тих, хто виступав проти Англії в питанні про колишні іспанські колонії.

У боротьбі проти внутрішньої опозиції, і насамперед проти короля Георга IV, Каннінга підтримали англійські банківські промислові й торговельні кола, які бачили в його політиці можливість успішного розвитку англійської економіки. На його сторону став і парламент. Успіх Каннінга виявився важким ударом по Священному союзу.

В Європі залишалося ще чимало проблем, які потребували вирішення. Це, насамперед, грецьке повстання проти турецького ярма. В 1821 - 1822 рр. туркам удалося нанести великі втрати повсталим. Султан Махмуд II наказав привселюдно повісити патріарха Константинопольського. Тиранія султана викликала протести і збурення в багатьох європейських країнах. У Росії широкі кола інтелігенції й релігійних діячів виступили з осудом звірств турецьких військ. Діями султана був обурений і Олександр I, але із прийняттям рішучих кроків щодо їхнього припинення не квапився.

Зате дуже швидко і рішуче зреагував Каннінг. 25 березня 1823 р. він заявив, що Англія визнає рівноправність двох воюючих сторін, як турок, так і греків. Тим самим Англія визнала грецьке повстання законним, а звідси

впливало, що вона вважає самостійною державою звільнену повсталими греками територію.

Це нанесло ще один удар по Священному союзу і оголило приховане протистояння між Меттерніхом і Олександром I, у тому числі і в питанні про відношення до Туреччини.

Політика Каннінга стосовно грецького повстання змусила Олександра I більш оперативно зайнятися подіями в Греції. Наприкінці 1823 р. у Росії був розроблений план, відповідно до якого грецька провінція Туреччини мала бути поділеною на три частини, яким надавалася б автономія при верховній владі султана, але під контролем європейських держав. Меттерніх виступив проти, тому що побачив у цій пропозиції посилення впливу Росії на Балканах. Зовсім по-іншому прореагували в Лондоні. Каннінг розумів, що існування вільної Греції має велике значення для Англії, і став шукати контакти з Росією. В 1824 – 1825 рр. позиції двох країн щодо грецького питання стали швидко зближатися.

Наприкінці 1825 р. у Росії відбулися події, які внесли зміни в розміщення сил у Європі. У листопаді 1825 р. помер імператор Олександр I. Престол зайняв Микола I. 14 грудня 1825 р. у Петербурзі відбулося повстання проти монархії, яке було жорстоко подавлено. Новий імператор заявив про себе як твердий і принциповий політик. Згодом він став відігравати важливу роль у Європі.

На початку свого царювання Микола I, не маючи досвіду зовнішньополітичної діяльності, виявляв обережність. Крок за кроком він став вникати в європейські проблеми і зумів дати глибоку оцінку канцлеру Нессельроде, Меттерніху та іншим провідним діячам міжнародної політики.

Зовнішньополітична діяльність Миколи I з перших днів його царювання мала два головних завдання. Перше завдання полягало у боротьбі з Туреччиною і просуванні Росії на Балкани, друга – у придушенні будь-яких революційних рухів, де б вони не відбувалися. Микола I взяв курс на зближення з Англією і Францією. При зустрічах із французьким послом Ла Ферроном імператор надавав йому значну увагу і намагався демонструвати особисту участь у розвитку дружніх відносин між Росією й Францією. Зближенню з Англією російський уряд усіляко сприяв через посла в Лондоні Лівена, який дружив з Каннінгом. Прагнення Росії до більш тісного співробітництва, особливо в питаннях про Туреччину, знайшло порозуміння у Каннінга. Він направив зі спеціальною місією в Петербург герцога Веллінгтона – довірену особу, якій були дані особливі повноваження. Веллінгтон мав домовитися в Петербурзі про спільні дії проти Туреччини для того, щоб змусити султана не допустити подальшого знищення грецького населення на півострові Морей. Англія вважала, що якщо спільні виступи не подіють на султана, то Росія має оголосити Туреччині війну, звільнити Грецію, не руйнуючи при цьому цілісності Турецької імперії і не допускаючи захоплення її проток.

Позиція російського імператора полягала в тому, що воєнні дії Росії проти Туреччини можливі, але тільки разом з Англією. Що стосується подальшої долі Туреччини, то вона, на думку Миколи I, мала бути вирішена пізніше.

У бесідах з Веллінгтоном Микола I заявив, що вважає повсталих греків

бунтівниками, але має з Портою свої рахунки. Уникнувши прямої відповіді на англійську пропозицію про спільний виступ двох країн, Микола I незабаром послав Туреччині меморандум, що був фактично ультиматумом. У ньому містилися такі умови: по-перше, в дунайських князівствах Молдавії і Валахії мали бути відновлені автономні установи (у політичному, цивільному і військовому відношенні) у тому вигляді, в якому вони існували до 1821 р.; по-друге, Сербії мали повернути всі привілеї, які їй були обіцяні за Бухарестським миром 1812 р., а сербські депутати мали бути відпущені на волю; по-третє, на російський кордон для переговорів мають бути прислані турецькі делегати. Для відповіді турецькій стороні надавалося шість тижнів.

Микола I, направивши ультиматум, був готовий укласти угоду з Англією, і 4 квітня 1826 р. обидві держави підписали Петербурзький протокол, у якому вказувалося, що Греція мала стати окремою державою зі своїм урядом, конституцією і законами. Султанові пропонувалося залишитися верховним сюзереном. Росії вдалося домогтися включення до Протоколу пункту, що у випадку відмови Порти від посередництва Англії в здійсненні наданих Греції прав кожна з країн, що підписали Протокол, буде діяти «спільно або одноосібно». Протокол одержав неоднозначні оцінки сучасників, а в наступні роки – дослідників.

У Лондоні текст Протоколу викликав як позитивні емоції, так і почуття невдоволеності. Справа в тому, що не Англії вдалося втягнути Росію у війну з Туреччиною, а, навпаки, Росія втягла в неї Англію. Для всіх було очевидно, що султан Махмуд II не погодиться добровільно поступитися значною частиною своєї території. Отже, відповідно до Протоколу Англія має буде вступити у війну і підтримати Росію.

Меттерніх, ознайомившись із Протоколом, зрозумів, що Священному союзу нанесено чергового удару, тому що Росія виступає разом із Лондоном, а Каннінг здавна підтримує грецьких повстанців проти турків.

Махмуд II, довідавшись про російсько-англійську коаліцію, прийняв ультиматум Миколи I, погодившись на відновлення автономних установ у дунайських князівствах і повернення Сербії її привілеїв. Сербські депутати були відпущені на волю. Турецькі війська пішли з дунайських князівств.

У той же час Махмуд II розумів, що головні його проблеми ще попереду, і вирішив виграти час, щоб підготувати армію до війни. Із цією метою він став затівати переговори і провокувати Персію на війну з Росією. Однак султан прорахувався. Розігнавши яничарів, він не зміг швидко створити боєздатну армію. У Персії ж росіяни здобули переконливі перемоги.

Російсько-турецькі переговори відбувалися в Аккермані з 1 серпня 1826 р. Користуючись важким положенням Туреччини, Росія висунула більш тверді вимоги. Зрештою, 7 жовтня 1826 р. турки були змушені підписати Аккерманську конвенцію. Пізніше Франція домоглася від Лондона і Петербурга своєї участі в антитурецькій коаліції. Незважаючи на раптову смерть у серпні 1827 р. керівника англійської дипломатії Каннінга, три держави почали війну з Туреччиною, і 20 жовтня 1827 р. турецько-єгипетський флот був знищений об'єднаною ескадрою в Наваринській бухті.

За реалізацією планів Миколи I, пов'язаних з боротьбою за чорноморські протоки, постійно спостерігали у Відні. Меттерніх робив все, щоб Росія не змогла завдати удару туркам, просунути на Балканах, остаточно звільнити Грецію. Смерть Каннінга, переконаного прихильника звільнення греків, породила надію як у турецького султана, так і у Меттерніха. Але першим міністром Англії став герцог Веллінгтон, прихильник війни з Туреччиною.

Російсько-турецька війна, що почалась 7 травня 1828 р., спочатку розвивалася невдало для російської армії. Ці невдачі і зміна керівництва Англії вплинули на активність Меттерніха, який домагався згоди Англії, Франції й Пруссії разом з Австрією укласти угоду проти Росії і припинити війну. Але в столицях трьох країн не хотіли втручатися, тому що бажали розгрому Туреччини, припинення звірств над греками і звільнення їхньої країни.

Російська дипломатія, знаючи про ці наміри Меттерніха, розпочала контрдії, інформуючи європейські держави про підступні плани австрійського канцлера і його таємні зв'язки з опозиційними силами. Особливо подіяла на французького короля Карла X інформація про зв'язки Меттерніха із сином Наполеона, герцогом Рейхштадтським, якого австрійський канцлер збирався зробити королем Франції. Відомості, розповсюджені російськими дипломатами, вплинули на положення Меттерніха. В архівах збереглися його листи монархам Франції, Англії і Пруссії, в яких він виправдувався і намагався запевнити їх у тому, що нічого не затівав проти Росії.

Влітку 1829 р. російські війська під командуванням генерала Дібіча, завдавши поразки туркам, зайняли Адренопіль і наблизилися до Константинополя. Махмуд II запросив миру. Договір був підписаний 14 вересня 1829 р. в Адренополі. До цього російська дипломатія провела велику роботу, погоджуючи з Англією свої вимоги до Туреччини. За Адренопільським договором до Росії відходили устя Дунаю і острови. Росія одержала право проходу її торговельних суден через протоки Дарданелли і Босфор. Дунайські князівства, Молдова і Валахія отримали автономію. Знову підтверджувалося право вільної торгівлі на території Османської імперії.

Кавказьке узбережжя Чорного моря від устя Кубані до північної границі Аджарії переходило до Росії. Туреччина визнавала приєднання до Росії Грузії, Імеретії, Мінгрелії, Гурії, Еріванського і Нахичеванського ханств. Греція ставала самостійною державою, пов'язаною з Туреччиною лише платежами в 1,5 млн піастрів на рік.

Таким чином, перемога Росії у війні з Туреччиною 1828 - 1829 рр. значно розширила російські території на Дунаї і на Кавказі, звільнила Грецію і зміцнила вплив Росії на півдні Європи.

1830 рік ознаменувався революційними повстаннями в Європі, які тривали до 1848 р. і супроводжувалися в ряді країн урядовими переворотами. І знову все почалося з Франції, де 25 липня 1830 р. Карл X підписав ордонанси, які скасовували французьку Конституцію. У країні відбулися масові виступи. У результаті триденних боїв у Парижі перемогла революція. Король втік. На престол вступив герцог Орлеанський, що прийняв ім'я Луї Філіпа I.

Микола I дуже швидко зреагував на паризькі події. Справа ледь не дійшла

до розриву відносин з Францією. Імператор заявив, що він не може визнати Луї Філіпа королем. Росія почала спроби організувати спільну інтервенцію проти Франції. Але ні Відень, ні Берлін не прийняли російських пропозицій. Більше того, послом Франції в Англії став Талейран, якому вдалося значно поліпшити англо-французькі відносини. Цей прорахунок і непотрібна завзятість Миколи I надалі дорого обійшлися Росії. Відносини з Францією були ґрунтовно й надовго зіпсовані. Від Росії стала відходити і Англія. Що стосується Австрії, то вона завжди була налаштована проти Росії. Пруссія ж в умовах, коли Росія попадала в ізоляцію, уникала всяких контактів зі своїм колишнім партнером.

Влітку 1830 р. революційні події розгорнулися в Парижі, а наприкінці того ж року вони почалися у володіннях російського імператора в Польщі. Польське повстання можна розділити на два етапи: перший етап – з листопада 1830 р. по січень 1831 р., коли варшавський сейм прийняв постанову про скинення імператора Миколи I з престолу Царства Польського; другий етап тривав до вересня 1831 р., коли російські війська взяли Варшаву. Жодна країна не втручалася в події, які відбувалися. Російському імператорові при мовчазній згоді європейських монархів вдалося порівняно швидко впоратися з повстанням, утримати старий порядок і склад своєї імперії.

Революційні рухи XIX ст. на цьому, однак, не скінчилися. Вони продовжували розвиватися і впливати на хід історичного розвитку і на міжнародне становище в окремих регіонах і у світі в цілому. Священний союз, створений консервативними силами для боротьби з революційними і національно-визвольними рухами, сам став жертвою цих рухів. Саме революційні рухи і національно-визвольна боротьба, що спалахувала протягом 15 років то в одному, то в іншому регіоні світу, призвели Священний союз до розпаду. Наприкінці 30-х років XIX сторіччя він практично припинив своє існування.

### ***6.2.5 Від революційних подій 1830-х років до революції 1848 р.***

У цей майже 20-річний період головними подіями європейської історії були революції, що охопили ряд країн, і східне питання, пов'язане з вирішенням турецької проблеми.

Революційні події 30-х років, почавшись у Франції, охопили Польщу, Бельгію, Італію, Іспанію і надовго привернули до себе увагу всієї Європи. Вони знайшли продовження в різних регіонах Апеннінського півострова, викликали взаємні претензії Франції і Англії через втручання в справи Італії і скінчились на користь Австрії. Французький уряд на самому початку 1832 р. звернувся до папи Римського з пропозицією, щоб Франція, як католицька держава, віддана папському престолу, могла брати участь разом з Австрією в наведенні порядку в тих італійських регіонах, де він був порушений. Ця пропозиція була рішуче відкинута, тому що, на думку Ватикану, французьке втручання послугувало б зайвим приводом для революційних рухів в Італії. Незважаючи на протиріччя і різні інтереси європейських дворів, заради придушення революційного руху

вони у важкі для них часи поєднувалися і допомагали один одному.

Ця тенденція яскраво виявилася в період польського повстання. Його організатори і керівники сподівалися на допомогу Франції та інших країн. Але Австрія і Пруссія із самого початку зайняли стосовно повстання ворожу позицію. Англія теж не підтримала повсталих. У цих умовах і Франція відмовила полякам у допомозі, незважаючи на те, що керівники польського повстання неодноразово до неї зверталися. Хоча повсталим полякам співчувала значна частина французів, уряд, очолюваний Казимиром Перье, не захотів через польські події псувати відносини з Миколою I та іншими коронованими особами Європи. Більше того, польських делегатів, що прибули в Париж, просто обдурили, сказавши, що в Петербург для надання повсталим дипломатичної підтримки відправлений надзвичайний посол герцог Мортімар. Насправді в завдання Мортімара не входили переговори про польське повстання.

Майже одночасно з польським повстанням почалося повстання в Бельгії. Бельгійські революціонери виступили проти підпорядкування Нідерландам. Нідерландський король, розуміючи, що без допомоги інших держав йому не вдасться впоратися із ситуацією, вирішив звернутися по допомогу до європейських держав. Лише Пруссія виразила готовність послати йому на підмогу свої війська. Але як тільки Франція довідалася про цей намір прусського короля, нею була зроблена заява про те, що у випадку переходу пруськими військами кордону Бельгії французькі війська негайно вступлять на бельгійську територію.

У Лондоні хотіли, щоб у Бельгії був свій король. Французький король спробував посадити на бельгійський престол свого сина герцога Неурського. Не заперечуючи Луї Філіпу відкрито, кожна з європейських держав таємно виступала проти, і усі разом вони не допустили сина французького короля на бельгійський трон. 4 липня 1831 р. Національний Конгрес Бельгії переважною більшістю (152 з 196 голосів) обрав на престол принца Леопольда Саксен-Кобургського, кандидатура якого влаштувала всіх, крім Франції.

15 листопада 1831 р. у Лондоні Росією, Австрією, Францією, Англією, Пруссією й Бельгією був підписаний договір про створення Бельгійського королівства. У договорі говорилося, що, у зв'язку з подіями в Об'єднаному Нідерландському королівстві і з метою збереження миру, Бельгійське королівство вважається самостійним. Визначалися кордони Бельгії і вказувалося, що вона буде незалежною і «вічно нейтральною» державою. Гарантами дотримання всіх статей договору були Росія, Австрія, Франція, Великобританія і Пруссія. Таким чином, революційні події привели до появи на карті нової європейської держави.

Підводячи підсумки бурхливим подіям початку 30-х років, можна констатувати, що на якийсь період з 1832 р. Європа заспокоїлася. Опір Польщі був подавлений, Бельгія одержала самостійність, Франція могла сама вирішувати свої проблеми, Австрія одноосібно розпоряджалася в Італії і т.д. Спроба ж реанімувати Священний союз провалилася.

Все більшу увагу європейських держав стали привертати події на Сході.

Миколу I турбувало положення на кордоні з Іраном, у Греції і Порті. Ще в 1826 – 1828 рр. відносини Росії з Іраном ускладнилися. Потрібно було налагодити їх, щоб зберегти спокій на Кавказі. Це мало особливе значення ще й тому, що назрівала війна з Туреччиною. Стратегічні плани Росії передбачали звільнення від турецьких військ територій за Дунаєм і просування на південь.

В Ірані підсилювалися тенденції до реваншистської війни з Росією з метою повернути собі Грузію і Північний Азербайджан. Немаловажну роль у розвитку антиросійських настроїв в Ірані відіграла велика англійська колонія, яка перебувала там, де поряд з дипломатичними представниками перебували військові інструктори, які готували іранські війська і допомагали зміцненню їхньої потужності. Прагнучи не допустити воєнних дій і позитивно вирішити всі назрілі питання навіть ціною деяких територіальних поступок, Петербург направив у Тегеран надзвичайного посла князя А.С. Меншикова. Але це не допомогло.

Влітку 1826 р. іранські війська вторгнулися у межі Росії. Проти більш ніж 60-тисячної іранської армії Росія мала тут не більше 10 тис. осіб. Проте, іранські війська були зупинені. Одержавши підкріплення, російська армія перейшла в наступ і до осені 1827 р. вийшла в Південний Азербайджан. В умовах, коли російський наступ активно розвивався, англійська дипломатія, змінивши курс, стала вживати заходів щодо закінчення війни і укладання миру. 10 лютого 1828 р. був підписаний Туркманчайський мирний договір між Росією і Іраном. До Росії відійшли Ериванське і Нахичеванське ханства, і кордон став проходити по річці Аракс. Іран мав виплатити Росії контрибуцію в розмірі 20 млн рублів сріблом. Сторони обмінялися місіями у ранзі посланників. У складанні умов договору брав участь О. С. Грибоедов. У травні 1828 р. він знову був спрямований до Ірану у званні міністра-резидента. 11 лютого 1829 р. під час погрому російської місії фанатично налаштованими іранцями О. С. Грибоедов трагічно загинув.

У Греції після підписання в Лондоні 7 травня 1832 р. протоколу про надання грецької корони 17-літньому Оттону Баварському положення трохи стабілізувалося, тим більше що лондонський протокол визначав розширення території держави. З Туреччини ж приходили тривожні звістки. Паша Єгипту, що перебував у васальному положенні до Туреччини, Мехмед-Алі рушив свої війська проти турецького султана і зайняв Сирію, а 21 грудня 1832 р. син паші Єгипту Ібрагім наголову розбив турецьку армію біля Конії.

Султан Махмуд II гарячково шукав можливості відбити наступ єгипетської армії. Навколо кризи на Сході розгорілася дипломатична боротьба між Росією, Англією і Францією. Остання вже давно націлилася на Єгипет і Сирію. І з цієї причини Франція не хотіла участі Росії у вирішенні східного конфлікту.

Англія теж прагнула не допустити військового втручання Росії і тому запропонувала австрійцям взяти участь у наданні військової допомоги Туреччині. Однак Меттерніх, оцінивши обстановку, не захотів сваритися з Росією, яка була потрібна йому в центрі Європи для боротьби з народними повстаннями.

Росія ж із самого початку конфлікту між Єгиптом і Туреччиною

пропонувала останній військову допомогу. Микола I направив до берегів Босфору генерала Муравйова, який запропонував султанові натиснути на єгипетського пашу для того, щоб він негайно відвів свої війська. У випадку відмови Росія мала оголосити Мехмеду-Алі війну. Султан не квапився з відповіддю. Війська ж Ібрагіма відновили просування на північ. У цій критичній обстановці Туреччина у лютому 1833 р. офіційно попросила царя Миколу I надати їй допомогу. Російський флот негайно вийшов із Севастополя в Константинополь.

Поява російської ескадри в Босфорі викликала велике занепокоєння в Парижі і Лондоні. Французький посол, підтриманий англійським, заявив султанові, що обидва посли покинуть Константинополь, якщо туди ввійдуть російські війська. У відповідь султан зажадав, щоб Франція й Англія зобов'язалися підтримати його проти Єгипту. Таке зобов'язання було дано. Однак ні французи, ні англійці серйозно не думали надавати допомогу султанові. Їм потрібно було лише одне: відхід російського флоту подалі від Босфору. Це, схоже, розумів і паша Мехмед-Алі, війська якого продовжували активні дії проти Туреччини. Положення султана ставало усе гірше і гірше, і він змушений був звернутися до представника Росії в Константинополі Бутенева з проханням, щоб російський флот не залишав Босфор. Бутенев відповів позитивно. Більше того, слідом за першою ескадрою в Босфор прийшла друга, а потім і третя. Близько 40 тис. російських солдатів висадилося на берег.

Прагнучи домогтися свого, Франція і Англія вжила контрзаходів. Французька і англійська ескадри були спрямовані до східних берегів Середземного моря. Послам Франції і Англії вдалося домогтися 8 липня 1833 р. укладання миру між султаном Махмудом і пашею Мехмедом-Алі.

Необхідно відзначити, що в Константинополі велику роботу провів царський генерал-ад'ютант граф О. Ф. Орлов<sup>1</sup>. Після укладання миру граф Орлов і представники Махмуда II підписали 26 липня 1833 року Ункяр-Іскелеський союзно-оборонний трактат між Росією й Туреччиною. Договір цей означав велику дипломатичну перемогу Росії, яка була здобута без будь-яких воєнних дій. Він проголошував між Туреччиною і Росією мир, дружбу і союз, що, як відзначалося в ст. 1, «має єдиною метою взаємний захист їхніх держав проти всякого замаху»... і зобов'язує сторони «надавати взаємно істотну допомогу і найдійовіше підкріплення». Ст. 2 підтверджувала положення, що містилися в Адріанопольському трактаті від 2 вересня 1829 р., Константинопольському договорі та інших російсько-турецьких угодах. У секретних статтях договору говорилося про те, що Туреччина у випадку війни

---

<sup>1</sup> Після прибуття до Константинополя О. Ф. Орлов здобув «особливу прихильність і довіру султана». Порта поквапилася виконати свою частку обов'язків стосовно Адріанопольського договору. Нова місія Орлова в Туреччині була пов'язана з босфорською експедицією російського флоту 1833 року. 26 липня 1833 року було підписано договір (Ункяр-Іскелеський), згідно з яким Росія зобов'язувалася за необхідності прийти на поміч Туреччині. В свою чергу Османська імперія брала зобов'язання при збройному конфлікті Росії закрити протоки для військових кораблів іноземних держав. За успіхи у босфорській операції графу О. Ф. Орлову було надано звання генерала від кавалерії і урочисто прийнято його государем в Красному селі при зібранні гвардійських військ

Росії з якою-небудь державою має закрити Дарданелли. Босфор між тим мав залишатися відкритим для російських кораблів.

Цей договір був зустрінутий вороже і в Лондоні, і в Парижі. Великобританія і Франція висловили Росії протести, супроводжуючи їхньою демонстрацією своїх військових кораблів у берегів Туреччини. У нотах, спрямованих Росії, Англія і Франція заявили, що, у випадку якщо відповідно до договору Росія допустить збройне втручання в справи Туреччини, Англія і Франція будуть діяти так, начебто цього договору взагалі не існує.

У відповідній ноті російського Міністерства іноземних справ вказувалося, що Росія буде виконувати умови Ункяр-Іскелеського трактату так, начебто французької і англійської нот не було взагалі.

У наступні роки відносини Росії з Англією й Францією почали погіршуватися. Це було пов'язано як з об'єктивними, так і зі суб'єктивними причинами. До перших можна віднести протиріччя між державами, що існували і у Європі, і на Сході, у Туреччині. До других – особисті симпатії і антипатії, які властиві царюючим особам та їх оточенню. Зокрема, це знайшло своє відбиття у призначенні в 1832 р. послом Англії в Росії Стретфорда-Каннінга, якого не любив Микола I за антиросійські настрої.

У зв'язку з революційними виступами в Німеччині й Північній Італії Меттерніх намагався об'єднати для їхнього придушення зусилля Австрії, Пруссії і Росії. В 1833 р. у Мюнхенграце відбувся з'їзд монархів. Російський імператор обіцяв підтримку Меттерніху в боротьбі з революційними рухами за умови, якщо Австрія не буде перешкоджати просуванню Росії до Константинополя. Меттерніх, вважаючи цю умову занадто небезпечною для Австрії, не прийняв її. Намір Росії просуватися до Константинополя викликало різке заперечення і з боку Англії. Англійський міністр закордонних справ Пальмерстон мріяв розширити Ункяр-Іскелеський трактат, включивши в нього всі європейські держави, для того щоб у гарантіях недоторканності Туреччини брали участь не тільки Росія, але також Англія, Франція і Пруссія. Цим він сподівався підірвати значення російсько-турецького договору.

У Мюнхенграце було підписано кілька конвенцій. У першій австро-російській конвенції, підписаній 18 вересня, мова йшла про збереження в Османській імперії існуючої династії. Обидві сторони зобов'язалися діяти спільно у випадку державного перевороту в Туреччині.

Друга конвенція між Австрією і Росією, укладена 19 вересня, стосувалася взаємної гарантії польських кордонів і видачі державних злочинців. Сторони вирішили допомагати одна одній у випадку, якщо в Польщі спалахне нове повстання. Австрійський і російський двори, говорилося в конвенції, обопільно гарантують військову допомогу провінціям (з них складалася Польща з 1772 р.). Внаслідок цього вони обопільно гарантують спокій і мирне володіння цими провінціями. Обидві держави зобов'язалися надавати обопільну допомогу і сприяння для придушення заколотних дій, якщо такі виявляться в одній з польських провінцій. Для цих цілей кожна зі сторін мала надавати «достатній корпус військ».

Всі учасники з'їзду монархів, а також прихильники Священного союзу

обрушилися на принцип невтручання. У Мюнхенграце був погоджений і 15 жовтня підписаний у Берліні договір між Росією, Австрією і Пруссією, який надавав право кожному государеві у випадку загрози внутрішньої смути або зовнішньої небезпеки викликати на допомогу Австрію, Росію, Пруссію або будь-яку іншу державу. Держави могли, виходячи із власних інтересів, задовольнити або відкинути зазначене прохання. Таким чином, три монархи проголосили вживання самих рішучих заходів проти тих держав, які стали б заважати наданню допомоги в загальній боротьбі. Такі держави мали бути оголошені загальним ворогом союзників.

Цей акт свідчив про рішення трьох імператорів відродити Священний союз, хоча багатьом було ясно, що час для цього вже пройшов.

Після бурхливих подій навколо Туреччини і конфлікту султана з васальним пашею Єгипту обстановка на Сході на якийсь час стала трохи стабільнішою. Не останню роль у цьому відіграли європейські країни (у тому числі і Австрія), які не хотіли, щоб росіяни в неспокійний для Європи час розпорошили свої сили на Сході. Навіть Меттерніх, якого важко запідозрити в симпатіях до Росії, намагався нормалізувати відносини між Петербургом, Лондоном і Парижем. Росія теж не хотіла загострення з європейськими державами і намагалася використовувати час для вирішення внутрішніх економічних і ряду військових завдань. 29 січня 1834 р. вона уклала з Портою конвенцію, що трохи послабила накладені раніше за Ункяр-Іскелеським та іншим договорами умови. Так, Порта була звільнена від тої частини контрибуції, яка ще не була виплачена. Росія мала вивести свої війська з Дунайських князівств. В Англії і Франції напруження теж дещо спало. Ескадри двох країн були відкликані від східних берегів Середземного моря.

У наступні роки увага європейських країн була прикута до Іспанії, де після смерті Фердинанда розгорілася боротьба за престол. Ця проблема особливо гостро зачепила інтереси Англії і Франції. У результаті інтриг і таємної змови Пальмерстон зумів вирішити справу за спиною посла Франції в Лондоні, хитрючого і досвідченого Талейрана. У квітні 1834 р. у Лондоні Англією, Іспанією і Португалією був підписаний трактат, за яким Піренейський півострів потрапив у повну залежність від Англії. Єдине, чого вдалося домогтися Талейрану, так це включення Франції в договір як четвертого учасника, хоча ця її участь була чисто номінальною.

Наприкінці 30-х років знову загострилася боротьба між турецьким султаном Махмудом II і єгипетським пашею Мехмедом-Алі. Старіючий султан хотів взяти реванш за свою поразку від єгипетського васала в 1832 – 1833 рр. Шість років Туреччина готувалася до війни проти Єгипту. До 1839 р. була створена величезна для тих часів армія, яка почала у квітні бойові дії. Перейшовши Євфрат, турки почали просуватися до Єгипту і у червні 1839 р. вступили в Сирію. 17 липня Махмуд II опублікував маніфест про війну.

У Європі зустріли повідомлення з Туреччини з тривогою. Насамперед, монархів європейських країн турбувало те, що східна війна може відгукнутися в Європі. Англія, Франція, Австрія з огляду на умови усе ще діючого Ункяр-Іскелеського договору побоювалися, як би Росія не скористалася ситуацією

для взяття Константинополя. Бажаючи випередити можливі дії Миколи I, Англія спробувала домовитися про спільне протистояння Росії. Пальмерстон запропонував уряду Луї-Філіпа направити до Дарданелл англійську і французьку ескадри і з появою російських кораблів у Константинополя ввійти через протоки в Чорне море. Але Франція не погодилася.

Що стосується Австрії, то Меттерніх хотів скликати у Відні конференцію п'яти держав, розраховуючи замінити одноособовий російський протекторат над Туреччиною колективною опікою європейських країн. Франція підтримувала ідею скликання конференції. Микола I прагнув налагодити контакти один на один з Англією для того, щоб, у чомусь поступившись їй, зберегти свій вплив у Туреччині, хоча б і трохи урізаний. Наприкінці червня зі Сходу одне за одним прийшли два повідомлення, які змусили європейські країни діяти більш рішуче. Син Мехмеда Алі – Ібрагім, як і кілька років назад, наголову розбив турецьку армію в Сирії. Через кілька днів після цього в Константинополі помер турецький султан Махмуд II. На трон вступив його 16-річний син Абдул-Меджит. За наказом батька Ібрагім припинив просування своїх військ у Сирії. У цей час не без допомоги французів начальник турецького флоту Ахмед дезертирував і пройшов із захопленими їм кораблями через протоки, де стояла французька ескадра. У короткий строк Туреччина залишилася без армії і без флоту.

Уряд Луї-Філіпа вирішив таємно, без відома інших європейських держав, зміцнити своє становище на Сході. Однак задуми французів одержали розголос, і Пальмерстон вирішив взяти реванш. 15 липня 1840 р. Англія, Австрія, Пруссія й Росія підписали в Лондоні конвенцію на підтримку султана Туреччини проти єгипетського паші. Підписання відбулось у присутності представника Туреччини Хекіпа-Ефенді.

Чотири країни домовилися робити як дипломатичний, так і військовий тиск на Мехмеда-Алі. Якщо паша, говорилося в ст. 3 трактату, направить свої сухопутні або морські війська в Константинополь, то високі договірні сторони будуть сприяти захисту престолу турецького султана «взаємно встановленими загальними діями, щоб захистити від усякого нападу протоки Босфор і Дарданелли так само, як і столицю Османської імперії». Особливо треба відзначити згадування в ст. 4 про те, що «військовим судам іноземних держав завжди було заборонено входити в протоки Босфор і Дарданелли». По суті цим відмінялося відповідне положення Ункяр-Іскелеського договору.

Лондонська конвенція 1840 р. була укладена без Франції. Тільки 17 липня Пальмерстон сповістив французького посла Гізо про її підписання. Причому французам був повідомлений не весь зміст документа. Цілком зрозуміло, що відношення до конвенції було неоднозначним. Париж обурювався, тому що конвенція була, по-перше, прийнята потай, а по-друге, спрямована проти Мехмеда-Алі і, отже, проти інтересів Франції, що давно мріяла поширити свій вплив на Єгипет і Сирію. У Петербурзі ж раділи. Микола I, переоцінюючи значення охолодження відносин між Францією і Англією, намагався зміцнити союз із Англією на антифранцузькій позиції.

Поступово пристрасті заспокоїлися, і через рік, у липні 1841 р., Росія,

Англія, Австрія, Пруссія і Франція уклали з Туреччиною договір, який стосувався режиму проходу судів через протоки Босфор і Дарданелли. У мирний час протоки оголошувалися закритими для судів всіх країн. Але Туреччина одержала право видавати дозвіл на прохід через протоки легких кораблів, що належать посольствам дружніх держав. Микола I головне бачив у тому, що Францію при рішенні Східного питання більше не відстороняли від вирішальної ролі, і вона була допущена до підписання даної конвенції. У Парижі зрозуміли, що Франція не зможе протистояти спільним діям чотирьох держав, і перестали підтримувати Мехмеда-Алі.

У ці роки Петербург шукав зближення з Англією. У травні 1844 р. Микола I зі свитою прибув у Лондон. Він був прийнятий з вищими почестями. Серед питань, що обговорювалися в Лондоні, головним було питання про Туреччину. Микола I говорив про Туреччину, як про вмираючу людину. Російський імператор уважав, що для того, щоб поставити Туреччину на коліна, досить висунути вперед російську армію. На його думку, те же саме була готова зробити і Австрія.

Говорячи про інтереси Франції в Єгипті та Сирії, він пропонував Англії укласти з Росією союз, а також попередньо домовитися, хто що має одержати при поразці Туреччини. Міністр закордонних справ Роберт Піль заявив, що при майбутньому розділі Туреччини Англія не заперечувала б одержати Єгипет. Повернувшись із Лондона, Микола I вжив заходів до того, щоб перетворити усні домовленості в документи. Але цим надіям не призначено було здійснитися. Влітку 1846 р. Роберта Піля змінив Джон Россель, а статс-секретарем став Пальмерстон, який уважно стежив за зростанням впливу Росії в європейських справах і не хотів її посилення на Сході. Пізніше, у грудні 1846 р., Микола I у бесіді з Меттерніхом, висловлюючись про те, що може відбутися у випадку розпаду Туреччини, заявив, що Константинополь він нікому не віддасть.

Тим часом в європейських країнах продовжував зростати революційний рух, який приводив у розгубленість уряди Пруссії і Австрії. У столицях цих держав усе більше покладали надії на Росію, думаючи, що тільки Микола I зможе впоратися з цією загрозою. В 1848 р. в європейських країнах почалися широкі революційні виступи.

### **6.2.6 Від революції 1848 року до Кримської війни**

Початок революціям 1848 р. поклала Франція, у столиці якої 22 лютого почалися виступи робітників, студентів і ремісників. Революційні події з кожним днем набували усе більшого розмаху, і уже в березні вони розгорнулися в Австрії, Пруссії, у всіх містах Німецького союзу. Один з апостолів контрреволюції, Меттерніх, змушений був бігти з Відня. На якийсь період в 1848 – 1849 рр. дипломатія відійшла на другий план, на перший же вийшла збройна боротьба.

Революція внесла свої корективи у відносини Австрії, Пруссії та інших держав. Події у німецьких державах і в Італії змусили австрійський уряд

послабити тиск на повсталих угорців і перекинути частину своїх військ на північ Італії і до Рейну. Революційний рух у німецьких державах проходив під гаслом об'єднання Німеччини. Між революційними і контрреволюційними силами були значні розбіжності щодо питання про те, навколо якої держави – Пруссії чи Австрії здійснювати об'єднання. У цих складних умовах у німецьких державах відбулися вибори до Національних зборів, перше засідання яких почалося 18 травня 1848 р. у Франкфурті-на-Майні. Новий канцлер Австрії князь Шварценберг 27 листопада направив франкфуртському парламенту ноту, в якій говорилося, по-перше, що метою Австрії є уніфікація Австрійської імперії, а по-друге, що Австрія може визнати майбутню конституцію Німецької імперії за умовою, якщо в ній буде передбачено право австрійського імператора вносити до неї зміни. Цілком природно, що ця нота значно погіршила відносини між Німецьким союзом і Австрією і підвищила роль Пруссії як держави, навколо якої повинна бути створена Німецька імперія. Цікаво відзначити, що саме в цей час у Пруссії почалася діяльність Отто фон Бісмарка, який здійснив через кілька років об'єднання всіх німецьких держав.

Новий імператор Австрії 18-річний Франц-Йосіф і канцлер Шварценберг всі свої плани економічного і політичного розвитку пов'язували з Росією. Австрія, яка мала великі труднощі, змушена була просити російського імператора послати війська для придушення усе ще триваючого угорського повстання. У Петербурзі не було єдиної думки. Одні вважали, що треба не допомагати австрійцям, а, навпаки, використовуючи те, що вони перебувають у важкому становищі й не можуть тиснути на російські війська, рухатися на південь. Інші знаходили необхідним надати допомогу Австрії і придушити повстання угорців.

У травні 1849 р. Микола I послав своїх солдатів для придушення революції в Угорщині, де австрійські війська зазнавали поразки. Габсбурзька монархія була врятована. Придушенням угорського заколоту російський імператор допоміг своїм супротивникам – австрійцям, які пізніше ще не раз виступали проти Росії, і надовго викликав недовіру і ворожнечу угорського народу до росіян.

У численних німецьких державах усе більше і більше визрівала свідомість необхідності об'єднання, чому всіляко супротивилися в ряді країн Європи. 2 серпня 1850 р. Англія, Франція, Росія і Австрія підписали в Лондоні угоду, спрямовану проти об'єднання німецьких держав. Чотири держави домовилися передати Данії Гольштейн, чим поставили Пруссію у важке становище. Але це був тільки початок. Після чергового австро-угорського конфлікту 29 листопада того ж року в м. Ольмюц не без участі Миколи I була підписана угода між Австрією і Пруссією. Пруссія змушена була не противитися збереженню роздробленості німецьких держав і погодитися на пропуск австрійських військ у Гессен-Кассель для придушення революційних виступів. Австрії за підтримкою Росії та інших країн цього разу вдалося не допустити об'єднання німецьких держав.

На півніковому рубежі Росія мала найдужчу армію і досягла ряду військових і дипломатичних успіхів. Англія й Франція, перебуваючи як би на

другому плані європейських подій, уважно стежили за діяльністю Росії. Не заважаючи придушенню угорського повстання, Англія вважала позитивним для себе збереження цілісності Австрії, що протилежно прагненням Росії до просування на південь, до проток. У цей час імператор Росії почав допускати дипломатичні промахи тактичного і стратегічного характеру, які незабаром призвели до відомої ізоляції Росії, а в цілому – до Кримської війни.

У серпні 1849 р. Микола I грубо зажадав від султана Абдул-Меджида видачі польських і угорських революціонерів, які перебували у Туреччині. Але за порадою англійських і французьких дипломатів султан відмовився видати емігрантів. Британський уряд запропонував Відню і Петербургу припинити тиск на Туреччину, і англійська ескадра взяла курс на Дарданелли.

Погіршилися відносини у Миколи I і з Францією. Справа в тому, що в грудні 1848 р. президентом Французької республіки був обраний Луї Наполеон. Цьому передувала така подія. У результаті революції король Луї Філіп відрікся від престолу і втік в Англію. Монархія впала, що призвело до прийняття нової Конституції і виборів до Установчих зборів. Відповідно до нової Конституції 1 грудня були проведені вибори президента республіки. Більше всіх голосів (74,4%) зібрав принц Луї Бонапарт – племінник Наполеона I. А через чотири роки Франція знов стала імперією на чолі з імператором Наполеоном III.

Російський імператор, з одного боку, був задоволений змінами, що відбулися у Франції. З іншого боку, він не хотів визнавати нового імператора Франції в особі Наполеона III і дав вказівку офіційно називати його просто Луї Наполеоном, а при листуванні дотримуватися обігу «дорогий друг», а не як було прийнято між царюючими особами – «дорогий брат».

Австрія і Пруссія зверталися до французького імператора «дорогий брат» і «імператор Наполеон III», незважаючи на те, що між ними і Росією була досягнута домовленість дотримуватися написання «дорогий друг» і «імператор Луї Наполеон». Тільки російський цар дотримувався цих умов. У Парижі цього не забули. Микола I зрозумів свою помилку, але занадто пізно.

Постійно займаючись справами Центральної Європи, Росія, Англія й Франція не забували про свої інтереси на Сході, і насамперед у Туреччині. Англія і у меншому ступені Франція старанно стежили за пересуванням російських військ у Дунайських князівствах. Микола I продовжував із наполегливо домагатися угоди з Англією про спільні дії на Близькому Сході. При бесідах з англійським послом у Петербурзі Г. Сеймуром Микола I постійно обговорював зовнішньоекономічне й внутрішнє становище Туреччини і заявляв, що не допустить заняття ким-небудь Константинополя. Імператор пропонував Англії забрати Єгипет і острів Крит. А під протекторат Росії мали, за його планами, відійти Болгарія, Сербія, Валахія і Молдавія. На близькосхідні інтереси Франції Микола I не звертав уваги. Імператор Росії вважав, що Франція занадто слабка. Що стосується Австрії, то він помилявся в черговий раз, думаючи, що Австрія буде заодно з Росією.

На початку 1853 р. Микола I продовжив спроби схилити Англію до союзу. Ведучи переговори з Лондоном, він виходив з помилкової посилки про намір Англії діяти разом із Росією проти Туреччини. Відповідь статс-секретаря по

іноземних справах лорда Дж. Росселя прийшла у Петербург 9 лютого. Англія не прийняла пропозицію Росії. По-перше, англійці не вважали, що Туреччина доживає останні дні, по-друге, вони категорично виступали проти навіть тимчасового заняття Константинополя Росією, по-третє, висловлювали більші сумніви відносно позиції Франції й Австрії. Одержавши відповідь з Лондона, російський імператор, хибно оцінивши розміщення сил, вирішив діяти з позиції сили.

У результаті цієї помилки відносини Росії з іншими країнами стали помітно погіршуватися. Приводом для розбрату з Францією послужило питання про святі місця, про переважні права православної і католицької церков. У дійсності ж франко-російські відносини мали куди більш глибокий зміст. Наполеон III скористався виниклою ситуацією, щоб внести розкол у європейське співтовариство і посварити Англію з Росією. Микола I вирішив використати розбіжності про святі місця для боротьби з Туреччиною. Турецька влада під впливом французів виявляли завзятість у переговорах з російським представником. Для демонстрації сили Микола I відправив на лінійному кораблі велику делегацію на чолі з морським міністром О. С. Меншиковим, який мав повноваження висунути султану тверді вимоги.

Меншикову перед відплиттям була вручена інструкція, підготовлена Нессельроде. Він мав закрити спірне питання про святі місця і укласти договір, згідно з яким російський імператор одержував би право протекції над усіма православними підданими султана. Меншикову було дозволено вирішувати поставлені перед ним завдання навіть надзвичайними заходами, аж до оголошення війни Туреччині.

У Константинополі зустріли російського представника з пошаною не тільки офіційні особи, але і численне грецьке населення. Маючи найширші повноваження, Меншиков відмовився зустрітися з міністром закордонних справ Фуад-Еффенді, що підтримував позицію Франції про святі місця.

Беручи до уваги зосередження російських військ у Бессарабії, султан Абдул-Меджид погодився поступитися росіянам у питанні про Іерусалимський і Віфлеємський храми. Але Микола I пішов далі. У березні 1853 р. султанові були пред'явлені одна за іншою дві вербальні ноти з категоричними вимогами. У випадку їх прийняття султан попадав би в повну залежність від російського імператора.

Англійці, щоб не допустити посилення російського впливу в Туреччині, негайно почали діяти. Англійська дипломатія, розуміючи остаточну мету візиту Меншикова, стала вмовляти турецького султана не приймати російських умов. Меншиков же висував все нові і нові вимоги, які виходили за рамки прийнятих відносин між державами. Англійські дипломати, як це з ними найчастіше траплялося, інформуючи Лондон, спеціально згущали барви і навіть фальсифікували деякі російські документи. Меншиков про це знав і робив все, щоб переконати Туреччину, що Англія у випадку війни її не підтримає.

Прямолінійні дії російської дипломатії в Туреччині призвели до того, що події почали розвиватися не за петербурзьким, а за лондонським сценарієм. Султан не прийняв російських пропозицій і попросив відстрочки для їхнього

обмірковування. Меншиков же припинив марні переговори в Туреччині й 21 травня 1853 р. покинув Константинополь.

Султан за порадою англійців зробив «жест доброї волі», видавши 4 червня Указ про гарантію прав і привілеїв православної церкви. Але Петербургові в цей момент потрібні були не переговори, а привід для займання Молдавії і Валахії. 21 липня 1853 р. росіяни форсували річку Прут і стали просуватися в Дунайських князівствах без оголошення війни Туреччині.

Франція не залишилася осторонь від цих подій. Ще в березні Наполеон III направив в Егейське море французький флот, який мав бути готовим підійти до турецьких берегів. У східну частину Середземного моря слідом за французькою направилася і англійська ескадра.

В Австрії теж стали посилюватися антиросійські настрої. Австрія і Пруссія вирішували, на чію сторону встати. Пруссія після деяких коливань вирішила не підтримувати Англію і Францію, тим самим ускладнивши позиції Австрії, яка без Пруссії не могла розраховувати на успішні військові дії. У нескінченних переговорах, у напруженій обстановці пройшли літо і осінь 1853 р.

Зрештою англійцям і французам удалося переконати султана оголосити Росії війну. Це відбулося 4 жовтня 1853 р., а 30 листопада російська ескадра під командуванням адмірала П. С. Нахімова у Сінопській бухті практично знищила турецький флот і зруйнувала берегові укріплення.

Незабаром після Сінопа Наполеон III вирішив ввести французький флот у Чорне море і повідомити про це британського посла в Парижі лорда Каулі. У Лондоні було прийнято аналогічне рішення. 4 січня 1854 р. англійський і французький флоти ввійшли в Чорне море. Петербург був сповіщений, що з'єднаний флот двох держав буде захищати турецькі судна і турецькі порти від нападу російської ескадри.

12 березня Великобританія, Франція і Туреччина уклали в Константинополі союзний договір. Англія і Франція відповідно до прохання султана зобов'язувалися допомогти йому «відкинути напад» російських військ. Султан зобов'язався не укладати сепаратного миру, а Франція й Англія – вивести свої морські і сухопутні сили з Туреччини негайно по досягненні миру.

Офіційно Англія і Франція оголосили війну Росії відповідно 27 і 28 березня 1854 р. У цей період їм вдавалося майже все. Вони об'єднали свої дипломатичні й військові зусилля, спільно домоглися виступу Австрії проти Росії. Все це відбулося через непродумані дії російської дипломатії і призвело до того, що не Росія досягла свого повного впливу в Туреччині, а Англія і Франція стали там господарями становища.

Англійський і французький послы в Туреччині Стредфорд-Редкліф і Баріте д'Ільє хоча з багатьох питань і не знаходили спільної мови, але проводили одну лінію. 10 квітня 1854 р. між Англією і Францією був укладений союзний договір, фактично спрямований проти Росії. Хоча в ньому говорилося про прагнення обох держав «досягти відновлення миру між Росією і Портою на міцних і тривалих основах», Франція й Англія, проте, заявили, що будуть вживати необхідних заходів для «звільнення території султана від іноземного (тобто російського) вторгнення». Для цього дві держави домовилися мати у

своєму розпорядженні достатню кількість сухопутних і морських сил і зобов'язалися не припиняти воєнних дій без попередньої згоди.

Англія і Франція виявили готовність «прийняти в союз ті з європейських держав, які побажали б у нього ввійти». Бажаючі знайшлися. 2 грудня 1854 р. у Відні був підписаний союзний договір між Австрією, Францією і Великобританією. Австрія взяла на себе зобов'язання захищати Молдавію і Валахію від повернення в них російських військ. Передбачалося зайняття Австрією необхідних позицій для гарантування виконання зобов'язань. «Австрійська окупація, – говорилося в договорі, – не може заважати вільним пересуванням англо-французьких і турецьких військ проти Росії». Більше того, на той випадок, якщо між Австрією і Росією почнуться воєнні дії, три договірні сторони обіцяли одна одній оборонний і наступальний союз.

Таким чином, за хибну оцінку можливих намірів держав і за самовпевненість Миколи I Росії довелося дорого заплатити. Австрія, хоча її і не підтримала Пруссія, діяла спільно з Англією і Францією, проводячи яскраво виражену антиросійську політику.

Незважаючи на тиск з боку Англії, Франції і Австрії, Пруссія не приєдналася до антиросійської коаліції. Проблеми Туреччини не зачіпали її життєвих інтересів. Проте невизначена і коливна позиція короля Фрідріха-Вільгельма IV відбивалася на позиції прусського уряду. Не останню роль у тому, що Пруссія залишилася нейтральною, відіграв Бісмарк, який вважав непотрібним і шкідливим для Пруссії виступати проти Росії заради інтересів інших країн. Він волів бачити ослаблену Австрію. Чим слабкіша Австрія, тим краще для Пруссії, яка прагнула об'єднати під своєю егідою німецькі держави.

Кримська війна тривала з жовтня 1853 по лютий 1856 р. У ній проти Росії брали участь Туреччина, Англія, Франція й Сардинська держава. Кримську війну можна розділити на чотири періоди. Перший період – початковий – з жовтня 1853 р., тобто від дня оголошення Туреччиною війни Росії, по березень 1854 р., коли у війну вступили Англія і Франція; другий – з березня по серпень 1854 р. – період активних воєнних дій Англії і Франції проти Росії в Дунайських князівствах; третій – з вересня 1854 по серпень 1855 р. – це час оборони Севастополя; останній, четвертий період – з вересня 1855 по лютий 1856 р., коли в Парижі почалися офіційні переговори про мир.

Протягом всієї війни тривали переговори і вирувало зовнішньополітичне життя. Англія прагнула створити широку коаліцію проти Росії, постійно тиснула на Австрію, а також намагалася втягти у війну на своїй стороні Данію і Швецію і переконати Пруссію відмовитися від нейтралітету. Але єдине, що їй удалося зробити, – це домогтися участі у війні Сардинського князівства.

У перший період війни Англія і Франція діяли узгоджено, хоча і відчувалося, що вони ставляться до неї по-різному. Якщо англійський уряд, очолюваний Пальмерстоном, ставив питання щодо загальної війни проти Росії, то Франція не хотіла посилення Англії на Сході. Згодом, особливо у зв'язку із затягуванням війни і героїчною обороною Севастополя, Франція поступово почала відходити від спільних з Англією дій.

У ході Кримської війни Росія намагалася впливати на Австрію. У січні

1854 р. граф Н. О. Орлов, передав у Відні імператору Францу Йосіфу I пропозицію, зміст якої полягав у тому, щоб Австрія оголосила дружній Росії нейтралітет. Росія, зі своєї сторони, готова була гарантувати недоторканність австрійських володінь і взяти на себе зобов'язання переконати Пруссію і країни Німецького союзу приєднатися до цієї гарантії. У випадку перемоги Росії у війні і розпаду Туреччини Росія й Австрія оголосили б спільний протекторат над Сербією, Болгарією, Молдавією і Валахією. У період переговорів австрійський канцлер Буоль запитав Орлова, чи може той дати від імені царя зобов'язання, що російські війська не будуть переходити Дунай. Російський дипломат не зміг відповісти позитивно. У результаті Австрія не дала гарантій нейтралітету і залишила за собою право діяти на свій розсуд.

Влітку 1854 р., незважаючи на перевагу сил і озброєнь, Англія і Франція не змогли домогтися значного успіху в Дунайських князівствах. Наступала осінь, і Австрія втрималася від участі у воєнних діях. Без неї просування вглиб Росії ставало небезпечним і важким. У штаб-квартирі союзників у Варні було ухвалено рішення почати негайне висадження військ на Кримському півострові. Вони сподівалися швидко захопити і зруйнувати Севастополь. Однак оборона Севастополя тривала 349 днів. Російські моряки і солдати виявили чудеса сміливості й героїзму. Супротивник поніс великі втрати в живій силі і техніці. Тільки 27 серпня 1855 р. гарнізон, що обороняв Севастополь, залишив місто і перейшов на північну сторону Севастопольської бухти, підірвавши при відході укріплення. Падіння Севастополя залишило глибокий слід і гіркоту в серцях російських людей.

Влітку 1855 р. у Балтійське і Біле моря ввійшли кораблі англо-французького флоту. Вони обстріляли Свеаборг, але напасти на Кронштадт все ж таки не наважилися. Не вдалося здійснити і висадження десанту.

Восени 1855 р. провалилася операція союзників на Кавказі, де турецька армія Омер-Паши не змогла просунути до Кутаїсі і перебороти опір російської армії.

У лютому 1855 р. помер Микола I. Тридцятирічна миколаївська епоха була пов'язана із придушенням Росією революційних рухів у західноєвропейських країнах. У роки правління Миколи I однобока, безперспективна, непродумана політика призвела до дипломатичних поразок, Кримської війни, падіння Севастополя і ганебного миру.

У лютому 1855 р. на російський престол прийшов Олександр II, який оцінював події, що відбувалися, більш реалістично, ніж його батько. Він хотів скоріше покінчити з війною, про що свідчать численні факти. Наприклад, як свідчить циркулярна пошта від 10 березня 1855 р., підготовлена канцлером Нессельроде, багато пропозицій Олександра II були присвячені виходу з війни.

Але навесні 1855 р. війна тривала, і все помітнішою ставала розбіжність підходів до неї Англії і Франції. Хоча союзникам і вдалося виграти Кримську війну, Англія не зуміла створити твердо діючу антиросійську коаліцію для того, щоб одночасно наносити удари на півночі і на півдні.

Восени 1855 р. почали налагоджуватися контакти між Олександром II і Наполеоном III. Цьому сприяли затяжний характер війни, відмова Швеції та

інших союзників брати участь в антиросійській коаліції. У правлячих колах цих воюючих країн стали замислюватися про закінчення руйнівного конфлікту. Наприклад, у Парижі все ясніше розуміли, що, беручи участь у війні, Франція допомагає зміцнитися Англії не тільки на Чорному морі, але і на Сході в цілому. Тому французький уряд став шукати можливості для закінчення війни і початку мирних переговорів. Через російських дипломатів у Петербург стала надходити інформація про цю позицію французів. Погоджуючись на початок переговорів, російські дипломати відзначали, що чисельність російського військового флоту на Чорному морі буде обмеженою.

Про переговори, які почалися між Росією і Францією, в Європі стало відомо через російського канцлера Нессельроде, який з нез'ясованих причин повідомив про них австрійцям. Австрійський канцлер Буоль негайно повідомив про це не тільки воюючі країни, але й Пруссію.

Були терміново розроблені умови миру. У грудні 1855 р. від імені воюючих держав Австрія пред'явила їх Росії. Вони склалися з п'яти розділів:

1. Дунайські князівства. Скасування російського заступництва і будь-якого втручання у внутрішні справи князівств, які «збережуть свої переваги і пільги під верховною владою Порти». Росія «замість фортець і земель, зайнятих Союзними військами, погоджується на облаштування нового кордону з Бессарабією».

2. Дунай. Свобода судноплавства по Дунаю буде забезпечена європейськими комісіями.

3. Чорне море. Воно буде оголошено нейтральним, відкритим для торговельного мореплавання всіх країн і закритим для військових суден. На берегах моря не буде побудовано військово-морських укріплень, а існуючі будуть знищені.

4. Християни – піддані Порти. Права і пільги християн – підданих Порти будуть забезпечені без порушення незалежності і достоїнства турецького уряду. Росія буде запрошена до участі в розпорядженнях, які будуть прийматися Австрією, Францією, Великобританією і Портою для забезпечення релігійних і політичних прав християн.

5. Особливі умови. Воюючі держави надають собі право пред'явити особливі умови, крім чотирьох згаданих вище.

Більше того, було повідомлено, що у випадку відмови від цих умов Австрія об'являє війну Росії. Пруський король з явної подачі Австрії в листі російському імператору теж указував на необхідність прийняття австрійського ультиматуму. Олександр II вирішив погодитися з цими попередніми умовами миру.

На Паризький конгрес, що почав свою роботу 25 лютого 1856 р., були направлені граф Орлов і посол Росії в Лондоні барон Бруннов. Орлову вдалося встановити довірчі стосунки з Наполеоном III. При особистих зустрічах він погодив ряд питань і з'ясував думку французького імператора щодо окремих статей мирного договору, що готувався. Дискусії на конгресі показали розбіжності англійської й французької делегацій з ряду питань. Наполеон не хотів продовження війни. Він уважав, що Франція свого досягла й тепер

необхідним є зближення з Росією. Міністр іноземних справ Франції син Наполеона I Валевський, який головував на конгресі, прихильно ставився до Росії і не підтримував Австрію.

30 березня 1856 р. Паризький мирний договір був підписаний. Його основний зміст зводився до такого. Росія повертає Туреччині місто Карс, а Франція, Великобританія і Сардинія повертають Росії міста і порти Севастополь, Балаклаву, Очерет, Євпаторію, Керч, Єнікале, Кінбурн, а також всі території, займані союзними військами. Росія, Австрія, Франція, Великобританія, Пруссія, Сардинія беруть на себе зобов'язання поважати незалежність і цілісність Оттоманської імперії. Султан має видати фірман про рівноправне положення християнського народонаселення Туреччини. Країни, що підписали Паризький договір, підтвердили Конвенцію від 13 липня 1841 р. про закриття Босфору і Дарданелл для військових суден. Чорне море оголошувалося нейтральним і відкритим для торговельного мореплавання всіх країн. Плавання військових судів як прибережних, так і всіх інших країн назавжди заборонялося.

Росія дала згоду на проведення нової границі в Бессарабії, і частина Бессарабії, як поступка Росії, приєднувалася до князівства Молдавського під владою Порти. Князівство Валахія і Молдавія мали перебувати під владою Порти. Сербське князівство зберігало своє незалежне і національне керування і повну свободу віросповідання, законодавства, торгівлі і судноплавства, але визнавало верховну владу султана. Що стосується Азії, то всі володіння Росії і Туреччини зберігалися в тому складі, в якому вони були до війни.

Таким чином, Росія втрачала свій флот на Чорному морі, уступала частину Бессарабії, повертала Туреччині Карс, втрачала право протекторату над Валахією, Молдавією і Сербією.

Хоча умови Паризького миру були важкими, але вони могли виявитися ще гіршими. Зростаючі розбіжності між Францією і Англією також відіграли свою роль. Російські дипломати граф Орлов і барон Бруннов на Паризькому конгресі зробили свій внесок в підписання мирного договору і завершення цієї кровопролитної війни.

### **Контрольні запитання**

1. Коли і як було утворено першу в Америці самостійну державу – республіка Сполучених Штатів Америки?
2. Як виявив себе Бенжамен Франклін як американський посол у Франції?
3. Коли і як був укладений союзний і торговельний договір між Францією й Сполученими Штатами?
4. Як будувалися міжнародні відносини Сполучених Штатів і ряду держав Європи?
5. Якими були і як розвивалися взаємини Англії і Сполучених Штатів після війни за незалежність?

6. Яким було міжнародне становище в Європі на рубежі XVIII – XIX ст.?
7. Якою була політика Англії, Росії, Австрії в період Наполеонівських війн?
8. У чому була сутність континентальної блокади Англії?
9. Як відбувалися напад Франції на Росію і поразка Наполеона?
10. Які питання розглядалися на Віденському конгресі?
11. Як відбулося створення Священного союзу і як розвивалася його історія?
12. Яким було міжнародне значення липневої (1830 р.) революції у Франції?
13. Як проходила революція 1848 р. у Франції і якою була політика європейських держав?
14. Якими були зовнішньополітичні авантюри Наполеона III?
15. Як проходила Кримська війна і якими були результати Паризького миру?

## 7 МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У результаті кримської перемоги англійська й французька буржуазія домоглася здійснення своєї мети – установлення своєї переваги в Туреччині. Забезпечивши поразку Росії, Англія і Франція звільнили собі руки для посилення своєї колоніальної агресії. Кривава розправа англійських колонізаторів над народним повстанням в Індії в 1857–1859 рр. і нові загарбницькі війни Англії і Франції в Китаї призвели до посилення колоніального поневолення народів Сходу.

В 50 – 60-х роках США, Англія, Франція та інші капіталістичні держави нав'язали нерівноправні договори Японії. Франція зробила ряд колоніальних захоплень в Індокитаї. Вона опанувала там південними областями В'єтнаму й установила свій протекторат над князівством Кхмер (Камбоджа). Французький капітал прагнув підкорити своєму впливу Єгипет. Суецький канал будувався руками єгиптян, але під керуванням французьких інженерів. Але найбільший вплив Франції зріс в Європі.

Після Паризького миру 1856 р. імперія Наполеона III на ціле десятиліття стала переважаючою силою на європейському континенті. Бонапартистська монархія у Франції трималася на антагонізмі пролетаріату і буржуазії. Вона слугувала інтересам верхівки буржуазії – банкірів, крупних промисловців і бізнесменів. Друга імперія шукала свого зміцнення в зовнішньополітичних авантюрах, маскуючи свої загарбницькі цілі принципом звільнення національностей.

Із середини 60-х років міжнародний вплив дипломатії Французької імперії послабшав. Провал декількох авантур у зовнішній політиці і зростання невдоволення народних мас бонапартистським режимом підривали її силу. Падіння уявної могутності імперії Наполеона III було пов'язано і з зовнішніми причинами – посиленням Пруссії і Італії.

В 1859–1870 рр. відносини європейських держав розвиваються під впливом подальшого зміцнення і поширення капіталістичних відносин і викликаного цим процесу національного об'єднання Німеччини, з одного боку, та Італії – з іншого. У війнах 50 – 60-х років буржуазно-національні рухи були «основним об'єктивним змістом історичних явищ».

Новим чинником міжнародного життя 60-х років ХІХ ст. було швидке економічне зростання Пруссії і підйом її міжнародного впливу. Уряд Отто фон Бісмарка здійснив «залізом і кров'ю» за допомогою декількох війн об'єднання Німеччини навколо пруської монархії, що стала в ході боротьби зі своїми сусідами й суперниками першокласною військовою державою. У війні 1870 – 1871 рр. Пруссія розгромила Французьку імперію, усунувши в її особі останню велику перешкоду до об'єднання Німеччини. Виникнувши після перемоги над Францією, Німецька імперія набула надзвичайно великого впливу і стала грізним оплотом реакції і агресії на європейському континенті.

Бурхливий промисловий розвиток у ряді країн Європи загрожував підірвати монопольне становище англійської промисловості на світовому ринку. Національне об'єднання дало потужний поштовх подальшому

промисловому підйому Німеччини. Стрімке зростання індустрії в Сполучених Штатах після перемоги Півночі над рабовласницьким Півднем, розвиток промисловості в Росії після реформ 60-х років сприяли загостренню боротьби за зовнішні ринки і за розділення світу між капіталістичними державами.

Взаємне суперництво держав не заважало їм у відомих випадках виявляти класову солідарність перед виявленням революційного руху, що розвивався. Заради придушення пролетарської революції буржуазія не зупиняється і перед національною зрадою. Співробітництво Тьєра<sup>1</sup> з Бісмарком для кривавої розправи над паризькими комунарами є прологом до історії міжнародних відносин і дипломатії наступного періоду розвитку капіталізму.

## 7.1 Європа після Кримської війни і Паризького миру

Після закінчення Кримської війни й підписання Паризького миру в Європі поступово стала складатися нова обстановка. Маються на увазі російсько-французькі відносини насамперед. Причому ініціатива виходила з обох сторін, тому що виник спільний інтерес до низки питань європейської політики.

Новий зовнішньополітичний курс Росії був пов'язаний з імператором Олександром II і новим міністром закордонних справ Олександром Михайловичем Горчаковим. Відомо, що Олександр II у цей період був схильний до зближення з Францією і проведення політики в інтересах Росії. Що стосується власне О. М. Горчакова, то він мав набагато більшу самостійність, чим колишній міністр закордонних справ Нессельроде, і так само, як і Олександр II, головним принципом зовнішньої політики країни вважав захист національних інтересів.

Основні напрямки зовнішньої політики країни О. М. Горчаков визначив у доповіді імператорові відразу після свого призначення на міністерський пост. У найближчий період, вважав міністр, Росія не мала вести активних дій у Європі заради інтересів інших держав на шкоду своїм власним інтересам і сама має вирішувати, з якими країнами їй треба зближатися. Це свідчило про те, що Росія більше не буде жертвувати своїми інтересами заради принципів Священного союзу, наприклад.

Наполеон III став відігравати домінуючу роль в Європі. З ним тепер рахувалися всі європейські держави. Навіть Пальмерстон, який найбільше боявся зближення Франції з Росією, вважав за краще для Англії не сваритися з Наполеоном. У Росії і Франції в цей час були претензії до Австрії. Наполеон III намагався витиснути Австрію з Італії і зайняти її місце. Росія не забула зрадництва, зробленого Австрією напередодні і у початковий період Кримської війни відносно Росії, яка допомогла їй під час угорського повстання.

Франко-російському зближенню сприяла своєю позицією і Англія. Після

---

<sup>1</sup> Тьєр, Адольф (1797 – 1877) – французький політичний діяч, кат Паризької Комуни. До 1830 року Тьєр був відомий як опозиційний журналіст та історик. Після вступу на престол Луї Філіпа Тьєра було призначено членом Державної ради, а в 1832 році – міністром внутрішніх справ в уряді Сульта. Займаючи цей пост, Тьєр жорстко подавив заколот 1834 року в Парижі й Ліоні.

Паризького миру Пальмерстон, як і раніше, проводив антиросійську політику на Кавказі, у Персії і Туреччині, тобто там, де певною мірою стикалися інтереси двох країн. Тим часом почали псуватися відносини Франції і Англії. Наполеонові, що готувався до війни з Австрією, позиція Англії була небайдужею. Випадок допоміг французькому уряду з'ясувати походження зброї, що збиралися застосувати італійські революціонери для замаху на Наполеона III. Виявилось, що вона була доставлена з Англії. Це викликало паніку в рядах англійської аристократії. Був підготовлений проект парламентського закону, що передбачав ліквідацію статті про право притулку. Закон, однак, не був прийнятий, і Пальмерстону в лютому 1858 р. довелося піти у відставку. Новим прем'єром Англії став лорд Дербі, а міністром закордонних справ – лорд Малмсбері. Цей випадок показав Наполеону III, що особливо боятися Англії не варто.

Хмари над Австрією збиралися. У зв'язку зі зростанням настроїв у німецьких державах на користь якнайшвидшого об'єднання загострювалися відносини між Австрією і Пруссією. І та, і інша сторони домагалися об'єднання під своєю егідою. Однак більшість схилилася до того, щоб воно відбулося навколо Пруссії. Тому у війні Франції з Австрією, яка все наближалася, Пруссія, як і Росія, не збиралася підтримувати Австрію.

У цей час Наполеон III продовжував проявляти дипломатичну активність. 20 липня 1858 р. у Пломб'єрі відбулися переговори між французьким імператором і першим міністром Сардинської держави Б. К. Кавуром. Було досягнуто згоди про таке: Сардинія передає Франції дві провінції – Савойю і Ніццу, а Наполеон зі своєї сторони зобов'язується разом з королем Сардинським оголосити війну Австрії і воювати доти, поки австрійці не будуть витиснуті з Італії і поки не будуть повністю звільнені Ломбардія і Венеція. Така угода довгий час залишалася в таємниці.

Австрійці, відчувши небезпеку, яка насувалася, почали готуватися до війни. Готувалися до неї і Франція, і Сардинське королівство. Війна практично була вирішена, і все питання складалося лише в тому, хто перший оголосить її. Справа в тому, що за згодою з Німецьким союзом у випадку оборонної війни Австрія могла просити про військову допомогу в німецьких державах. Австрійський монарх, боячись війни, обережно вичікував. Тоді Сардинське королівство пішло на хитрість. Кавур всіма доступними способами почав поширювати неправдиві чутки про слабкість сардинської армії, про її дезорганізацію, про відсутність єдності при дворі Віктора-Еммануїла II, про те, що сам Кавур буде відданий найближчим часом під суд як державний зрадник, що продав Наполеонові III Савойю й Ніццу.

Всі ці неправдиві відомості вплинули на позицію віденського двору, де вирішили почати війну для того, щоб назавжди усунути погрози, що виходили з Сардинського королівства. 23 квітня 1859 р. Австрія пред'явила Сардинії ультиматум. Наполеон III і Кавур домоглися своєї мети. Їхні війська вже стояли на кордоні з Австрією, яка, розпочавши війну сама, втратила можливість допомоги країн Німецького союзу і, таким чином, виявилася ізольованою.

Як і слід було сподіватися, австрійська армія не витримала натиску

об'єднаної армії Франції і Сардинської держави. Вона зазнала поразок біля Монтебелло і Мадженте, а потім у Сольферіно. Розрізнені частини австрійської армії стали відступати. Здавалося, що найближчим часом Франція і Сардинське королівство зможуть добитися поставленої мети. Але відбулося щось зовсім несподіване. У ставці австрійського імператора Франца-Іосіфа з'явився флігель-ад'ютант Наполеона III герцог де Кадор. Він запропонував від імені Наполеона III негайно підписати перемир'я, що і було зроблено в місті Віллафранке. Повідомлення про це мало ефект бомби, яка розірвалася. Вся демократична Італія була обурена вчинком Наполеона III, який, зрадивши свого недавнього союзника, повернувся у Париж.

Чому ж так поведився Наполеон III після настільки легких і рішучих перемог, здобутих над австрійською армією? Причин було декілька. По-перше, він боявся, що у Франції виникнуть загрози з боку країн Німецького союзу, і не хотів подальших втрат французької армії заради Сардинії, тим більше що італійські війська боролися дуже погано. По-друге, французькому імператорові було невігідно об'єднання італійських держав Тоскани, Парми і Медіни з Сардинським королівством і поява біля кордонів Франції нової великої держави. Якби таке об'єднання відбулося, то французькому гарнізону довелося б покинути Рим, що могло призвести до ліквідації світської влади Папи. Наполеон завоював Савойю і Ніццу і вирішив на цьому заспокоїтися. Це було для нього важливіше, ніж реакція в Італії на його дії і важке положення, у яке потрапив Кавур.

Отже, Франція одержала значний приріст своєї території, не допустивши при цьому об'єднання Італії і не надавши можливості Німецькому союзу загрожувати Франції на Рейні. Пруссія раділа послабленню Австрії та її серйозній поразці. Росія теж була задоволена успіхами Наполеона III. Але як тільки почався революційний рух за об'єднання розрізнених італійських держав, Олександр II рішуче виступив проти такого об'єднання. Саме в цей час міністр закордонних справ Росії О. М. Горчаков запобіг вступу австрійських військ у Ломбардію і Венецію. Він організував 22 жовтня 1860 р. у Варшаві зустріч трьох імператорів: російського, австрійського і пруського. Олександр II умовив Франца-Іосіфа не вживати ніяких дій в Італії, а Наполеон III, настроєний проти об'єднання італійських держав, примусив короля Сардинії Віктора Еммануїла не допустити захоплення Рима загонами Джузеппе Гарібальді, що підсилило б в Італії ворожі почуття до імператора Франції.

Зміцнивши своє становище в Європі, Наполеон провів ряд колоніальних війн, щоб одержати підтримку крупної буржуазії. Наприкінці 50-х – початку 60-х років XIX сторіччя Франція воювала в Індокитаї. Після тривалих і завзятих боїв французи захопили Кохінхіни і домоглися від короля Камбоджі формального визнання протекторату Франції.

Але поряд з успіхами в Наполеона були і невдачі. Навесні 1860 р. він почав спробу закріпитися в Сирії, для чого скористався боротьбою між друзями і маронітами, яких нацьковували один на одного англіканські та католицькі місіонери. Фактично за англіканськими місіонерами стояли англійські, а за

католицькими – французькі дипломатичні представники. Ця боротьба перетворилася в криваву різанину, у якій загинуло понад 5 тис. маронітів. Різанина проходила у Дамаску, Бейруті і у ряді інших міст. Франція вжила дипломатичних заходів. Так, міністр закордонних справ Тувенель через англійського посла в Парижі лорда Каулі став наполягати на створенні комісії великих держав і посланні збройних загонів для припинення кровопролиття. Французам удалося домогтися такої угоди з Англією. Але англійці не бажали присутності французьких військ у Сирії, і Наполеон III, щоб не загострювати відносини з Англією, у червні 1861 р. вирішив вивести свої війська з Сирії.

Суперечка через Сирію не перешкодила англійцям і французам провести спільну експедицію у Китай, де йшла постійна міжусобна боротьба. Париж і Лондон ще в 1858 р. змусили Китай укласти одночасно два торговельних і політичних договори з Францією і Англією. Спроби китайців виступити проти цих договорів призвели до того, що французи і англійці, висадивши свої війська, дійшли до Бейпіна (Пекіна), де спалили імператорський Літній палац. Спільні дії двох країн у Китаї проходили під керівництвом двох послів – французького і англійського. Кожна сторона при цьому уважно стежила одна за одною, боячись обману.

Незабаром, у 1862 р., Наполеон III почав нову, більшу авантюру, вирішивши завоювати Мексику і перетворити її у васальну державу. У цій витівці його підтримували представники крупної буржуазії і банкіри, які збиралися одержати від цього величезні прибутки. У Сполучених Штатах у цей час йшла громадянська війна, і вони не могли запобігти французькій колоніальній експедиції. Оскільки інтереси англійців і французів щодо громадянської війни в США збігалися, Наполеон III міг не турбуватися щодо позиції Англії.

З метою змусити уряд Хуареса повернути європейським банкірам гроші, надані раніше вождеві повстанців клерикалу<sup>1</sup> Мірамону, Франція разом з Іспанією і Англією почала збройну демонстрацію біля берегів Мексики й висадила десант. Зустрівши завзятий опір мексиканців, потрійний альянс швидко розпався. Іспанія і Англія відкликали свої війська. Франція залишилася одна. Наполеон вважав, що він один зуміє завоювати Мексику за допомогою клерикальних і реакційних кіл цієї країни. Мексика була знову проголошена імперією. Імператора ж для неї французи привезли з Європи. Їм став австрійський ерц-герцог Максиміліан Габсбург. Під керівництвом президента країни Беніто Хуареса мексиканці мужньо боролися не тільки проти французів, але і проти їхніх союзників – місцевих крупних землевласників і клерикалів. Затяжна війна закінчилася повним провалом авантюри Наполеона III, яка відіграла значну роль у подальшій долі Франції, та і самого імператора.

В Європі відбувалися події, які створювали для Франції погрозу появи біля її кордонів нової потужної держави. У розпал мексиканської авантюри Франції, 24 вересня 1862 р., президентом Ради міністрів Пруссії став граф Отто фон

---

<sup>1</sup> Клерикал – прихильник римської курії або той, хто взагалі підтримує образ думок духовенства і захищає його владу над мирянами.

Бісмарк. Виступаючи в парламенті 29 вересня 1862 р., він заявив: «Пруссія має зібрати свої сили для слушного моменту, який вже не раз був упущений. Створені Віденським трактатом кордони Пруссії несприятливі для її справи. Не мовами, не постановами більшості вирішуються великі питання часу – це було помилкою 1848 і 1849 років, – а залізом і кров'ю». Всю свою подальшу діяльність Бісмарк присвятив об'єднанню німецьких держав і створенню німецької імперії за допомогою сили.

Наприкінці 1862 р. у Польщі спалахнуло повстання, і Бісмарк, що вмів прораховувати ходи набагато вперед, вирішив, що Пруссії вигідніше за все виявитися на стороні Росії, у той час як Англія і Франція за підтримкою Австрії виступили проти неї. 8 лютого 1863 р. Пруссія підписала з Росією в Петербурзі Конвенцію про польські справи, у якій говорилося, що «начальникам загонів прусських і росіян дозволяється робити взаємне сприяння і за необхідності переходити кордони для переслідування повсталих у випадку їхнього переходу з однієї країни в іншу».

У міру розширення польського повстання Наполеон III став демонструвати своє доброзичливе відношення до повсталих й у той же час намагався не скривдити російського царя. Він звернувся із дружнім демаршем до Олександра II, прохаючи його відновити Польське королівство. Російський імператор рішуче відкинув цю пропозицію. У Наполеона стали народжуватися різні плани щодо відновлення польської держави. Щоб переконати Австрію брати участь у їхньому здійсненні, він запропонував значну зміну кордонів у центрі Європи. Якщо Польща буде відновлена, говорив він, то Австрія втратить Галичину, але одержить назад Сілезію. Потім Австрія поступить Італії Венеціанську область, а замість неї приєднає турецькі провінції уздовж Адріатичного моря. Але ці пропозиції не були прийняті Англією. Австрія хоча і не відкинула французький план, але заявила про необхідність його уважного вивчення. Після консультацій Париж, Відень і Лондон направили Російському цареві аналогічні одна одній ноти. Англійський і французький послы 17 квітня 1863 р. висловили О. М. Горчакову протести з приводу подій у Польщі, а через два дні надійшов протест і від Австрії. Розуміючи, що за цим не відбудуться серйозні кроки, Горчаков залишив протести без уваги. Від Олександра II не залишилися в таємниці плани Наполеона III і його переговори з Францем-Іосіфом про спільні дії проти Росії. Французька нота викликала у російського імператора найбільше роздратування і образу. Позиція Росії вплинула на події, які принесли Франції надалі великі потрясіння.

Найбільш антиросійську політику проводила Англія. Її міністр закордонних справ лорд Джон Россель, вважаючи, що Росія не здатна вести війну з Англією, почав переговори з Францією і Австрією про спільний виступ проти Росії. Відхиливши ноти трьох держав з приводу подій у Польщі, Горчаков зайняв вичікувальну позицію. Росія заявила про амністію всім повсталим, якщо вони в домовлений час складуть зброю.

Одержавши необхідну інформацію, Горчаков зробив висновок, що Англії не вдасться створити потрійну антиросійську коаліцію. Наполеонові, зайнятому війною в Мексиці, не було ніякого сенсу втягуватися ще й в конфлікт у Європі.

Та і англійський уряд не був прихильним до війни проти Росії, а тим більш без союзників. Проте у Петербург були спрямовані нові ноти з більше різким змістом, ніж перші. Так, нота міністра закордонних справ Англії Росселя від 17 червня 1863 р. містила шість майже стандартних пунктів, на основі яких пропонувалося укласти угоду щодо умиротворення у Польщі:

1. Повна і загальна амністія.
2. Національне представництво з повноваженнями, подібно тим, які визначені хартією 27 листопада 1815 р.
3. Призначення поляків на державні посади для того, щоб створити національне управління, яке користується довірою країни.
4. Повна свобода совісті і скасування обмежень для католицької церкви.
5. Визнання польської мови офіційною мовою в управлінні, судочинстві та навчанні.
6. Встановлення регулярної і правильної рекрутської системи».

Незважаючи на ці ноти, між Парижем, Лондоном і Віднем були розходження в поглядах на Росію у зв'язку з польськими подіями.

Знаючи про це, Горчаков тримався незалежно і сміливо, про що свідчить його відповідна нота, спрямована 13 липня європейським країнам. У ній містилася контрпропозиція російського уряду: переговори відносно Польщі можуть початися за умови попередньої капітуляції повстанців; взяти участь у переговорах можуть тільки представники трьох держав, що раніше брали участь у розділі Польщі.

Англійський і французький уряди самі себе поставили в скрутне становище. По-перше, всіма своїми діями вони вільно або мимоволі заохочували поляків до продовження боротьби і відмови від пропозиції Росії про амністію. По-друге, на свої різкі заяви вони одержували щораз рішучу відсіч. Все-таки Россель підготував ще одну ноту, у якій говорилося, що Росія порушила зобов'язання, прийняті раніше відносно Польщі, і не має ніяких прав на подальше управління нею. Наполеон III, довідавшись про її зміст, брати участь у війні проти Росії відмовився. Щоб якось вийти з безвиході, що створилася і в яку потрапила Англія, Россель у вересні 1863 р. заявив, що вона взагалі не збирається воювати з Росією через Польщу.

Наполеон III почав ще одну спробу організувати Конгрес європейських держав. Щоб зацікавити Росію, він запропонував на цьому Конгресі, разом із обговоренням польського питання, ухвалити рішення щодо ліквідації статті Паризького миру 1856 р. про заборону Росії мати на Чорному морі військовий флот. Але цю витівку Наполеона негайно відкинула Англія, що не хотіла і чути про появу російського флоту на Чорному морі. Відмову від проведення даного Конгресу Наполеон III одержав не з Петербурга, а з Лондона.

Таким чином, Олександр II і О. М. Горчакову вдалося здобути дипломатичну перемогу над Наполеоном III, Пальмерстоном і Расселем. Англія показала свою ворожу політику відносно Росії. Що стосується Наполеона III, то він авантюрними заходами і непродуманими діями фактично створив передумови для послаблення Франції, чим у наступні роки і скористався Отто фон Бісмарк.

## 7.2 Громадянська війна в Північній Америці і позиції європейських держав

До середини XIX ст. південні штати Північної Америки захопили ряд територій, розташованих на південь від кордону. В 1845 р. вони анексували у Мексики Техас, у результаті дворічної війни приєднали в 1848 р. багатющі сільськогосподарські мексиканські території.

У самих Сполучених Штатах назрівали протиріччя між промисловою Північчю і сільськогосподарським рабовласницьким Півднем. За всіма критеріями економічного, політичного і соціального розвитку перевага була за Північчю. В 23 його штатах проживало 22 млн осіб, а в 11 штатах Півдня – 9 млн, у тому числі 4 млн рабів-негрів. Вся промисловість країни була зосереджена на Півночі. Напруга між Півднем і Північчю з кожним роком наростала. Лідери жителів півдня без коливань заявляли про свою повну перемогу у випадку війни. На що розраховували конфронтуючі сторони? Північ – на свою перевагу в техніці, в озброєннях і на кращу організацію армії. Південь був упевнений, що не можна перемогти ті території, де головний економічний стимул належить бавовні, а також розраховував на допомогу Англії й Франції. Англія була зацікавлена в максимальному ослабленні небезпечного конкурента і суперника – промислових північних штатів. Перемога Півдня відкрила б перед англійською буржуазією необмежені можливості економічної експансії, що могло призвести Північну Америку до колоніальної залежності від Англії.

У січні 1861 р. російські дипломати повідомили в Петербург із Вашингтона й Лондона про позицію Англії у випадку громадянської війни в Північній Америці. Посланник Росії у Вашингтоні Е. Стекль писав, що англійський кабінет уважно стежить за внутрішніми розбіжностями в Америці й «чекає результатів з важко приховуваним нетерпінням». В обмін на бавовну Англія визнає Південь і готова надати йому військову підтримку. Через бавовну вона готова заперечувати проти звільнення рабів. Один із досвідченіших російських дипломатів, посол у Лондоні Бруннов також повідомляв у Петербург, що в Англії з нетерпінням чекають того моменту, коли інтереси північних штатів прийдуть до зіткнення з інтересами Півдня й спричинять розпад американського союзу. «Англійський уряд у глибині душі бажає розпаду Північної Америки на дві республіки, щоб вони стежили одна за одною і протистояли одна одній». Тоді б Англія установила мирні торговельні відносини з обома країнами.

Війна між Півднем і Північчю назрівала давно. Жителі півдня прагнули відділитися від Півночі. Плантатори-рабовласники провели в лютому 1861 р. у Монтгомері конгрес і проголосили Конфедерацію Американських Штатів. Президентом Конфедерації був обраний один із найбільших плантаторів, полковник Джефферсон Деніс, який сформував уряд. Утворивши свою державу, керівники рабовласницького Півдня стали прискореними темпами готуватися до війни з Північчю.

Керівництво Півночі в цей період виявило повільність і нерішучість.

Сподіваючись мирним шляхом домовитися з конфедератами й зберегти єдину державу, вони виробляли різні проекти можливих угод між Північчю й Півднем. Але 11 квітня 1861 р. жителі півдня почали війну, зненацька захопивши форт Семтер, розташований у Південній Кароліні. У відповідь президент А. Лінкольн оголосив блокаду південних земель і мобілізував в армію 75 тис. волонтерів (добровольців).

Всім громадянам південних штатів, що брали участь у змові, було запропоновано протягом 20 днів припинити боротьбу і повернутися на своє місце проживання. 17 квітня президент Конфедерації оголосив про видачу документів на право каперства – боротьби проти воєнних і торговельних кораблів Сполучених Штатів. Лінкольн кваліфікував каперство як піратство. У зв'язку з піратськими діями кораблів жителів півдня Сполучені Штати змушені були вжити заходів щодо зміцнення берегової оборони. Так, у посланні губернаторові штату Нью-Йорк державний секретар Стюард за дорученням президента звертав його увагу на необхідність поліпшення укріплень, споруджених для оборони штату. Громадянська війна в США активізувала загарбницьку політику європейських держав, які наприкінці лютого почали воєнну інтервенцію. Іспанія, маючи плацдарм на Кубі, вирішила розширити свої володіння, окупувавши східну частину негритянської республіки Сан-Домінго. Її дії викликали протест із боку Сполучених Штатів. Але Іспанія, користуючись скрутним становищем США, офіційно оголосила про анексію негритянської республіки.

Від неї не відставали Англія й Франція. У травні уряд Англії оголосив про нейтралітет відносно конфлікту Півночі й Півдня. Тим самим Конфедерація визнавалася не заколотником, а воюючою стороною. Жителі півдня шукали підтримку й допомогу європейських країн. Уже 3 травня, тобто через три тижні після початку воєнних дій, у Лондон прибули представники заколотних штатів Янсі і Рост, яких прийняв Россель. Однак у зв'язку з протестом посла Сполучених Штатів у Лондоні Далласа ця зустріч пройшла неофіційно. Прийнявши декларацію про нейтралітет, англійський уряд направив до берегів Америки військові кораблі нібито для захисту британського судноплавства.

Слідом за Англією у червні оголосив про нейтралітет і французький уряд. У його декларації говорилося, що «Франція, беручи до уваги мирні відносини між Францією і США, вирішила дотримуватися строгого нейтралітету стосовно боротьби між урядом Союзу і Штатами, які хочуть утворити особливу конфедерацію».

Наприкінці жовтня 1861 р. Великобританія, Франція і Іспанія підписали в Лондоні угоду про спільну інтервенцію в Мексиці. Незабаром у ній висадилися іспанські війська, а в січні 1862 р. – війська Англії і Франції.

У Конвенції трьох держав повідомлялося, що вони з метою координації свого загального виступу, тобто проведенні інтервенції, домовилися про посилку до берегів Мексики з'єднаних сухопутних і морських сил, чисельність яких буде визначена такими угодами. Сторони обіцяли не шукати для себе ніяких територіальних придбань і ніяких особливих переваг і не робити на внутрішні справи Мексики ніякого впливу, що може завдати шкоди праву

мексиканського народу вибрати і вільно визначити форму свого правління. Засновували комісію, у яку входили по одному представнику від кожної зі сторін, для розподілу сум, «які будуть стягнені з мексиканського уряду».

Передбачалося направити текст Конвенції уряду Сполучених Штатів, які при бажанні могли приєднатися до неї.

У зв'язку з наміром посадити на мексиканський престол австрійського ерцгерцога Максиміліана з'явилася негайна реакція Сполучених Штатів. У депеші посланникові США в Лондоні Адамсові державний секретар писав, що демонстрації збройних сил Іспанії, Франції і Британії проти Мексики приведуть, зрештою, до встановлення монархічного способу правління й корона буде покладена на якого-небудь іноземного принца. Він просив посланника виразити союзникам думку президента про те, що монархічне правління, створене в Мексиці за наявності іноземного воєнного втручання, не буде мати ніяких перспектив відносно міцної влади і можливості тривалого існування. Новий уряд буде приречено на швидке падіння.

Англія уважно стежила за тим, щоб у результаті оголошеної Сполученими Штатами блокади Конфедерації не було нанесено збитку англійській торгівлі з тими штатами, які поставляли їй бавовну.

У вересні 1861 р. стався випадок, коли командуванням військового корабля Сполучених Штатів «Сан-Джацінто» були інтерновані з англійського торговельного судна «Трент» емісари рабовласників. Цей епізод викликав лементи і збурювання в Англії і у Франції. Права преса закликала англійський і французький уряди оголосити війну Сполученим Штатам. Англійський міністр закордонних справ Россель зажадав видачі рабовласницьких емісарів у семиденний строк. У Канаду були спрямовані англійські війська. Однак, незважаючи на шовіністичний угар, у Лондоні і Парижі не поспішали з остаточними висновками, стежачи за подальшим розвитком подій і сподіваючись на успіхи жителів півдня. У той же час Англія прискореними темпами будувала військові кораблі для Конфедерації. Незважаючи на протести посла США Адамса, в липні 1862 р. із Ліверпуля до американських берегів пішов переданий Конфедерації крейсер «Алабама». Займаючись каперством, він наніс Сполученим Штатам серйозних втрат, потопивши 65 кораблів.

Постійно обмінюючись думками, Лондон і Париж уважно стежили за розвитком подій у Північній Америці, вичікуючи зручного моменту для вступу у війну на стороні Конфедерації. Серед передової інтелігенції і робітників, навпаки, наростав рух у підтримку Півночі, за скасування рабства. Наполеон III, приймаючи емісарів-жителів півдня, виражав їм підтримку, що було якимось знаком визнання Конфедерації як самостійної країни, але від офіційного визнання втримувався. Він давав зрозуміти, що Франція одна, без Англії, у якої сильний флот, не зможе визнати Конфедерацію й оголосити війну північним штатам. Французький імператор через свого посла в Лондоні Тувенеля був інформований про позицію англійського уряду, що не квапилося з остаточним рішенням відносно конфедератів.

З огляду на військову необхідність, Авраам Лінкольн підписав 22 вересня 1862 р. «Прокламацію про звільнення». З 1 січня 1863 р. 4 млн рабів

одержували волю без якої-небудь компенсації власникам. Цей крок президента не тільки мав велике внутрішнє значення, але і різко змінив міжнародну обстановку. По всій Європі зростали симпатії до Сполучених Штатів та їхнього президента, що став на шлях прогресивних революційних рішень. Відношення до США в Англії теж змінювалося. Що стосується Франції, то Наполеон III залишився на старих позиціях і виступив з проектом підтримки жителів півдня силами трьох держав – Франції, Англії і Росії. Він пропонував домагатися перемир'я в громадянській війні на 6 місяців, зняття блокади з південних штатів і відкриття американських портів для торгівлі із країнами Європи.

30 жовтня 1862 р. французький міністр закордонних справ Друен де Люїс депешею доручив послам у Лондоні і Петербурзі передати пропозицію імператора урядам Британії й Росії.

Росія відхилила цю пропозицію. Англійський уряд теж відповів відмовою, пославшись при цьому на Росію. На його рішення вплинули внутрішні події. У багатьох містах країни пройшли революційні виступи робітників. На численних мітингах їхні учасники протестували проти підтримки Півдня.

У самій Північній Америці також відбулися значні зміни. Скасування рабства на Півночі різко погіршила положення Конфедерації. Серед керівництва південних штатів стали лунати голоси на користь скасування рабства. Це стало можливим і тому, що жителі півночі здобули важливі перемоги і внесли перелом у хід воєнних дій.

Треба особливо відзначити, що в період громадянської війни намітилося певне зближення між Росією і США. Позиція Англії, Франції і Іспанії змушувала Сполучені Штати шукати опору в інших країнах, і насамперед у Росії. Росія, у якої були досить напружені відносини з Англією і Францією, також потребувала підтримки.

У листі, спрямованому 28 червня 1861 р. О. М. Горчаковим російському посланникові у Вашингтоні Е. Стекло, підкреслювалася необхідність збереження єдності союзу, що «є не тільки істотним елементом світової політичної рівноваги, але і, крім того, представляє нації, до якої наш государ і вся Росія виявляє самий дружній інтерес». Горчаков надалі просив російського посланника доводити до відома всіх, що «Американський союз може розраховувати на саму сердечну симпатію з боку государя протягом цієї серйозної кризи, яку союз нині переживає». У Петербурзі було ухвалене рішення послати дві ескадри – одну до західного узбережжя Америки, іншу до східного. У вересні 1863 р. вони підійшли до Нью-Йорка і Сан-Франциско з метою вплинути на позицію Англії відносно Росії у зв'язку з польськими подіями.

В інструкції морського міністерства Росії контр-адміралові С. Лесовському від 23 липня 1863 р. у зв'язку з відправленням його ескадри в Північну Америку, зокрема, говорилося, що після прибуття в Нью-Йорк варто зв'язатися з російським посланником у Вашингтоні і уважно стежити за переговорами Росії з європейськими державами щодо польського питання. У випадку оголошення війни ескадрі пропонувалося почати дії проти ворожої торгівлі.

О. М. Горчаков до посилання військових кораблів до берегів Америки

ставився дуже обережно, щоб не нашкодити положенню Росії в Європі. До того ж в уряді дуже багато хто симпатизував жителям півдня. Проте було ухвалено рішення про контакти зі Сполученими Штатами. Російські кораблі зробили певний тиск на воєнні судна жителів півдня, що підняло престиж Росії в європейських країнах.

Позиція Росії стосовно США надала підтримку Півночі і відбилася на її міжнародному становищі не тільки власне у Північній Америці, але певною мірою і в Європі.

### **7.3 Перші кроки до об'єднання Німеччини**

Наприкінці 1863 р. прусській уряд на чолі з Отто фон Бісмарком перейшов до практичних дій щодо об'єднання розрізнених держав під егідою Пруссії. Міжнародна обстановка в Європі в цей період полегшувала виконання поставлених Пруссією завдань. Відносини між Англією і Францією погіршувалися. Англія, відмовившись від участі в Конгресі європейських держав, що запропонував провести Наполеон III, не дала здійснитися ідеї французького імператора. Розбіжності з ряду питань між Англією і Францією були на руку Бісмарку.

Позиція Пруссії в польському питанні зробила самий сприятливий вплив на відношення Олександра II до прусського короля Вільгельма I і до Пруссії в цілому. Правда, існували розбіжності у поглядах Олександра II і його міністра закордонних справ О. М. Горчакова, який бачив у Бісмарку сильного й небезпечного для Росії супротивника. Він не вірив добре продуманим висловлюванням і обіцянкам Бісмарка, вважаючи, що вони вимовляються лише для обману окремих країн і суспільної думки в Європі. Бісмарк, зі своєї сторони, недолюбливав проникливого О. М. Горчакова. Незважаючи на такі відносини, він розумів, що Росія не буде противитися здійсненню його планів.

У Франції, Англії й особливо Австрії були інтереси, що суперечать планам Бісмарка. Але в них розрізнялися підходи до рішення європейських справ. Австрія мріяла об'єднати держави Німецького союзу під своєю егідою, але не могла ні протистояти Пруссії поодиночі, ні знайти союзників в особі Англії й Франції.

Першим питанням, що викликало значні суперечки і протистояння, було питання про князівства Гольштейн і Шлезвіг, яке виникло у зв'язку зі смертю датського короля Фрідріха VII. Обоє князівства належали Данії, що було визнано й підтверджено всіма державами, у тому числі Пруссією. Христиан IX, який вступив на датський престол, мав на Гольштейн і Шлезвіг спадкоємні права. Бісмарк же вирішив заперечити їх. Для того, щоб уникнути протистояння з Англією, Францією і Австрією, він удався до обману, запевняючи, що він не домагається приєднання цих князівств до Пруссії, а лише хоче об'єднати німецькі держави і забезпечити населенню приельбських територій вільний розвиток. Англія й Франція повірили запевненням Бісмарка. У листі міністру закордонних справ Росселю від 13 вересня 1865 р. англійський

прем'єр-міністр Пальмерстон визнав, що відібрання у Данії Шлезвіга і Гольштейна було «нечесною справою». Він зволів бачити їх приєднаними не до Австрії, а до Пруссії, тому що виступав за настільки сильну Німеччину, щоб вона «виявилася в змозі протистояти двом честолюбним і войовничим державам – Франції і Росії, які стискають її із Заходу й Сходу». Тільки потім, через багато років англійці зрозуміли, яку помилку зробили Пальмерстон і Россель, допустивши вихід німецьких держав до Північного моря. У складному становищі опинилася і Франція, виявивши на своїх східних кордонах міцніючу і небезпечну державу.

З Австрією Бісмарк обійшовся ще більш підступно і жорстоко, тому що Австрія сама хотіла бути на чолі німецьких держав або брати активну участь у їхньому об'єднанні. В 1863 р. австрійський імператор Франц-Йосіф виступив з ініціативою про скликання Конгресу німецьких монархів у Франкфурті. Але Бісмарк, незважаючи на всі старання Франца-Йосіфа і бажання самого Вільгельма I бути на Конгресі, не допустив участі у ньому прусського короля. Незабаром йому вдалося створити пруссько-австрійський блок для війни з Данією, щоб прикрити дійсні цілі Пруссії і не викликати передчасної реакції Австрії. Щоб почати війну, Бісмарк використовував введення датським королем нової конституції, у якій Шлезвіг і Гольштейн закріплювалися за Данією. Пруссія і Австрія 16 січня 1864 р. пред'явили Данії ультиматум, зажадавши скасувати цю конституцію за 48 годин.

Дарма датський король сподівався на допомогу європейських держав. Ні Франція, ні Англія не підтримали Христіана IX. Зазнавши ряд поразок, він звернувся безпосередньо до Наполеона III з проханням про допомогу, але одержав відмову. У результаті Данія 12 травня 1864 р. змушена була укласти перемир'я і прийняти всі вимоги Пруссії і Австрії.

30 жовтня 1864 р. у Відні був підписаний мирний договір між Австрією і Пруссією, з одного боку, і Данією – з іншого. Датський король відмовився «від всіх своїх прав на герцогства Шлезвіг-Гольштейн і Лауренбург на користь Пруссії і Австрії».

Була визначена частина публічного державного боргу датської монархії герцогствам у сумі 29 млн датських талерів. Їхні жителі, що перебували в датській армії, звільнялися від служби і одержували право вернутися на батьківщину. Громадяни, які захотіли б залишитися датськими підданими, могли переселитися в Данію, а уродженці територій, які уступаються, що проживали в Данії, – у Шлезвіг або Гольштейн.

Таким чином, перший етап наміченого Бісмарком шляху був здійснений. Тепер на цьому шляху стояла тільки Австрія. Він розумів, що винятково війною можна вигнати її з Німецького союзу і тоді вона не зможе перешкодити об'єднанню Німеччини навколо Пруссії. Домовитися з керівництвом територій, отриманих від Данії, теж можна було тільки за допомогою сили. Бісмарк дійшов висновку, що між Пруссією і Австрією мають початися воєнні дії. Але для цього потрібно було провести дипломатичну підготовку. Поки 14 серпня 1865 р. Австрія і Пруссія підписували в Гольштейні Конвенцію, за якою Шлезвіг переходив до Пруссії, а Гольштейн – до Австрії, держави прийшли до

згоди про створення німецького флоту і перетворення Кіля в союзна гавань. В результаті Пруссія одержала право на будівництво через територію Гольштейна каналу між Північним і Балтійським морями. Австрійський імператор передав свої права на герцогство Лауренбург прусському королеві. Пруссія, зі своєї сторони, зобов'язалася сплатити Австрії 2500 тис. датських талерів.

Австрія допомагала Пруссії розбити Данію і придбати вихід до Північного моря, де в подальшому були побудовані військово-морські укріплення. Тим самим вона сама підготувала свою поразку в неминучій війні із Пруссією. Переданий Австрії Гольштейн був відділений від неї територіями німецьких держав і Пруссії. Володіння ним було для Австрії ризикованим заходом. Юридична процедура, придумана Бісмарком, була пізніше витлумачена ним на користь Пруссії. Справа в тому, що право власності на території Шлезвіга й Гольштейна мали обидві держави – Австрія і Пруссія. Але адміністрації були різні: у Гольштейні – австрійська, у Шлезвігу – прусська. Відень розумів складність положення і був готовий поступитися Гольштейном Пруссії за винагороду.

Вигравши задуману операцію з Шлезвіг-Гольштейном, Бісмарк став готуватися до здійснення наступних кроків. Він почав підготовку війни проти Австрії. Супротивниками його задумів могли бути Росія і Франція. Найбільше Бісмарк боявся Росії.

У самому Петербурзі не було єдиної думки про політику стосовно Пруссії, що просувалася до об'єднання німецьких держав. Олександр II, як ми вже відзначали, не забув позицію Пруссії в 1863 р. під час польських подій і насторожено ставився до Австрії за її зрадництво під час Кримської війни і на Паризькому конгресі. О. М. Горчаков, навпроти, виявляв велику заклопотаність тим, що Німеччина буде об'єднуватися навколо Пруссії, тому що знав, яку це буде створювати загрозу Росії. Він вважав за необхідне зробити протидію планам Бісмарка по дипломатичних каналах. Але думка Олександра II перемогла. Тим самим російська небезпека для подальших дій Пруссії відпала.

Наполеон III не міг залишитися нейтральним до об'єднання німецьких держав навколо Пруссії. Прагнучи нейтралізувати Францію, Бісмарк у вересні 1865 р. відправився до середземноморського курортного міста Біарріц, де перебував імператор, і запропонував йому за нейтралітет включити Люксембург до складу Французької імперії. Наполеон вважав таку пропозицію недостатньою. Він зажадав згоди на приєднання Бельгії. Але це значно підсилило б Францію, що не входило в плани прусського міністра. Бісмарк нічого не відповів. Наполеон теж не став наполягати. Таким чином, побачення Бісмарка з Наполеоном III ні до чого не привело. Однак воно показало, що у випадку затяжної війни з Австрією Франція може виступити проти Пруссії. Тому перед Бісмарком і пруським командуванням виникло завдання підготовки до війни з Австрією з розрахунком на швидку і остаточну перемогу.

Відповідно до цього були поставлені три завдання: підготувати прусську армію з таким розрахунком, щоб вона швидкими і ефективними діями могла нанести вирішальну поразку австрійцям; вжити необхідних заходів для того, щоб Австрії довелося боротися на два фронти – з Пруссією і Італією; відразу ж

після нанесення ряду ударів закінчити війну і домогтися згоди Австрії на нейтралітет відносно подальших дій Пруссії щодо об'єднання Німеччини. Поки військові займалися підготовкою армії, Бісмарк вирішив використати час для залучення Італії в спільну війну проти Австрії. Після довгих коливань король Італії Віктор-Еммануїл прийняв його пропозицію.

Знаючи про всі дії Бісмарка, Наполеон III попередив Франца-Іосіфа про небезпеку і запропонував йому добровільно віддати Венеціанську область Італії, щоб уникнути війни на два фронти. Італійський король повідомив Бісмарка про дії Наполеона, який, як виявилось, застеріг не тільки Франца-Іосіфа, але і Віктора-Еммануїла. Такий розвиток подій змусив Бісмарка знову направитися в Біарріц, де йому вдалося переконати Наполеона III в тому, що у випадку важкої і затяжної війни Австрії та Пруссії той одержить за свій нейтралітет можливість вирішити територіальні проблеми на Рейні. Це була дипломатична перемога Бісмарка, і вже 8 квітня 1866 р. Пруссія і Італія підписали союзний договір про війну з Австрією. Пруссія погодилася на виплату Італії 120 млн франків допомоги.

Бісмарк квапився, розуміючи, що обстановка може змінитися, і 16 червня прусська армія почала військові дії. Італійці відразу ж зазнали поразки. Стан Пруссії врятував відомий генерал Гельмут фон Мольтке, одержавши в перші дні липня під Садовою велику перемогу над австрійцями, яка не тільки принесла Бісмарку великий успіх, але і врятувала йому життя, оскільки в кишені він носив отруту, яку готовий був прийняти у випадку поразки.

Подальші події вилилися в боротьбу Бісмарка з Вільгельмом I і всім пруським генералітетом. І король, і верховне командування вимагали продовження війни, узяття пруськими військами Відня. Бісмарк же наполягав на негайному припиненні війни з пред'явленням Австрії таких умов: вихід з Німецького союзу, відмова від Гольштейна і згода на об'єднання країн Німецького союзу під егідою Пруссії. Він запевняв Вільгельма I, що, якщо війна хоча б ненадовго затягнеться, то армія Наполеона III почне діяти на Рейні. Бісмарк також побоювався, що у випадку остаточного розгрому Австрії почнуться революційні події.

Після поразки під Садовою Франц-Іосіф нарешті зрозумів поради Наполеона III і повідомив його про згоду передати Венецію Італії, але Віктор-Еммануїл тепер зажадав також Трієнта<sup>1</sup> і Трієста. Австрійці тим часом завдали повної поразки італійському флоту. Поки розвивалися ці події, Бісмарк діяв рішуче, і 26 липня в місті Нікольсбург<sup>2</sup> було укладено перемир'я. Австрія прийняла всі висунуті вимоги. Так Бісмарк виграв і другий раунд.

23 серпня 1866 р. у Празі Австрія і Пруссія уклали мирний договір. Австрія офіційно визнала припинення Німецького союзу в раніше існуючій формі і дала згоду на об'єднання німецьких держав без своєї участі. Вона також передала Пруссії усі права на герцогство Шлезвіг – Гольштейн і зобов'язалася

---

<sup>1</sup> Трієнт – головне місто південного Тіроля, найбільше місто області, на лівому березі судноплавного Еча, у котрій дещо нижче впадає річка Ферзіна.

<sup>2</sup> Нікольсбург (чеш. Мікулов) – місто у Чехії в районі Бржецлава Південноморавського краю. Знаходиться безпосередньо на кордоні з Австрією.

виплатити їй 40 млн пруських талерів. Обидві держави визнали Венецію частиною території Італії.

Війна закінчилася, але ще не завершилися події, пов'язані з планом об'єднання всіх німецьких держав навколо Пруссії. Отже, на обрії вимальовувалася чергова, третя, війна Пруссії, цього разу – з Францією.

Пізніше у своїх мемуарах Отто фон Бісмарк стосовно міжнародного становища Пруссії наприкінці австро-пруської війни 1866 р. відзначав, що тільки можливе втручання Франції змушувало його діяти дуже швидко в напрямку припинення війни і укладання потрібного миру. «Я вже тоді не сумнівався, – писав він, – що завойоване в цьому поході нам доведеться захищати в подальших війнах... Те, що французька війна піде за австрійською, впливало з історичної логіки»<sup>1</sup>.

#### 7.4 Франко-пруська війна

Після австро-пруської війни і підписання в серпні 1866 р. у Празі мирного договору в центрі Європи відбулися значні зміни на користь Пруссії. Австрія більше не була членом Німецького союзу, і Пруссія могла об'єднувати німецькі держави під своєю егідою. Однак у самому Німецькому союзі існували протиріччя. Якщо північні країни Німецького союзу були зацікавлені в об'єднанні навколо Пруссії, то південні його члени – Баден-Баден, Баварія, Вюртемберг і Гессен не хотіли посилення Пруссії і боялися потрапити під її підпорядкування. У той же час між північними й південними німецькими державами була укладена військова угода про спільну оборону. Опозиційні настрої в південногерманських державах були ще однією з причин, що підштовхували Бісмарка до підготовки нової війни.

Бісмарк уважно стежив за настроями у Парижі, Лондоні і Петербурзі, де, у свою чергу, стежили за діями Бісмарка.

Головною перешкодою для об'єднання всієї Німеччини навколо Пруссії була Франція, де ще до початку і під час австро-пруської війни багато наближених Наполеона III вважали вкрай необхідним вступ Франції у війну проти Пруссії. Але були й інші думки. В результаті маневрів Бісмарка і розбіжностей у французькому дворі момент було втрачено. За нейтралітет Франції Наполеон III намагався одержати компенсацію. Він хотів за згодою Пруссії приєднати область Ландау і герцогство Люксембург. Однак часи змінилися, нейтралітет Франції був йому вже не потрібний, і Бісмарк вирішив нічого Франції не давати, хоча в Біарріце він сам пропонував Наполеонові III Люксембург за нейтралітет.

Франція нарешті вирішила вжити заходів для того, щоб хоч якось відгородитися або застрахуватися від майбутньої потужної держави, побачивши, що Пруссія підсилює свій вплив і рано або пізно об'єднає німецькі держави.

---

<sup>1</sup> *Бисмарк О.* Мысли и воспоминания: в 3-х т. – М.: Соцэкгиз, 1940 – 1941. – Режим доступу [http://militera.lib.ru/memo/german/bismarck\\_o01/index.html](http://militera.lib.ru/memo/german/bismarck_o01/index.html)

8 серпня 1886 р. французький міністр закордонних справ Друен-Де-Люїс опублікував меморандум, головна думка якого полягала в тому, що необхідно створити на лівому березі Рейну нейтральну державу, яка могла б виконувати буферну роль між Францією й Пруссією.

Ця пропозиція не могла мати успіху, тому що Бісмарк уже давно планував влити держави на лівому березі Рейну в єдину Німеччину.

Через кілька днів Наполеон III висунув ідею про укладання між Францією і Пруссією секретного союзу, за допомогою якого Франція збиралася приєднати Бельгію. Переговори в Берліні між французьким послом Бенедетті і Бісмарком закінчилися безрезультатно. Бісмарк знову зробив спритний крок, попросивши посла подати офіційний меморандум з викладенням усіх пропозицій Франції, які він зміг би доповісти Вільгельмові I. Французький уряд направив Пруссії офіційне послання, де було викладено бажання Франції приєднати Бельгію. Надалі Бісмарк неодноразово використовував цей документ проти Франції. Англія негайно відреагувала на отриману звістку про такі наміри Наполеона III. Британський посол у Парижі зустрівся з імператором, який заявив, що Франція не збирається силою домагатися приєднання нових територій. Потім французи сповістили про це Лондон офіційно. Через незграбні дії імператора і міністра закордонних справ Франція зазнала істотних збитків.

Англійський уряд, сформований після смерті Пальмерстона, думав, що посилення Пруссії з погляду Англії є корисним, тому що буде противагою Франції. Англія в цей час насторожено ставилася до Франції у зв'язку з активними діями компанії Лессепса, яка будувала Суецький канал. У Лондоні бачили в цьому погрозу для своїх інтересів в Індії.

Неприємні звістки для пруського канцлера надходили з Петербурга. Не тільки далекоглядний О. М. Горчаков виявляв занепокоєння, але і імператор Олександр II став демонструвати схильність до встановлення дружніх відносин з Францією. Однак події розвивалися за іншим сценарієм з вини самих французів. Їм довелося розплачуватися за авантюри Наполеона III і недотепну дипломатію. Бісмарку вдалося зіпсувати відносини Франції і з Англією, і з Росією. Незважаючи на це, Наполеон III продовжував наполягати на приєднанні до Франції Люксембургу, Ландау і Саарбюкена.

У створений на початку 1867 р. Північногерманський союз Люксембург не ввійшов. Французам вдалося домогтися згоди Голландії на включення його до складу Франції. Після цього французька дипломатія перенесла свої основні дії в Берлін. І тут Бісмарк знову перехитрив Наполеона III. Він спровокував виступ опозиційних сил Німеччини проти поступок Бісмарком французам чисто німецьких територій. У даній обстановці Бісмарк відмовився підписати договір, уже погоджений з голландцями.

О. М. Горчаков, передбачаючи програш Наполеона III у люксембурзькому питанні, виступив з ініціативою про скликання конференції великих держав. Він хотів використовувати цю конференцію для з'ясування позицій сторін. Горчаков через російського посла в Англії Ф. І. Бруннова запропонував англійському прем'єрові Дербі підтримати його ініціативу. Одночасно Англії був переданий російський проект договору про Люксембург. На скликання

конференції погодилися всі держави, і 7 травня 1867 р. вона відкрилася в Лондоні. У ній взяли участь Великобританія, Франція, Пруссія, Росія, Австро-Угорщина, Бельгія, Нідерланди, Італія і Люксембург. Росія гарантувала нейтралітет Люксембургу з боку всіх країн-учасниць конференції, що було одностайно прийнято. Права короля Люксембургу визнавалися спадкоємними, а сам Люксембург оголошувався навіки нейтральною державою. Місто Люксембург ставало відкритим, і Пруссія мала вивести з нього свої війська.

Разом із дипломатичними прорахунками в Європі на Наполеона III звалилася і невдача мексиканської авантюри. Зазнавши великих людських втрат і величезних коштів, французькі війська навесні 1867 р. стали повертатися на батьківщину. Ставленик Наполеона імператор Мексики Максиміліан, зазнавши череди поразок, був узятий республіканцями у полон і розстріляний. Зростало невдоволення політикою Наполеона III всередині країни, де його перестали підтримувати навіть найближчі союзники – представники дворянства і буржуазії.

Таким чином, Наполеон опинився в ізоляції як у своїй країні, так і за її межами. В Італії, де французькі війська були головною перешкодою на шляху об'єднання країни, зростали антифранцузькі настрої. У випадку виникнення війни з Пруссією Італія могла виступити проти Франції і змусити, нарешті, французькі війська піти з Риму. В Австро-Угорщині, з якою Наполеон знову намагався досягти згоди, виступив із запереченнями канцлер Бейст, головним аргументом якого були франко-італійські відносини. Він не хотів, щоб через Францію Італія по-іншому почала ставитися до Австрії.

Росія не надала допомогу Франції і теж через позицію Наполеона, що нічого не зробив для поліпшення двосторонніх відносин.

Влітку 1870 р. на королівський престол в Іспанії був обраний принц Леопольд, що належав до роду Гогенцоллернів. Наполеон III негайно виступив проти, тому що Гогенцоллерни правили б не тільки в Пруссії, але і в Іспанії. Але і тут Наполеон III зробив дипломатичні помилки. Ще в березні під час обговорення в Берліні питання про те, чи має Леопольд Гогенцоллерн дати згоду на пропозицію стати королем Іспанії, було вирішено рекомендувати йому прийняти іспанську корону. Бісмарк вірно розрахував, що гнів Наполеона неминучий. Він не виключав і того, що Франція може почати війну проти Пруссії. Провокуючи Наполеона до нападу, Бісмарк виключав можливість одержання Францією допомоги з боку Росії, тому що Пруссія була б стороною, яка обороняється.

У Франції з ініціативи Наполеона III почалася публікація статей проти Пруссії. Здавалося, Бісмарк досяг певної мети. Однак багато чого склалося по-іншому. Французький посол Бенедетті, одержавши вказівку з Парижа, терміново направився в Еймс, де лікувався Вільгельм I, і одержав у нього аудієнцію. Пруський король заявив послові, що він ніколи не домагався іспанської корони для своїх родичів і схвалить рішення Леопольда відмовитися від пропонованого престолу. Здавалося, що нарешті-то Наполеон здобув дипломатичну перемогу. Але своїми подальшими діями він знову все зіпсував і зробив непоправну помилку.

12 липня 1870 р. Леопольд Гогенцоллерн офіційно оголосив про те, що він відмовляється вступити на іспанський престол. У той же день у Парижі під головуванням Наполеона III проходила Рада вищих сановників. На ній, зокрема, обговорювалося, чи вважати питання про Леопольда остаточно вирішеним, чи використати його для загострення відносин із Пруссією. Більшість на Раді висловилося за війну Франції з Пруссією. Наполеон III дав вказівку послу Бенедетті знову направитися в Еймс і передати Вільгельму I вимогу, яка була по суті ультиматумом. Франція пропонувала прусському королю дати формальне зобов'язання заборонити Леопольду прийняти іспанську корону не тільки зараз, але й у випадку повторної пропозиції. Вільгельм I провів переговори з Бенедетті і перед поверненням у Берлін дав завдання міністерству іноземних справ інформувати про них Бісмарка. Одержавши телеграфне повідомлення з Еймса, Бісмарк, як він сам про це зізнався через багато років у своїх мемуарах, вніс у повідомлення корективи, «викресливши дещо з телеграми, але не додавши і не змінивши ні слова». Викреслена була та частина, де говорилося, що переговори продовжаться в Берліні. У результаті і тон, і зміст телеграми різко мінялися. У зміненому вигляді текст, отриманий з Еймса, був переданий для опублікування в газетах. Нові провокаційні дії Бісмарка з'явилися тою останньою краплею, від якої обвалився мир, який і так тримався на волоску. Підробка еймської депеші стала приводом до війни і призвела до численних жертв. 15 липня 1870 р. Законодавчі збори Франції затвердили військові кредити. П'ять днів потому, 20 липня Франція формально оголосила Пруссії війну. Бісмарк буквально змусив Наполеона III зробити це.

Війна почалася в неприйнятних для Франції умовах, коли країна була фактично в ізоляції і навіть Росія, яка могла б допомогти Франції, через політику Наполеона III нічого не зробила. Олександра II дратували дії Наполеона III. До того ж у Петербурзі, як і у всій Росії, ще не забули Кримську війну.

Для Пруссії умови були самими сприятливими. Відразу після оголошення війни Бісмарк опублікував документи, які виставляли Наполеона III перед світом як прихильника силового тиску на сусідні країни, викривали його намір приєднати Бельгію до Франції.

Франції війна була необхідна, щоб урятувати владу імператора і тих, хто його підтримував. Бісмарк мав потребу у війні, щоб домогтися національного об'єднання і створити єдину Німеччину. Йому треба було не просто перемогти, а розгромити Францію, щоб вона довгі роки не могла протистояти новій німецькій державі.

Якщо у Франції більше говорили про прийдешню війну і мало що вживали для посилення армії, то Німеччина зміцнила командування, привела в бойову готовність всі армійські підрозділи. Різниця в підготовці негайно позначилася на ході воєнних дій.

На самому початку війни Франція програла три прикордонних бої. Німці швидко вийшли до франко-бельгійського кордону і під Седаном оточили 120-тисячну французьку армію, при якій перебував і сам імператор. Після потужної

артилерійської атаки німців Наполеон був змушений здатися. Вже перші повідомлення про поразки в прикордонній смузі були зустрінуті у столиці Франції з обуренням, а наступного дня після ганебної поразки під Седаном народ заповнив вулиці Парижа, – і у Франції була проголошена Третя республіка.

Швидкі успіхи Пруссії різко змінили положення справ у Європі. Створений у Франції буржуазний уряд, боячись зростання народних хвилювань, став шукати порятунку у Пруссії. Заступник прем'єра й міністр закордонних справ Жюль Фавр, зустрівшись із Бісмарком, став домовлятися про перемир'я. 26 лютого 1871 р. був підписаний прелімінарний мир. Франція втратила Ельзас і Лотарингію і зобов'язалася виплатити 5 млрд франків контрибуції. Прусські окупаційні війська мали втримуватися Францією до повної виплати контрибуції. Німці одержали право ввести свої війська в Париж і перебувати там до ратифікації мирного договору.

Тим часом революційні події у Франції наростали. 18 березня 1871 р. у Парижі перемогло народне повстання. Після виборів у Раду Комуни вся влада була передана їй 28 березня. Уряд Тьєра зумів зібрати війська і, домовившись з німецьким командуванням про їх пропуск в обложений Париж, розгромив Комуни.

Ще перед війною Франція вела переговори про укладення франко-італійського союзу, у яких брала участь і Австрія. Бісмарк, уважно стежачи за дипломатичними діями Парижа і побоюючись участі Італії у війні проти Пруссії, усіяко підтримував італійський республіканський рух задля створення в цій країні внутрішніх труднощів. Але події на фронті призвели до переоцінки цінностей. Армія італійського короля напала не на Пруссію, а на французькі війська, змусивши їх піти з Рима. І в Петербурзі, і у Лондоні у зв'язку з поразкою Франції і посиленням Німеччини стали виступати за якнайшвидше закінчення війни і укладання миру. О. М. Горчаков робив для цього все можливе і намагався не допустити пред'явлення Франції надмірно важких вимог. Однак швидкі перемоги запаморочили голови не тільки німецьким генералам. Шовіністичний чад охопив всю Пруссію. Усюди лунали заклики поставити Францію на коліна і анексувати ряд французьких територій.

Уряд національної оборони Франції став просити Росію допомогти з укладанням миру і не допустити того, щоб він був принизливим. Тьєр терміново прибув у Петербург. Росія, одержавши відповідь від німецького короля, заявила, що мир можливий. Обговорюючи його умови, Горчаков сказав Тьєру, що після поразки не треба втрачати мужність, маючи на увазі нещодавню Кримську війну і позицію Франції.

Французький уряд прагнув виторгувати у Бісмарка кращі умови і торгуватися з ним до кінця. У той же час Тьєру терміново потрібний був мир, щоб зібрати всі сили для розгрому Паризької Комуни, і заради цього він був готовий піти на будь-які поступки. Бісмарк теж хотів якнайшвидшого укладання миру. Він побоювався, що може виникнути антипрусска коаліція європейських держав. Не позбавлений реалізму Бісмарк розумів, що Франція рано чи пізно почне війну з Німеччиною, щоб повернути собі втрачене.

Як видно з листа повіреного у справах Франції де Габріака французькому міністру закордонних справ, 14 серпня 1871 р. Бісмарк говорив, що для Німеччини краще, щоб війна почалася раніше, ніж пізніше. Те, що Німеччина відняла у Франції Ельзас і Лотарингію, – говорив він, – було б помилкою, якби мир був тривалим, тому що для Німеччини ці дві провінції є тягарем. Бісмарк дивився далеко вперед.

За умовами мирного договору, укладеного у Франкфурті-на-Майні 10 травня 1871 р., французи, які проживали на територіях, переданих Німеччині, могли переселитися у Францію зі збереженням своєї нерухомості. Контрибуцію у 500 млн франків належало передати Німеччині протягом 30 днів «після відновлення французького уряду в Парижі», 1 млрд франків треба було сплатити протягом року і півмільярда – до 1 травня 1872 р.; ще 3 млрд мали бути сплаченими до 2 березня 1874 р. Відповідно до ст. 111 мирного договору французький і німецький уряди встановлювали у своїх торговельних відносинах режим взаємного сприяння.

Скориставшись ситуацією, Горчаков 31 жовтня 1870 р., перелічивши порушення Паризького трактату 1856 року іншими країнами, заявив, що Росія більше не буде визнавати ті його статті, які обмежують її права на Чорному морі. Це викликало різну реакцію в європейських державах. У результаті переговорів у січні 1871 р. була скликана конференція в Лондоні, де було скасовано статті Паризького договору 1856 р., що накладали обмеження на Чорноморський флот Росії, і підтверджено закриття проток для іноземних воєнних суден.

Франко-пруська війна значно змінила не тільки карту Європи, але й розміщення сил. Замість невеликої за площею Пруссії в центрі Європи з'явилася велика, сильна німецька держава. Так, одна війна, франко-пруська, привела до закінчення й іншої війни, – в Італії, і до об'єднання цієї країни. Значно погіршилося положення Австрії. Ця війна показала, що в майбутньому Франції без підтримки зовні важко буде вистояти проти Німеччини.

## **7.5 Події після Франкфуртського миру**

Франкфуртський договір не тільки не вирішив протиріч, що існували між Францією і Німеччиною, але й підсилив протистояння двох держав. Об'єднана Німеччина стала зміцнювати свою державність і військову потужність. Франція відразу ж після Франкфурта стала мріяти про реванш, однак у найближчі роки про війну з Німеччиною не могло бути й мови. Починаючи з 1871 р. країна відновлювала армію і переоцінювала зовнішню політику. У Парижі стали більш уважно ставитися до Росії і, налагоджуючи з нею тісні зв'язки, намагалися не загострювати відносини і з Німеччиною. У той же час Франція намагалася зіпсувати російсько-німецькі відносини. У цьому французи були не самотні: австрійці теж намагалися настроїти Бісмарка проти Росії. Однак у Бісмарка були свої плани. Він хотів мати гарні відносини і з Австро-Угорщиною, і з Росією. Втягнувши Росію в союз з Німеччиною і Австро-Угорщиною, Бісмарк тим

самим сподівався не допустити її союзу з Францією.

У вересні 1872 р. у Берліні зустрілися Вільгельм I, Франц-Йосіф I і Олександр II. Це побачення, хоча і не дало особливих результатів, з'явилося першим кроком на шляху до угоди трьох імператорів. Росія йшла на союз із Німеччиною і Австро-Угорщиною з двох причин: по-перше, вона не хотіла допустити дуже тісного зближення двох держав, а по-друге, сподівалася на їхню підтримку у боротьбі проти Англії в Середній Азії. У листі Олександрю II О. М. Горчаков у квітні 1873 р. повідомляв, що під час зустрічі з ним Бісмарк сказав, що він залишається незмінно відданим російському царю, «що він розглядає тісну згоду з Росією як єдино розумну політику для Пруссії..., що Пруссія ніколи не забуде зроблених їй під час війни із Францією послуг і що єдиним засобом для Пруссії виявити свою подяку є надання в розпорядження Росії всього того впливу, який Пруссія має на Сході».

Граф Берг від Росії і Мольтке від Німеччини підготували військову угоду між двома країнами, яка була підписана на початку травня 1873 р. під час візиту Вільгельма I у Росію. У документі говорилося, що якщо яка-небудь європейська держава нападе на одну з договірних країн, то остання в якомога коротший строк отримає допомогу у вигляді армії у 20 тис. осіб боездатного війська.

Через місяць у Відень разом з О. М. Горчаковим прибув Олександр II, який підписав військову конвенцію з Австро-Угорщиною. Вона проголошувала, що, незважаючи на здатні виникнути різні підходи з деяких питань міжнародного життя, будуть вжиті всі заходи, щоб не допустити роз'єднання двох країн і продовжувати підтримувати європейський мир. У випадку нападу третьої держави, говорилося в конвенції, обидві держави, не складаючи додаткових угод, будуть спільно вживати необхідних заходів. Якщо ж для цього буде потрібно застосування військової сили, то вони мають домовитися про подальші дії.

Наприкінці жовтня 1873 р. імператор Франц-Йосіф I і імператор Вільгельм I скріпили акт про приєднання Німеччини до російсько-австрійської конвенції. Таким чином, союз трьох імператорів був оформлений остаточно.

Для Росії цей союз на якийсь час створював безпеку на західних границях країни. У цей час у Середній Азії виник конфлікт між Росією й Англією. Він був на руку Німеччині, тому що відволікав увагу Петербурга від європейських справ. У Берліні уважно стежили за подіями у Франції, де до влади прийшов уряд монархістів, які виступали за якнайшвидший реванш, швидкими темпами йшло відновлення армії, почала діяти система загальної військової повинності. З відходом німецьких окупаційних військ із території Франції Бісмарку стало трохи складніше контролювати ситуацію. Хоча в цей період військова перевага Німеччини над Францією була ще більшою, ніж під час війни, але міжнародна обстановка стала іншою. Проте у Парижі почали вживати заходів дипломатичного порядку, щоб відвести погрозу нападу Німеччини.

Лондон, Петербург і Відень не хотіли подальшого посилення Німеччини. Щоб показати це, міністри закордонних справ Росії й Австрії під час візиту Франца-Йосіфа в Петербург у лютому 1874 р. демонстративно відвідали

французького посла й заявили йому про осуд дій Бісмарка. Англійська королева звернулася до Вільгельма I з особистим посланням, попередивши його, що нова війна з Францією може призвести до важких наслідків. У результаті спільних дій погроза війни з боку Німеччини була для Франції усунута.

Уперше за останні роки Бісмарку не вдалося здійснити свій план. Головною перешкодою стала Росія. І Бісмарк почав шукати привід для усунення Росії з європейської політики. Він вирішив зацікавити царський уряд близькосхідними справами і з цією метою направив у лютому 1875 р. у Петербург свою довірену особу Радовіца. Справжні наміри своєї поїздки Радовіц спочатку ретельно приховував. Він запевняв імператора і Горчакова в щирій дружбі Німеччини, у тому, що Німеччина підтримує Росію. Російська сторона, у свою чергу, запевняла посланника в дружбі з Німеччиною. Після декількох днів перебування в Петербурзі стали ясними цілі приїзду Радовіца в Росію. Бісмарку необхідно було з'ясувати позицію Росії на випадок нової війни Німеччини з Францією. Радовіц в одній з бесід з О. М. Горчаковим відверто попросив Росію відмовити Франції в дипломатичній підтримці. Горчаков, за словами самого Радовіца, не виявив інтересу до обговорення французьких справ, демонструючи цим, що Росія навряд чи буде байдужою у випадку розв'язання нової війни. Бісмарка турбували відомості про хід військової реформи, що надходили з Франції, у результаті якої значно збільшувалася чисельність армії. Він мав намір знову пригрозити Парижеві певними заходами, аж до військового конфлікту. У той же час Бісмарк через пресу намагався всіляко перебільшити небезпеку цієї реформи. Його дії загострювали міжнародну напруженість. Не випадково цей період увійшов в історію Європи і в історію міжнародних відносин як «військова тривога 1875 р.».

Посол Росії в Берліні Убри повідомляв 20 квітня 1875 р. О. М. Горчакову, що Бісмарк у бесіді з бельгійським посланником говорив про те, що Франція в мирний час має під рушницею 700 тис. осіб, а це дуже обтяжливо для країни. Вочевидь, Франція має таємну думку, і вона буде прагнути здійснити її найближчим часом. На заперечення бельгійського посланника, що у Франції немає ні достатньої армії, ні офіцерського корпусу, ні необхідного устаткування, ні лінії оборони (вона перебуває в руках німців), канцлер помітив, що «преса зробила йому велику послугу, забивши тривогу відносно військових озброєнь Франції і небезпеки, що впливає звідси».

Через 9 днів О. М. Горчаков одержав листа російського посла в Парижі графа Орлова, який писав, що у Франції панують хвилювання і занепокоєння тим, що Бісмарк запевняє всіх, що Франція може швидко відродитися з попелу і знайти собі союзників. Орлов просив використати вплив імператора Олександра II для того, щоб той під час перебування в Берліні намагався заспокоїти світ.

Бісмарк і представники німецького МЗС заявляли, що Франція озброюється і готується напасти на Німеччину. У свою чергу, французький міністр закордонних справ Лекас через своїх послів став з'ясовувати позиції європейських держав при нападі Німеччини на Францію. О. М. Горчаков від імені імператора Олександра II заявив про дипломатичну підтримку Парижа.

Англійська дипломатія виступала за збереження європейської рівноваги. Тому англійському послові в Берліні була дана вказівка всіма можливими способами залагоджувати конфлікт між Францією і Німеччиною.

Більші надії покладали й на візит Олександра II у Берлін. Бісмарк усіляко намагався довести йому, що політикові Німеччини спотворюють, що вона не має планів нової війни із Францією й що слухи про війну виходять від самих французів.

Авторитет Росії в цей час серед європейських країн був досить високим. У посланні президента Французької Республіки маршала Мак-Магона Олександрові II від 22 травня 1875 р. виражалася глибока вдячність за той шляхетний і високий вплив, який він зробив на хід європейських справ. Франція, писав президент, прагне тільки залікувати рани, заподіяні їй війною, і знайти безпеку.

У цілому напруженість у Європі дещо спала. Основні міжнародні події переметнулися на Близький Схід і продовжували розвиватися протягом двох років. Вони відомі в історичній літературі як «східна криза 1875-1877 рр.».

Влітку 1875 р. християнське населення Герцеговини і Боснії піднялося на боротьбу проти турків. Слідом за цим оживився і сербський національний рух. Справа ускладнювалася ще й тим, що мільйони південних слов'ян перебували під владою Австро-Угорщини. Реакційні австро-угорські кола виступали проти надання слов'янським народам волі, боячись, що тоді їй стануть вимагати й інші народи, які входять до складу Імперії. Тому, коли почалося повстання в Герцеговині і Боснії, уряд Австро-Угорщини заявив, що це внутрішня справа Туреччини. Але надалі впливова частина правлячої еліти країни прагнула використати події для того, щоб приєднати Герцеговину і Боснію до складу Імперії. Франц-Йосіф і його уряд хотіли одержати в такому виді компенсацію за втрати, понесені в Італії і Німеччині.

Росія надавала слов'янам допомогу і підтримку. О. М. Горчаков, насамперед, намагався не допустити загострення відносин з Австро-Угорщиною. Перебуваючи в серпні 1875 р. у Відні, він заявив, що Росія має намір виступити в турецько-герцеговинському конфлікті разом з Австро-Угорщиною і вважає за необхідне надати Герцеговині автономію.

Але Відень не хотів створення ще однієї держави. Тут побоювалися, що якщо Боснія і Герцеговина доможуться звільнення, то, по-перше, це вплине на слов'янські народи Імперії, а, по-друге, Сербія може збільшитися за рахунок Боснії і Герцеговини та зробитися сильною державою на кордоні Австро-Угорщини. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини Д. Андраши<sup>1</sup> в грудні 1875 р. запросив всі країни, що підписали Паризький трактат 1856 р., взяти участь у конференції, на якій були б прийняті спільні рішення щодо Боснії і Герцеговини. Вироблений проект був переданий 31 січня 1876 р. Порті, яка погодилася з ним. Але повстанські рухи відкинули його, тому що бачили в ньому позитивні моменти тільки для Австро-Угорщини й Туреччини. У цих

---

<sup>1</sup> Андраши Дьюла – граф, угорський політик і дипломат. Прем'єр-міністр і міністр оборони Угорщини (1867-1871), міністр іноземних справ Австро-Угорщини (1871-1879), активно бажав зближення з Німеччиною.

умовах О. М. Горчаков запропонував Бісмарку і Андраши провести зустріч під час перебування в Берліні імператора Олександра II у травні 1876 р.

Російський канцлер привіз у Берлін свій план, згідно з яким слов'янським областям Балканського півострова мала бути надана автономія, а побудовою системи керування в них займалися б Росія й Австро-Угорщина. Андраши не хотів допустити посилення впливу Росії на Балканах, тому в проект Горчакова стали вноситися виправлення й доповнення. Багато в чому змінений, він був все-таки прийнятий 13 травня 1876 р. і увійшов в історію як Берлінський меморандум. У ньому говорилося, що у випадку, якщо меморандум не дасть позитивних результатів, то «три імператорських двори домовляться про вживання діючих заходів з метою запобігання подальшому розвитку подій». Зміст меморандуму був переданий послам Англії, Франції й Італії.

На цій зустрічі О. М. Горчаков заявив, що Порта не виконала жодної обіцянки про реформи. На його думку, Берлінський меморандум мав забезпечувати нормальні права християн.

Але не всі держави були зацікавлені в рішенні балканського питання. Якщо Париж і Рим погодилися з Берлінським меморандумом, то Лондон заявив, що він виступає проти втручання в турецькі справи. Англія не хотіла зміцнення позицій Росії на Балканах і тим більше в чорноморських протоках. Вона завжди боялася за свою головну колонію Індію і будь-яку присутність на підступах до неї сприймала дуже болісно.

В 1869 р. через Суецький канал стали ходити англійські військові судна, оберігаючи підступи до Індії. Англія прагнула підсилити свої позиції не тільки в Єгипті, але й у Туреччині. Вона уникала гострих зіткнень із Росією в Середній Азії, але жорстко протистояла їй на Близькому Сході, де могла одержати підтримку Туреччини й Австро-Угорщини.

Протистояння Росії й Англії в 70-х роках XIX ст. у Середній Азії й на Близькому Сході мало важливе значення не тільки для цих двох держав, але й для міжнародних відносин у цих регіонах. Коли Росія зайняла Хіву, Англія в грудні 1873 р. через свого посла в Петербурзі заявила, що це йде врозріз із російсько-англійськими відносинами. Лондон плекав надію, що Росія визнає незалежність Афганістану, і це, на його думку, стане важливою ланкою в безпеці Індії.

Лондон, призиваючи Росію визнати незалежність Афганістану, заявив про збереження для себе стосовно нього повної свободи дій. Це спонукало Петербург приєднати до Росії Кокандське ханство, щоб підсилити свою присутність у цьому регіоні. Афганський уряд чекав і шукав підтримки Росії в боротьбі проти Англії.

Майже одночасно із цим загострювалася обстановка на Балканах. Почуваючи підтримку Англії, що не визнала Берлінський меморандум, Туреччина придушила повстання в Болгарії, вирізавши при цьому за кілька днів майже 15 тис. осіб. Лондон, не звертаючи уваги на ці звірства, направив до чорноморських проток свій флот.

Звірства турків викликали відповідну реакцію. На захист слов'янських народів виступили Сербія і Чорногорія. Росія і Австрія застерегли ці країни, що

їхні дії можуть призвести до небезпечних наслідків. Але слов'янські народи були переконані, що, незважаючи на офіційне попередження Росії, вона у випадку війни з турками підтримає їх. Не будучи підготовленим до війни, Петербург побоювався розширення цього конфлікту. Тому позиція Росії була складною. У випадку поразки Сербії і Чорногорії вона не могла не надати допомогу слов'янам, але в той же час не хотіла сваритися з Австро-Угорщиною. Положення на Балканах обговорювалося Олександром II і Францем-Іосіфом у Рейхштадтському замку в липні 1876 р. Єдиними документами, що залишилися від цієї зустрічі, були дві записки. Одна з них була продиктована Дьюлою Андраши, інша – О. М. Горчаковим. Вони свідчать про те, що сторони вирішили дотримуватися принципу невтручання. Проте була досягнута домовленість про розширення Сербії і Чорногорії.

Восени 1876 р. Росія зажадала від Порти укласти перемир'я із Сербією. Порта погодилася, але серби знайшли не вигідним для себе укладати перемир'я на 3-5 місяців.

Після цього Туреччина, за якою стояла Англія, знову почала військові дії і нанесла сербам поразку. Щоб захистити слов'ян, Росія направила їй ультиматум про негайне укладання перемир'я. Для відповіді було дано строк в 48 годин. Росія попередила, що неприйняття її умов призведе до розриву дипломатичних відносин між двома країнами. При цьому Петербург оголосив часткову мобілізацію. Ця тверда позиція Росії змусила Порту поступитися.

О. М. Горчаков висунув ідею проведення в Константинополі міжнародної конференції. Причому було заявлено, що у випадку відмови держав від участі в ній Росія залишить за собою свободу дій. Конференція відбулася в грудні 1876 р. Головну роль на ній відіграв представник Росії граф Ігнат'єв. Була досягнута домовленість про надання автономії Болгарії, Герцеговині і Боснії. Росія відмовилася від окупації цих територій, задоволена тим, що в кожній з автономій буде перебувати спостерігач, призначуваний за згодою всіх держав. Однак виконання цих рішень фактично було зірвано, тому що саме в ці дні в Туреччині була змінена форма правління, яка проіснувала сотні років, і прийнята конституція. Посилаючись на це, турецький уряд відмовився прийняти умови конференції.

Міжнародна обстановка знову загострилася. Царський уряд, бачачи неминучість війни з Туреччиною, відновив переговори з Австро-Угорщиною, у результаті яких та погодилася на нейтралітет під час російсько-турецької війни в обмін на наступні територіальні зміни після її завершення: Австро-Угорщина окупує Боснію і Герцеговину; Росія знову опанує Бессарабію. Болгарія, Румунія і Албанія стануть незалежними. Росія незалежно від результату війни майже нічого не одержувала, крім обіцянки Австро-Угорщині дотримуватися нейтралітету. Її спроби вирішити багато міжнародних питань мирним шляхом до успіху не привели. Справа йшла до чергової війни Росії з Туреччиною.

## 7.6 Російсько-турецька війна 1877-1878 рр.

Після того, як Туреччина відхилила пропозиції, прийняті лондонською конференцією, Росія зробила часткову мобілізацію і 24 квітня 1877 р. Олександр II, що перебував у Кишиневі, підписав маніфест про оголошення війни Туреччині.

Якщо з Австро-Угорщиною Росія домовилася про нейтралітет, то з Англією справи обстояли складніше. Лондон уважно стежив за тим, щоб Росія не могла впливати на Єгипет і Туреччину. Але найбільше в англійській столиці боялися просування Росії до Константинополя і, тим більше, захоплення його.

Воєнні події розвивалися дуже повільно. Царський уряд, ще не почавши воєнних дій, вже розмірковував про те, як би скоріше покінчити з війною і укласти мир. Посол Росії в Лондоні Шувалов вів переговори з прем'єром Дербі. Останній передав Шувалову ноту, попереджаючи, що окупація Росією Єгипту, блокада Суецького каналу і зайняття Константинополя для Англії неприйнятні, не говорячи вже про зміну статусу Чорноморських проток. Шувалов поспішив завірити англійських колег, що Росія не збирається займати Константинополь і в неї немає ніяких намірів щодо Єгипту і Суєца; але що стосується чорноморських проток, то їх статус має бути обговорений спільно.

О. М. Горчаков діяв рішуче і продумано. Він заявив, що Росія піде на мирні переговори, не пред'являючи занадто жорстких умов, якщо турки попросять укласти мир до того, як російські війська перейдуть Балканський хребет. Петербург був готовий обмежитися поверненням Росії південно-західної Бессарабії і приєднанням Батума. Однак у Лондоні відкинули цю пропозицію.

Уряд Дербі в середині травня 1877 р. поновив контакт з Австро-Угорщиною, пропонуючи їй спільний військовий виступ проти Росії. Австро-Угорщина мала вдарити в тил російської армії, а Англія – послати свій флот до Чорноморських проток. Зваживши всі «за» і «проти», у Відні відмовилися від вступу у війну проти Росії, але погодилися брати участь у післявоєнному врегулюванні на Балканах.

Англо-австрійські переговори не перешкодили російській Дунайській армії розвивати наступ. Війська генерала І. В. Гурко 19 липня 1877 р. заволоділи Шипкінським перевалом, – і шлях до турецької столиці був відкритий. Але майже одночасно з цим турецька армія вступила в Плевну, загрожуючи російським комунікаціям.

У Лондоні то панікували, то заспокоювалися, залежно від інформації, що надходила з Балкан. У Відні ж вичікували, тому що більшість членів уряду вважала, що Австро-Угорщині не слід починати війну проти Росії. А тим часом війна набувала затяжного характеру. Російські війська повільно просувалися вперед і 10 грудня вступили в Плевну.

Поки точилися бої, дипломатія вирішувала свої завдання. О. М. Горчаков повідомив у Берлін і Відень російський план устрою миру після закінчення війни. Петербург пропонував: утворити Болгарське князівство в кордонах, запропонованих конференцією в Константинополі, надати Боснії і Герцеговині

автономію під керуванням Австрії; надати незалежність Сербії, Чорногорії і Румунії; повернути Росії південно-західну частину Бессарабії; передати Добруджу Румунії як компенсацію; передати Росії Карс, Батум, Ардаган і Баязет; прийняти зміни в режимі проток; надати Росії право на прохід військових кораблів через протоки з дозволу султана.

У зв'язку з наступом російських військ у Туреччині Лондон заявив, що навіть тимчасове зайняття росіянами Константинополя змусить Англію на вживання спеціальних заходів. Але в англійському кабінеті були різні думки щодо цього питання. Англія всіляко підштовхувала Австрію до війни з Росією.

О. М. Горчаков повідомив у Лондон, що не може гарантувати того, що російські війська не вступлять у Константинополь. 24 грудня 1877 р. Туреччина попросила Англію про посередництво. На повідомлення англійського уряду Горчаков відповів, що якщо Туреччина хоче покінчити з війною, то вона має звернутися безпосередньо до головнокомандуючого російською армією і прийняти попередні умови. Що стосується проток та інших проблем, які зачіпають інтереси інших країн, то Росія готова обговорити їх на конференції.

8 січня 1878 р. Порта нарешті звернулася з проханням про перемир'я. Розпочаті переговори не зупинили просування російських військ до Константинополя. Англія, з одного боку, продовжувала підштовхувати Австро-Угорщину на вступ у війну проти Росії, а з іншого боку – направила флот до проток. Незабаром, однак, у Лондоні було ухвалено рішення негайно повернути флот у Безикську бухту. Лондон і Відень повідомили Петербург, що вони виступають за обговорення всіх умов російсько-турецького миру на міжнародній конференції.

Петербург з метою найшвидшого укладання миру і не бажаючи загострювати обстановку у Європі повідомив про готовність обговорити на міжнародній конференції ті умови майбутнього миру, які зачіпають загальноєвропейські інтереси.

31 січня 1878 р. було підписано перемир'я, по основі якого російська армія продовжувала займати ряд територій. Войовничо налаштовані кола Англії вимагали від свого уряду вжити самих рішучих заходів. Кабінет міністрів поступився їм і 8 лютого знову вирішив послати флот до Дарданелл. Після одержання згоди султана англійські військові судна мали ввійти через протоки в Чорне море. Султан згоди не дав, і через кілька днів кораблі вернулися в місця дислокації. Турки боялися, що у випадку проходження англійського флоту через Дарданелли росіяни займуть столицю і будуть просуватися далі вглиб країни. Кількаразове курсування англійського флоту до проток і назад викликало в європейських країнах невтішні висловлення на адресу англійського уряду.

У цей час у Петербурзі виникли розбіжності між імператором Олександром II і канцлером Горчаковим з одного боку, і військовим міністром Мілютіним – з іншого боку – щодо питання вступу російських військ у Константинополь. Ці розбіжності мали локальний характер.

Англійський флот 15 лютого знову з'явився біля проток і пройшов через Дарданелли без згоди Султана, який звернувся до адмірала Хорнбі з проханням

відвести кораблі подалі від проток, що і було виконано. Англія і Австро-Угорщина направили в Петербург попередження про те, що їхні послы будуть відкликані з Росії, якщо російські війська вступлять у Константинополь.

Щоб уникнути конфлікту, було ухвалено рішення зупинитися в 12 км від Константинополя, біля Сан-Стефано, де 3 березня 1878 р. і був підписаний мирний договір. Зробити це від Росії було доручено графу Ігнат'єву, який дотримувався войовничої політики і диктував умови. У Сан-Стефанському мирному договорі говорилося, що «Порта визнає остаточно незалежність Чорногорії» і «незалежність Румунії», а «князь Болгарії буде вільно обиратися населенням і затверджуватися Портою за згодою держав». При цьому жоден із членів царюючих династій великих європейських держав не може бути обраний болгарським князем, а турецькі війська будуть виведені з Болгарії. Чисельність російських окупаційних військ не буде перевищувати 50 тис. осіб. Всі фортеці на Дунаї мають бути знесені, а їхнє будівництво надалі заборонено. Порта брала на себе зобов'язання ввести на острові Криті Устав, прийнятий ще в 1868 р., уступала Росії Карс, Батум і частину Бессарабії, відкривала Босфор і Дарданелли в мирний і воєнний час для торговельних судів, що направляються в російські порти або назад. Російські війська в тримісячний строк виводилися з європейської території Туреччини, крім Болгарії.

Росія одержала багато чого з того, за що виступала протягом ряду останніх років. Вона зробила багато чого й для того, щоб допомогти слов'янським народам звільнитися від турецького ярма. У сучасній Болгарії, Югославії й інших країнах зі слов'янським населенням ці історичні події не забуті дотепер. У багатьох містах зберігаються реліквії і пам'ятники, ряд вулиць названі на честь російських воїнів. У болгарському місті Ловеч є вулиця Олександра II.

Велика боротьба мала відбутися ще за виконання тих умов договору, проти яких виступали Англія і Австро-Угорщина. Нові кордони Болгарії простяглися майже до Константинополя, що викликало тривогу не тільки у султана, але і протест Англії, а Австро-Угорщину найбільше турбувало посилення впливу слов'янських народів на Балканах. Між Туреччиною і Англією 4 червня 1878 р. була підписана так звана Кіпрська конвенція, у якій говорилося, що якщо Батум, Ардаган, Карс або яка-небудь інша місцевість будуть утримані Росією або нею буде зроблена спроба захопити іншу частину території Порти, то султан погоджується призначити острів Кіпр для його окупації і управління Англією; а якщо ж Росія поверне Туреччині які-небудь завоювання, зроблені нею у Вірменії, то військові з острова Кіпр будуть евакуйовані Англією, а конвенція втратить силу. Англія також домагалася скасування або пом'якшення ряду статей Сан-Стефанського договору.

Ще 30 травня 1878 р. між Росією й Великобританією була укладена угода про зміни в ньому. Англія, говорилося в угоді, відкидає меридіональний розподіл Болгарії, але уповноважений Росії залишає за собою право захищати на конференції свою точку зору; розмежування на півдні буде змінено так, щоб відокремити Болгарію від Егейського моря, а її західні границі будуть виправлені за національною ознакою; англійський уряд залишає за собою право обговорити на майбутньому конгресі питання про тривалість і характер

російської окупації Болгарії.

Російсько-англійська угода про зміни в Сан-Стефанському договорі мала стати основою для розроблення рішень конгресу європейських країн, що передбачалося провести в Берліні. На скликанні конгресу з питання про російсько-турецький мир наполягали Австро-Угорщина, Англія і Німеччина.

Стосовно урегулювання проблем, пов'язаних із закінченням російсько-турецької війни, російський посол у Лондоні граф П. А. Шувалов писав, що в Росії «був прекрасний козир: прихована розбіжність між Австро-Угорщиною і Англією». На його думку, використовуючи це протиріччя, можна було уникнути скликання конгресу, передавши Австро-Угорщині дві балканські провінції. Петербург дав Шувалову вказівку сприяти скликанню конгресу, «тішачи себе надією, що Європа не буде перешкоджати і схвалить Сан-Стефанський договір». Англія ж вимагала, щоб у Берліні обговорювалася кожна його стаття.

Росія погодилася на скликання такого конгресу, з огляду на співвідношення сил і сформовану обстановку. Він відкрився 13 червня 1878 р. Делегації країн очолювали: Росії – Горчаков, Німеччини – Бісмарк, Англії – Біконсфільд, Австро-Угорщини – Андраши, Франції – Ваддінгтон, Італії – Корті, Туреччини – Каратеодорі-Паша. Як спостерігачі на конгрес були запрошені представники балканських держав. В англійській пресі 14 червня з'явилося повідомлення про укладену 30 травня угоду між Росією і Великобританією. Воно було спеціально інспіроване, у чому переконує різка зміна позиції англійської делегації на конгресі. Вона висунула щодо основних питань жорсткі вимоги, намагаючись змінити окремі положення Сан-Стефанського договору. Біконсфільд, домагаючись для англійського флоту права проходу в Чорне море, запропонував Росії відмовитися від придбань на Кавказі. Після довгих дебатів Росії все-таки вдалося залишити за собою Батум, Карс і Ардаган. Залишилися в силі і постанови Сан-Стефанського договору про зміни на Балканах: Чорногорія, Сербія і Румунія стали незалежними, частина Бессарабії перейшла до Росії. Боснія і Герцеговина потрапили під Австро-Угорське керування. Англії дістався Кіпр.

Таким чином, Англія і Австро-Угорщина домоглися значної зміни Сан-Стефанського мирного договору, зумівши одержати значні придбання й позбавивши Росію ряду завойованих нею територій.

По суті рішення Берлінського конгресу були спрямовані на розділ частини турецьких володінь.

## **7.7 Міжнародні відносини і зовнішня політика Росії в останнє двадцятиліття XIX ст.**

Наприкінці XIX сторіччя обстановка в Європі залишалася напруженою.

Після Берлінського конгресу відбулися значні зміни у розміщенні сил. Насамперед, погіршувалися російсько-німецькі відносини і почалося зближення Німеччини з Австро-Угорщиною. Після конгресу слов'янофільські

кола Росії виступили з обвинуваченнями на адресу російської дипломатії, що, за їхнім переконанням, мала відстояти багато чого з того, що спочатку вдалося закріпити Сан-Стефанським договором. У той же час зазнавала критики позиція Бісмарка, що у період франко-пруської війни зрадив інтереси свого союзника – Росії. Ні Олександр II, ні канцлер О. М. Горчаков не висловлювали претензій на адресу Бісмарка, а, навпаки, намагалися підтримати його, сподіваючись на взаємність.

Але на відносини між двома країнами в цей час впливали економічні протиріччя між ними. Германія, будучи другим після Англії імпортером російської сировини, указуючи на виниклі в південних областях Російської імперії спалахи чуми, заборонила ввіз у країну яловичини, що зачепило інтереси російських поміщиків. Це викликало в Росії новий ріст антинімецьких настроїв. Незабаром Бісмарк ввів значні мита на російське зерно, що негативно позначилося на економіці сільського господарства Росії.

Бісмарк налаштував німецького імператора і суспільну думку країни проти Росії. Вільгельм I і Олександр II вирішили зустрітися для того, щоб особисто з'ясувати сформовану ситуацію. Така зустріч всупереч бажанню Бісмарка відбулася в перших числах вересня 1879 р. на кордоні двох держав, у російському містечку Александрово. Монархи виробили спільні дії щодо примирення двох держав, але Бісмарк продовжував вести свою лінію і через 20 днів після зустрічі імператорів приїхав у Відень для переговорів. У результаті 7 жовтня 1879 р. там був підписаний германсько-австрійський союзний і оборонний договір. Бісмарк хотів, щоб цей союз двох держав був спрямований не тільки проти Росії, але і проти Англії. Однак австрійський канцлер Д. Андраши наполіг на винятково антиросійському союзі. У першій же статті договору говорилося про те, що у випадку, якщо одна з договірних сторін піддасться нападу Росії, обидві сторони зобов'язуються виступити на допомогу один одному «з усією сукупністю військових сил своїх імперій і відповідно із цим не укладати миру інакше, як тільки спільно і за обоюсторонньою згодою». Друга стаття говорила, що у випадку, якщо Австро-Угорщина або Німеччина піддасться нападу якої-небудь іншої держави, інша договірна сторона зобов'язується не тільки не надавати допомогу нападаючій, але й дотримувати доброзичливого нейтралітету; якщо ж нападаючій державі буде зроблена підтримка Росією, чи то у формі активного сприяння або шляхом воєнних заходів, то набуває чинності зобов'язання сторін, обумовлене першою статтею. Договір мав діяти протягом 5 років від дня ратифікації. Австро-Угорщина і Німеччина вмовилися зберігати його в таємниці і повідомляти третій стороні тільки за згодою обох держав. Зовні договір виглядав миролюбно, хоча мав чисто військовий характер. Він з'явився першим у числі ряду договорів, укладених наприкінці XIX – початку XX ст. і приведших до створення двох конфронтуючих коаліцій.

Бісмарк розраховував, що укладений антиросійський договір не дуже зіпсує російсько-німецькі відносини, тому що Росія мала потребу в кредитах Німеччини у зв'язку з реформою армії і зміцненням Чорноморського флоту, до того ж загострення російсько-англійських відносин підштовхувало Росію на

розвиток контактів із Німеччиною.

У цей час у Росії відбулися події, які вплинули на її зовнішню політику. О. М. Горчаков, якому в 1879 р. виповнився вже 81 рік, формально був міністром, але фактично відійшов від активної участі в зовнішньополітичній діяльності. У березні 1881 р. від бомби народовольців трагічно загинув імператор Олександр II і на престол вступив його син Олександр III. В останні роки життя Горчакова міністерством закордонних справ реально керував його заступник Н. К. Гірс. Не маючи ні авторитету, ні підтримки суспільства, він тримався за своє місце, не виявляв ініціативи і беззаперечно підкорявся будь-якому розпорядженню монарха. Значний вплив на формування зовнішньополітичної стратегії мав військовий міністр Д. А. Мілютін, який вважав, що, поки йде реорганізація армії, Росії потрібна спокійна зовнішня політика. Для нормалізації відносин з Німеччиною в Берлін був направлений посол Сабуров, який з'ясував, що зробити це без Австро-Угорщини не вдасться. Незважаючи на активність нового посла, зближення з Німеччиною й Австро-Угорщиною йшло повільно, тому що їх насторожували спільні дії Англії і Росії на Балканах. На рубежі 80-х і 90-х років Англія і Росія, загрожуючи застосуванням сили, змусили турецького султана виконувати рішення Берлінського конгресу у відношенні Греції і Черногорії.

Тільки після того, як у Відні зрозуміли, що розраховувати на Англію не доводиться, там погодилися на поновлення союзу Австрії, Росії й Німеччини. Договір трьох держав був підписаний 18 червня 1881 р. Його можна назвати договором про нейтралітет. Кожна з трьох держав повинна була дотримуватися нейтралітету в тому випадку, якщо одна з підписавших договорів виявиться в стані війни. Так, Росія мала дотримуватися нейтралітету у випадку війни Німеччини з Францією. А якби Росія була втягнена у війну з Англією, то і Німеччина і Австрія мала б дотримуватися нейтралітету. У той же час після укладання цього договору союз Росії з Францією був утруднений, що було вигідним для Німеччини.

Наприкінці XIX ст. підсилювалося прагнення великих держав до нових колоніальних захоплень.

З метою зміцнення своїх позицій на Арабському Сході Англія придбала в листопаді 1875 р. контрольний пакет акцій Суецького каналу. Допомагаючи султанові грошима, англійський уряд, як і раніше, підштовхував Туреччину на конфлікти з Росією. В 1878 р. англійці вели війну в Афганістані проти пуштунів, зміцнювали свої позиції в Південно-Східній Азії.

Франція заохочувала свої банки до вивозу капіталу в залежні країни. В 1881 р. вона захопила Туніс і всіма силами зміцнювала своє панування на Середземному морі.

Австрія прагнула зблизитися з італійцями для забезпечення своєї безпеки у випадку війни з Росією. Після тривалих переговорів і коливань як з австрійської, так і з італійської сторони в травні 1882 р. Австро-Угорщина, Німеччина й Італія підписали союзний договір, який відомий як Потрійний союз.

Фактичне створення воєнно-політичного блоку Німеччини, Австро-

Угорщини й Італії стало першим кроком на шляху до першої світової війни. Сторони взяли зобов'язання не брати участі ні в яких союзах, спрямованих проти одного з учасників блоку. Цей договір був унікальним, тому що в ньому в мирний час говорилося про те, що держави, які його підписали, у випадку одночасної участі у війні не будуть укладати сепаратного миру.

Англія, користуючись важким фінансовим і економічним становищем Туреччини, з кожним роком підсилювала натиск на цю країну і фактично закабалила її. Наступною жертвою англійського капіталу став Єгипет. Англія завжди ставилася болісно до стану і будівництва доріг, що ведуть до Індії. До середини 70-х років у Єгипті панував французький капітал, і Англії довелося вести боротьбу з Францією, поступово витісняючи її з єгипетської території. Домігшись фінансового банкрутства Єгипту, вона змусила його звернутися до французів за допомогою. У результаті Єгипет потрапив під подвійний англо-французький фінансовий контроль і в Каїрі з'явилися два фінансових радники – англійський і французький. Поступово іноземний вплив у Єгипті підсилювався і привів, зрештою, до майже повного підпорядкування країни іноземному капіталу.

Економія коштів, проведена Нубар-Пашою, погіршення життя народу, скорочення армії призвели до того, що в лютому 1879 р. група офіцерів заарештувала пашу, а його кабінет був звільнений. Положення Єгипту продовжувало погіршуватися, і у вересні 1881 р. у країні спалахнуло нове повстання. Однак проводити політику проти волі іноземних банків Єгипет зміг недовго.

Колоніальні держави проникали і вглиб Африки. Постійно борючись між собою, вони захоплювали країну за країною.

В останні роки XIX сторіччя розміщення політичних сил на європейській арені характеризувалося створенням військово-політичних блоків і союзів. Наприкінці 80-х років загострилася обстановка на Балканах. У Східній Румелії<sup>1</sup> відбулося повстання, яке привело до возз'єднання Болгарії. У цій країні і взагалі на Балканах підсилювалося протистояння Австро-Угорщини й Росії. Після звільнення частини слов'янських територій від турецького ярма Болгарія потрапила у велику економічну і фінансову залежність від Австро-Угорщини. У міжнародній політиці на Сході все більше значення поряд з військовою силою набували фінанси. Між Англією, Німеччиною й Росією йшла боротьба за економічну перевагу в цьому регіоні. Одночасно загострилися російсько-німецькі відносини. Бісмарк прагнув вплинути на Росію, обмежуючи російський імпорт.

Франція оцінювала обстановку в Європі все більш реалістично. Ведучи війну в Індокитаї, Париж піклувався й про зміцнення східних кордонів країни. Мало місце помітне зростання у Франції реваншистських ідей. Все це разом взяте змушувало Францію звертати особливу увагу на Росію.

Розуміючи можливість нового зіткнення із Францією й з огляду на складну

---

<sup>1</sup> Східна Румелія (болг. *Източна Румелия*) – автономна турецька провінція з 1878 по 1908 роки. З 1885 року – під фактичним контролем Болгарії. Центр провінції – Філіппополь.

обстановку, Бісмарк намагався хоча б зовні налагодити стосунки з російським імператором. У Росії теж були прихильники зближення з Німеччиною. Через своїх послів Німеччина почала сприяти політиці, що проводилася Росією. У той же час нагніталася обстановка навколо Франції. Бісмарк, як і напередодні франко-пруської війни 1870-1871 рр., через послів і пресу намагався запевнити, що він особисто, як і вся Німеччина, не хоче війни і зробить все для того, щоб її не було, але вона все-таки може виникнути з вини Франції. Посли зондували в Лондоні і Петербурзі позиції на випадок такої війни.

У результаті зусиль Бісмарка, якому багато в чому допомагав прогерманськи настроєний російський посол у Берліні граф Шувалов, була досягнута домовленість про переговори між Росією і Німеччиною щодо підписання двосторонньої угоди, яка замінила б собою відживший свій вік договір трьох імператорів. Після переговорів у Берліні 18 червня 1887 р. договір був підписаний Бісмарком з німецької сторони і послом Шуваловим з боку Росії.

У ст. 1 договору вказувалося, що у випадку, якщо одна зі сторін виявиться в стані війни з третьою великою державою, інша сторона буде дотримуватися доброзичливого нейтралітету і спрямує свої зусилля до локалізації конфлікту. Але це не відносилось до війни проти Австрії або Франції. У Росії були розв'язані руки на випадок виникнення франко-германської війни, а в Німеччині – відносно війни російсько-австрійської. Обидві держави тим самим як би перестраховувалися. Не випадково в історії міжнародних відносин цей договір відомий як «договір перестраховки».

Германія визнала права Росії на Балканах, які були історично набуті, а також законність переважного і вирішального впливу Росії у Болгарії і Східній Румелії. І Німеччина, і Росія зобов'язалися не допускати ніяких територіальних змін. Що стосується проток Босфор і Дарданелли, у відношенні яких європейські держави мали дотримуватися принципу закриття, то Росія і Німеччина погодились спільно спостерігати за тим, щоб Туреччина не зробила виключення з цього правила.

Обидві країни дали зобов'язання тримати зміст договору в таємниці. До нього був прикладений додатковий «досить секретний протокол», що є невід'ємною частиною секретного договору. Германія зобов'язувалася, як і раніше, сприяти Росії з метою відновлення у Болгарії правильного і законного уряду, а також дотримуватися доброзичливого нейтралітету, якщо Росія буде змушена прийняти на себе захист входу в Чорне море з метою огороження своїх інтересів.

Як би не був вигідний для обох країн «договір перестраховки», він не міг переконати Бісмарка в тім, що створено умови, при яких у випадку нової війни Німеччини з Францією Росія буде залишатися нейтральною. Об'єктивна зацікавленість Росії в зміцненні зв'язків з Францією могла узяти гору над тими тимчасовими вигодами, які давав договір.

І дійсно, незабаром після підписання договору російсько-німецькі відносини стали помітно погіршуватися. Першою причиною цього послужили події на Балканах. Між Росією і Австро-Угорщиною йшла боротьба за вплив

у Болгарії. Передислокація російських військ біля австрійського кордону, що проводилася за давно прийнятим планом перегрупування всієї російської армії, викликала занепокоєння Австрії. У Петербурзі не поспішали його розсіяти.

Восени того ж 1887 р. Олександрю III стало відомо, що Бісмарк не тільки допомагав Австро-Угорщині, але і сам підтримував болгарського князя, проти якого боролася Росія. Пішли бурхливі переговори, після яких Росія й Німеччина трохи охолонули, зрозумівши, що ні тиском Німеччини на Росію, ні тиском Росії на Австрію вирішити існуючі проблеми не вдасться. Більше того, стало ясно, що своєю недружньою позицією Бісмарк штовхнув Росію до Франції, де нею і були отримані необхідні кредити. Борючись проти створення російсько-французького союзу, він сам допоміг прискорити його виникнення, хоча розумів всю небезпеку війни Німеччини на два фронти.

У Бісмарка залишалася ще надія зміцнити положення Німеччини в Європі укладанням союзу з Англією. Але на всі намагання Бісмарка укласти такий союз уряд Англії відповів відмовою.

Навесні 1890 р. Бісмарк пішов у відставку після того, як він протягом 28 років був главою урядів Пруссії і Німеччини. Причин для цього було багато. Основні з них лежали у внутрішньополітичній ситуації. У канцлера з'явилися серйозні розбіжності з новим імператором Вільгельмом II, що вступив на престол в 1888 р., і новим військовим міністром Вальдерзее.

Однією з найважливіших сфер, де ці розбіжності виявилися, була політика Німеччини відносно Росії. Якщо Бісмарк при всьому своєму негативному відношенні до Росії був супротивником війни з нею, то нові люди в уряді, думки яких розділяв і Вільгельм II, були прихильниками війни.

Підбиваючи підсумок діяльності Бісмарка, можна сказати, що він зробив багато для Німеччини. Головне – він домогся об'єднання дрібних німецьких держав у потужну державу. Бісмарк був спритним і підступним політиком як на внутрішній арені, так і на міжнародній.

Розвиток історичних подій у Європі привів на початку 90-х років до створення франко-російського союзу. Відомою мірою процес прискорив новий уряд Німеччини з канцлером генералом Л. фон Капріві, який відмовився продовжити дію «договору перестраховки» на новий строк.

Для Франції союз з Росією був більш важливішим, ніж для Росії з Францією. Тому не дивно, що ініціатива виходила від Парижа. Влітку 1891 р. кораблі французького флоту прибули з візитом у Кронштадт, що послужило початком активної дипломатичної діяльності обох сторін. Щоб перешкодити швидкому розвитку відносин Росії зі своїм потенційним супротивником, Німеччина підсилила митні заходи відносно Росії і прийняла закон про зміцнення збройних сил країни.

Після того, як Потрійний союз в 1891 р. втретє був продовжений, а його учасники всіляко підкреслювали дружні відносини з Англією, Франція стала виявляти інтерес до розвитку більш тісних відносин з Росією. Протягом двох років, поки йшла підготовка угод, позиції двох країн зблизилися. Союз був оформлений у серпні 1891 р. і грудні 1893 р.

Укладання угоди в 1891 р. відбулося шляхом обміну листами між

міністрами закордонних справ Франції і Росії. Країни вирішили консультуватися з усіх питань, які можуть загрожувати миру, а в тому випадку, якщо одна з держав виявиться під погрозою нападу, Росія і Франція негайно домовляться про вживання необхідних заходів.

Надалі представники генеральних штабів підготували військову конвенцію, що і була підписана в серпні 1892 р. «Якщо Франція, – говорилося в першій її статті, – зазнає нападу з боку Німеччини або Італії, підтриманою Німеччиною, то Росія використає всі війська, якими може розпоряджатися, для нападу на Німеччину.

Якщо Росія зазнає нападу Німеччини або Австрії, підтриманою Німеччиною, то Франція теж використає всі війська, якими може розпоряджатися, для нападу на Німеччину».

Ст. 2 передбачала проведення негайної одночасної мобілізації Францією й Росією у випадку мобілізації військ Потрійного союзу.

Відповідно до ст. 3 Франція проти Німеччини висувала армію в 1 млн 300 тис. осіб, а Росія – від 700 тис. до 800 тис. осіб. «Ці війська будуть повністю і з усією швидкістю введені до справи так, щоб Німеччині довелося боротися відразу і на сході, і на заході».

У грудні 1893 р., після того, як Олександр III схвалив конвенцію, міністерства закордонних справ обох країн повідомили один одному про її ратифікацію. Таким чином, союз між Францією і Росією став діючим. Угоди 1891, 1892 і 1893 рр. зберігалися в найсуворішій таємниці. Навіть спадкоємець престолу не знав про існування конвенції. Однак військово-морські демонстрації двох країн свідчили про зміцнення зв'язків Росії і Франції.

Німеччина пожинала плоди зовнішньополітичної діяльності, спрямованої проти Росії і Франції і створених для кожної з них перешкод і загроз. Англо-німецьке суперництво, що виникло слідом за цим, сприяло на рубежі двох століть створенню коаліції трьох держав – Англії, Франції і Росії, які протистояли Потрійному союзу Німеччини, Австро-Угорщини та Італії.

У зовнішній політиці Росії в XIX ст. були певні успіхи. Але невиправні помилки призвели до Кримської війни і поразки в ній. Не все було зроблено і для того, щоб перешкодити розгрому Франції Пруссією і, що особливо важливо, створенню Німецької імперії.

Проте Росія внесла великий вклад, хоча і не без помилок, у створення певних необхідних об'єктивних умов для зміцнення свого міжнародного становища, які незабаром проявилися у першому десятилітті XX ст.

### **Контрольні запитання**

1. Яким було міжнародне становище в Європі після Паризького миру?
2. Якими були позиції європейських країн і відношення їх до громадянської війни у США?
3. Якою була зовнішня політика Наполеона III?
4. Яким був початок діяльності Бісмарка на державній службі Пруссії?
5. Як проходили війни Пруссії з Данією і Австрією?

6. Як проходила дипломатична підготовка до франко-пруської війни?
7. Як проходила франко-пруська війна 1870 р.?
8. Якими були підсумки Франкфуртського миру?
9. Яким було міжнародне становище в Європі після Франкфуртського миру 1871 р.?
10. У чому полягає сутність східної кризи ?
11. Як проходила російсько-турецька війна 1877 – 1878 рр.?
12. Чому був присвячений Берлінський конгрес 1878 р.?
13. Чим був викликаний австро-німецький союз (жовтень 1879 р.)?
14. У чому виявилася колоніальна експансія європейських держав?
15. Якою була міжнародна обстановка у 90-ті роки ХІХ ст.?

## 8 МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

### 8.1 Міжнародні відносини на рубежі ХІХ і ХХ сторіч

Останні роки ХІХ і перші роки ХХ ст. ознаменувалися важливими історичними подіями. Саме в цей час світ зустрівся з новим явищем, коли найбільші держави перейшли до нової фази колоніальної експансії – захоплення територій, які були вже раніше захоплені іншими. Почався етап боротьби за переділ світу. Першою сутичкою стала іспано-американська війна за Кубу.

В останнє десятиліття ХІХ ст. Сполучені Штати стали проводити активну політику в Тихому й Атлантичному океанах. В 1893 р. вони захопили Гавайські острови, в 1898 р. вигнали іспанців з Куби.

Здійсненню планів США сприяла боротьба, що загострюється, народів іспанських колоній за своє звільнення. В 1895 р. почалося повстання проти Іспанії на Кубі. Американський уряд, що приділяв велику увагу положенню в Карибському морі і Мексиканській затоці, вирішив використовувати сформовану ситуацію для вигнання Іспанії. Ще в середині століття він пропонував Іспанії купити Кубу за 100 млн доларів. Тоді Іспанія не погодилася. Тепер США вирішили витиснути іспанців з Куби силою, тим більше що як привід для початку війни можна було використовувати повстання, що піднялося. Американці обвинуватили іспанців у вибуху на крейсері «Мен», що стояв на рейді Гавани. Іспанія зажадала міжнародного розслідування й домоглася посилки провідними європейськими державами спільної ноти американському уряду. Однак нота, що мала миротворчий характер, залишилася без уваги. Європейські держави не зробили рішучих кроків, щоб підтримати Іспанію. Сполучені Штати швидко довели справу до війни. У квітні 1898 р. дипломатичні відносини між двома країнами були розірвані, і почалася війна, у якій США здобули перемогу. 10 грудня 1898 р. у Парижі був підписаний іспано-американський мирний договір. Іспанія відмовилася від Куби. Острів був оголошений «незалежним» і незабаром став протекторатом США. Більше того, відповідно до Паризького миру Гуам, Пуерто-Ріко, Філіппіни взагалі переходили до Сполучених Штатів. Так завершився перший акт боротьби за переділ миру.

У ці роки провідні держави включалися в гонку за досягнення економічної й військової переваги один над одним, що охопила всі сторони міждержавних відносин, вилилася в жорстоку довголітню боротьбу й призвела до Першої світової війни. Боротьба йшла в усіх напрямках і велася як у відкритих і таємних переговорах, так і на полях боїв. Успіху домагалися то одні країни, то інші. Поступово склалися дві групи держав: Потрійний союз і Антанта.

Протистояння проходило між Англією і Німеччиною, між Німеччиною і Францією, між Росією та іншими європейськими державами. На Далекому Сході зіштовхувалися інтереси Японії і Росії як найближчих сусідів Китаю. Великий інтерес до цього регіону виявляли Англія, Німеччина і Франція.

Не відставала від європейських держав і американська держава, яка все

підсилювалася. Ще восени 1899 р. американський уряд виступив з пропозицією проголосити принцип «відкритих дверей» у Китаї. В історії міжнародних відносин вона відома як доктрина Хейя по імені державного секретаря США, який направив провідним державам спеціальні ноти. Сенс доктрини полягав у тому, щоб країни взяли на себе зобов'язання не зазіхати на права інших держав, що вже мають угоди з окремими регіонами і портами Китаю, не порушувати сфер інтересів інших країн, не встановлювати більш високі збори з суден, що заходять у порти їх сфер впливу.

Всі європейські країни прийняли пропозицію Хейя. Що стосується Росії, то вона зробила ряд застережень, тому що її товари, що вивозяться в Китай, потребували тарифного захисту. Японія, що мала перевагу перед іншими країнами у зв'язку із близькістю Китаю, не заперечувала проти американської пропозиції. Таким чином, тільки Росія займала особливу позицію, що якоюсь мірою вплинуло на зближення США, Англії і Японії на Далекому Сході проти Росії.

Проводячи політику, спрямовану на розширення свого впливу в різних регіонах світу, Англія в останні роки XIX ст. вела боротьбу з Німеччиною, яка відповідно до розвитку держави, зміцнення її економічної і військової потужності також виявляла велику цікавість до розширення своєї колоніальної імперії. Автор морської програми, морський міністр Німеччини з 1897 по 1916 рр. адмірал А. фон Тірпіц у своїх спогадах писав: «Бісмарк уже давно визнав, що починає нарешті розуміти і англійський народ; у Європі існують дві великі, непримиренні, спрямовані одна проти одної сили, дві великі нації, які перетворюють у своє володіння увесь світ і бажають вимагати з нього торговельну данину, – Англія... і Німеччина...».

Гострий і тривалий конфлікт між Англією і Німеччиною розгорнувся через острови Самоа, на які Берлін домагався поступки від Лондона. Невідомо, чим би скінчився цей конфлікт, якби не англо-бурська<sup>1</sup> війна.

На півдні Африки, в Уїтватерсранде, були відкриті золоті розсипи, які відразу залучили багатьох шукачів швидкої наживи. Серед іноземців, що нахлинули в Трансвааль, переважну більшість становили англійці. Звичайно їх називали уїтлендерами. Лондон, що вирішив завоювати багату країну, став шукати привід для початку воєнних дій і знайшов його, почавши заперечувати законне право бурського уряду відмовляти іноземцям у наданні повних політичних прав. Незважаючи на поступки бурського уряду, англійці стали відкрито готуватися до війни. Бажаючи випередити їх, бури в жовтні 1899 р. оголосили війну Англії.

Англійцям вдалося зайняти столицю Трансваалю Преторію і Блумфонтейн. Однак бури перейшли до тактики партизанської війни, і практично англійці почували себе спокійно тільки там, де були їхні війська. Війна тривала більше двох з половиною років, і тільки 31 травня 1902 р. вдалося підписати мир. Бури втратили незалежність і стали підданими

---

<sup>1</sup> Бури (нідерл. *Boeren* – «селяни») – субетнічна група у складі африканерів у Південноафриканській республіці та Намібії. Бурами називали фермерів-африканерів, білих сільських мешканців, а також бідних білих. Самі себе африканери бурами ніколи не називали.

британської корони, хоча і зберегли собі певну внутрішню автономію.

Ведучи важку війну на півдні Африки, лондонський уряд змушений був маневрувати, побоюючись втручання в неї європейських держав. Підстави для цього були. Росія зондувала в Парижі і Берліні можливість спільного виступу проти Англії. Правда, в обох західних столицях поставилися до цієї ініціативи без ентузіазму і висунули ряд застережень і умов, але в Англії звістка про можливі переговори викликала занепокоєння. Знали в Лондоні і про настрої в широких колах населення країн континентальної Європи. З ряду країн, у тому числі і з Росії, у Трансвааль виїжджали загони добровольців для надання бурам військової допомоги.

Виниклою ситуацією скористалася Німеччина. По-перше, вона постаралася зіпсувати англо-російські відносини, а по-друге, отримати пряму користь. Лондон довго пручався натиску Берліну, але в підсумку пішов у листопаді 1899 р. на підписання угоди, за якою Німеччина стала власником двох островів з архіпелагу Самоа. США теж зуміли отримати користь від положення, що створилося, і одержали два інших острови архіпелагу. Але мирне вирішення суперечки не змогло пом'якшити антагонізму між Англією і Німеччиною. Навпаки, напруженість і недовіра між ними зростали.

У Лондоні йшли на деякі поступки Німеччини, домагаючись від неї військового союзу, за допомогою якого англійський уряд розраховував пристрахати Росію і призупинити її просування в Середній Азії і на Далекому Сході. Німці не пішли на його укладання, але певну вигоду англійці все-таки одержали, тому що Німеччина протягом англо-бурської війни зберігала нейтралітет. А це, у свою чергу, подіяло на позиції Росії і Франції.

Утрудненнями Англії в Африці скористалися не тільки Німеччина і США, що одержали острови архіпелагу Самоа, але і Росія, що зміцнила свої позиції в Середній Азії. Їй вдалося домогтися поліпшення відносин з Афганістаном і Персією.

Піклуючись про свої позиції на Далекому Сході і з огляду на перипетії складної боротьби в Європі, Лондон намагався налагодити гарні стосунки з США. Під час іспано-американської війни Англія зберігала доброзичливий нейтралітет. Ще раніше під час конфлікту з Венесуелою через її відносини із Британською Гвіаною Англія поступилася, коли в конфлікт втрутилися США.

Незважаючи на помітне поліпшення англо-американських відносин, Сполучені Штати намагалися проводити свою політику. Так, відповідно до підписаного в листопаді 1901 р. договору про Панамський канал уряд США взяв на себе його будівництво і зобов'язався забезпечити свободу проходу всіх суден через канал. Більше того, Сполучені Штати одержали право утримувати збройну охорону, а в січні 1903 р. взяли в оренду на 99 років територію Панамського перешийка шириною в 6 миль. У зв'язку з тим, що Колумбія, чиєю територією був Панамський перешийок, не ратифікувала договір, США створили на перешийку незалежну Панамську державу, яку і окупували.

Міжнародна обстановка на стику двох сторіч характеризувалася також різким розмежуванням окремих країн, з одного боку, і об'єднанням їх у блоки і союзи – з іншого. Підписання австро-німецької угоди в жовтні 1879 р. стало

початком цього процесу. Через два з половиною роки з укладанням Німеччиною, Австро-Угорщиною і Італією союзного договору Потрійний союз став реальністю, з якою не могли не рахуватися сусідні держави.

Поступово, з великими труднощами, створювався блок Англії, Франції і Росії, відомий як Антанта. Остаточо він оформився напередодні першої світової війни. Початок же створенню Антанти було покладено укладеним в 1893 р. франко-російським союзом. До створення цього союзу багато в чому підштовхувала політика Німеччини, яка панувала в центрі Європи і являла собою загрозу не тільки для Франції, але і для Росії.

Германія сподівалася налагодити стосунки з Англією, скориставшись тим, що в останньої виник конфлікт із Францією через панування над верхнім Нілом і загострилися відносини з Росією на Далекому Сході. Однак Берліну не вдалося здійснити задумане. Міністерство закордонних справ Німеччини явно переоцінило труднощі, що виникли в Англії у відносинах з Францією й Росією. Занадто великі були англо-німецькі протиріччя, які і відіграли головну роль у наступній орієнтації англійської зовнішньої політики. Загостривши відносини з Росією, Німеччина не домоглася поліпшення відносин з Англією і тим більше укладання союзу.

У зв'язку зі швидким посиленням в останні роки XIX ст. гонки озброєнь і появою нових видів зброї виникла слушна ідея скликання першої в історії міжнародної конференції з обмеження озброєнь. З ініціативою проведення такого форуму виступила Росія. Конференція відбулася в травні-липні 1899 р. у Гаазі. У ній взяли участь представники 26 країн.

Ніяких результатів конференція не досягла, тому що провідні держави не бажали ухвалювати рішення щодо обмеження озброєнь. Було прийнято три конвенції, які не мали серйозного значення для усунення погрози війни. Конвенція про мирне рішення міжнародних зіткнень складалася з трьох розділів, а саме: про збереження загального миру; про добрі послуги і посередництво; про міжнародні слідчі комісії.

Перейшовши поріг XX сторіччя, Європа продовжувала невтримно котитися до першої світової війни і до її численних жертв.

## **8.2 Російсько-японська війна**

У перші роки XX століття міжнародна обстановка на Далекому Сході поступово загострювалася. Японія підсилювала проникнення в Китай. Від неї прагнули не відстати Англія, Німеччина, Франція і США. Росія зміцнювала свій вплив на Далекому Сході, намагаючись мати незамерзаючі порти на Тихому океані і закріпитися у Маньчжурії. Ішло будівництво великої сибірської залізниці. Підсилювався вплив Росії і у Китаї.

В цей час у Китаї відбулася подія, що надовго прикувала до себе увагу європейських країн. Політика провідних країн світу, спрямована на розділення Китаю, на поневолювання його народу, викликала в цій країні всезростаючий протест широких верств населення. Наприкінці XIX ст. у ряді китайських міст

відбулися виступи. Навесні 1901 р. вони переросли в широке народне повстання, відоме в історичній літературі як боксерське. У Пекіні були обложені дипломатичні місії, а німецький посланник був убитий.

Військові кораблі іноземних держав обстріляли китайські укріплення, які потім були зайняті висадженими на берег військовими моряками. Після довгих суперечок Англія, Франція, Німеччина, Росія і Японія домовилися про посилку своїх військових контингентів у Китай під загальним командуванням фельдмаршала Вальдерзее.

Поки німецький фельдмаршал добирався до Китаю, міжнародний експедиційний корпус, яким командував російський генерал Ліневич, здобувши швидкі перемоги над китайцями, 14 серпня звільнив іноземні представництва і придушив повстання. Оскільки повсталі нападали на російські залізниці в Маньчжурії, Росія ввела в цю частину Китаю свої війська й окупувала її. Після того, як іноземні представництва були звільнені, вона заявила про виведення своїх військ з Пекіна і запропонувала іншим країнам піти за її прикладом, щоб китайський уряд міг повернутися в столицю. Росія заявила також, що, як тільки буде відновлений порядок у Маньчжурії, її війська покинуть і цю частину Китаю.

У Петербурзі розраховували, що такі дії знайдуть розуміння у китайського уряду і це дозволить установити між двома країнами дружні, добросусідські відносини. Але інші держави не пішли за Росією і не вивели свої війська з Пекіна. Вальдерзее провів каральні рейди по Китаю. Китайський уряд звернувся до держав із проханням почати мирні переговори, які закінчилися підписанням у вересні 1901 р. так званого заключного протоколу. Китай піддався приниженню, йому були нав'язані тяжкі умови у вигляді контрибуцій і суворого покарання організаторів повстання. У Китай заборонялося протягом двох років завозити зброю; мали бути ліквідовані форти Дагу. Квартал, де проживали дипломати, охоронявся спеціальною поліцією з країн, представлених у Китаї.

У період боксерського повстання йшли переговори між Англією і Німеччиною. Формально вони стосувалися питань про спільні гарантії і здійснення принципів «відкритих дверей» у Китаї. Фактично ж обидві сторони прагнули не допустити в Китаї посилення позицій одна одної та інших країн. Англія намагалася втягти Німеччину в угоду про Маньчжурію, але Німеччина не пішла на це, тому що не хотіла ускладнювати відносини з Росією. У Берліні сподівалися, що вдасться втягти в боротьбу з Росією Англію і Японію.

Дипломатична боротьба держав, що розгорнулася навколо Китаю, зачіпала стратегічні інтереси Росії. До ослаблення російських позицій на Далекому Сході прагнули Японія, США, Англія і Німеччина. Незважаючи на те, що Франція була співницею Росії, Париж теж не хотів посилення російського впливу в Китаї. Головне ж, Франція боялася відволікання сил Росії з європейського регіону на далекосхідний.

Росія, зі своєї сторони, прагнула укласти договір з Пекіном, зберегти свої привілеї в Маньчжурії і поширити їх на територію всього «застінного» Китаю.

Ще в листопаді 1900 р. Росія уклала з владою Мукденської провінції

тимчасову угоду про Маньчжурію, за якою частково відновлювалася влада китайських губернаторів і намічалось після завершення будівництва КВЖД ввести в Маньчжурію китайські війська, чисельність яких малп бути визначена додатковою угодою.

Одночасно в Петербурзі йшла підготовка сепаратної російсько-китайської угоди про Маньчжурію. Проект його був прийнятий міністерством закордонних справ Росії 26 січня 1901 р. і затверджений Миколою II у лютому. При виробленні цього документа виявилися серйозні розбіжності. Військовий міністр О. М. Куропаткін вважав за необхідне залишити частину російських військ у Маньчжурії, прем'єр С. Ю. Вітте, якого підтримав міністр закордонних справ В. М. Ламздорф, виступав за виведення усього контингенту.

В остаточному проекті, що складався з 14 статей, говорилося (ст. 2), що російські війська будуть виведені після «запровадження спокою» у Маньчжурії і виконання китайською стороною постанов даної угоди.

Китайський уряд мав, згідно зі ст. 5, «поміняти за поданням російського уряду тих місцевих керівників (узянцзюней) та інших призначуваних центральним урядом вищих адміністративних чиновників, діяльність яких не могла відповідати сталим дружнім відносинам між обома імперіями». А відповідно до ст. 8 він не міг надавати ніяких концесій у всьому «застінному» Китаї без згоди російського уряду.

Про укладання такої угоди велися переговори, але їх довелося припинити через протести Англії, Японії, США та інших країн. Англія вела переговори з Німеччиною про спільний виступ проти Росії. Японія довела до відома пекінського уряду про те, що в конфліктній ситуації з Росією вона підтримає Китай.

Російська дипломатія стала шукати шляхи для врегулювання спірних питань з іншими країнами, і насамперед з Японією. У Петербурзі сподівалися, що поступками в Кореї можна буде нейтралізувати Японію в Маньчжурії. Але було пізно. Росія залишалася в ізоляції.

Германія хитрувала і вела по відношенню до Росії подвійну гру. Ведучи переговори з Японією, Берлін у той же час усіяко підштовхував Росію до вступу у війну з нею, обіцяючи при цьому спокій на західних границях і влаштування необхідної позики. Германії було вигідно втягти Росію у війну на Далекому Сході, щоб забезпечити собі свободу дій проти Франції.

Будучи спільницею Росії, Франція не хотіла перекидання російських армій на Схід, тому що розуміла, що це буде в інтересах Німеччини. Але сама вона фактично нічого не зробила, щоб запобігти російсько-японській війні й допомогти Росії.

У самій Японії існувало два напрямки політичного розвитку. Перший виходив з того, що з Росією можна домовитися і укласти вигідні для Японії угоди. Другий – з того, що треба почати війну з Росією, поки Японія краще до неї підготовлена. Але Японії потрібні були гроші. Тому Токіо, з одного боку, усіяко затягував відкриття переговорів з Росією і заважав їй укласти договір з Китаєм, а з іншого боку – побоювався, що у випадку виникнення війни Росія зможе одержувати допомогу і підтримку від європейських країн. Тому

японський уряд вів переговори і з Німеччиною, і з Англією.

Германія, що хотіла втягти Японію у війну з Росією, обіцяла японському уряду у випадку такої війни дотримуватися доброзичливого нейтралітету.

Англія пішла на переговори про укладання англо-японського союзу, але не квапилася і ретельно зважувала всі «за» і «проти». Поки в Лондоні відбувалися ці переговори, у Японії сталися події, що призвели до влади мілітаристські настроєну групу на чолі з Кацуурою, який змінив прем'єра Іто, що виступав за угоду з Росією. Новий уряд Японії здійснив спритний маневр. Він направив в Петербург экс-прем'єра, розраховуючи на те, що ця місія, по-перше, заспокоїть в певному ступені Петербург, а по-друге, виконає роль подразника, натиснувши на Англію, що коливалася з підписанням угоди з Японією, хоча і була зацікавлена в російсько-японській війні. Японцям удалося домогтися своїх цілей. Незважаючи на зроблені Петербургом вигідні пропозиції і обіцянки допомогти в одержанні французьких кредитів, російсько-японські переговори ні до чого не призвели. Англія, що не хотіла і навіть боялася укладання російсько-японської угоди, пішла зрештою на союз з Японією, підписавши 30 січня 1902 р. з нею договір.

Зміст його зводився до такого. Великобританія і Японія, визнаючи незалежність Китаю і Кореї, заявили, що «ними не керують які б то не було агресивні устремління в тій або іншій країні». У той же час вони, маючи свої особливі власні інтереси (Великобританія – у Китаї, а Японія – у Китаї і Кореї), в політичному, торговельному і промисловому відношеннях допускали можливість для кожної сторони «вживати таких заходів, які можуть з'явитися необхідними для охорони таких інтересів, якщо їм будуть загрозувати, або агресивні дії якої-небудь іншої держави, або безладдя, що виникають у Китаї або в Кореї». Таким чином, Великобританія і Японія за своїм розсудом могли використовувати ситуацію, яка склалася в Китаї і Кореї, для втручання в справи кожної з цих країн.

У випадку залучення у війну Великобританії або Японії з іншою державою, говорилося в договорі, «інша висока сторона, що договорується, буде дотримуватися суворого нейтралітету і постарается перешкодити іншим державам приєднатися до ворожих дій проти її спільниці».

Договір містив дуже важливу для Японії умову про те, що якщо «яка-небудь інша держава або держави приєднуються до ворожих дій проти такої спільниці, то інша висока договірною стороною прийде до неї на допомогу і буде вести війну спільно і укладе мир за взаємною з нею згодою». Це означало, що у випадку російсько-японської війни, якщо Франція або яка-небудь інша країна виступить разом з Росією, Англія вступить у війну на стороні Японії.

Сторони взяли на себе зобов'язання, що жодна з них не буде співробітничати з іншою державою, не порадившись зі своєю спільницею. Якщо інтересам Великобританії або Японії буде загрозувати небезпека, обоє уряди сповістять про це один одному з повною відповідальністю.

Англо-японський договір був укладений на п'ять років. Уклавши його, Англія пішла на переговори з Росією. До цього її в першу чергу підштовхувала політика Німеччини, що з року в рік впевнено збільшувала свій військовий

потенціал. Саме в цей час у Німеччині була прийнята друга морська програма. Англо-німецькі протиріччя підсилювалися і надавали все більшого впливу не тільки на політику Англії, але і на загальне положення в Європі.

Переговори Лондона з Петербургом ішли довго і важко. На Далекому Сході Англію цікавило лише те, щоб Росія не просувалася далеко за Маньчжурію. Лондон прагнув домогтися від Росії поступок у Середній Азії і на Кавказі. У Петербурзі вважали неприйнятною пропозицію Лондона про відмову Росії від дипломатичних відносин з Афганістаном і про розподіл сфер впливу в Персії.

Поки йшли англо-російські переговори, Японія прискорено готувалася до війни. У Токіо боялися упустити вигідний момент.

В основі російсько-японського конфлікту і війни, що йшла потім, лежали протиріччя інтересів двох держав на Далекому Сході. На ускладнення відносин Росії із провідними країнами, і насамперед з Японією, впливало її прагнення розвивати залізничний зв'язок центра країни з далекосхідною окраїною, мати незамерзаючі порти, домогтися свого особливого положення в «застінному» Китаї.

Втручання Росії, Німеччини, Англії, Франції і США у китайські справи, їхні протиріччя один з одним і прагнення не допустити зміцнення однієї зі сторін вкрай ускладнило обстановку в цьому регіоні.

Прагнення Японії заволодіти Кореєю і Маньчжурією і надалі просуватися вглиб Китаю викликало протидію інших країн, і насамперед Росії. Щоб випередити конкурентів, Японія намагалася якнайшвидше зміцнити свої позиції, для чого розв'язала війну з Китаєм і готувалася до війни з Росією.

Виходячи зі стратегічних цілей на Далекому Сході, Росії потрібно було зупинити Японію, апетити якої простиралися не тільки на Китай, Корею, але й на Сибір. Але у військовому плані Росія не була до цього готова. Особливо поступалася вона Японії на морі.

Що стосується можливості запобігання війни, то вона була, але була Росією упущена. Японія зуміла і у дипломатичній підготовці до війни випередити Росію.

З метою дипломатичного маскування своїх військових підготувань японський уряд пішов на поновлення російсько-японських переговорів. Японія виставила такі вимоги: 1) визнання її протекторату в Кореї; 2) згода на будівництво залізниці, що з'єднає Корею з Південною Маньчжурією; 3) зрівняти права Японії з Росією в Маньчжурії.

Протягом усіх переговорів японська сторона домагалася від Росії поступок. 23 грудня 1903 р. вона зажадала їх в ультимативній формі. Незважаючи на те, що Петербург виконав ці вимоги, Японія 6 лютого 1904 р. пішла на розрив дипломатичних відносин з Росією, а через два дні без оголошення війни японські війська напали на військово-морські бази Порт-Артур і Чемульпо. Так почалася російсько-японська війна 1904–1905 рр.

Як напередодні війни, так і з її початком у Петербурзі не було єдиної думки і позиції щодо зовнішньополітичної стратегії Росії на Далекому Сході і цілі війни.

Безобразовська кліка<sup>1</sup>, що проникнула в Китай ще в часи придушення боксерського повстання, виступала за проведення рішучого курсу на посилення впливу Росії в Маньчжурії і Кореї. Цю політику, відому в історії як «новий курс», підтримували впливові люди з царського оточення і урядових кіл. Ідеологом цієї групи був відставний ротмістр О. М. Безобразов. Шляхом авантюристичних проектів створення на території Кореї концесій, половина доходів яких мала надходити безпосередньо в царську скарбницю, безобразовці домоглися підтримки Миколи II.

«Новий курс» був явно авантюрним і не мав нічого спільного з державними інтересами, тому що вів до загострення обстановки на Далекому Сході і до війни з Японією. Але, одержавши підтримку царя, він узяв гору над помірним і зваженим підходом, який пропонували міністр фінансів С. Ю. Вітте, міністр закордонних справ В. М. Ламздорф і підтримував військовий міністр О. М. Куропаткін. Вітте поплатився своїм міністерським постом, позиції ж Ламздорфа, який зберіг посаду, були сильно підірвані.

Військові успіхи японців і поразки російських армій помітно змінили обстановку на Далекому Сході і внесли корективи в позиції США, Англії, Франції й Німеччині. Всі крапки над «і» були розставлені після розгрому російської ескадри в Цусімському бою<sup>2</sup>. Англійський уряд став закривати для Японії доступ до лондонських банків. Англія і США не хотіли подальшого посилення Японії і занадто великого ослаблення Росії в далекосхідному регіоні. Франція ж взагалі була проти перекидання великих військових з'єднань Росії на схід, тому що Росія потрібна була їй у Європі як противага Німеччині. У результаті всі вирішили, що настав час кінчати війну.

Посередником між Росією і Японією виступив американський президент Теодор Рузвельт. Оскільки обидві воюючі сторони були готові до закінчення війни, то згода на переговори була дана без затримки.

Японія, незважаючи на військові успіхи на суші і, особливо, на морі, пізнала великі економічні та фінансові труднощі. Її військово-стратегічні ресурси були майже на межі. Токійський уряд дійшов висновку, що подальше продовження війни для Японії неможливе.

Росія також понесла важкі втрати, хоча її економічні і морські ресурси були набагато вищі за японські і не були ще навіть повністю мобілізовані. Царський уряд Росії теж був зацікавлений в якнайшвидшому закінченні війни й укладанні миру. Економіка країни переживала значні труднощі, армія

---

<sup>1</sup> Безобразовська кліка (Б.к.) – група реакціонерів, головним чином крупних поміщиків, яка мала значний вплив на зовнішню політику Росії на початку ХХ ст. Організувалася на початку 1898 року для улаштування акціонерного товариства з експлуатації природних багатств Кореї і Маньчжурії. До складу «Б.к.» входили великий князь Олександр Михайлович, О. М. Безобразов (в травні 1903 р. отримав почесне звання статс-секретаря), контр-адмірал О. М. Абаза, підприємець В. М. Вонлярлярський, крупні поміщики Н. П. Балашов, М. В. Родзянко, граф І. І. Воронцов, граф Ф. Ф. Сумароков-Ельстон, міністр внутрішніх справ В. К. Плеве та ін.

<sup>2</sup> Цусімське бойовище – морська битва 14 (27) травня – 15 (28) травня 1905 року в районі острова Цусіма, в якій російська 2-га ескадра Тихоокеанського флоту під командуванням віце-адмірала Рожественського потерпіла нищівну поразку від Імператорського флоту Японії під командуванням адмірала Хейхатіро Того. Останній, вирішальний морський бій Російсько-японської війни 1904–1905 рр., у ході якого російська ескадра була повністю розгромлена. Більша частка кораблів (21 судно) була потоплена противником або затоплена власними екіпажами (наприклад, крейсер «Варяг»), частка капітулювала, деякі були інтерновані у нейтральних портах, і лише чотирьом вдалося дійти до російських портів.

потребувала реформування. На все це потрібні були величезні фінансові кошти. А головне, що штовхало Петербург до прискорення миру, так це досить неясний політичний стан у країні. Росія перебувала на порозі революції.

Російсько-японські переговори почалися 19 серпня 1905 р. у курортному містечку Портсмут на Тихоокеанському узбережжі США і тривали 27 днів. Російську делегацію очолював С. Ю. Вітте, японську – міністр закордонних справ Рютаро Комура. Обговорення статей договору проходило досить швидко, і в основному він був готовий уже у двадцятих числах серпня. Але за двома статтями у сторін виявилися серйозні розбіжності. Перше спірне питання стосувалося контрибуції, друге – долі острова Сахалін. Японці вимагали передати їм острів і виплатити контрибуцію в розмірі 1200 млн йен. Що стосується контрибуції, то Росія навідріз відмовилася вести переговори щодо цього питання, у чому її підтримав Т. Рузвельт. Російська сторона заявила, що японці хочуть продовжувати війну винятково заради грошей. Як потім стало ясно з мемуарів учасників тих подій та інших документів, американці вважали Росію тією країною, що ніколи за всю свою історію нікому не платила контрибуції. Під тиском американської дипломатії і у результаті твердого поведіння російської делегації японцям довелося відмовитися від своєї вимоги.

Складнішою була справа з вирішенням долі острова Сахалін. У ході воєнних дій японцям удалося висадитися на острові і зайняти його південну частину. У Портсмуті вони заявили про претензії на весь острів. Переговори затягалися, і президент Т. Рузвельт радив цареві віддати острів японцям. Російські представники відмовлялися. Зрештою, цар погодився передати японцям південну частину Сахаліну. До цього часу японський уряд, бажаючи скоріше укласти мир, уже був готовий взагалі відмовитися від претензій на острів, однак, довідавшись про рішення Петербурга, цілком був задоволений одержанням південної його частини.

Мирний договір між Росією і Японією був підписаний у Портсмуті 5 вересня 1905 р. Він складався з 15 статей і 2 додатків до статей 3 і 10 мирного договору.

Росія визнавала переважні інтереси Японії в Кореї в політичній, військовій і економічній галузях і зобов'язалася «не втручатися і не перешкоджати» будь-яким діям японського уряду в Кореї. Сторони також погодилися втримуватися від прийняття на російсько-корейській границі «яких-небудь військових дій, що можуть загрожувати безпеці російської або корейської території».

Росія і Японія зобов'язалися вивести свої війська з Маньчжурії, за винятком тих територій, на які поширюється російська оренда Ляодунського півострова, а також не перешкоджати Китаю вести торгівлю і промислову діяльність у Маньчжурії.

Росія уступала Японії оренду на Порт-Артур, Талмен і прилягаючі територіальні води і передавала їй без винагороди за згодою китайського уряду залізницю, що з'єднує Порт-Артур із Чан-Чунем. Японія одержувала «у вічне й повне володіння» південну частину Сахаліну. Лінія границі між двома державами на острові стала проходити по 50-й паралелі.

Росією були зроблені й інші поступки, у тому числі стосовно експлуатації залізничного сполучення в Маньчжурії і рибальства.

Так безславно для Росії закінчилася війна 1904–1905 рр.

Весь хід війни, і насамперед Цусімський розгром російської ескадри, ґрунтовно підірвали міжнародний авторитет Росії у світі взагалі і на Далекому Сході особливо. Разом із тим ця війна з'явилася свого роду вододілом. Після неї почався швидкий процес перегрупування сил на міжнародній арені.

### 8.3 Утворення двох протиборчих блоків у Європі

Як було показано вище, перші ознаки нового розміщення сил і створення двох протилежних блоків з'явилися ще в останні роки XIX і в перші роки XX ст. У цей період було укладено ряд угод і договорів між окремими країнами, які іноді мали суперечливий характер. Європейські держави поступово підсилювали дипломатичну діяльність.

І Франція, і Німеччина готувалися до війни між собою і прагнули забезпечити собі переваги, шукаючи союзників. Франція вела переговори з Англією, Італією, Росією. Германія також хотіла залучити на свій бік Росію, вела переговори з Італією. На даному етапі Франція випередила Німеччину, уклавши 1 листопада 1902 р. угоду з Італією про ненапад. Обидві країни зобов'язалися у випадку нападу на одну з них однієї або декількох держав дотримуватися суворого нейтралітету.

Головною же подією на цьому напрямку дипломатичної діяльності стало підписання в Лондоні 8 квітня 1904 р. франко-англійської угоди. Йому передували тривалі й складні переговори. Ініціатива належала французькій дипломатії. Оскільки Росія усе більше втягувалася у військовий конфлікт з Японією, Франція прагнула заручитися підтримкою Англії. Як у Лондоні, так і в Парижі не було єдиної думки щодо питання відносин між двома країнами. Одним із поборників їхнього зближення був французький міністр закордонних справ Теофіль Делькассе. Питання про зближення неодноразово піднімалося на переговорах англійських і французьких представників найвищих рівнів. Коли навесні 1903 р. англійський король Едуард VII перебував із візитом у Парижі, обидві сторони не скупилися на висловлення на користь англо-французької дружби. Улітку того ж 1903 р. відповідний візит у Лондон наніс президент Французької республіки Еміль Франсуа Лубе. Цього разу розмови про подальші англо-французькі зв'язки стали мати діловий характер. Делькассе і глава Форін Офіс<sup>1</sup> лорд Генрі Ленсдаун вели серйозні переговори про спільні дії в Європі, обговорювали розбіжності по колоніальних питаннях і шляхи їхнього рішення. В основу майбутнього договору між Англією й Францією лягли питання про розділ колоній.

Після подальших переговорів 8 квітня 1904 р. у Лондоні був укладений франко-англійський договір, відомий як «Сердечна Згода» (Entente Cordial), або

---

<sup>1</sup> Міністерство іноземних справ і по ділах Співдружності.

російською «Антанта». З боку Англії його підписав Ленсдаун, з боку Франції – посол у Лондоні Камбен. Договір складався із двох частин – відкритої і секретної. У відкриту частину входили: Конвенція про Нью-Фаундленд і Сенегамбію; Декларація відносно Єгипту і Марокко; Декларація про Сіам, Мадагаскар і Зеландсько-Гебридські острови. Секретна угода стосувалася марокканського питання. Насамперед, необхідно звернути увагу на два моменти.

По-перше, вирішивши полюбовно спірні колоніальні питання, Англія і Франція тим самим розв'язали собі руки для спільної боротьби проти Німеччини. У той же час вони надавали один одному свободу дій: Англії – в Єгипті, а Франції – у Марокко. При цьому Англія зобов'язалася дотримуватися свободи судноплавства по Суецькому каналу, а Франція – не зводити укріплень на Середземноморському узбережжі Марокко біля Гібралтару.

По-друге, між статтями секретної і відкритої частин договорів були різночитання. Секретна угода передбачала можливість зміни положення в Єгипті й Марокко.

Так, до початку 1905 р. був укладений союз Франції про нейтралітет з Італією і англо-французький договір про «серцеву згоду», антинімецький блок став здобувати свої обриси. Залишалося йти далі, зміцнюючи й розширюючи його. Наступним учасником Антанти могла й мала стати Росія. Однак включення її в союз зайняло кілька років.

Між Англією і Росією існували серйозні протиріччя. До того ж у Петербурзі частина політиків вважала їхній союз неприйнятним. Але інша частина думала, що згодом, при сприятливому для Росії розвитку міжнародних відносин, виключати можливість угоди з Англією не варто. Першого напрямку дотримувалися Микола II, представники вищого командування і вищих сановників настроєні прогерманськи. У міністра закордонних справ графа В. М. Ламздорфа і ряду інших членів уряду була протилежна думка.

Германія, особливо після висновку франко-англійської угоди, активно шукала противагу Англії. У Берліні виявляли підвищену цікавість до Росії. Цьому сприяло помітне погіршення відносин між Лондоном і Петербургом, пов'язане з офіційною політикою Англії стосовно Росії напередодні й на першому етапі російсько-японської війни. Масло у вогонь підлив і інцидент у Північному морі, коли ескадра адмірала Рожественського в районі Гулля в тумані обстріляла англійські рибальські судна.

У Берліні вирішили скористатися обстановкою і спробувати укласти з Росією союзний договір. Проект такого договору, підготовлений німецькими дипломатами, був спрямований у Петербург. Основний його зміст полягав у тому, що Росія й Німеччина у випадку нападу на одну з них якої-небудь європейської країни прийдуть один одному на допомогу всіма своїми сухопутними й морськими силами.

Одержавши проект, у Петербурзі задумалися. Укладання такого договору розривало союз із Францією і ставило Росію на сторону Німеччини в боротьбі з Англією. Було вирішено запропонувати німецькій стороні проконсультуватися із Францією, однак Берлін категорично відмовився.

Російська дипломатія вирішила не квапитися. Франція була головним кредитором Росії. Саме в Парижі скарбниця діставала кошти, які були так потрібні для фінансування витрат на війну з Японією. укладання союзу Німеччини з Росією так і не відбулося.

Щоб послабити позиції Франції, Німеччина перешкодила на початку 1905 р. здійснити її угоду з Англією відносно Марокко. Берлін спробував також використовувати марокканську кризу для чергової спроби відірвати Росію від Франції. Влітку 1905 р. під час зустрічі Вільгельма II і Миколи II на острові Бьерке на Балтиці німецька сторона знову порушила питання про укладання союзного договору між двома країнами. Вільгельмові вдалося вмовити Миколу II підписати документ, що за змістом відомою мірою повторював проект союзного договору, запропонований німцями наприкінці 1904 р.

Коли через тиждень С. Ю. Вітте та інші сановники дізналися про підписання царем зазначеного документа, вони стали негайно вживати заходів для його скасування. У результаті активних дій ряду міністрів та інших наближених до царя людей Микола II був змушений 24 вересня 1905 р. послати Вільгельму II лист з пропозицією відстрочити набрання договором чинності до з'ясування позиції Франції. Франція, як і слід було сподіватися, дала негативну відповідь.

Подальший розвиток подій у Європі (і не тільки в Європі) показав, що Німеччині так і не вдалося використати ослаблення Росії після російсько-японської війни для зміцнення своїх позицій і розриву або хоча б ослаблення франко-російського співробітництва. Більше того, на Алхесірській конференції на початку 1906 р., де вирішувалося питання про положення Марокко, і Росія, і Англія підтримали Францію. Разом із Німеччиною виступала тільки Австро-Угорщина, і то без особливого ентузіазму. Таким чином, ізольованою виявилася не Франція, а Німеччина. Англія і Франція зміцнювали військове співробітництво. Почалися переговори між генеральними штабами двох держав. Одночасно у квітні 1906 р. відбулася зустріч начальників генеральних штабів Росії і Франції. І Франція, і Англія були зацікавлені в найшвидшому відновленні російської армії після війни з Японією. Поразка Росії в тій війні, російська революція 1905 р., відверті військові плани німецького командування зміцнили в англійському уряді ідею налагодження відносин з Росією. Англо-російському зближенню сприяла і зміна в керівництві російською дипломатією. Ламздорфа, який насторожено ставився до політики Англії, навесні 1906 р. змінив на посту міністра закордонних справ О. П. Ізвольський, прихильник англо-російського союзу.

В 1906-1907 рр. Росії вдалося вирішити ряд важливих зовнішньополітичних питань. Були укладені: договір про митний союз із Болгарією; російсько-японська рибальська конвенція і політична угода між Японією і Росією.

При зусиллях Франції, яка домагалася укладання угоди між Росією і Англією, почалися переговори Лондона і Петербурга. Незважаючи на протиріччя, відому відчуженість і недовіру, обидві держави у своїх інтересах

шукали зближення. Англія після договору із Францією про «серцеву згоду» прагнула включити в Антанту і Росію. Їй це потрібно було через неминучу війну з Німеччиною і для зміцнення своїх позицій на Сході. Інтереси Росії також підштовхували її до зближення з Англією. Звідси досить швидко просування в переговорах, які були спрямовані в основному на вирішення питань, що зачіпали інтереси обох країн на Середньому Сході. Англо-російська угода була підписана 31 серпня 1907 р. у Петербурзі міністром закордонних справ Росії О. П. Ізвольським і послом Англії А. Нікольсоном. Вона нагадувала укладену в 1904 р. англо-французьку угоду, що поклала початок створенню Антанти. Конвенція між Росією й Англією по справах Персії й Афганістану передбачала, що два уряди будуть взаємно «поважати цілісність і незалежність Персії і бажати збереження порядку на всій території цієї країни». Практично вони розділили перську територію на три зони: північну, південно-східну і середню. Північна зона ввійшла в сферу російських інтересів, південно-східна – у сферу інтересів Англії, середня стала нейтральною. Сторони домовилися про дотримання правил концесій у своїх зонах і про порядок пошуку і створення концесій у нейтральній зоні, а також про контроль над доходами перської держави.

Що стосується Афганістану, то Англія зобов'язалася не змінювати політичне положення в країні, «здійснювати свій вплив тільки в миролюбному змісті» і обіцяла, що «не прийме сама в Афганістані і не буде заохочувати Афганістан вживати заходів, що загрожують Росії». Росія зі своєї сторони оголосила, що вона «визнає Афганістан, що перебуває поза сферою російського впливу». Сторони встановили стосовно Афганістану принцип торговельної рівноправності.

Незважаючи на те, що англо-російська угода стосувалася тільки Персії і Афганістану, вона мала набагато більше значення і далекоглядні цілі. Фактично це було включення Росії в Антанту. Таким чином, до осені 1907 р. союз Англії, Франції і Росії став реальністю. Він протистояв союзу Німеччини, Австро-Угорщини і Італії, хоча остання у зв'язку з італо-французьким договором про нейтралітет відпала від Потрійного союзу.

#### **8.4 Балканські війни**

Створення Антанти підсилило протистояння двох блоків у Європі й загострило англо-німецьке суперництво. Німеччина розпочала будівництво нових кораблів типу «Дредноут», які за своєю бойовою потужністю набагато переважали броненосці, яких, щоправда, в Англії було у два рази більше, ніж у Німеччині (63 проти 26).

Всім спробам англійської дипломатії домогтися обмеження гонки озброєнь на морі Німеччина рішуче відмовляла. Так було і на конференції в Гаазі в 1907 р. і під час зустрічі англійського короля Едуарда VII з кайзером Вільгельмом II у місті Кронберг в 1908 р. Будівання нових суден у Німеччині не скорочувалося, а збільшувалося. У результаті Англія прийняла рішення на

кожний збудований новий німецький корабель будувати два.

Боротьба не зводилася лише до прагнення переважати на морі. Готуючись до війни, обидва блоки займалися зміцненням своїх позицій на Балканах і на Близькому Сході. Германія виношувала плани підкорити Туреччину своєму впливу, особливо після того, як їй удалося одержати концесію на будівництво Багдадської залізниці. Турецький султан також був зацікавлений у посиленні такого впливу, тому що розраховував за допомогою Німеччини зміцнити свою владу.

Спільниця Німеччини Австро-Угорщина активізувалася на Балканах, прагнучи підкорити своєму впливу Сербію і Болгарію і витиснути звідти Росію. Таким чином, Берлін і Відень розраховували встановити панування на Балканах і Близькому Сході.

Це прямо суперечило політиці Англії, яка оберігала шляхи, що ведуть в Індію. Тому Лондон, який уважно стежив за діями Берліна в близькосхідному регіоні, став противитися здійсненню цих планів, діючи в усіх напрямках. Англійські банки відмовилися фінансувати будівництво Багдадської дороги. Крім того, Англія здійснила натиск на султана, загрожуючи при вирішенні македонського питання домогтися того, що Туреччина буде позбавлена влади в Македонії. У цих цілях вона, незважаючи на наявні розбіжності з Росією, домогалася її підтримки щодо цього питання. Переговори проходили влітку 1908 р. у Ревелі під час побачення Едуарда VII і Миколи II. В опублікованому комюніке відзначалося, що між двома країнами з усіх міжнародних проблем досягнуто повної згоди.

Ослаблена російсько-японською війною і налякана революційними подіями Росія побоювалася відкрито виступати проти Німеччини, хоча і була вкрай зацікавлена в посиленні свого впливу на Балканах.

Скориставшись труднощами Росії, Австро-Угорщина з кожним роком підсилювала тиск на балканські країни, щоб розширити свій вплив і вийти до берегів Егейського моря. На початку 1908 р. стало відомо про те, що розробляється проект будівництва залізниці до Салонік. Розуміючи, що зусилля Австро-Угорщини призведуть до повного покріпачення Македонії, Росія не могла більше пасивно ставитися до подій на Балканах. Міністр закордонних справ Ізвольський вважав за необхідне домовитися з Англією про спільні дії й покінчити з тією оборонною політикою, що Росія проводила в останні роки. Однак члени уряду не підтримали його пропозицію.

Намагаючись допомогти Сербії піти від економічного і політичного підпорядкування Австро-Угорщині, Росія виступила з проектом будівництва залізниці від Дунаю до Адріатичного узбережжя, що дало б вихід до портів. Проти цього проекту виступив Відень, тому що він був явно не вигідним австрійцям. Зате Англія, навпаки, обіцяла підтримати його за умови, якщо Росія підтримає Англію в проведенні реформ у Македонії.

На переговори про будівництво залізниці вплинули події, що трапились у Туреччині. В результаті повстання офіцерів англофіл Каміль-Паша став великим візиром і була прийнята конституція. Турецький зовнішньополітичний курс був переорієнтований з Німеччини на Англію.

У здійсненні своїх планів Австро-Угорщина стала шукати підтримки в Росії. У Відні розраховували, що, підтримавши Росію при перегляді режиму чорноморських проток, удасться домогтися її згоди на приєднання Боснії і Герцеговини до Австро-Угорщини. На зустрічі міністра закордонних справ Австро-Угорщини Алоїза фон Еренталя з російським міністром Олександром Петровичем Извольським у вересні 1908 р. в австрійському замку Бухлау про це була досягнута усна домовленість. О. Извольський поїхав з Бухлау по столицях європейських держав домагатися їхньої згоди на перегляд режиму проток.

Домовленість у Бухлау мала попередній характер і мала ще обговорюватися. Однак 6 жовтня 1908 р. стало відомо, що імператор Франц-Йосіф уже підписав рескрипти про анексію Боснії й Герцеговини. Відвідування Извольським Франції і Англії не принесло Росії бажаних результатів. У Парижі міністр закордонних справ Пішон позитивно відгукнувся про російські пропозиції, але практично нічого не зробив для того, щоб допомогти Росії в їхньому здійсненні. У Лондоні ж прямо заявили, що в цей час не бачать можливостей для перегляду статусу проток. У той же час глава англійської дипломатії Е. Грей не хотів і того, щоб на Балканах підсилювалася Австро-Угорщина. Він повідомив віденський уряд, що Лондон проти хоч би яких змін Берлінського трактату без попередньої згоди країн, що його підписали. Англія підтримала пропозицію Извольського про скликання конференції учасників Берлінського конгресу, на якій були б обговорені дії Австро-Угорщини на Балканах.

Таким чином, спроби російської дипломатії домогтися перегляду статусу чорноморських проток за згоду на анексію Боснії і Герцеговини закінчилися безрезультатно. Надалі Росія спробувала відігратися за цю поразку, уклавши з Італією угоду про збереження статус-кво на Балканах і про спільні дії проти всякого порушення існуючого положення. Воно було підписано в Ракконіджі 24 жовтня 1909 р. міністрами закордонних справ Італії і Росії – Томмазо Тіттоні та О. П. Извольським. Цей документ був секретним і складався з ідентичних листів двох міністрів. Міністри домовилися щодо п'яти пунктів, у тому числі з таких, як збереження статус-кво на Балканах, спільна протидія всякому іноземному пануванню дипломатичними засобами, укладання нових угод щодо Європейського Сходу з третьою стороною тільки за згодою однієї з договірних сторін. Італія зобов'язалася доброзичливо ставитися до російських інтересів у питанні про протоки, а Росія – до інтересів Італії в Тріполітанії і Кіренаїці.

Політика Австро-Угорщини на Балканах викликала серйозну тривогу сербського населення, що стало активно виступати проти неї. У Росії суспільна думка була настроєна на користь Сербії. Щоб впливати на Росію, у Відні вирішили використовувати вплив свого союзника Німеччини. У березні 1909 р. німецький посол у Петербурзі Фрідріх фон Пурталес вручив О. П. Извольському ноту, що за своїм змістом була не чим іншим, як ультиматумом. Берлін жадав від Росії чіткої відповіді відносно ситуації, що склалася навколо Сербії, тобто чи буде Росія підтримувати Сербію, що відмовлялася визнати анексію Боснії і Герцеговини. Якби Росія вирішила підтримувати Сербію, то Німеччина надала б Австро-Угорщині свободу дій на Балканах, що в цьому випадку означало б

австрійсько-сербську війну. Микола II повідомив Вільгельму II, що Росія приймає німецькі умови. Через кілька днів Сербія також погодилася з австрійською анексією.

Тут напрошуються два питання. По-перше, чому Росія так легко поступилася німецькому натиску? По-друге, хто від цього виграв і хто програв? У той період Росія ще не відновилася ні в економічному, ні у військовому відношенні після війни з Японією і не була готова до воєнних дій. Не були повністю готові до війни і її союзники по Антанті. Тому Петербург вирішив відступити.

Що стосується виграшу і програшу, то, незважаючи на моральну поразку Росії, Берліну не вдалося похитнути симпатії Сербії та ряду інших країн на Балканах до неї і до російського народу. Германія не зуміла відірвати Росію від Франції і Англії. Більше того, дії Берліна відносно Балкан ще більше загострили англо-німецькі протиріччя і значно зіпсували відносини між Росією та Німеччиною.

Важливі міжнародні події відбувалися не тільки на Балканах, але і в інших регіонах. Загострилося марокканське питання. Германія не збиралася коритися спробам Франції підсилити вплив у Марокко. У серпні 1908 р. під час безладу, що виник після вбивства султана Мулай-Гафіда його братом, загинув французький громадянин. Цим скористалася французька влада, увівши свої війська в прикордонні з Алжиром райони і окупувавши порт Касабланка.

Німецька дипломатія негайно відреагувала на дії Франції. Під час затримки дезертирів з французького легіону у порту Касабланка постраждав секретар німецького консульства, що іще більше загострило ситуацію. І невідомо, як би розвивалися далі події навколо Марокко, якби не складне становище на Балканах, де в будь-який момент могла початися війна. Зрештою Берлін обмежився дипломатичними демаршами, а Франція взяла на себе зобов'язання надати німецьким громадянам однакові з французами права у комерційній діяльності в Марокко.

Невдачі в зовнішній політиці, яку здійснював О. П. Ізвольський, привели до його відставки. Міністром закордонних справ Росії в жовтні 1910 р. став С. Д. Сазонов, а Ізвольський був направлений послом у Париж. Сазонов був прихильником обережної і продуманої політики. У той же час він відстоював інтереси Росії досить твердо. Зміни в керівництві зовнішньою політикою Росії відбулися незабаром після того, як у Німеччині з'явився новий міністр закордонних справ Бетман-Гольвег.

Наприкінці 1910 р. у Потсдамі відбулася зустріч Миколи II і Вільгельма II. Там уперше зустрілися і два нових міністри закордонних справ. За спиною нерішучого Бетман-Гольвега активно діяв статс-секретар міністерства Кідерієн-Вехтер. Під час переговорів у Потсдамі німецькою стороною знову була почата спроба переконати Росію в доброзичливих відносинах. Берлін нібито не збирався надалі підтримувати політику Австро-Угорщини на Балканах. Більше того, німецькою стороною був підготовлений проект договору між двома країнами. Характерним було те, що крім питань, пов'язаних з будівництвом Багдадської залізниці, у проект був включений пункт, що зобов'язував обидві

сторони не брати участь у яких-небудь політичних угрупованнях, спрямованих проти однієї з договірних сторін. Це було відкритою спробою відірвати Росію від Антанти.

Проект довго обговорювався в Петербурзі і був підписаний тільки через 10 місяців, 19 серпня 1911 р. Договір стосувався тільки політики обох країн відносно Персії і Туреччини, а також проблем, пов'язаних із будівництвом Багдадської дороги. Незважаючи на всі зусилля, відірвати Росію від Антанти німецькій стороні не вдалося.

В 1911 р. у Марокко відбулися події, які луною відгукнулися в Європі. Навесні в районі марокканської столиці (міста Фец) відбулося повстання, яким скористалися французи, окупувавши її. Цілком природно, що Німеччина, яка уважно стежила за всіма подіями, що відбуваються в цьому районі, відразу відреагувала. У Берліні вирішили, що необхідно отримати у Франції частину марокканської території або яку-небудь іншу компенсацію. Після нетривалого роздуму Німеччина вирішила окупувати марокканські гавані Магадор і Агадір, де були німецькі підприємства. 1 липня 1911 р. німецький канонерський човен «Пантера» увійшов в Агадір. (В історичній літературі цей епізод відомий як «стрибок "Пантери"»). Не обмежившись цим, Німеччина направила до Марокканського узбережжя ще і легкий крейсер. Між дипломатами Франції й Німеччини почалися тривалі переговори. Але вирішальне слово залишилося за Лондоном. Британське міністерство закордонних справ попередило, що Англія не допустить появи Німеччини в Марокко, а прем'єр-міністр Ллойд-Джордж прямо заявив, що його країна не зупиниться перед застосуванням військової сили.

Після переговорів між Парижем і Берліном дві країни уклали в листопаді 1911 р. угоду. Германія визнала протекторат Франції над Марокко, Франція поступилася Німеччині частиною Конго.

Події в Марокко ще більше загострили відносини між Німеччиною, з одного боку, і Францією й Англією – з іншого. В Англії й Франції росли антинімецькі настрої. У Франції і у Німеччині почався розгул шовінізму. У Німеччині лунали заклики не тільки до гонки озброєнь, але і до війни із Францією.

Не слабшала напруженість і на Балканах. Наприкінці вересня 1911 р., направивши Туреччині ультиматум, Італія почала війну з метою завоювати Триполі і Кіренаїку. Італійський флот підійшов до турецьких берегів і бомбардував ряд портів. Італо-турецькою війною скористалася Росія, і в жовтні посол у Константинополі Микола Валерійович Чариков передав великому візиру Саїду-Паші проект угоди між двома країнами. Росія розраховувала домогтися від Туреччини згоди на вільний прохід російських військових суден через протоки. Однак візир тягнув з відповіддю, а Франція і Англія у ввічливій формі відмовилися підтримати Росію. Петербургові нічого не залишалось, як відкликати М. Чарикова.

Незважаючи на триваюче протистояння Англії і Німеччини в Європі і не тільки в ній, у лютому 1912 р. у Берлін прибув військовий міністр Англії лорд Р. Холден. Ця поїздка викликала відгуки в багатьох країнах, і насамперед у

Франції і у Росії. Вона була почата англійською стороною для того, щоб, по-перше, заспокоїти ту невелику частину суспільної думки, що була настроєна на користь Німеччини, а по-друге – сховати справдешні плани і наміри англійського уряду та знизити градус військової напруженості в Європі. Передбачалося, що візит у Берлін нанесе сам Едуард Грей, але він відмовився, вважаючи, що це може бути зрозумілим як прояв перегляду англійської політики. Грей заздалегідь попередив Париж, що ця поїздка ніяк не змінить зовнішньополітичну лінію Англії і у Берліні не буде укладено яких-небудь угод. Навпаки, міністр закордонних справ Німеччини Бетман-Гольвег намагався використовувати переговори з Холденом для того, щоб посіяти недовіру між Англією, з одного боку, і Францією з Росією – з іншого. У цих цілях він запропонував Англії укласти угоду про нейтралітет у випадку, якщо одна з договірних держав виявиться залученою у війну. Англійці ж пропонували записати, що кожна із двох держав бере на себе зобов'язання не брати участь у нападі на іншу.

Договір про нейтралітет не був укладений. Ні до чого не привели і переговори про скорочення будівництва лінкорів. Поїздка Холдена в Берлін показала, що Англія і Німеччина стоять на різних позиціях, зближення яких неможливе. Як уже згадувалося, у березні 1912 р. Англія вирішила закладати по два нових кораблі на кожний споруджуваний у Німеччині. Були прийняті й інші заходи щодо посилення британської воєнної потужності.

Обстановка, що складалася на Балканах, агресивні дії Австро-Угорщини, італо-турецька війна підштовхнули балканські держави до союзу проти Туреччини. Росія підтримувала об'єднання їхніх сил, але проти Австро-Угорщини і Німеччини. Болгарія і Греція були насамперед зацікавлені в перемозі над Туреччиною, тому що тільки після повного звільнення від турків вони могли відстоювати свої національні інтереси. Сербія, навпаки, зосереджувалася на боротьбі з Австрією, яка постійно їй загрожувала, і прагнула домогтися виходу до моря. Ініціатива створення балканського блоку належала Сербії і її прем'єр-міністру Міловановичу, який запропонував домовитися про розділ сфер впливу в Македонії, що дало б можливість для спільного виступу проти Туреччини. Підтримуючи саму ідею союзу балканських держав, Росія в той же час побоювалася, що, почавши війну проти Туреччини, вони можуть викликати втручання Австро-Угорщини і Німеччини, що неминуче втягне Росію у війну до того, як буде закінчена реформа збройних сил.

Між балканськими країнами не було єдності. Сербія виступала за розділ Македонії, Болгарія вимагала приєднання всієї македонської території. Переговори затягалися. Союзний болгаро-сербський договір був підписаний тільки 13 березня 1912 р.

Договір складався із семи статей і секретного додатка. Обидві держави гарантували одна одній незалежність і територіальну цілісність, а також зобов'язувалися «прийти на допомогу одна одній всіма своїми силами у випадку, коли на одну з них нападе одна або кілька держав».

Болгарія і Сербія також мали надати допомогу одна одній «всіма своїми

силами в тому випадку, якщо яка-небудь держава зробить спробу приєднати, або окупувати, або зайняти своїми військами хоча б тимчасово якусь частину балканських територій, які перебувають у цей час під владою турків, і одна з договірних сторін знайде подібну політику шкідливою для своїх життєвих інтересів або вважатиме її як «casus belli»<sup>1</sup>. Сторони зобов'язалися не укласти сепаратного миру.

У секретному додатку говорилося, що у разі безладдя в Туреччині, яке могло б похитнути порядок на Балканському півострові, обидві сторони після консультацій і прийняття рішень про збройний виступ повідомлять про це Росію і почнуть воєнні дії. Виниклі розбіжності будуть подані на остаточний розсуд Росії.

Два місяці потому, у травні 1912 р., обидві країни підписали військову конвенцію на випадок війни проти Туреччини або Австрії. Сербія мала виставити військо чисельністю 150 тис., Болгарія – 200 тис. осіб.

У тому ж місяці в Софії був укладений союзний болгаро-грецький договір. У випадку нападу на Болгарію або Грецію або систематичне порушення Туреччиною їхніх прав сторони вирішили надавати взаємну допомогу всією сукупністю своїх сил і укласти мир лише спільно і узгоджено. Договір мав зберігатися в таємниці.

Хоча Росія була за створення Балканського блоку і бачила в ньому підтримку в майбутній війні, Петербург хотів утримати балканські країни від нападу на Туреччину. Зробити це не вдалося. 9 жовтня 1912 р. Чорногорія, розпочавши воєнні дії, поклала початок першій балканській війні. Через кілька днів військові дії почали Сербія, Болгарія, а потім і Греція. Балканські країни швидко завдали поразки турецьким військам і зайняли більшу частину території, яка належала Туреччині в Європі. Болгарська армія підходила до Константинополя, і турки запросили миру.

У цей період і Росія, і Австрія були зацікавлені у найшвидшому припиненні війни, що було дуже рідко. Петербург боявся, що втрата Туреччиною Константинополя призведе до втручання великих держав і загостренню міжнародної обстановки. Відень побоювався появи сербів на берегах Адріатики.

Австрію підтримував і заохочував Берлін. Французький уряд, зі своєї сторони, попередив Росію, що через балканські справи він не хотів би вплутуватися у війну, але у випадку втручання Німеччини у військові події Франція виконає свої союзницькі зобов'язання. В 1912 р. мир був урятований завдяки поступливості Росії.

Незважаючи на великі розбіжності, і країни Потрійного союзу, і країни Антанти взяли активну участь в урегулюванні ситуації, що виникла в результаті війни на Балканах, і укладанні миру. 16 грудня 1912 р. на конференції в Лондоні почалися переговори представників воюючих країн Болгарії, Греції,

---

<sup>1</sup> Казус б'еллі (лат. *casus belli* – «випадок (для) війни») – юридичний термін часів римського права: формальний привід для оголошення війни. Широко використовується в сучасній історичній науці, на протилежність терміну казус федеріс (лат. *casus foederis*), який передбачає вступ у війну, виходячи з умов договору про стратегічний союз з одною з воюючих сторін.

Сербії, Чорногорії і Туреччини про вироблення мирних умов. У другій лондонській конференції, яка проходила одночасно з першою, брали участь послы Франції, Німеччини, Росії, Австро-Угорщини та Італії. Англію представляв міністр закордонних справ Е. Грей, який був також і головою конференції.

У Лондоні виявилися різні підходи до вирішення питань на Балканах як серед учасників війни, так і серед шести великих держав. Переговори увесь час затримувалися. Суперечки йшлися про кордон Туреччини на європейській частині, про острови в Егейському морі, про вихід Сербії до Адріатичного моря та ін.

Наполегливість і твердість Е. Грея все-таки дозволили завершити роботу. Мирний договір між Туреччиною, з одного боку, і Сербією, Грецією, Болгарією і Чорногорією – з іншого, був підписаний 30 травня 1913 р.

Туреччина поступилася союзним державам своєю територією на європейському континенті на захід від лінії Еноса на Егейському морі, за винятком Албанії. Причому точне накреслення кордону Енос-Мідія мало бути визначеним міжнародною комісією. Що стосується встановлення албанської границі і урегулювання інших питань стосовно Албанії, то це мали вирішити глави шести європейських держав. Єгипет відмовився від усіх своїх суверенних та інших прав на острів Крит.

Послы шести країн ще на самому початку роботи лондонської конференції ухвалили рішення щодо створення автономної Албанії. Верховна влада в країні була залишена турецькому султанові, щоправда, під контролем шести європейських держав. Зроблено це було для того, щоб позбавити Сербію виходу в Адріатику. Росія цьому перешкодити не змогла.

Безпосередньо бойові дії першої балканської війни тривали трохи більше місяця. Напруженість, що існувала перед війною, тривала кілька місяців. Не знизилася вона і після закінчення війни.

Перша балканська війна, незважаючи на протидію Австро-Угорщині і Німеччині, підсилила позиції Сербії і вплинула на її положення в Балканському регіоні, важливе у випадку війни в Європі. Тому дипломатія Австрії і Німеччини була спрямована на те, щоб якщо і не ліквідувати Балканський блок, то, принаймні, значно його послабити. Серед країн Балканського блоку було не все спокійно. Сербія думала про те, щоб переглянути укладені раніше угоди з Болгарією щодо територіальних питань. Такі ж проблеми виникли між Болгарією і Грецією. Це, насамперед, стосувалося Македонії і Салонік. Греція і Сербія стали домовлятися про спільну боротьбу проти Болгарії і 1 червня 1913 р. підписали відповідний договір.

Напруженість на Балканах наростала. Якщо Росія бажала зберегти Балканський блок і стабільність у регіоні, то Австро-Угорщина, навпаки, намагалася остаточно розвалити цей блок, підштовхуючи Болгарію до війни. У Софії, зі своєї сторони, прагнули вбити клин між Росією і Сербією. Болгарська дипломатія намагалася залучити Росію на свою сторону. Росія на це не пішла і переконувала Болгарію домовитися з Сербією безпосередньо.

Болгарія, сподіваючись, що її підтримає Австро-Угорщина, 29 червня

1913 р. відкрила військові дії проти сербів і греків.

Почалася друга балканська війна. Болгарське командування і цар Фердинанд, починаючи війну, не врахували того, що обстановка в Європі змінилася. Германія цього разу остудила австрійський запал. У Берліні розуміли ситуацію, що склалася в Румунії, і не хотіли, щоб ця країна перейшла до Антанти. Румунія ще під час війни з Туреччиною мріяла про Добруджу. Тепер вона вирішила скористатися обставинами і 10 червня почала воєнні дії проти Болгарії.

Болгарські війська діяли невдало, і у Відні вирішили, що настав час ефективної допомоги болгарам, але Австрію стримала Німеччина. Причин для цього було багато. Головна з них полягала в тому, що в Німеччині проводилися рішучі заходи щодо посилення армії, які повинні були бути закінченими лише на початок 1914 р. Тому починати війну влітку 1913 р. Берлін не був зацікавлений. Крім того, німецьку дипломатію турбувала позиція Румунії, яка воювала на стороні Сербії.

16 червня на Болгарію напала і Туреччина. Положення Болгарії стало катастрофічним. Турки зайняли Адріанополь, а балканські країни значно просунулися на болгарську територію.

Знову почала працювати конференція послів у Лондоні. Воюючі балканські країни не хотіли нічим поступатися. Безрезультатними залишилися і зусилля змусити Туреччину повернути Болгарії Адріанополь. Проте війна закінчилася, і 30 липня в Бухаресті відкрилася мирна конференція. Росія, з одного боку, Австро-Угорщина і Німеччина – з іншого, намагалися перетягнути на свою сторону представників воюючих країн. Мир був підписаний у Бухаресті 10 серпня 1913 р. Греція одержала Південну Македонію, Салоніки, частину західної Фракії і острови в Егейському морі, Сербії дісталася більша частина Македонії, якою раніше володіла Болгарія. Румунія здобула Південну Добруджу. Туреччина повернула собі частину Фракії і Адріанополь. Росія намагалася захищати Болгарію, але та втратила не тільки недавні завоювання, але і значну частину своєї старої території.

Балканські війни привели до звільнення слов'янських народів від турецького ярма. Але Балкани продовжували залишатися регіоном, готовим у будь-який момент вибухнути. Блок, що склався тут, перестав існувати, що було на руку Німеччині й Австро-Угорщині. Але вони втратили Румунію, яка разом із Сербією і Грецією перебувала тепер під впливом Росії. Члени Антанти і Потрійного союзу головну увагу на Балканах стали приділяти вербуванню союзників для майбутньої війни.

Обстановка в регіоні залишилася без змін. Значно підсилилася Сербія, яка вирішила домагатися виходу до Адріатичного моря. Відповідно до договору, укладеного у Лондоні, великі держави мали вирішити практичне питання розмежування кордонів у регіоні. Дипломатам довелося займатися складними питаннями безпосередньо на місці. Поки йшла ця робота, Австрія, яку підтримала Німеччина, пред'явила Белграду ультиматум, вимагаючи негайно вивести сербські війська з Албанії, погрожуючи війною.

Германія підсилювала свій вплив на Туреччину. Для реорганізації армії

туди в листопаді 1913 р. була спрямована німецька військова місія. Це викликало обурення в Росії, яку дуже мляво підтримувала Франція.

Світ впевнено котився до війни.

### **8.5 Відносини країн напередодні та у роки Першої світової війни**

Балканські війни ще більше загострили міжнародну обстановку в Європі. Незважаючи на те, що турецькому пануванню над балканськими країнами був покладений кінець, обстановка в регіоні, як і в цілому в Європі, була напруженою. Між країнами, що воювали з Туреччиною, розгорнулася боротьба.

Австро-Угорщина на північному заході й Туреччина на сході регіону чекали зручного моменту, щоб вирішити свої далекосяжні плани. Австрія хотіла завдати удару по Сербії, а Туреччина – повернути собі Егейські острови. За всім цим уважно стежили в Берліні і Петербурзі. Германія вибирала час, коли можна буде почати війну за переділ світу. Росія не хотіла і не могла кинути напризволяще Сербію, у якій бачила свою спільницю проти Австро-Угорщини.

Все, що відбувалося, самим безпосереднім чином стосувалося Франції і Англії. У Парижі розуміли, що поразка Росії не тільки послабить її, але і позбавить можливості боротися із загрозою німецького вторгнення. Англія, пов'язана договором з Францією, не могла в умовах війни, що насувається, допустити послаблення своєї спільниці і Антанти.

Однак англійська дипломатія до самого початку війни, тобто до кінця липня 1914 р., приховувала свої цілі. Більше того, вона або вела переговори з Німеччиною, або займала нейтральну позицію по ряду другорядних питань, таких, як фінансування будівництва Багдадської дороги; доля португальських колоній; визначення кордонів Албанії та ін. Одночасно Англія демонструвала дружбу з Францією, про що свідчив візит англійського короля Георга V навесні 1914 р. у Париж.

Наприкінці 1913 – початку 1914 рр. різко загострилися відносини між Росією і Німеччиною. У листопаді 1913 р. Німеччина направила чергову військову місію в Туреччину на чолі з Ліманом фон Сандерсом. Незабаром стало відомо, що останній буде командувати армійським корпусом у Стамбулі, що дасть йому можливість тримати під контролем Босфор. Хоча після гострих переговорів Ліман фон Сандерс відмовився від командного поста в турецькій столиці, все-таки Німеччина зберегла в Туреччині певні можливості для впливу на режим проток. Події навколо місії Лімана фон Сандерса перейшли в 1914 р. і відіграли немаловажну роль у погіршенні російсько-німецьких відносин, оскільки Росія завжди була дуже чутливою до проблем чорноморських проток і бачила в німецькій військовій місії крок на шляху до встановлення контролю Німеччини над ними.

У цей же час з ініціативи Франції проходили переговори між Англією і Росією про укладання військово-морської секретної конвенції. Справи просувалися повільно. Англійці, розуміючи слабкість російського флоту,

вимагали більших поступок, а Росія не погоджувалася. Хоча обидві країни у зв'язку з напруженістю, яка підсилювалася, були зацікавлені в якнайшвидшому укладанні конвенції, до початку війни її так і не вдалося підписати.

Влітку 1914 р. і Потрійний союз, і Антанта були готові почати війну. Безпосереднім приводом до неї послужило вбивство 28 червня 1914 р. у Сараєво спадкоємця австрійського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда. Негайного початку війни проти Сербії вимагали військові кола Австрії. Їх підтримувало міністерство закордонних справ. Проти виступив прем'єр граф Іштван Тиса, угорець за національністю.

Все залежало від позиції Берліна. Якщо раніше Німеччина не раз стримувала Австро-Угорщину, то цього разу Берлін виявив твердість. Німецьке керівництво вважало, що Росія займе ворожу позицію, але на війну не піде. Вільгельм II, прийнявши австрійського посла графа Сегені, указав на необхідність діяти швидко і енергійно. Така позиція кайзера заохотила прихильників воєнних дій у Відні. Проте пройшло ще чимало днів, перш ніж був підготовлений ультиматум, який вручили австрійському посланнику в Белграді 23 липня. Ультиматум був складений так, щоб жодна держава, яка поважає себе, не могла його прийняти. Сербський уряд, говорилося в ультиматумі, повинен взяти зобов'язання: «не допускати ніяких публікацій, що збуджують ненависть і презирство» до австро-угорської монархії; негайно закрити й конфіскувати всі засоби тих товариств, які займаються пропагандою проти Австро-Угорщини; звільнити з військової і адміністративної служби всіх офіцерів і посадових осіб, винних у пропаганді проти Австро-Угорщини; допустити на територію Сербії представників органів віденського уряду для придушення революційного руху, спрямованого проти територіальної недоторканності Австро-Угорщини. У розслідуванні вбивства ерцгерцога також мали взяти участь представники Австро-Угорщини. Строк ультиматуму минав о 6 годині вечора в суботу 25 липня, тобто Сербії надавалося для відповіді 48 годин. Наступного дня австро-угорський уряд спрямував повідомлення про ультиматум у Лондон, Париж і Петербург.

Росія ні в економічному, ні у військовому відношенні не була готова до війни. Але в уряді розуміли, що війна неминуха, і вважали за необхідне оголосити негайну загальну мобілізацію.

У Парижі, навпаки, чекали війни і здійснювали на Росію великий вплив. Для того, щоб зміцнити союз з Росією, підштовхнути її до більш рішучих дій і продемонструвати перед Європою дружбу двох держав, 20 липня в Петербург прибув президент Франції Р. Пуанкаре. За його візитом уважно стежили в Берліні і Відні. Не випадково австро-угорський ультиматум був пред'явлений Белграду відразу після від'їзду Пуанкаре з Росії. Що стосується Англії, то, незважаючи на наявність значної пацифістської групи, уряд і особливо міністр закордонних справ Едвард Грей робили все для підготовки до війни. У той же час ні Грей, ні інші члени кабінету ні словом, ні якою-небудь дією не розкрили своїх планів. Незважаючи на всі старання і хитрування німецького посла в Лондоні Ліхновського, Грей тримав його в невідомості про справжні наміри Англії до самого останнього дня.

Німецьке командування влітку 1914 р. вважало за необхідне прискорити початок війни через те, що німецька армія була краще підготовлена, ніж армії інших країн. У Берліні думали, що Росія буде боєздатною через кілька років. Тому вважалося, що для Німеччини настав самий підходящий час. Але потрібно було ще знати, як поведеться Англія. Грей же продовжував замовчувати це. Після одержання австрійського ультиматуму Сербією він пропонував Німеччині вплинути на Відень, щоб не доводити справу до війни. Про позицію же Англії знову не було сказано, і це турбувало уряд не тільки в Берліні, але й у Парижі й Петербурзі.

Події розвивалися стрімко. 28 липня Австро-Угорщина оголосила війну Сербії і почала військові дії. 29 липня стало відомо, що британський флот уночі направився на свою військово-морську базу Скапа-Флоу. У цей же день Грей сказав Ліхновському, що британський уряд бажає і далі підтримувати дружбу з Німеччиною. Англія може залишитися осторонь, якщо у військовому конфлікті будуть брати участь тільки Австрія і Росія. Але якщо у війну втягнуться Франція і Німеччина, то Англія має вжити термінових заходів. Ліхновський усе зрозумів і поспішив телеграфувати в Берлін. Повідомлення посла зробило в Берліні приголомшливе враження. Вільгельм II запише: «Англія відкриває свої карти в момент, коли вона вважає, що ми загнані в тупик і перебуваємо в безвихідному положенні!».

До цього варто додати, що 1 серпня, у день оголошення Німеччиною війни Росії, Грей повідомив у Берлін, що нейтралітет Англії можливий за умов, якщо Німеччина не нападе на Францію і не порушить нейтралітету Бельгії. Для Німеччини це було неприйнятним, тому що означало скасування плану Шліффена і позбавлення Німеччини головної мети – розгрому Франції. Чого думав домогтися своєю пропозицією Грей: здійснити підступні задуми відносно своїх союзників, і насамперед Росії, потягнути час або мати зайвий козир у парламенті для участі у війні? Може бути, правий був Вільгельм II, заявивши, що Грей не хотів відкрито виступити проти Німеччини, але хотів, щоб його змусили до цього.

Якби Англія не готувала війну таємно, а прямо заявила про свою позицію, то війна не почалася б у серпні 1914 р. або, у всякому разі, не прийняла б таких великих розмірів.

Берлін чекали й інші розчарування. Про те, що Румунія примкнула до Антанти, було відомо. Але те, що й Італія не збиралася брати участь у війні на стороні Потрійного союзу, у Берліні довідалися в останній момент. Берлін спробував зупинити Відень, але було вже пізно: австрійська армія воювала в Сербії.

Щоб випередити супротивників, у Берліні вирішили діяти дуже швидко. Німецьке командування розраховувало на повільність Росії і сподівалося, що поки там буде проведена мобілізація, на яку піде десь півтора місяці, Німеччина зуміє розгромити французькі війська. Щоб затримати розгортання російських армій, німецький міністр закордонних справ Бетман-Гольвег зажадав від Петербурга призупинити всілякі військові готування, заявляючи, що в противному разі Німеччина оголосить мобілізацію.

Микола II коливався. Начальникові Генерального штабу Янушкевичу нарешті вдалося підписати в нього 29 липня указ про загальну мобілізацію, але цар, одержавши нові послання від Вільгельма II, скасував своє рішення. Тільки наступного дня міністр закордонних справ С. Д. Сазонов зміг переконати Миколу II у необхідності загальної мобілізації, тому що війна однаково неминуча і відстрочка військових готувань Росії була б тільки на руку Німеччині. О 5-й годині вечора 30 липня указ про загальну мобілізацію був переданий по телеграфу в усі райони країни.

Опівночі 31 липня до Сазонова прибув посол Німеччини Пурталес і заявив, що якщо Росія наступного дня не демобілізується, то Німеччина теж оголосить мобілізацію. 1 серпня загальна мобілізація в Німеччині була оголошена, а ввечері того ж дня Пурталес вручив Сазонову ноту про оголошення війни.

Германія прагнула якнайшвидше почати військові дії проти Франції і будь-яким засобом затримати розгортання російських армій. З метою попередження прикордонних інцидентів Франція 30 липня відвела свої війська на 10 кілометрів від кордону. Наступного дня німецький посол у Парижі Вільгельм фон Шен вручив французькому міністру закордонних справ пошту, у якій повідомлялося про пред'явлені Росії вимоги зупинити мобілізацію і ставилося питання про дотримання Францією нейтралітету. Французи, відмовившись дати відповідь, заявили про збереження за собою свободи дій, і 1 серпня Франція почала мобілізацію. Увечері 3 серпня Німеччина оголосила війну Франції.

В Англії Е. Грею протягом декількох днів довелося вести боротьбу з пацифістами. Заперечуючи проти участі Англії у війні, поважні члени уряду, такі, як лорд Марль і Джон Бернс, разом із деякими іншими колегами пішли у відставку. Е. Грею допомогли самі німці, війська яких вторглися у Бельгію. У відповідь 4 серпня Лондон пред'явив Німеччині ультиматум про беззастережне дотримання бельгійського нейтралітету. З 24 годин 4 серпня Англія і Німеччина стали перебувати в стані війни. Вступ Англії у війну означав вступ у війну всієї Британської імперії. Війна, що почалася в серпні 1914 р. у Європі, швидко набула характер світової. Одні країни ставали на сторону Німеччини і її союзників, інші – на сторону Антанти. Війна не тільки не послабила дипломатичну діяльність, а, навпаки, підсилила її. Переговори протягом всієї війни велися між учасниками як Потрійного союзу, так і Антанти, причому, і на Балканах, і на Близькому і Далекому Сході.

Воюючі країни прагнули домовитися між собою про майбутній мир, про те, хто що одержить. Завзята боротьба розгорнулася навколо балканських країн, у якій кожна із двох угруповань прагнула залучити на свою сторону нових союзників. Германія ще напередодні війни підсилила свій вплив у Туреччині, і вже 2 серпня 1914 р. між двома країнами був підписаний союзний договір, відповідно до якого турецька армія потрапила в повне підпорядкування Німеччині, а німецька військова місія стала постійно перебувати в Туреччині. Оттоманський уряд зобов'язався забезпечити «здійснення дійсного впливу і дійсної влади цієї місії в загальних операціях турецької армії». У договорі вказувалося, що якщо Росія втрутиться в конфлікт Австро-Угорщини і Сербії, то Німеччина виконає свій борг відносно спільниці. Туреччина в цьому випадку

теж мала оголосити війну Росії. Після підписання цього договору, що залишався секретним, Туреччина оголосила мобілізацію.

З метою захисту турецького узбережжя і постійної погрози чорноморському узбережжю Росії через Дарданелли пройшли два німецьких військових кораблі – «Гебен» і «Бреслау». Поступово турецька армія і військово-морський флот опинилися під командуванням німецьких офіцерів.

Після обстрілу турецьким флотом Севастополя, Одеси, Новоросійська і Феодосії Росія розірвала відносини з Туреччиною і 2 листопада оголосила їй війну. Англія і Франція зробили це трьома днями пізніше.

У цей же час відбувалася дипломатична боротьба за Італію. Справа в тому, що активні дії німців у Бельгії, їхні успіхи на початку війни у Франції вплинули на італійський уряд. Щоб схилити Італію на свою сторону, Антанта пропонувала їй Трієст, Трентіно та Варону, а Німеччина – землі за рахунок Франції, у Північній Африці і на Середземноморському узбережжі. Після довгих торгів, що тривали до весни 1915 р., Італія все-таки примкнула до Антанти, підписавши 26 квітня в Лондоні секретну угоду з Росією, Великобританією і Францією.

Італія зобов'язалася використовувати всі засоби для ведення війни разом із союзниками проти всіх їхніх ворогів (ст. 2). Французький і англійський флоти мали робити активну і постійну допомогу Італії аж до знищення австрійського флоту або до укладання миру (ст. 3).

Союзні держави обіцяли передати Італії за мирним договором Трентіно, Цізальпінський Тіроль з його географічною і природною границею Бреннером, а також Трієст, графство Горіцу і Градіску, всю Істрію з Кварієро, включаючи Волоску й Істрійські острови, а також ряд дрібних островів (ст. 4). Відповідно до ст. 5 до неї мала бути приєднана провінція Далмація. Італії також був обіцяний ряд прав і пільг на Середземному морі. І 23 травня 1915 р. Італія оголосила війну Австрії, а війна Німеччині була оголошена лише в серпні 1916 р.

З перших днів війни Росія і Франція турбувалися про те, щоб члени Антанти залишалися вірними один одному до кінця. Як наслідок 5 вересня Росією, Англією і Францією була підписана угода про неукладання сепаратного миру протягом поточної війни. Три країни зобов'язалися, коли прийде час, не ставити мирних умов без попередньої згоди одна з одною.

З перших днів війни держави формулювали ті цілі, які вони ставлять у ній. 1 вересня 1914 р. під час зустрічі з англійським і французьким послами російський міністр закордонних справ С. Д. Сазонов виклав бачення основ майбутнього миру. Його проект передбачав включення до складу Росії нижньої течії ріки Неман і Східної Галичини, відновлення як залежної від царського уряду автономної держави Польщі, до складу якої мали бути включені Познань, Сілезія і Західна Галичина. Франції, заявив Сазонов, мали бути повернуті Ельзас і Лотарингія і за рішенням самої Франції приєднана частина Рейнської провінції. Бельгія мала бути збільшена за рахунок Німеччини. Данії мають бути повернуті Шлезвіг і Гольштейн. Ганноверське королівство має бути відновленим, а також має бути створена триєдина монархія, в яку ввійдуть

Австрія і два королівства – Угорщина і Чехія. До Сербії слід приєднати Боснію, Герцеговину, Далмацію і північну частину Албанії. Болгарія має одержати компенсацію в Македонії. Греція ж мала одержати південну частину Албанії.

Для Росії завжди велике значення мала проблема чорноморських проток.

У лютому 1915 р. англо-французька ескадра підійшла до Дарданелл і вогнем своїх гармат подавила всі укріплення, розташовані в гирлі проток. А 12 березня того ж року Англія офіційно зобов'язалася віддати Росії місто Константинополь із невеликою частиною території на західному узбережжі Босфору, Галліполійський півострів і південну Фракію. У квітні до англо-російської домовленості приєдналася і Франція.

Коли Італія вийшла з Потрійного союзу і вступила в Антанту, учасники обох блоків продовжували боротьбу за Болгарію. Після Сербії, що воювала з Австро-Угорщиною, Болгарія мала на Балканах найбільш важливе значення як з військової, так і з географічної точки зору. Серед балканських країн самою зацікавленою в позиції Болгарії була Сербія. Ключове значення Болгарії полягало в тому, що вона межувала з Туреччиною і Сербією. Ці дві країни перебували по різні сторони боротьби. Переговори країн Антанти з Болгарією йшли довго і безрезультатно. Болгарія приєдналася до Потрійного блоку. У жовтні 1915 р. вона підписала з Туреччиною угоду, у тому ж місяці був укладений союзний договір між Німеччиною, Болгарією і Австрією. Таким чином, Німеччина одержала через болгарську територію прямий зв'язок з Туреччиною. 14 жовтня Болгарія напала на Сербію.

Якщо з Болгарією Антанта програла, то з Румунією справа була інакшою. 17 серпня 1916 р. між Румунією, з одного боку, і Росією, Англією, Францією й Італією – з іншого, був підписаний договір, згідно з яким Румунія була зобов'язана почати війну з Австро-Угорщиною, що і відбулося 28 серпня. Румунам були обіцяні Трансільванія, частина Буковини і Банат; за ними визнавалося право анексувати території австро-угорської монархії відповідно до опису кордонів.

Поки йшли бої на полях Європи, дипломати посилено займалися підготовкою до майбутнього миру. Після довгих дебатів і бесід країнами Антанти було ухвалено рішення про розділення азіатської Туреччини. Був підписаний ряд угод між англійцями і французами. Англія мала одержати Месопотамію, Франція – Сирію, малу Вірменію, значну частину Курдистану, Росія – області Трапезунда, Ерзерума, Баязета, частину Курдистану і смугу уздовж Чорноморського узбережжя. Італії після вступу у війну на стороні Антанти виділялася значна частина Анатолії. Над Палестиною планувалося встановити міжнародний контроль, а порти Хайфа і Акраже – передати Англії. Самій же Туреччині залишалися лише центральна і північно-східна частини Анатолії.

Німецький блок теж мав свої великі плани. Берлін мав намір створити в центрі Європи великий економічний союз, підлеглий Німеччині, у який крім неї самої входили б Австро-Угорщина, Бельгія, Голландія, Данія, Польща і частина Франції. Надалі передбачалося включити в нього Італію, Швецію і Норвегію. Таким чином, у випадку перемоги у війні німецького блоку в Європі

створювалося б нове політичне об'єднання, по суті – мілітаристська імперія. Більше того, у міру військових успіхів Німеччини в перші роки війни апетити її розпалювалися. У Берліні стали мріяти про приєднання Фінляндії, прибалтійських областей і навіть України, Білорусії, Криму і Кавказу.

Про плани Німеччини у війні можна судити з меморандуму прусського міністра закордонних справ Ф. В. фон Лебеля від 29 жовтня 1914 р., що так і називався – «Про цілі війни». Германія, говорилося в ньому, має відмовитися від того, що хоча б їй і знадобилося, але чого вона «не змогла б перетравити». У той же час вона мала взяти все, що навіть їй безпосередньо не потрібно, для того, щоб супротивник у майбутньому був слабкіше порівняно з Німеччиною.

Германії, вважав фон Лебель, у майбутньому «можуть знадобитися кращі порти і більш широке узбережжя з більш вільним виходом у Світовий океан, більш сильна континентальна позиція стосовно англійського суперника»; вона «має потребу в безумовній свободі морів, у колоніях зі зручними гаванями, які можна захистити, а також у колоніях, що забезпечують нас сировиною і здатні стати ринком для збуту».

«Франція, – говорилося далі в меморандумі, – є історичним ворогом Німеччини», і необхідно приєднати французькі території, багаті вугіллям і рудою. Що стосується Англії, яка «не хоче терпіти поруч із собою сильною, дієздатною Німеччиною, що відіграє роль у світовій політиці», то її ворожість є картою в майбутній світовій історичній грі Німеччини.

Від Росії, висловлювався фон Лебель, «Німеччина мала вимагати набагато більше, щоб одержати те, чого бажають німці, і щоб Росія могла з більшою легкістю примиритися перед лицем всього світу з територіальною жертвою на кордоні». Сказано було більш ніж відверто.

Ці плани виходили з того, що Німеччина досягне швидкої перемоги, зможе диктувати свої умови і по-своєму перекроювати карту Європи. Але їм не судилося збутися. Війна затягувалася, а з нею руйнувалися мрії не тільки про швидку перемогу, але й про перемогу взагалі. Людських, військових і економічних резервів у країн Антанти було набагато більше, ніж у Німеччини з її союзниками. До того ж за країнами Антанти стояли Сполучені Штати. Хоча США і не квапилися вступати у війну, вони все-таки надавали значну допомогу Англії і Франції. Резерви Антанти постійно нарощувалися, у той час як резерви Німеччини виснажувалися.

Війною в Європі скористалася на Далекому Сході Японія, яка вже 23 серпня 1914 р. оголосила війну Німеччині. У Токіо були великі загарбницькі плани. Японські війська окупували на Тихому океані острови, що належали Німеччині, і просунулися на китайську територію. Захопивши Кіао-Чао, Японія пояснювала цей крок необхідністю повернення китайських територій самому Китаю. Цинічність такої заяви повністю виявилася у відомих 21 вимогах, що містилися в ноті, яка була вручена китайському уряду 18 січня 1915 р. Японією нав'язувалися тяжкі умови Китаю.

Китайському уряду довелося погодитися з тим, що Японія привласнила собі права Німеччини в провінції Шандунь. Східна і Внутрішня Монголія,

Південна Маньчжурія попадали в повну залежність від Японії. Але прийнявши ці 21 вимоги, Китай фактично опинився під японським протекторатом.

Дії японців у Китаї викликали певну тривогу в країнах Антанти. І у Вашингтоні, і в Лондоні, і в Петрограді були незадоволені тим, що Японія безконтрольно зміцнює свої позиції на Далекому Сході. Але оскільки вона наносила удари по Німеччині, то держави Антанти, особливо Росія, не реагували на її дії в Китаї.

Через два роки з початку війни в Німеччині стало посилюватися бажання укласти сепаратний мир. Дипломатичний зондаж з цього питання ішов у різних напрямках.

Після узяття Бухареста в грудні 1916 р. Берлін спеціальною нотою звернувся до нейтральних країн з пропозицією негайно організувати мирні переговори. На що ж розраховував німецький уряд? У Берліні думали, що у випадку згоди країн Антанти на переговори Німеччина зможе внести розкол у їхні ряди і провести якщо не всі, то хоча б частину задуманих Німеччиною змін на карті світу; у випадку ж відмови Антанти німецька пропаганда зуміє показати німецькому народу, хто не хоче припинити кровопролиття і укласти мир. Однак ця витівка провалилася. Через кілька днів Антанта відповіла, що про мир можна говорити тільки після того, як будуть відновлені порушені права і свободи народів, а малі держави зможуть існувати, не побоюючись насильства.

Найбільше в Берліні розраховували, що вдасться укласти сепаратний мир з Росією. Після успіхів у Карпатах і на Кавказькому фронті до квітня 1915 р. російські армії перейшли до оборони, а потім змушені були відступати. На російський фронт були підтягнуті резерви з тилу і частини з Франції. В 1916 р. внутрішнє економічне і політичне положення в Росії погіршилося. У військовому виробництві наступила криза, поширився революційний рух. У правлячій верхівці не було єдності. Підсилювався вплив тих, хто виступав за сепаратний мир з Німеччиною. Серед них був і призначений нещодавно голова уряду Б. В. Штюрмер, якого підтримував Григорій Распутін. Ця група домоглася влітку 1916 р. відставки міністра закордонних справ С. Д. Сазонова, місце якого зайняв Штюрмер.

Для зондажу і тиску на царський уряд Берлін діяв через родичів російської цариці. Переправлялися листи Миколі II про бажання укласти мир тією групою при дворі, що вважала сепаратну угоду можливою.

Тим часом в Англії також відбулися зміни в уряді. У грудні 1916 р. прем'єр-міністром став Ллойд Джордж. З його приходом Англія значно підсилила свою участь у війні.

У США теж зростав рух за активну участь країни у війні. На цьому наполягали впливові промислові і банківські кола. В 1916 р. 28-й президент США Томас Вудро Вільсон був переобраний на новий 4-річний строк. На заклик Вільсона сформулювати конкретні мирні пропозиції Німеччина заявила, що мирні переговори можуть вести тільки воюючі країни, і відновила необмежену підводну війну. 3 лютого 1917 р. США розірвали дипломатичні відносини з Німеччиною, а 6 квітня того ж року оголосили їй війну. До кінця

1916 р. на фронтах вже намітився поворот на користь країн Антанти. Коли ж у війну вступили США, то кінцевий результат не викликав сумнівів.

## **8.6 Закінчення Першої світової війни і положення в Росії**

В 1916 – 1917 рр. у Росії відбувалися важливі події. Вона була найбільш слабкою ланкою Антанти в економічному, військовому і політичному відношенні. В країні назривала криза. Поразки на фронті, різке погіршення економічного становища призвели до наростання антивоєнного і антиурядового руху. Невдоволення внутрішньою і зовнішньою політикою країни зростало не тільки серед простого народу та інтелігенції, але і у правлячій верхівці. З метою порятунку Росії від революційних потрясінь у впливовій частині буржуазії зріла думка про заміну на царському троні Миколи II, популярність якого була дуже низкою, його братом Михайлом. Але було вже пізно. Ні зречення Миколи II у березні 1917 р., ні відмова Михайла зайняти престол не привели до порятунку монархії. Лютнева революція поклала кінець царизму і привела до створення Тимчасового уряду. Спочатку його очолив князь Г. С. Львов, а потім есер О. Ф. Керенський. Міністром закордонних справ Тимчасового уряду був Павло Миколайович Мілюков, а пізніше його змінив Михайло Іванович Терещенко.

На черговій конференції представників Антанти, яка закінчилася в лютому 1917 р., підтверджено було прийняте раніше рішення про доведення війни до переможного кінця. На цій конференції Франція і Росія потай домовилися визначати свої кордони з Німеччиною самостійно. Міністр закордонних справ Тимчасового уряду заявив про те, що мир без перемоги над Німеччиною неможливий і таїв важкі наслідки. У цілому Росія залишилася вірною тій політиці, яку проводив при царі С. Д. Сазонов, хоча і були привнесені деякі зміни в ряді напрямків. Підтвердивши зобов'язання царського уряду, нова російська влада одержала підтримку інших країн. У березні – квітні 1917 р. про юридичне визнання Тимчасового уряду заявили майже всі держави. Важливу роль у цьому відіграли Сполучені Штати.

У зв'язку з економічними й, головним чином, політичними подіями, що відбувалися в Росії, Тимчасовий уряд звернувся до союзників із пропозицією перенести початок загального настання проти Німеччини з весни на літо. Але Англія й Франція наполягли на найшвидшому початку операції на східному фронті. Це призвело до прориву німецькими військами лінії фронту під Тернополем і відступу російських армій на південно-західній ділянці. Внутрішнє становище в країні ще більше погіршилося. Почалася гостра політична криза.

Серйозні події відбувалися і у супротивників Антанти. Особливо складне становище виникло в Австро-Угорщині. Давали про себе знати викликані війною економічні труднощі. Підсилювалося протистояння пригноблених режимом націй. Карл I, що прийшов на зміну померлому імператору Францу-Йосіфу, боявся подальшого негативного розвитку політичних подій і шукав

шляхів до укладання сепаратного миру. Підлещуючись до Франції, він висловився за повернення їй Ельзасу і Лотарингії. Для Австро-Угорщини він вважав достатнім відновлення її довоєнних кордонів. Важко сказати, чи вдалося б йому домовитися із Францією, якби не різкий виступ Італії, що наполягала на приєднанні до неї Трієста, Далмації і Трентіно.

Дещо кращим було внутрішнє становище Німеччини. Але на нього дуже вплинула лютнева революція в Росії. У Німеччині стали спалахувати страйки, з'явилися заворушення на військовому флоті.

Падіння престижу і ваги Росії в очах і справах союзників, яке почалося ще при царі, після лютневої революції тільки посилювалося. Англія і Франція прагнули поставити під свій контроль ситуацію усередині Росії і не допустити її виходу з війни. Прийнята рейхстагом Німеччини резолюція, що закликала до миру, була зустрінута зі спротивом німецьким командуванням. Війна тривала. Англія і Франція разом із США домовилися про економічне і військове втручання у внутрішні справи Росії, розділивши сфери впливу на реорганізацію залізниць, морського флоту і економіки. Однак історія пішла по-іншому. 7 листопада (за новим стилем) 1917 р. у Росії відбулася революція. Ні Тимчасовий уряд, ні уряди країн Антанти не розібралися в процесах, що відбувалися в Росії. Головну ставку у своїй політичній стратегії вони робили на продовження війни до повної перемоги над Німеччиною.

Цій політиці більшовики протиставили курс на негайне припинення війни і укладання миру. Наступного дня після перемоги революції Всеросійський з'їзд Рад прийняв Декрет про мир. Тепер, коли з того буремного часу пройшло не одне десятиліття, ті події оцінюються по-різному: з більшою або меншою значущістю. Але, незважаючи на різні підходи до їхнього висвітлення, дослідники єдині в тому, що той Декрет про мир відіграв велику роль в історичному розвитку і Росії, і у міжнародному житті. Він не був чисто пропагандистським, розрахованим на тимчасовий успіх швидкоплинним актом, а відбивав погляди нового уряду на проблеми війни і миру у міжнародних відносинах. У ньому не висувалися ідеї світової революції, що в той час були модними серед певної частини соціалістів. Декрет про мир з'явився як би теоретичною основою курсу на мирне співіснування двох систем. Не випадково деякі його положення знайшли відображення в ряді міжнародних документів.

Революційний уряд Росії 8 листопада дав вказівку головнокомандуючому генералу Духоніну негайно звернутися до всіх воюючих країн з пропозицією про перемир'я. У цей день передано було всім послам, акредитованим у Росії, пропозицію оголосити перемир'я і почати мирні переговори. Однак пропозиції залишилися без уваги, а генерал Духонін саботував вказівку уряду і за це був зміщений зі свого поста. Представники Англії і Франції, прибувши в ставку головнокомандуючого у місто Могильов, запропонували Духоніну не підкорятися і продовжувати воєнні дії. Але Росія була економічно виснажена, а її армія втомилася і переживала кризу.

У зв'язку з відмовою чиновників російського МЗС Росії співробітничати з радянським урядом вони були звільнені, і народний комісаріат з іноземних справ (НКІС) був створений практично заново. Він відразу ж розпочав

публікації таємних договорів, укладених урядами європейських держав. Протягом декількох подальших місяців був опублікований ряд збірників, у які ввійшли підписані в останні роки війни угоди між Росією, Англією і Францією про розділ Туреччини, про плату, яку мала одержати Румунія за участь у війні на стороні Антанти, та інші документи.

У важкому економічному і політичному положенні перебувала і Німеччина. У її політичних колах зміцнилася думка про необхідність укладання миру з Росією, хоча німецька воячина запевняла, що їй вдасться швидко розгромити змучені і морально підірвані російські війська й змусити радянський уряд підписати мир на продиктованих Німеччиною умовах. У рейхстазі ще влітку 1917 р. була прийнята резолюція про мир.

Радянська пропозиція про мир викликала в Німеччині гостру боротьбу думок. Проте вона вважала можливим погодитися на мирні переговори. Спроба радянського уряду підключити до них інші воюючі країни не увінчалася успіхом.

Між тим 3 грудня 1917 р. у Брест-Литовську почалися переговори між представниками Радянської Росії, з одного боку, і представниками Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини і Болгарії – з іншого.

Радянська делегація запропонувала виходити з положень, висунутих у Декреті про мир, але делегація Німеччини заявила, що вона прибула вести конкретні переговори про перемир'я, і відмовилася обговорювати ті пропозиції, які вона вважала політичними. Вона також відмовилася обговорювати і ряд конкретних пропозицій, зокрема пункти про заборону перекидання німецьких військ зі східного фронту на західний, а також звільнення російських територій, зайнятих у ході війни.

Надалі сторонами була досягнута домовленість про підписання перемир'я між німецьким блоком і Росією з 15 грудня 1917 р. строком на 28 днів. Радянський уряд звернувся до послів США, Франції, Італії, Китаю, Японії, Румунії, Бельгії і Сербії з повідомленням про хід переговорів у Брест-Литовську з пропозицією взяти участь у мирних переговорах. Але це звернення, як і інші, залишилося без відповіді.

22 грудня 1917 р. у Брест-Літовську почалися переговори про укладення миру між Росією, Німеччиною та іншими країнами, які воювали з нею. Переговори можна розділити на три етапи. Перший – з 22 грудня 1917 р. по 8 січня 1918 р., другий – з 9 січня по 10 лютого 1918 р. і третій – з 11 лютого по 2 березня 1918 р.

Німецька делегація робила сильний тиск і диктувала свої умови. Але мирний договір, незважаючи на всі труднощі, міг бути підписаний уже на другому етапі. Відмова Л.Д. Троцького, який очолював радянську делегацію, не дозволила цього зробити. У результаті німецькі війська почали наступ по всьому фронту: від Балтійського моря до Чорного. У ці критичні години за закликком радянського уряду терміново створювалися загоны опору. І в ряді місць німецькі війська були зупинені, а під Псковом і під Нарвою відкинуті. Уряд Росії заявив, що він готовий негайно обговорити німецькі умови й підписати мир.

3 березня 1918 р. у Брест-Литовську був укладений мирний договір між Росією і країнами Четверного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною). Умови його для Росії були дуже важкими. Від її території відходили Польща, Литва, Курляндія, Лівонія, Естляндія і величезні області, зайняті німецькими військами. На Кавказі до Туреччини перейшли Карс, Ардаган і Батумі. Україна і Фінляндія ставали самостійними державами. Передбачався обмін військовополоненими. У Брест-Літовську були також підписані: заключний протокол про мита і тарифи, російсько-німецький додатковий договір, російсько-австрійський додатковий договір, російсько-болгарський додатковий договір і російсько-турецький додатковий договір.

Ратифікація договору мала відбутися протягом двох тижнів. Як під час переговорів, так і після підписання мирного договору в уряді і партії не було однастайності. В. І. Ленін не раз залишався в меншості, і все-таки, зрештою, йому вдалося дістати згоду на підписання договору і його ратифікацію.

12 березня був скликаний Всеросійський з'їзд Рад з порядком денним про ратифікацію Брестського договору. Перед цим VII з'їзд партії більшістю голосів висловився за затвердження договору, уповноваживши Центральний Комітет надалі, коли зміниться обстановка, розірвати його як насильницький. Після запальних дебатів Всеросійський з'їзд Рад 15 березня 1918 р. ратифікував Брестський договір.

Першим народним комісаром з іноземних справ став Л. Д. Троцький. Але він був знятий з цього поста 8 квітня 1918 р. за рішенням VII з'їзду РКП (б) за зрив переговорів про мир з Німеччиною, які відбувалися в Брест-Літовську, і його змінив Г. В. Чичерін.

Користуючись важким положенням Росії, Німеччина й після цього продовжувала робити на неї тиск. Радянський уряд змушений був підписати в серпні 1918 р. так званий додатковий договір до Брестського мирного договору, що встановлював демаркаційну лінію на користь Німеччини.

Незабаром після російської революції Фінляндією був утворений свій уряд, що дало початок переговорам з Раднаркомом. У результаті 31 грудня 1917 р. Радянська Росія визнала незалежність Фінляндської Республіки.

Важким положенням молодого радянського республіки намагалися скористатися багато країн. У грудні 1917 р. румунські війська вторглися на територію Бессарабії і окупували її, а у квітні 1918 р. вона була приєднана до Румунії.

Поки Німеччина вивозила з України, Білорусії й інших областей Росії все, що можна було вивезти, і намагалася насаджувати свої порядки, її положення на Заході помітно погіршувалося. Після ряду успішних операцій німецькі війська змушені були відступити, отримуючи значні втрати. Вступ у війну Сполучених Штатів Америки істотно змінив співвідношення сил воюючих сторін.

8 січня 1918 р. президент США Вільсон виклав 14 пунктів, у яких були визначені принципи й практичні завдання, виходячи з яких пропонувалося укласти мир з Німеччиною і врегулювати післявоєнні міжнародні відносини. З одного боку, вони адресувалися Німеччині та її союзникам, а з іншого боку –

були звернені до всіх країн і були як би відповіддю на ленінський Декрет про мир, у чому зізнавався сам Вільсон. Дійсно, слідом за Декретом про мир він говорив про відкриті мирні переговори і обговорення, про відмову від таємних міжнародних угод, про вільне, щиросердне і абсолютно безперешкодне вирішення всіх колоніальних суперечок.

Влітку 1918 р. Німеччина почала новий великий і цього разу останній наступ. Перейшовши Марну, німецькі війська націлилися на Париж. Але французи за підтримкою танків і артилерії нанесли контрудар і захопили ініціативу. 8 серпня англійські й французькі війська прорвали фронт у районі Амьєна і нанесли німцям нищівну поразку, від якої вони вже не могли оговтатися. Після цього Четверний союз впав, як картковий будиночок. Восени 1918 р. стали благодати миру одна країна за іншою. Першою капітулювала Болгарія, і 3 жовтня 1918 р. болгарський цар Фердинанд відрікся від престолу. За нею капітулювала Туреччина, порвавши союз з Німеччиною, потім прийшла черга Австро-Угорщини. У жовтні 1918 р. впала монархія Габсбургів. А 3 листопада 1918 р. командування австро-угорських військ підписало перемир'я.

У самій Німеччині відбулися великі революційні події. У жовтні 1918 р. німецькі матроси повстали, відмовившись виконувати наказ про вступ у бій з англійськими військово-морськими силами, і захопили Кіль. Повстання перекинулося на Гамбург і незабаром охопило всю Німеччину.

Війська Антанти перейшли в наступ, прорвали німецький фронт і швидко почали просуватися в центр Німеччини. У країні був створений новий уряд, очолений принцом Максом Баденським, котрий у ніч з 4 на 5 жовтня звернувся до американського президента В. Вільсона через швейцарський уряд з проханням про укладання перемир'я. У відповідь Сполучені Штати зажадали, щоб Німеччина підтвердила згоду з усіма умовами, висловленими в 14 пунктах Вільсона, і ще до переговорів припинила підводну війну і руйнування на територіях, що залишаються її військами.

Союзники наполягали на тому, що, поки не будуть вилучені від влади всі винні в порушенні миру, переговори про перемир'я початися не можуть. Мова йшла про усунення Вільгельма II. Всі спроби німців урятувати кайзера скінчилися попередженням Вільсона про те, що якщо Вільгельм не буде усунутий, то буде поставлено питання про повну капітуляцію Німеччини.

25 жовтня 1918 р. союзники зібралися, щоб обговорити умови перемир'я. Виявилися розбіжності між Англією і Францією. Англія виступала за помірні вимоги: звільнення територій Франції, Бельгії і повернення Ельзасу і Лотарингії. Французи ж пропонували, крім того, позбавити німецьку армію важкого озброєння, зайняти лівий берег Рейну на 50-кілометрову глибину, пред'явити і ряд інших вимог. Зрештою вдалося погодити вимоги, які зводилися до такого: звільнення зайнятих територій Бельгії, Франції і Люксембургу, виведення військ з Ельзасу-Лотарингії і Румунії, а також звільнення лівого берега Рейну. У порядку контрибуції союзники мали одержати 5000 паровозів, 5000 важких і польових гармат, 150 тис. вагонів, 1700 літаків та ін. Перемир'я встановлювалося на 36 днів із можливим продовженням. 7 листопада 1918 р. німецьку делегацію доставили в штабний вагон верховного

головнокомандуючого союзними військами маршала Ф. Фоша, який перебував у Ком'єнському лісі, у станції Ретонт, і передали їй умови Антанти. Для відповіді було надано 72 години, і в 5 годині ранку 11 листопада 1918 р. перемир'я було підписано.

Через два дні радянський уряд оголосив про анулювання Брестського мирного договору від 3 березня 1918 р. і додаткового договору, підписаного Радянською Росією і Німеччиною 27 серпня 1918 р.

Після перемоги революції в Росії Англія і Франція таємно домовилися про операції своїх військ на її території і виділили величезні суми царським генералам для боротьби проти радянської влади. Перший англійський загін чисельністю 200 чоловік висадився 9 березня 1918 р. у Мурманську. Через кілька днів туди ж стали прибувати французькі частини. До літа 1918 р. англійські й французькі війська захопили Архангельськ і Соловецькі острови.

На Далекому Сході на територію Росії стали вторгтися японці. Уже в січні 1918 р. у Владивостоцький порт увійшли три крейсери – два японських і один англійський. До цього там уже перебував американський крейсер. На офіційний протест радянського уряду представник Великобританії в Москві повідомив, що висадження японських солдатів у Владивостоці має єдиною метою охорону життя й власності японських громадян.

Інтервенція розширювалася і на Півночі, і на Далекому Сході, охопила Сибір. Для цього, зокрема, був використаний чехословацький корпус, що, відступаючи під напором німецьких військ, опинився в Росії. За домовленістю з радянським урядом він мав через Владивостоцький порт відбути у Францію. Але після висадження японців у Владивостоці чехи порушили цю домовленість і підняли заколот, відрізавши центральні райони Росії від Уралу й Сибіру. Західні дипломатичні місії взяли безпосередню участь у підготовці повстання в ряді міст по Волзі і в інших місцях. Однак усі повстання, організовані за допомогою і за підтримкою іноземних дипломатів, зазнали поразки.

## **8.7 Проблеми післявоєнного мирного врегулювання. Версальська і Вашингтонська конференції**

Питання мирного врегулювання з Німеччиною та її союзниками вирішувалися на Паризькій мирній конференції, що проходила з 18 січня по 28 червня 1919 р. У ній взяли участь представники 27 країн. Крім офіційних учасників конференції в Париж з'їхалися представники деяких колоніальних країн, малих держав і ряду громадських організацій. Тільки офіційних делегатів було більше тисячі осіб. Крім того, у кожній делегації була велика кількість різних експертів і обслуговуючого персоналу. Напередодні офіційного відкриття конференції проходили наради і зустрічі глав держав і урядів, міністрів закордонних справ та інших високопоставлених членів делегацій.

Порядок роботи конференції обговорювався 12 січня на Ке д'Орсе<sup>1</sup>. Ряд питань викликав тривалі дебати: про мову конференції, про її регламент, про

---

<sup>1</sup> Ке д'Орсе – набережна у Парижі, де розміщується французьке міністерство іноземних справ.

роль і участь країн у її роботі. Основними мовами конференції були визнані англійська і французька. Всі 27 країн були розподілені по чотирьох групах.

Перша група: США, Великобританія, Франція, Італія і Японія. Ці країни мали по п'ять повноважних делегатів і брали участь як у всіх загальних засіданнях, так і в засіданнях різних комітетів і комісій.

Друга група: Британські домініони і 19 інших країн. Вони мали від одного до трьох повноважних делегатів і могли брати участь тільки в тих засіданнях, на яких обговорювалися питання, що безпосередньо стосуються цих країн.

Третя група: чотири латиноамериканські країни, які розірвали дипломатичні відносини із союзниками Німеччини. Їхні представники запрошувалися на засідання тільки в тому випадку, якщо обговорювалися питання, що зачіпають інтереси цих країн.

Четверта група містила в собі делегатів нейтральних країн і тих країн, які передбачалося утворити знову. Вони могли брати участь в обговоренні тільки спеціальних питань.

Конференцію відкрив президент Французької Республіки Р. Пуанкаре, який обрушив гнівні слова на адресу Німеччини й призвав до застосування суворих санкцій проти винуватців війни. Він зажадав вжити рішучих заходів, щоб не допустити нової агресії.

Робота конференції була організована погано. На деяких засіданнях протоколи взагалі не велися. Всі найважливіші питання вирішувалися трьома Радами: Радою десяти, Радою чотирьох і Радою п'яти.

У Раду десяти входили по два делегати: від США – Вільсон і Лансін, від Англії – Ллойд-Джордж і Бальфур, від Франції – Клемансо і Пішон, від Італії – Орландо і Сонніно, від Японії – два спеціальних представники Макіно і Шинда. Рада чотирьох працювала у складі тільки глав урядів США, Англії, Франції й Італії. Рада п'яти складалася з міністрів іноземних справ США, Англії, Франції, Італії й спеціального представника Японії.

У період підготовки і на початку роботи конференції багато говорилося про 14 пунктів американського президента, і особливо про те, що всі переговори мають вестися відкрито й не може бути ніяких таємних міжнародних угод, що дипломатія завжди має діяти відверто й гласно. Фактично ж всі головні рішення приймалися трьома країнами – США, Англією і Францією. Більшість країн – учасників конференції ніякої ролі в цьому не відігравали.

Хоча представники Радянської Росії не були запрошені на конференцію, «російське питання» незримо було присутнім постійно під час обговорення майже всіх проблем. У лідерів трьох країн була повна згода в тому, що вони продовжать боротьбу проти Радянської Росії. Розбіжності стосувалися тільки методів цієї боротьби. Одні вважали за необхідне направити в Росію армії союзників, інші виступали за те, щоб головні зусилля направити на підтримку Колчака, Денікіна й інших білих генералів.

Одним із перших на конференції розглянули питання про міжнародну організацію і 25 січня була прийнята резолюція про створення Ліги Націй.

Питання про необхідність такої організації ставилося ще напередодні

Першої світової війни. У воєнний період розроблення її проектів вели різні пацифістські групи в Англії й Франції. До кінця війни цією розробкою стали займатися вже на урядових рівнях. Виробленням уставів і структур майбутньої організації займалися комісії в Англії, США й у Франції. Проект створення Ліги Націй привіз із собою в Париж американський президент В. Вільсон.

Для підготовки Уставу Ліги Націй Паризька конференція створила спеціальну комісію, що очолив Вільсон. В основу цього документа був покладений спільний англо-американський проект. Інші проекти, у тому числі французький та італійський, навіть не розглядалися.

Обговорення статей Уставу Ліги Націй, як і ряду інших питань, проходило дуже гостро. На засіданнях Ради десяти між Вільсоном, з одного боку, і Ллойд-Джорджем та Клемансо – з іншого, дуже часто спалахували різкі дискусії. Наприклад, Франція наполягала на створенні міжнародної армії, що діятиме під контролем Ліги. Проти цього заперечував американський президент. Щоб остаточно погодити всі статті, потрібна була кропітка багатоденна робота і 10 засідань Комісії.

До 13 лютого 1919 р. проект Уставу Ліги був готовий і наступного дня поданий конференцію Вільсоном. Він складався з 26 статей, що визначала принципи роботи, структуру, функції і обов'язки членів організації. Головними органами Ліги, відповідно до Уставу, були загальні збори – Асамблея і Рада. Остання складалася з представників головних союзних і держав, що об'єдналися, які були постійними членами, а також із представників інших чотирьох держав, які призначалися Асамблеєю на певний строк. Всі рішення головними органами Ліги приймалися тільки одногосно.

Статут Ліги починався словами про те, що «для розвитку співробітництва між народами і для гарантій їхнього миру і безпеки важливо прийняти деякі зобов'язання не прибігати до війни, підтримувати в повній гласності міжнародні відносини, основані на справедливості і честі, строго дотримуватися положень міжнародного права».

Члени Ліги зобов'язувалися поважати й зберігати територіальну цілісність та існуючу політичну незалежність всіх членів організації. Той, хто вдасться до війни, має розглядатися як той, що «здійснив акт війни», проти якого мають застосовуватися санкції.

Передбачалося збереження колоніалізму, для прикриття якого була створено так звану мандатну систему, одним з авторів якої був колишній прем'єр Південно-Африканського Союзу Сметс. Пропозиція про мандатну систему містилася і у проекті Вільсона. Ліга Націй видавала країнам-мандатаріям, тобто колоніальним державам, мандати на управління колоніями, які іменувалися тепер підмандатними територіями. Останні були розбиті на три групи. У першу групу ввійшли території, що належали раніше Османській імперії; у другу – колишні німецькі колонії в Центральній Африці; у третю – колишні колонії Німеччини в Південно-західній Африці і на Тихому океані.

Прийнявши Устав Ліги Націй, Паризька конференція перейшла до обговорення умов миру з Німеччиною. Англія, Франція, США та інші країни антинімецького блоку, які брали участь у війні, хотіли ослаблення Німеччини

для того, щоб вона не могла здійснювати вирішального впливу на розвиток подій і не була конкурентоспроможною в економічному і торговельному відношеннях. Найбільш непримиренну позицію займала Франція. Клемансо та інші французькі представники домагалися відшкодування Німеччиною всіх збитків, понесених у війні. Вони ждали від Німеччини репарацій у сумі 800 млрд золотих марок. Загальна сума репарацій на користь Франції, Англії і США становила більше 1,5 трлн золотих марок.

Гостра дискусія розгорнулася в питанні про кордони. Франція крім повернення Ельзасу і Лотарингії наполягала на окупації лівого берега Рейну й демілітаризації 50-кілометрової зони на правому березі. Що стосується військових статей договору, то тут всі були згодні з тим, що особовий склад сухопутної армії Німеччини не має перевищувати 100 тис. осіб.

25 квітня 1919 р. у Версаль була запрошена німецька делегація, що очолював міністр закордонних справ граф Брокдорф-Рантцау. Вона спробувала використовувати протиріччя, що були між союзниками, про які німці були добре інформовані. Уперше на засіданні конференції німецька делегація з'явилася 7 травня. Їй був вручений текст пропонованого договору, для вивчення якого давалося 15 днів.

Німці не уклалися у відведений строк і надіслали відповідну ноту тільки 29 травня. Висловивши протест по всіх пунктах договору, Німеччина повідомила, що вона згодна повернути Франції Ельзас і Лотарингію, але за умови проведення там референдуму (плебісциту). Вона також погоджувалася на 100-тисячну армію, виражала готовність поступитися Польщі частиною Познанської провінції і тим самим відкрити їй коридор для доступу до моря, сплатити як контрибуцію 100 млрд золотих марок, з них 20 млрд – до 1 травня 1926 р.

У самій Німеччині розгорнулася боротьба проти умов договору. Німці протестували проти того, що єдиним винуватцем війни була названа Німеччина. Клемансо відповідав їм, що вони програли війну й мають прийняти умови миру, а якщо Німеччина буде вести й далі таку політику, то країни Антанти відновлять воєнні дії, окупують її й зажадають беззастережної й повної капітуляції. Це були не просто слова. За рішенням Ради чотирьох маршал Фош розробляв план окупації.

Після довгих дебатів Національні збори Німеччини більшістю голосів ухвалили рішення щодо підписання мирного договору. 28 червня 1919 р. у Дзеркальному залі Версальського палацу, тому самому залі, де в 1871 р. після франко-пруської війни була проголошена Німецька імперія, тепер був підписаний мирний договір, що підводив підсумки Першої світової війни.

За Версальським мирним договором, що складався з 440 статей, Німеччина повертала Франції Ельзас-Лотарингію (у кордонах 1870 р.). На користь Бельгії відходили райони Ейпен, Мальмеді і Морені. На лівому березі Рейну створювалася демілітаризована зона і 50-кілометрова смуга, на якій Німеччина втрачала право будувати укріплення, розташовувати збройні сили і проводити військові маневри. Територія на західному березі Рейну окупувалася союзними військами.

Франції передавалися у власність вугільні копальні Саарського басейну, управляти якими протягом 15 років мала Ліга Націй.

Германія визнавала незалежність Польщі і передавала їй частину земель у Верхній Сілезії. Німецька територія розділялася коридором, який надає вихід Польщі до моря. Данциг (Гданськ) разом із прилягаючою до нього територією перетворювався у вільне місто під егідою Ліги Націй.

До Данії відійшла північна частина Шлезвіга. Клайпеда (Мемель) була возз'єднана з Литвою.

У результаті цих змін кордонів Німеччина втратила восьму частину території і дванадцятку частину населення. Країни Антанти зайняли всі колонії Німеччини в Африці, острови на Тихому океані. На Далекому Сході область Кіао-Чао і німецькі концесії в Шаньдуні стали власністю Японії.

Автори договору без усякого узгодження з Китаєм, порушивши його суверенітет, передали Японії частину китайської землі, що не могло не викликати у Китаї збурювання. Китай відмовився підписати Версальський договір.

Важливу частину договору склали статті, що накладають на Німеччину військові обмеження. У Німеччині відмінялася військова повинність, і її армія, яка має складатися не більш ніж з 100 тис. осіб, мала формуватися на добровільній основі. Офіцерський корпус не міг перевищувати 4000 осіб. Ліквідувався генеральний штаб. Термін служби для солдатів і молодшого комскладу встановлювався в 12 років, для офіцерів – в 25 років. Особливо великі обмеження встановлювалися на військово-морському флоті. Він мав складатися з 6 броненосців, 6 легких крейсерів, 12 контрміноносців і 12 міноносців. Мати підводний флот Німеччині взагалі заборонялося.

Спеціальна репараційна комісія мала визначити суму контрибуції і строки її виплати. Перший внесок – 20 млрд марок треба було виплатити до 1 травня 1921 р. За потоплені торговельні кораблі водотоннажністю понад 1600 тис. т Німеччина мала передати значну частину своїх суден, у тому числі чверть рибальських, і п'яту частину річкового флоту, а також побудувати для союзників протягом 5 років торговельні судна загальною водотоннажністю в 1 млн т. Германія була зобов'язана протягом 10 років поставляти вугілля Франції – 140 млн т, Бельгії – 80 млн т, Італії – 77 млн т.

Певною мірою розробники Версальського договору повторили помилку Німеччини, яка нав'язала Франції майже піввіку тому важкий Франкфуртський мир і змусила її тим самим почати гостру боротьбу за ліквідацію його наслідків. В 1919 р. Версальський договір практично створив передумови для зростання реваншистських ідей у Німеччині. Пізніше це виявилось в боротьбі за його ліквідацію і нове переукроювання європейської карти.

Створений після Першої світової війни устрій світу звичайно називають версальсько-вашигтонською системою. Якщо Версальський договір стосувався в основному європейських держав, то Вашингтонська конференція вирішувала проблеми післявоєнного врегулювання на Далекому Сході. У ній взяли участь США, Японія, Франція, Італія, Бельгія, Голландія, Португалія, Китай і шість країн, які представляли Британську імперію (Англія, Канада,

Австралія, Нова Зеландія, Південно-Африканський Союз і Індія). Конференція відкрилася 12 листопада 1921 р.

Радянська Росія і Далекосхідна Республіка (ДСР) до Вашингтона запрошені не були. Неофіційній делегації ДСР все-таки вдалося потрапити до Вашингтона. Відразу після прибуття в американську столицю вона опублікувала меморандум, а потім ряд документів. У меморандумі говорилося про прагнення ДСР до встановлення дипломатичних відносин з США і бажання здійснити законне право виступити на Вашингтонській конференції, щоб домогтися звільнення території республіки від японських окупантів. Опубліковані секретні документи викривали агресивні плани Японії відносно російського Далекого Сходу.

Конференція обговорювала два основних питання: про обмеження морських і сухопутних озброєнь і про тихоокеанські і далекосхідні проблеми. У ході дискусій виявилися великі розбіжності між її учасниками, і насамперед між Англією і Японією, а також між Японією і США.

Під час роботи конференції були укладені три договори (чотирьох, п'яти і дев'яти держав).

13 грудня 1921 р. США, Великобританія, Франція і Японія підписали так званий **Договір чотирьох** – про спільні дії колоніальних держав проти визвольних рухів народів островів у Тихому океані і народів Далекого Сходу. У День закриття конференції, 6 лютого 1922 р., були підписані ще два договори.

**Договір п'яти** держав – США, Великобританії, Японії, Франції й Італії – стосувався обмеження морських озброєнь. Після довгих дискусій і спорів п'ять держав домовилися про співвідношення їхніх флотів у такій пропорції: 5 – для США і Англії; 3 – для Японії і по 1,75 – для Франції і Італії. Були прийняті й інші рішення, у тому числі про заборону споруджувати нові військово-морські бази на Тихому океані на схід 110-го меридіана східної довготи, за винятком островів, що прилягають до узбережжя.

У **Договорі дев'яти** держав – США, Великобританії, Франції, Італії, Японії, Бельгії, Голландії, Португалії і Китаю – проголошувався принцип поваги до територіальної цілісності і суверенітету Китаю. Країни заявили про однакові можливості в торгівлі і промисловій сфері на його території. Цей договір розвивав ідеї, висловлені у відомій доктрині Дж. Хей<sup>1</sup>. У цей же день був підписаний трактат про китайський митний тариф. Договору дев'яти передувала укладена 4 лютого угода між Японією і Китаєм, за якою Японія мала вивести свої війська із провінції Шаньдун, а також повернути Китаю територію Цзяочжоу і залізницю Ціндао-Цзінань.

---

<sup>1</sup> Джон Мільтон Хей (1838 – 1905) – державний діяч США, дипломат і письменник, за освітою – юрист. Тривалий час знаходився на дипломатичній службі. В періоди президентства Уільяма Мак-Кінлі і Теодора Рузвельта був, з 1898 року державним секретарем США. Відомий проведенням активних дипломатичних акцій щодо політичних і економічних інтересів своєї країни. Після Іспано-американської війни 1898 р. керував мирними переговорами з Іспанією, в результаті яких США приєднали до себе Філіппіни, Пуерто-Ріко і Гуам, закріпилися на Кубі, а також було признано створення території Гавайїв. В 1899 р. Дж. Хей висуває доктрину «відкритих дверей» у відношенні до Китаю – рівний доступ товарів і капіталів у колоніальні володіння європейських країн. Метою доктрини було забезпечення для США можливості подолання бар'єрів сфер впливу інших держав і закріплення на всьому китайському ринку.

На конференції розглядалося також питання про КВЖД, яку Сполучені Штати намагалися інтернаціоналізувати. Раднарком РСФСР виступив із протестом, заявивши, що це питання є винятково справою Росії і Китаю.

Вашингтонською конференцією завершилося обговорення післявоєнних проблем. Вона була свого роду продовженням Версальської конференції.

Після того, як у Версалі були підведені підсумки Першої світової війни, країни Антанти зайнялися укладанням мирних договорів із союзниками Німеччини. Такі договори були підписані в пригородах Парижа з Австрією, Болгарією, Угорщиною і Туреччиною.

10 вересня 1919 р. у Сен-Жермен-Ле був укладений договір з Австрією. Він поклав кінець династії Габсбургів. Австрія передавала частину своїх володінь сусіднім державам: Італії, Югославії, Румунії і Чехословаччині. Вона визнавала незалежність сусідніх країн, що як існували раніше, так і з'явилися в результаті Першої світової війни. Договір забороняв Австрії поєднуватися з Німеччиною або з якою-небудь іншою державою. Її флот передавався переможцям. Австрійська армія не мала перевищувати 30 тис. солдатів. Країні заборонялося мати свою авіацію. На неї накладалися репараційні зобов'язання, розмір яких мала визначити спеціально створена репараційна комісія. Три роки потому Австрія одержала відстрочку у виплаті репарацій на 20 років.

27 листопада 1919 р. у Нейї-Сюр Сен<sup>1</sup> союзники підписали мирний договір з Болгарією, яка намагалася зняти з країни відповідальність за участь у війні на стороні Німеччини і об'являла винуватцем всіх лих царя Фердинанда. Всі її аргументи були відкинуті. Болгарія втратила значну частину своєї території, яка відійшла до Югославії, Греції і Румунії. Країна втратила вихід до Егейського моря. Весь її флот був переданий переможцям. Чисельність болгарської армії не могла перевищувати 20 тис. осіб. Мати військову авіацію заборонялося, а військово-морський флот міг складатися з 4 міноносців і 6 катерів. За репарацією Болгарія мала виплатити 2,5 млрд золотих франків і, крім того, протягом 5 років поставляти вугілля до Югославії.

Довго розроблявся і узгоджувався мирний договір з Угорщиною. Він був підписаний 4 червня 1920 р. у Великому Тріанонському палаці Версаля. Угорщина була зобов'язана визнати кордони з Австрією, Югославією, Чехословаччиною і Румунією, встановлені після війни. Частина угорських територій була передана цим країнам. Угорська армія, склад якої не мав перевищувати 35 тис. осіб, могла формуватися лише на добровільній основі. Військова повинність заборонялася. Угорщина не могла мати авіацію. На озброєнні армії не могло бути важкої артилерії і танків. Країна втрачала вихід до моря, весь її флот передавався переможцям, а над Дунаєм встановлювався контроль. В Угорщині залишилося близько 30% її території і менше половини населення.

Лише 10 серпня 1920 р. у Севрі поблизу Парижа був підписаний мирний договір з Туреччиною. Від неї відійшли тепер Сирія, Ліван, Палестина,

---

<sup>1</sup> Нейї-сюр Сен – комуна у департаменті О-де-Сен, яка на півдні примикає до Булонського лісу – західної окраїни Парижа.

Месопотамія, всі володіння на Аравійському півострові. Туреччина визнала протекторат Англії над Єгиптом, Франції над Марокко і Тунісом. За рахунок земель, що належали їй раніше, збільшили свої території Італія і Греція. Економіка Туреччини, її фінанси переходили під контроль спеціальної комісії із представників Англії, Франції й Італії. Турецька армія не могла перевищувати 50 тис. осіб, включаючи і 35-тисячний корпус жандармерії. Весь військово-морський флот Туреччини передавався країнам-переможцям, окрім 7 сторожових кораблів і 5 міноносців. Статті, які стосувалися Чорноморських проток, порушували тепер інтереси не тільки самої Туреччини, але й інших чорноморських держав.

Цей договір, який поставив Туреччину в кабальне положення, був укладений з урядом султана, який вже не мав ніякої влади. Створений в Анкарі новий кабінет на чолі з Мустафою Кемалем<sup>1</sup> відмовився його підписувати.

Англія, Франція і США намагалися закріпити Севрським договором свої позиції в близькосхідному регіоні. Американці виявляли велику цікавість до чорноморських проток, а також до Палестини і Вірменії.

Мирні договори 1919 – 1922 рр. показали, що західні держави-переможниці проводять політику, спрямовану на встановлення свого панування і придушення національно-визвольних рухів.

## **8.8 Міжнародна обстановка в першій половині 20-х років і зовнішня політика СРСР**

У роки громадянської війни й іноземної інтервенції радянський уряд неодноразово пропонував сусіднім та іншим країнам Європи укласти мир, виступав за розвиток торговельних відносин з ними. Всупереч протидії англійських і французьких правлячих кіл в 1920 р. були укладені мирні договори з Естонією, Латвією, Литвою і Фінляндією. У січні 1920 р. економічна блокада Росії була скасована за рішенням Верховної ради Антанти. Однак боротьба проти радянської держави тривала.

Незважаючи на зусилля до укладання мирного договору з Польщею, відносини між двома країнами загострювалися. На війну з Росією Польщу

---

<sup>1</sup> **Мустафа Кемаль Ататюрк** (1881 – 1938) – османський і турецький реформатор, політик, державний діяч і воєначальник, засновник і перший лідер Республіканської народної партії Туреччини, перший президент Турецької Республіки, засновник сучасної турецької держави. Очолив після поразки (жовтень 1918) Османської імперії в Першій світовій війні національно-революційний рух і війну за незалежність в Анталії, добився ліквідації маріонеткового уряду султана і окупаційного режиму, створив нову, основу на націоналізмі («суверенітеті нації»), республіканську державу. Він провів ряд серйозних політичних, соціальних і культурних реформ, таких, як ліквідація султанату (1 листопада 1922), проголошення республіки (29 жовтня 1923), скасування халіфату (3 березня 1924), введення світської освіти, закриття дervішських орденів, реформа одягу (1925), прийняття нового кримінального і цивільного кодексів за європейським зразком (1926), латинізація алфавіту, очищення турецької мови від арабських і персидських залучень, відокремлення релігії від держави (1928), надання виборчих прав жінкам, відміна титулів і феодальних форм звернення, введення прізвищ (1934), створення національних банків і національної промисловості. Як голова Великого національного зібрання (1920–1923) потім (з 29 жовтня 1923) як президент республіки, що переобирався на цей пост кожне чотириохліття, а також як незмінний голова їм створеної Народно-республіканської партії, здобув у Туреччині незаперечний авторитет і диктаторські повноваження.

підштовхували правлячі кола західних країн. І сам польський уряд хотів цього, знаючи історію та неодноразові «розділення Польщі» сусідніми державами.

10 квітня 1920 р. уряд Польщі погодився на переговори із представниками Радянської Росії, і вони почалися в місті Борисов. Однак вони нічим не закінчилися. Польські війська були підтягнуті до границі і 25 квітня 1920 р. почали наступ на білоруському напрямку, одержуючи допомогу і підтримку Англії і Франції. Наступного дня польський прем'єр-міністр Ю. Пілсудський відверто заявив про бажання окупувати Україну. У ці ж дні з Криму із залишками білих військ почав наступ генерал Врангель. Створилося важке для Червоної Армії положення.

Ще в грудні 1919 р. була опублікована пропозиція міністра закордонних справ Англії Дж. Керзона про лінію кордону між Польщею і Радянською Росією – «лінія Керзона<sup>1</sup>». Нота Керзона була розглянута на засіданні ЦК РКП(б) 16 липня 1920 р., і більшістю голосів її вирішено було відкинути в припущенні швидкої «советизації» Польщі і початку революції в Німеччині та інших країнах Західної Європи. Наступного дня Раднарком заявив уряду Великобританії, що відмовляється від англійського посередництва і вимагає прямого спілкування з Польщею про перемир'я, одночасно пообіцявши навіть установити «більш вигідний для польського народу кордон», ніж лінія Керзона.

Тим часом відбивши напад польської армії, радянські війська перейшли в контрнаступ і стали просуватися до Варшави. У липні 1920 р. Лондон в ультимативному тоні радив зупинити наступ Червоної Армії і погодитися на встановлення кордону по цій лінії. Тепер вже Червона Армія продовжувала наступ. Але в середині серпня 1920 р. вона була розбита під Варшавою і Комаровим і безладно відступила, залишивши не тільки етнічно польські, але також і значну частину українських і білоруських територій. Тепер уже Польща продовжувала війну і почала нові наступи навіть тоді, коли Раднарком РРФСР заявив про згоду підписати договір про кордон по «лінії Керзона». Але 12 жовтня 1920 р. між Польщею і Радянською Росією все-таки було підписане перемир'я, а 18 березня 1921 р. був укладений мир. У результаті договору, який РРФСР була змушена підписати, польський кордон пройшов далеко на схід від «лінії Керзона», охопивши західні частини України і Білорусії.

Ще до цього, у листопаді 1920 р. Червона Армія оволоділа Кримом, витиснувши війська Врангеля. Після закінчення громадянської війни і закінчення іноземної інтервенції в Росії міжнародна обстановка стала потроху нормалізуватися. На Заході стали думати про те, як налагоджувати стосунки з Радянською Росією, і насамперед торговельні. На конференції країн Антанти в Каннах в січні 1922 р. було ухвалене рішення про скликання навесні 1922 р. у

---

<sup>1</sup> «Лінія Керзона» – назва лінії, умовно проведеної через Гродно – Яловку – Немиров – Брест-Літовск – Дорогуск – Устілуг, східніше Грубешува, через Крилов (західніше-південно-західніше Нововолинська; від Немирова до Крилова – по Бугу) і далі на південно-захід практично прямою лінією (західніше Рави-Руської і Немирова, східніше Перемишля (Пшемисль) до Карпат, котра була рекомендована 8 грудня 1919 року Верховною радою Антанти як східного кордону Польщі і установлена в ноті міністра іноземних справ Великобританії лорда Керзона. Лінія в основному відповідає етнографічному принципу: на захід від неї знаходилися землі з переважно польським населенням, на схід – території з переважно непольським (литовським, білоруським, українським) населенням.

Генуї економічної конференції європейських держав, на яку передбачалося покликати Радянську Росію, Німеччину, Австрію, Болгарію і Угорщину.

Італійський уряд направив офіційне запрошення на ім'я голови Ради народних комісарів В. І. Леніна.

Порядок денний конференції в Генуї був затверджений Верховною радою Антанти. Один з її пунктів був присвячений установленню європейського миру й рішенню фінансових і економічних питань із метою полегшити Німеччині виплату репарацій.

Франція намагалася не допустити проведення конференції або хоча б домогтися її відстрочки. Однак Лондон наполіг на скликанні конференції у квітні 1922 року. Радянський уряд теж вів активну підготовку до конференції. У ході підготовки 22 лютого 1922 року між РРФСР, Азербайджанської РСР, Вірменської РСР, Грузинської РСР, Української, Білоруської, Бухарської, Хорезмської і Далекосхідної радянськими республіками була підписана угода про те, що всі республіки надають уряду Радянської Росії право підписати від їхнього імені документи, які можуть бути прийняті на конференції в Генуї. Надзвичайна сесія ВЦВК затвердила В. І. Леніна керівником делегації, а його заступником – народного комісара з іноземних справ Г. В. Чичеріна. Але, з огляду на стан здоров'я Леніна і відмову італійської сторони гарантувати його безпеку, пізніше було вирішено, що очолювати делегацію буде саме Чичерін.

По дорозі в Геную радянська делегація провела нараду в Ризі з прибалтійськими державами, потім зупинилася в Берліні, де відбулися переговори з представниками німецького уряду про врегулювання взаємних претензій, що виникли в період Першої світової війни і після її закінчення.

Конференція відкрилася 10 квітня 1922 р. у палаці Сан-Джорджо. У ній взяли участь 29 країн (а якщо вважати й англійські домініони, то – 34 країни). Виступаючи на її засіданнях, Г. В. Чичерін висунув від імені радянських республік програму встановлення міцного миру, загального скорочення озброєнь і заборони застосування всіх військових засобів, які є погрозою мирному населенню, і заявив про їхню готовність встановити економічні стосунки з усіма країнами.

У Генуї продовжилися переговори між представниками Радянської Росії й Німеччини, початі в Берліні. У результаті 16 квітня в передмісті Генуї Рапалло був підписаний радянсько-німецький договір. Сторони зобов'язалися негайно відновити дипломатичні і консульські відносини, установити і розвивати економічні відносини на основі принципу найбільшого сприяння, взаємно відмовилися від відшкодування військових витрат, військових і невоєнних збитків, нанесених під час війни. Німеччина визнала націоналізацію німецької державної і приватної власності, яка знаходилася в Росії. Радянська Росія відмовилася від репарацій з Німеччини.

Значення цього договору важко переоцінити. По-перше, він показав реальну можливість установлення мирних відносин між країнами без анексій і контрибуцій. По-друге, договір з'явився першим юридичним документом про визнання Радянської Росії однією з великих капіталістичних держав. По-третє, він відкрив більші можливості для розвитку економічних відносин між двома

країнами і був вигідний як Радянській Росії, так і Німеччині.

На Генуезькій конференції розглядалося питання про відшкодування Росією довоєнних боргів і збитків, понесених у ній іноземцями. Радянська делегація заявила, що Росія готова сплатити довоєнні борги й відшкодувати збитки за умови, якщо західні країни, зі своєї сторони, відмовляться від претензій відносно військових боргів і відшкодують збиток, нанесений інтервенцією.

Офіційно Генуезька конференція завершилася 19 травня 1922 р. Фактично ж вона припинила роботу 2 травня після вручення радянській делегації меморандуму 8 держав. Цей меморандум являв собою спробу нав'язати Радянській Росії неприйнятні, по суті кабальні умови і був відкинутий.

У Генуї була досягнута домовленість про скликання іншої конференції, з чисто економічних проблем. Вона відбулася в Гаазі з 15 червня по 20 липня 1922 р. У ній взяли участь делегації тих же країн, за винятком Німеччини. По суті це була конференція експертів, що представляла інтереси тих іноземних монополій у Росії, які були націоналізовані. Головну свою мету її учасники бачили в поверненні націоналізованої власності. Обговорювалися й питання, пов'язані з одержанням боргів.

Країни Антанти продовжували домагатися від Радянської Росії визнання боргів царського уряду і повернення націоналізованих підприємств іноземним власникам. Радянська делегація заявила, що уряд РРФСР готовий розглянути ці вимоги за умови надання країнами Антанти кредитів для відновлення економіки, відшкодування ними збитку, що був нанесений інтервенцією й блокадою, і відмові від вимоги про відшкодування військових боргів.

Непримиренна позиція колишніх іноземних власників і небажання західних держав обговорювати питання на прийнятних умовах практично зірвали подальшу роботу конференції і призвели до її закриття.

Генуезька і Гаазька конференції показали безумовні успіхи зовнішньої політики молодій радянській державі. Імперіалістичні держави не змогли нав'язати їй свої умови. Їхні плани були зірвані, а договір у Рапалло означав прорив Радянської Росії на міжнародну арену. Незважаючи на протидію реакційних сил США, Англії, Франції й інших країн, їй вдалося зміцнювати своє міжнародне становище. В 1923 – 1925 рр. Радянська Росія встановила дипломатичні стосунки з багатьма державами. Цей період увійшов в історію радянської зовнішньої політики як «смуга визнань».

Утворення 30 грудня 1922 р. Радянського Союзу і зміцнення його міжнародного становища викликало посилення спроб знову роздути антирадянську кампанію. Навесні 1923 р. у багатьох країнах Європи ця кампанія особливо підсилася. Англійський уряд використовував будь-який привід для загострення відносин із СРСР. У березні 1923 р., після того, як радянська канонерка затримала англійський траулер «Джеймс Джонсон» за незаконний рибний лов у межах 12-мильної зони, в Англії почалася антирадянська істерія. У цей же час Лондон намагався натиснути на Радянський Союз і з питань, що стосуються винятково внутрішньої компетенції держави.

8 травня 1923 р. міністр закордонних справ Англії Дж. Керзон направив радянському уряду меморандум, що відомий в історичній літературі як «ультиматум Керзона». Він вимагав відмовитися від антибританської пропаганди, нібито проведеної радянським урядом, відкликати радянських представників з Ірану і Афганістану, звільнити затримані англійські траулери і виплатити компенсації членам екіпажів, гарантувати безперешкодний рибний промисел англійських траулерів у 3-мильній зоні в районі Мурманська і т.д. Ультиматум закінчувався погрозою, що якщо в 10-денний строк радянський уряд не виконає всі вимоги, то Англія розірве з ним відносини.

Ця погроза супроводжувалася демонстраційними військовими мірами. Два англійських крейсери в супроводі інших військових судів, підійшовши 26 травня до Мурманська, залишалися в радянських водах протягом багатьох днів. Інший військовий корабель зайшов в акваторію Архангельська. На конференції у Лозанні, яка проходила саме у цей час, проти членів радянської делегації відбувалися провокаційні дії, а 10 травня був убитий радянський делегат В. В. Воровський. Швейцарський суд виправдав убивцю. Дії англійців були підтримані іншими країнами, у тому числі Сполученими Штатами Америки.

11 травня 1923 р. радянський уряд відкинув всі надумані обвинувачення Керзона, заявивши, що «шлях ультиматумів і погроз не є шляхом улагоджування приватних і другорядних непорозумінь між державами, у всякому разі, встановлення правильних відносин з радянськими республіками таким шляхом не досяжне». Треба відзначити, що в ряді країн, у тому числі і в Англії, серед населення висловлювалося несхвалення відкритою антирадянською політикою.

У світі відбувалися великі зміни. Об'єктивні умови наполегливо потребували розвитку міжнародних економічних і торговельних відносин. Неспокійна міжнародна обстановка, загальне економічне становище, що надалі погіршувалося, зростання безробіття послужили тією основою, на якій розвивався і поширювався рух за визнання радянської країни. Про зміну настроїв навіть в Англії свідчив той факт, що Керзон, який претендував на пост прем'єр-міністра, не одержав його, і 22 травня 1923 р. уряд очолив Болдуїн. До кінця цього року в Англії про необхідність нормальних зв'язків із СРСР писала, хоча і з застереженнями, навіть консервативна преса.

На парламентських виборах в Англії в грудні 1923 р. перемогли лейбористи, зовнішньополітична програма яких виступала за встановлення політичних і економічних відносин з нашою країною. Сформувавши уряд, лейбористи, однак, не квапилися з визнанням СРСР, намагаючись домогтися поступок у питанні про борги і виплату компенсацій за націоналізовану власність англійських власників. І все-таки уряд Макдональда 2 лютого 1924 р. повідомив народного комісара по іноземних справах, що він визнає СРСР і пропонує укласти угоду про торгівлю. До обміну послами Англія призначала повіреного в справах і просила радянський уряд направити своїх представників у Лондон для вироблення остаточного договору про союз двох країн. Раднарком заявив про готовність почати переговори 8 лютого 1924 р., відзначивши, що сторони мають відмовитися від втручання у внутрішні справи

один одного. Англія стала одинадцятою державою, що визнала СРСР і установила з ним дипломатичні відносини.

До початку 1924 р. дипломатичні відносини з СРСР вже мали 10 країн: Естонія, Литва, Латвія, Фінляндія, Іран, Афганістан, Туреччина, Польща, МНР і Німеччина. У лютому 1924 р. були також установлені дипломатичні відносини Радянського Союзу з Італією і Австрією, а в березні – з Туреччиною, Китаєм і Швейцарією.

Франція ставила нормалізацію відносин зі СРСР у залежність від його згоди визнати борги царського і Тимчасового урядів Росії і виплатити компенсацію французьким громадянам, майно яких було націоналізовано. Як і в Англії, тут підсилювалася опозиція цьому курсу. За визнання СРСР і встановлення з ним дипломатичних відносин виступали видні політичні діячі, що відвідали в різний час нашу країну. Однак уряд Р. Пуанкаре завзято продовжував наполягати на своїх вимогах. Як привід для загострення відносин з СРСР було використано питання про Бессарабію, яку Румунія прагнула приєднати до себе і окупувала ще в 1918 р. Радянський уряд вживав заходів з метою домогтися переговорів з Румунією, але французький уряд втрутився і зірвав переговори, які вже намічались.

У травні 1924 р. у Франції відбулися парламентські вибори, на яких переміг тільки що створений «лівий блок», у передвиборній платформі якого містився заклик до визнання СРСР. Сформований Ерріо кабінет визнав радянський уряд лише через 5 місяців – 28 жовтня 1924 р. Визнання Радянського Союзу Францією, яка протягом семи років займала стосовно нього непримиренну позицію, означало велику перемогу молодій радянській державі.

Із країн американського континенту першою визнала СРСР Мексика, угода з якою про встановлення дипломатичних відносин була підписана 4 серпня 1924 р.

20 січня 1925 р. дипломатичні і консульські відносини були встановлені з Японією. У підписаній цього дня у Пекіні японсько-радянській угоді передбачався вивід японських військ з північної частини Сахаліну до 15 травня 1925 р. Сторони погодилися про залишення в силі укладеного в 1905 р. Портсмутського мирного договору. Разом із тим СРСР зробив застереження, що він не розділяє відповідальність з царським урядом за деякі статті цього договору і за його підписання. Цим підкреслювалося, що положення, які містилися в договорі про Сахалін і Курильські острови, були тимчасовими.

Укладання радянсько-японської угоди 1925 р. як би підвело ризику під періодом, що ввійшов в історію як «смуга визнань». До середини 20-х років СРСР мав дипломатичні відносини вже з 22 країнами. У листопаді 1922 р. було ухвалено рішення про входження Далекосхідної Республіки до складу Радянської Росії.

На початку 20-х років загострилася обстановка на Близькому Сході. Відбулося це через прагнення Англії значно зміцнити свої позиції в цьому регіоні. Вона планувала об'єднати свої колонії в Африці з Індією, Палестиною, Сирією і Месопотамією. Головною перешкодою до цього була Туреччина. Спровокована війна Туреччини з Грецією не виправдала надії. Турецькі війська

нанесли Греції нищівної поразки.

З метою ослаблення напруженості на Близькому Сході Наркомат іноземних справ СРСР 24 вересня 1922 р. запропонував Англії, Франції, Італії, Югославії, Болгарії, Румунії, Греції і Єгипту скликати конференцію всіх країн, зацікавлених в урегулюванні близькосхідної кризи. Це пропозиція не була прийнята. Турецька армія продовжувала наступ, тиснучи греків і просуваючись до проток і Константинополя. Обстановка змусила англійців почати переговори з турками.

Велика поразка греків привела до відставки двох урядів: Греції і Англії. Грецький король Костянтин відрікся від престолу. Прем'єр-міністр Англії Ллойд-Джордж пішов у відставку, і після нових парламентських виборів уряд Англії сформував Бонар Лоу.

Важливе значення для стабілізації положення на Близькому Сході мали переговори радянського уряду з Іраном, у результаті яких 26 лютого 1921 р. був підписаний радянсько-іранський договір. СРСР відмовився від всіх нерівноправних договорів, конвенцій і угод, які були укладені царською Росією з Іраном.

Через два дні, 28 лютого 1921 р., був укладений договір між Радянською Росією і Афганістаном. Обидві сторони визнали незалежність одна одної і зобов'язалися надавати взаємну допомогу.

## **8.9 Розвиток міжнародних відносин і зовнішня політика провідних держав світу в другій половині 20-х років**

Німецька проблема була в європейській політиці 20-х років однією із самих гострих. Як бути з репараційними зобов'язаннями Німеччини, які мали не тільки економічне значення, але й політичне? Це питання дискутувалося і у західних країнах-переможницях і, особливо, у самій Німеччині. Рішення його було знайдено.

У першому додатку до заключного комюніке Лондонської конференції, що закінчила свою роботу 16 серпня 1924 р., містився текст договору німецького уряду з репараційною комісією зі здійснення «плану Дауеса». Цей план був розроблений міжнародним комітетом експертів, яким керував Ч. Дауес, директор великого Чиказького банку, і був прийнятий Лондонською конференцією. Набувши чинності 1 вересня 1924 р., він мав допомогти відновленню важкої промисловості Німеччини, для чого виділялася велика позика в сумі 310 млн доларів. Планом установлювалися щорічні платежі Німеччини в рахунок репарацій на найближчі роки.

За час дії з 1924 по 1932 рр. «план Дауеса» дозволив Німеччині не тільки відновити, але і швидко оновити і розвинути важку промисловість і військову індустрію. Саме в ці роки в Німеччину ринув величезний потік позик та інших видів допомоги.

В 1925 р. відповідно до Версальського договору наступав строк евакуації французьких військ із північної частини Рейнської зони. Прагнучи зберегти над

німецькою економікою свій контроль і зміцнити загальні сили проти СРСР, західні країни порушили питання про входження Німеччини в Лігу Націй. У вересні 1924 р. німецький уряд звернувся до переможців із проханням прийняти Німеччину в цю міжнародну організацію. Одночасно Німеччина домогалася перегляду військових постанов Версальського договору й надання мандатів на колонії. У цей період перед Німеччиною стояла дилема: або повністю об'єднатися із західними державами й перетворитися у форпост антирадянської політики, або зберегти сталі нормальні радянсько-німецькі відносини відповідно до договору в Рапалло. Всі ці питання розглядалися на конференції в Локарно, робота якої проходила в жовтні 1925 р.

Під час обговорення заяви Німеччини про вступ у Лігу Націй між учасниками конференції виявилися розбіжності, пов'язані зі ст. 16 Уставу Ліги, яка говорила, що за рішенням Ради Ліги держави повинні прийняти санкції проти агресора і виставити частину своїх військ. Керівники Ліги наполягали, щоб Німеччина взяла зобов'язання брати участь у військових або економічних колективних діях країн Ліги. Від неї домогалися згоди на пропуск військ під егідою Ліги через німецьку територію для воєнних дій проти СРСР.

Германія, не заперечуючи проти можливої участі в санкціях Ліги Націй, у той же час указала на небезпеку, що може створитися для радянсько-німецьких відносин, якщо Німеччина буде брати участь в економічних санкціях, і запропонувала, щоб кожна країна могла самостійно визначати своє відношення до зобов'язань, викладених у ст. 16. Висловлюючись за надання допомоги з метою посилення Німеччини, все-таки учасники Локарнської конференції побоювалися дати згоду на озброєння Німеччини.

У заключному протоколі конференції були наведені гарантійні договори, підписані Францією з Польщею і Чехословаччиною, за якими французька сторона взяла на себе зобов'язання допомогти цим країнам, якщо недоторканність їхніх кордонів буде під загрозою і якщо Ліга Націй не ухвалить рішення щодо колективних заходів.

У Локарно був парафований і 1 грудня 1925 р. підписаний у Лондоні договір між Німеччиною, Францією, Бельгією, Англією й Італією, що ввійшла в історію як Рейнський гарантійний пакт. Названі країни гарантували, кожна окремо і сукупно, збереження статус-кво кордонів між Німеччиною, з одного боку, і Францією та Бельгією – з іншого.

Після Локарно обстановка в Європі набула напруженого характеру. По-перше, виникло угруповання європейських держав, але при цьому зросли роль і вплив Англії і дещо послабнули позиції Франції. Змінилося і положення Німеччини у зв'язку з її прийняттям як повноправного члена у Лігу Націй. По-друге, якщо західні кордони Німеччини були визначені і гарантовані, то східні залишалися відкритими. За оцінкою німецьких керівників, для політичних рішень відносно східних границь не було перешкод.

За пропозицією радянського уряду між Німеччиною і СРСР велися переговори про укладання договору про нейтралітет і розвиток взаємовигідних економічних і торговельних відносин. Германія надавала СРСР кредити.

У цей же час Німеччина висунула пропозицію про Рейнський гарантійний

пакт, намагаючись домогтися перегляду границь на сході. Вона розраховувала на повернення земель, де проживало приблизно 10 – 12 млн співвітчизників, повернення частини Верхньої Сілезії, Данцига і польського коридору, приєднання Австрії.

В Англії німецькі пропозиції були сприйняті з обережністю. Франція виступила проти, але погоджувалася розглянути німецькі пропозиції зі своїми союзниками, заявивши при цьому, що ніколи ні в чому не відступить від Версальського договору.

Відповідно до рішення Локарнської конференції Ліга Націй 8 вересня 1926 р. прийняла Німеччину у свої члени з наданням їй постійного місця в Раді. У німецьких правлячих колах розраховували використовувати цю організацію для рішення таких питань, як репарації, східні кордони Німеччини, положення німців, що проживають за межами Німеччини.

Англійська дипломатія, ведучи переговори щодо європейських проблем, не залишала надій на організацію антирадянського блоку й ослаблення впливу Франції в Південно-Східній Європі. Англія планувала включити в антирадянський блок під її заступництвом прибалтійські держави – Фінляндію і Польщу, тобто створити «прибалтійське Локарно». Але цим планам не призначено було збутися через протиріччя між країнами.

Зі своєї сторони радянський уряд запропонував прибалтійським країнам домовитися між собою і укласти Договір про ненапад і нейтралітет. Незважаючи на протидію Англії, у вересні 1926 р. такий договір був підписаний Радянським Союзом з Литвою. Хоча не вдалося погодити аналогічний документ із Латвією, але все-таки з нею був підписаний торговельний договір, що набув чинності в жовтні 1927 р.

Після провалу спроб об'єднати на антирадянській основі прибалтійські країни і Польщу Англія вирішила здійснити новий проект «східного Локарно», у який мала ввійти крім Фінляндії, прибалтійських країн і Польщі також і Німеччина. Цей проект підтримала тільки Польща. Германія ж не захотіла в ньому брати участь. Замість цього ще у квітні 1926 р. між Радянським Союзом і Німеччиною був підписаний Договір про дружбу й нейтралітет з довгою назвою «Договір про узгодження всіх питань політичного і економічного характеру, що стосуються обох країн».

У ньому вказувалося, що сторони, прагнучи до збереження загального миру й розвитку дружніх відносин, уклали цей договір, що оснований на ідеях Рапалло. СРСР і Німеччина зобов'язалися дотримувати нейтралітету у випадку нападу на одну з договірних сторін, а також не входити в яку-небудь коаліцію, створювану третіми державами з метою економічного або фінансового бойкоту однієї з договірних сторін. Цей договір відповідав інтересам і Німеччини, і СРСР і, якоюсь мірою, протистояв антирадянській спрямованості локарнських угод.

Поряд зі створенням різних угруповань і висновком ряду договорів і угод з окремими країнами, що мають антирадянську спрямованість, англійський уряд відкрито вжив ряд заходів проти СРСР. Організаторами антирадянської кампанії виступали прем'єр-міністр Англії С. Болдуїн і міністр закордонних

справ О. Чемберлен. Болдуін у лютому 1927 р. заявив про те, що він врахує вимогу групи парламентаріїв про припинення англо-радянських відносин. Розв'язуючи черговий тур антирадянської кампанії, керівники англійського уряду обвинувачували Радянський Союз в антибританській пропаганді і у порушеннях торговельної угоди між Англією і СРСР.

12 травня 1927 р. англійська поліція ввірвалася в приміщення, яке займало англо-радянське акціонерне товариство «Аркус». Зі зламаних сейфів була вилучена дипломатична пошта торгпреда. Повірений у справах СРСР у Лондоні направив міністру закордонних справ ноту протесту. 27 травня 1927 р. Англія анулювала торговельну угоду 1921 р. і розірвала дипломатичні відносини між Англією і СРСР. Раднарком відкинув безпідставні обвинувачення і поклав всю відповідальність за розрив дипломатичних відносин на англійський уряд.

Слідом за цим актом Англії пішла ціла серія нових провокацій. 7 червня 1927 р. у Варшаві був убитий повноважний представник СРСР у Польщі П. Л. Войков. Це вбивство, організоване певними британськими колами, було розраховано не тільки на погіршення радянсько-польських відносин, але і на початок війни між двома країнами. Саме в цей час ці кола підштовхували Польщу до нападу на СРСР. Однак спроби зіштовхнути дві сусідні держави провалилися. По-перше, Радянський Союз, проявляючи витримку і викриваючи антирадянську діяльність, продовжував зміцнювати зв'язки із сусідніми країнами і розвивати торговельні відносини; по-друге, у період економічних труднощів навіть партнери Англії, і насамперед США, прагнули розширити ринки збуту.

На зовнішньополітичний курс західних країн починали впливати соціально-економічні безладдя і криза. Давали про себе знати труднощі зі збутом продукції і зростання безробіття. Промислові кола і торговельні фірми США виявили бажання замінити Англію на радянських ринках. У Сполучених Штатах стали лунати вимоги про розвиток торгівлі з Радянським Союзом і одержання тих замовлень на збут транспортних засобів та інших промислових товарів, від яких відмовилася Англія. Були спрямовані в СРСР американські фахівці, побудовані ряд об'єктів. Так, у Харкові (столиці Української РСР з 19 грудня 1919 року по 24 червня 1934 року) з'явилися будинок Госпрому (хмарочос із залізобетону) і Харківський тракторний завод. У СРСР тоді був побудований Сталінградський тракторний завод, Челябінський тракторний завод та ін.

Антирадянська кампанія 1926 – 1927 рр. не обмежилася тільки Європою. Реакційні сили намагалися спровокувати військовий конфлікт Радянського Союзу з Китаєм. 6 квітня в будинок радянського посольства в Пекіні ввірвалася група солдатів і міліції. Були розграбовані приміщення і учинено обшук. За цими діями стояли західні держави. У відповідній ноті на протест Радянського Союзу повірений у справах Китаю в СРСР визнав, що китайські військові і поліцейські діяли з попередньої згоди дипломатичного корпусу. Більше того, у той же день у Шанхаї було зроблено напад на радянське консульство, у якому брали участь англійські солдати. Ці провокації, організовані Англією, були спрямовані не тільки проти Радянського Союзу, але і проти Китаю.

Як в Європі, так і в Китаї англійські задуми зазнали провалу. Починаючи антирадянську кампанію, у Лондоні розраховували, що слідом за Англією розірвуть відносини зі СРСР й інші країни. Але цього не сталося.

Англійська торгівля зазнала значних збитків через припинення поставок у СРСР машин і устаткування. Тільки за два роки (1927 – 1928) Німеччина продала товарів Радянському Союзу на 700 млн рублів більше, ніж Англія. Це природно викликало невдоволення британських промисловців і робітників.

Використовуючи складну міжнародну обстановку, Німеччина, всупереч Версальському договору, збільшувала асигнування на військові цілі. Велика увага приділялася технічному оснащенню збройних сил, будівництву нових військових суден. Обхідними шляхами Німеччина створила величезну нелегальну армію, що досягала мільйона осіб. Ця армія, яку називали «чорний рейхсвер», являла собою кузню командних кадрів. У країні з'явилася спеціальна організація «Сталевий шолом», у яку направляли спрямований у резерв командний і молодший командний склад. Тут вони вдосконалювали свої військові знання. У цих же цілях використовувалися різні численні товариства.

Особливу увагу військовій підготовці приділяла партія націонал-соціалістів. Уже влітку 1927 р. у країні було близько 20 тис. військових штурмовиків. Гітлер та інші керівники націонал-соціалістської партії відкрито закликали до реваншу. У цей період зародилася і військово-фашистська організація, яка складалася з охоронних загонів (СС). У 1925 р. її почав створювати капітан Рем. Загони формувалися з особливо перевірених людей, відданих націонал-соціалістській партії. В 30-ті роки стала розгортатися кампанія за відмову від Версальського договору, і насамперед від його військових статей, які допомогли гітлерівцям прийти до влади.

До гонки озброєнь долучилися Франція та її союзники: Румунія, Польща, Югославія і Чехословаччина. Посилення німецької армії змушувало Францію збільшувати свої військові програми.

В умовах гонки озброєнь, яка почалася, Англію турбували шляхи до Індії. Ця колонія була основним постачальником в Англію найціннішої сільськогосподарської сировини. В Індію ж вивозилися готові продукти і різні вироби обробної промисловості. Тому Англія, підтримуючи напруженість в Європі, прагнула не допустити ускладнень, і тим більше військових, на шляхах до Індії. Вона уважно стежила за подіями на Середземному морі і на Середньому Сході, і, насамперед, за політикою Італії.

У районі Тихого океану усе гостріше заявляли про себе протиріччя між США і Японією. Америку особливо турбувало просування Японії на південь.

У вересні 1925 р. сесія Ліги Націй ухвалила рішення щодо скликання конференції щодо скорочення і обмеження озброєнь. Для її підготовки була створена комісія, брати участь у якій були запрошені США і Радянський Союз, хоча вони і не були членами цієї організації. Було розроблено кілька проектів. Французький проект виходив з необхідності створення інтернаціональної армії. Англійці головну увагу приділяли скороченню авіації і підводного флоту.

Радянський Союз спочатку не міг брати участь у засіданнях комісії з роззброювання через те, що вони проходили у Швейцарії. Після вбивства

В. В. Воровського СРСР не мав з цією країною ніяких відносин. Тільки у квітні 1927 р. швейцарський уряд засудив вбивство, і представники СРСР прибули в Женеву, щоб працювати в підготовчій комісії.

У листопаді 1927 р. радянська делегація внесла проект здійснення негайного загального і повного роззброювання. У ньому були перераховані конкретні заходи для загального скорочення озброєнь, які мали бути здійснені протягом чотирьох років. Радянський Союз заявив, що він готовий обговорити інші пропозиції для того, щоб виробити реальні заходи для вирішення проблеми.

У день 10-ї річниці вступу США у світову війну міністр закордонних справ Франції А. Бріан звернувся з посланням до американського народу. Він запропонував двом країнам спільно опублікувати декларацію, якою війна відкидалася б як збряддя національної політики. Бріан посилався на Устав Ліги Націй, на Локарнський договір. Ця пропозиція залишилася непоміченою і в Європі, і в Америці. Лише через 9 місяців державний секретар США Ф. Келлог у відповідному листі А. Бріану закликав не обмежуватися простою декларацією, а вжити ефективних заходів і залучити до підписання спільної декларації, що відкидає війну, всі великі держави.

13 квітня 1928 р. Келлог направив свій проект договору і пояснювальну записку до нього міністрам закордонних справ Англії, Німеччини, Італії і Японії з пропозицією обговорити це питання безпосередньо зі Сполученими Штатами, тому що членство в Лізі Націй не є для них перешкодою до укладання пропонованого договору. Дії Келлога в обхід Бріана викликали невдоволення французьких офіційних кіл. Проте Франція відповіла своїми пропозиціями. Англія схвалила план Келлога. Поступово всі країни в тій або іншій формі прийняли цей план, з яким, зрештою, погодилася і Франція. Так, 27 серпня 1928 р. 15 держав підписали в Парижі документ, відомий в історії як пакт Бріана-Келлога.

6 вересня 1928 р. народний комісар СРСР з іноземних справ М. М. Літвінов через французького посла передав акт про приєднання Радянського Союзу до пакту. Слідом за цим радянський уряд запропонував сусіднім країнам ввести його в дію достроково. 9 лютого 1929 р. представники СРСР, а також Польщі, Румунії, Естонії і Латвії підписали протокол про негайне набрання чинності пакту Бріана-Келлога. Згодом до цього протоколу приєдналися Литва, Туреччина і Іран.

Розвиток міжнародних подій в 1927 – 1928 рр. показав, що для збереження миру і нормальних відносин необхідне співробітництво всіх країн, і за його наявності провокаційні дії в Європі, на Близькому, Середньому або Далекому Сході приречені на провал.

Незважаючи на всі зусилля англійської реакції, загальний настрій в країні розвивався на користь нормальних відносин із Радянським Союзом. Про це свідчили, зокрема, парламентські вибори, що пройшли в травні 1929 р. і принесли перемогу лейбористській партії, у зовнішньополітичній програмі якої дане питання посіло важливе місце. Після переговорів у Лондоні між представниками Англії і СРСР 3 жовтня 1929 р. був підписаний протокол про

поновлення дипломатичних відносин.

Крахом закінчились і провокації китайських мілітаристів проти СРСР. Реакційні сили зробили кілька погромів радянських консульств у Харбіні й інших містах і напад на КВЖД. Дипломатичні відносини між СРСР і Китаєм були розірвані 16 серпня 1929 р. Але після розгрому Червоною Армією частин китайських мілітаристів і російських білогвардійців і розпочатих після цього переговорів 22 грудня 1929 р. радянсько-китайський конфлікт було залагоджено, і того ж дня сторони підписали протокол про відновлення дипломатичних відносин.

## **8.10 Міжнародна обстановка в роки світової економічної кризи**

На рубежі 30-х років вибухнула найжорстокіша світова економічна криза. Сигналом його початку став біржовий крах у США в жовтні 1929 р. Через океан криза докотилася до Європи і охопила всі промислові країни. Він був повним і загальним. Спочатку відбулося різке скорочення промислового виробництва, потім небачений спад торгівлі. Це призвело до повної фінансової кризи. За два роки рівень виробництва в капіталістичних країнах упав майже на 40%, що спричинило небачене зменшення зайнятості населення. Загальне число безробітних в 1932 р. становило 30 млн чоловік.

Економічне становище не могло не позначитися на стані міжнародних відносин на рубежі 30-х років. У пошуках виходу із критичного положення представники найбільших банків з 48 країн провели в травні 1930 р. у Вашингтоні спеціальну конференцію.

Міжнародні відносини в цей період набули напруженого характеру. Посилилася боротьба за ринки збуту. Протиріччя між окремими країнами стали більш явними. Скориставшись такою ситуацією, переможені в Першій світовій війні країни – Німеччина, Австрія, Угорщина і Болгарія – практично відмовилися від подальшої виплати накладених на них репарацій. Версальська система зазнала краху.

Німецький уряд домагався скликання конференції для обговорення проблем, пов'язаних з економічними відносинами між країнами, і вимагав перегляду рішень про репарації і «плану Дауеса». 11 лютого 1929 р. у Парижі зібралася нарада експертів ряду країн для перегляду «плану Дауеса». Головував на ньому президент електротехнічного тресту Моргана американський банкір О. Юнг. Найзацікавленіша сторона в одержанні репарацій, Франція, погодилася на перегляд «плану Дауеса», але наполягала на зв'язку сум німецьких репарацій з міжсоюзницькими боргами країн-переможниць. Справа в тому, що за військову техніку, матеріали і продовольство, поставлені з Англії і США під час Першої світової війни, Франція мала щорічно виплачувати певні суми, які покривалися за рахунок німецьких репарацій. Звідси і зацікавленість Франції в тому, щоб зниження німецьких репарацій було компенсовано.

Після роботи протягом довгих місяців комітет експертів розробив документ, що увійшов в історію як «план Юнга». Суми німецьких репарацій

установлювалися в 113,9 млрд марок із щорічною виплатою по 2 млрд протягом 37 років. Таким чином, «план Юнга» знизив щорічні виплати Німеччини порівняно з «планом Дауеса» на 20%.

Учасники паризької наради прийняли ряд інших постанов, що зм'якшують положення Німеччини. Була ліквідована репараційна комісія, знято контроль над залізницями і підприємствами, вирішено питання про виведення військ з Рейнської зони не пізніше середини 1930 р.

«План Юнга» увійшов у силу в червні 1930 р., а вже через рік Німеччина звернулася до США за допомогою, тому що не могла сплатити черговий репараційний внесок. На настійну вимогу американських банкірів, які боялися втратити свої гроші в Німеччині, президент США Г. Гувер запропонував увести мораторій на виплату репарацій і військових боргів. Ця пропозиція призвела б до великих втрат Францією, що отримала б чисту втрату в 2 млрд франків на рік. Ще через рік, у червні 1932 р., на Лозаннській конференції репарації з Німеччини були взагалі ліквідовані. Поки банкіри й промисловці вирішували свої економічні й фінансові справи, у політичних і дипломатичних колах дозрівав проект створення пан-Європи. 17 травня 1930 р. міністр закордонних справ Франції Арістід Бріан звернувся до 27 країн Європи з пропозицією організувати Європейський федеральний союз. Передбачалося, що це міждержавне утворення буде мати два органи: один – у вигляді Європейської конференції; інший – у вигляді Європейського комітету як виконавчого органу. Французька сторона думала, що зі створенням пан-Європи позиції Франції значно підсиляться. Тактично цей проект був спрямований проти впливу Англії в Європі і, насамперед, у Лізі Націй.

Другою стороною французького плану пан-Європи була антирадянська спрямованість. Однак він так і залишився планом. Англійська дипломатія виступила проти нього так само, як Німеччина й Італія.

Але відразу з'явився новий план – план об'єднання двох країн. 19 березня 1931 р. Австрія і Німеччина підписали угоду про митний союз між двома країнами. Повідомлення про це викликало велику настороженість у Європі. Особливо стривожилася Франція, яка бачила в цьому перший крок на шляху до аншлюсу. Посилаючись на спеціальну статтю Версальського договору, що забороняє об'єднання Німеччини і Австрії, вона передала скаргу в Міжнародний суд у Гаазі. 5 вересня 1931 р. Постійний міжнародний трибунал 8 голосами проти 7 ухвалив рішення щодо того, що митний союз несумісний з раніше взятими зобов'язаннями Австрії. Але ще 3 вересня, за 2 дні до рішення суду, Австрія і Німеччина заявили, що вони відмовляються від створення митного союзу.

З того часу як на Вашингтонській конференції було ухвалено рішення, що обмежує будівництво лінкорів і авіаносців, розгорнулося суперництво в будівництві суден інших класів. Англія, почавши відставати в цьому змаганні, виступила за обмеження будівництва всіх видів кораблів інших країн. Вона домоглася скликання в Лондоні конференції п'яти держав, що підписали Вашингтонську угоду.

Робота конференції проходила з 21 січня по 22 квітня 1920 р. Незважаючи

на розбіжності, її учасники після довгих дебатів змогли доповнити Договір, підписаний у Вашингтоні. Був визначений граничний тоннаж воєнних кораблів трьох країн – США, Англії і Японії. Загальний тоннаж крейсерів не мав перевищувати в Англії – 339 тис. т, у США – 323 тис. т, у Японії – 209 тис. т. Загальний тоннаж підводних човнів був установлений для всіх трьох країн однаковий – 52,7 тис. т. Після цієї конференції Японія, прийнявши нову програму будівництва флоту, стала збільшувати його прискореними темпами.

Економіку всіх країн продовжувало лихоманити. Установлений для Німеччини мораторій на виплату репарацій не зупинив кредитну кризу. Англійський банк, не зумівши зупинити відтік капіталів і скорочення золотих резервів, домігся скасування англійським урядом 21 вересня 1931 р. золотого стандарту. Це негайно відгукнулося в США. Золотий стандарт скасували й інші європейські країни. Замість фунта стерлінгів в Європу потекли американські долари. Тільки за один місяць їхній витік становив більше 330 млн.

Світова економічна криза призвела Європу до політичної кризи, до ускладнення відносин між країнами. Були можливі військові ускладнення. Тому після довгих років підготовчої роботи й переговорів 2 лютого 1932 р. у Женеві відкрилася Міжнародна конференція з роззброювання, на яку прибули делегати 62 держав. Хоча США і СРСР не були членами Ліги Націй, їхні представники були запрошені на конференцію і брали участь у її роботі.

Радянська делегація внесла свій проект повного і загального роззброювання, указуючи, що тільки радикальне рішення питання може гарантувати світ від військових авантур.

Були подані й інші проекти. Франція, продовжуючи чіплятися за Версальський договір, вважала, що лише збереження цієї системи може створити безпеку, що і дозволить почати роззброювання. Для боротьби з виникненням яких би то не було агресій вона пропонувала надати Лізі Націй цивільну і військову авіацію, а також наземних і військово-морських засобів.

Англії головно увагу у своєму проекті приділяли забороні підводних човнів, а також пропонували обмежити чисельність армій. Германія виступала за рівність її збройних сил з іншими великими державами. Її проект підтримували США і Англія, які думали, що для збереження рівноваги в Європі потрібна сильна Німеччина, яка може протистояти Франції, але головним чином – Радянському Союзу.

Перша сесія конференції закінчила свою роботу 23 липня 1932 р. На ній не було прийнято ніяких рішень. Проте відкриті дискусії мали позитивне значення, виявивши розходження в підходах до вирішення проблеми роззброювання. Стало ясно, що Німеччина прагне якнайшвидше зайняти одне із провідних місць в Європі. Зокрема, про це свідчила заява німецької делегації щодо того, що представники Німеччини зможуть брати участь у наступних сесіях конференції тільки за умов, якщо вона буде визнана рівноправною державою.

У грудні того ж 1932 р. Англії вдалося організувати в Женеві нараду п'яти країн: Англії, Франції, США, Італії і Німеччини. На нараді була прийнята резолюція, яка надала Німеччині рівноправність у забезпеченні безпеки.

Уперше після поразки в 1918 р. Німеччина була визнана рівноправною. Таким чином, західні країни зробили необачний крок у напрямку до відновлення німецького військового потенціалу.

В умовах, коли Париж під тиском США і Англії крок за кроком здавав свої позиції перед Берліном, у Франції усе голосніше стали лунати пропозиції щодо розширення торговельних зв'язків з Радянським Союзом. Дискримінаційна політика, що проводилася до цього часу французькою владою відносно СРСР, змусила радянський уряд вжити ряд контрзаходів. Радянські торговельні організації анулювали ряд контрактів з французькими фірмами і значно скоротили закупівлю французьких товарів. З посиленням економічної кризи і ростом реваншистських настроїв у Німеччині все яснішою ставала для Франції необхідність проведення більш гнучкої політики стосовно СРСР.

З ініціативи саме французької сторони наприкінці 1930 р. почалися переговори про розвиток економічних і торговельних відносин між Францією і Радянським Союзом і одночасно – переговори про укладання радянсько-французького пакту про ненапад. На цьому шляху у міждержавних відносинах мали місце великі труднощі. Реакційні сили Франції виступали проти розвитку зв'язків з Радянським Союзом. Більше того, була здійснена спроба зірвати розпочаті переговори. Так, 6 травня 1932 р. російський білогвардієць убив президента Французької Республіки П. Думера. Як вважали багато хто, цю провокаційну дію організував міністр внутрішніх справ Тардье. Вбивство відбулося напередодні другого туру парламентських виборів у Франції. Провокація, однак, не вдалася, і на виборах переміг лівий блок. Через півроку, 29 листопада 1932 р., радянсько-французький пакт про ненапад нарешті був підписаний. Статті пакту зобов'язували обидві сторони не брати участь у жодній міжнародній угоді, практичним наслідком якої була б заборона взаємних купівельних операцій сторін. Такий крок був більш ніж вчасним, тому що певні кола в ряді країн не залишали думок про економічну блокаду СРСР.

СРСР і Франція також зобов'язалися не втручатися у внутрішні справи один одного, утримуватися від заохочення будь-якої ворожої агітації і пропаганди відносно своїх країн, не створювати і жодним чином не підтримувати і не допускати на французькій і радянській територіях ніяких військових організацій, які певним чином готували б збройну боротьбу проти іншої сторони. У травні 1933 р. французька палата депутатів схвалила цей документ.

Радянсько-французький пакт свідчив про те, що всі спроби ізолювати СРСР на міжнародній арені провалилися. Світова економічна криза підсилила протиріччя в капіталістичному світі. Погіршення економічного становища призвело до зростання опозиційних сил у всіх країнах, які вимагали зміни зовнішньополітичного курсу.

Нарощування військового потенціалу Німеччини змушувало ряд країн, і не тільки Францію, переглядати своє відношення до Радянського Союзу. Крім того, розвиток економіки в СРСР, а також інтереси СРСР до закордонних торговельних поставок теж вплинули на розгортання і нарощування зв'язків між державами.

## 8.11 Створення двох осередків війни – на Далекому Сході і в Європі

До 1932 р. економічна криза досягла свого апогею. Знову, як напередодні Першої світової війни, почали підніматися питання про переділ сфер впливу, про боротьбу за джерела сировини, за ринки збуту. Знову заговорили про війну. Створена з такими труднощами версальсько-вашигтонська система практично перестала існувати. Переможені країни і країни, що вважали себе обділеними після Першої світової війни, стали заявляти про свої претензії. Восени 1931 р. перший крок до війни зробила Японія.

Розвиток японської промисловості завжди залежав від зовнішніх ринків. Японія вивозила більше 30% своєї продукції, що давало їй можливість створювати робочі місця і ввозити необхідну сировину. Наприкінці ж 20-х - початку 30-х років до постійно існуючої обмеженості внутрішнього ринку додалося різке скорочення ринку зовнішнього. У результаті світової економічної кризи в Японії утворилася і зростала армія безробітних. З'явився реальний ґрунт для посилення соціального протесту. Правлячі класи бачили вихід з положення, яке створювалося, у війні. Звідси й пропаганда військових акцій як єдиного виходу з економічної кризи.

Ще влітку 1927 р. на Східній конференції представників цивільних і військових чиновників під головуванням генерала Танакі був розроблений секретний документ про політику Японії в Китаї. Цей документ, відомий як «Меморандум Танакі», під назвою «Меморандум про основи позитивної політики в Маньчжурії і Монголії» був спрямований імператору. Пізніше, в 1929 р., він був опублікований у Китаї. Японія тоді спростувала опублікований варіант тексту.

Головний зміст цього документа становили заходи щодо недопущення об'єднання Китаю і позбавлення його незалежності. У меморандумі обґрунтовувалася насамперед необхідність захоплення північно-східних провінцій Китаю і Монголії. Ці провінції мали послужити плацдармом для завоювання всього Китаю та інших країн Азії. Меморандум не обмежувався скоренням Китаю. Він передбачав просування Японії на південь, завоювання Індії і країн Центральної Азії. Меморандум передбачав війну з Росією в Маньчжурії.

Військові кола Японії розуміли, що їм доведеться стикнутися не тільки з Росією, але і з США. У зовнішньоторговельному обігу з Китаєм Сполучені Штати тоді вже обійшли Англію і поступово підходили до рівня торгівлі з Японією. США підсилювали свій політичний вплив і в Китаї. США допомагали Чан Кайши зміцнювати владу. Восени 1927 р. було укладено секретну угоду про участь американських радників в уряді Чан Кайши.

Японська вояччина продовжувала готуватися до війни, почати яку вона вирішила з Китаю. У ніч з 18 на 19 вересня 1931 р. японські війська почали воєнні дії і ранком 19 вересня вже були в Мукдені. Вони захоплювали в північно-східній частині Китаю місто за містом.

19 вересня на засіданні Ради Ліги Націй про події на Далекому Сході доповіли представники і Китаю, і Японії. Два дні потому китайський уряд

звернувся до Генерального секретаря Ліги Націй з проханням вжити заходів для зупинення наступу японських військ. Але ні Англія, ні Франція, ні Італія, ні Німеччина не вжили реальних заходів для того, щоб припинити агресію, як, до речі, і Сполучені Штати, які були суперниками з Японією за вплив у Китаї.

Тільки в грудні 1931 р. Лігою Націй була утворена комісія, яку очолив англійський лорд В. Р. Літтон, в минулому віце-король Індії. До складу комісії ввійшли представники Великобританії, Франції, Італії і Німеччини та представник США – країни, яка не була членом Ліги Націй. Навесні 1932 р. комісія Літтона прибула в Китай і почала свою діяльність.

Японія, не звертаючи уваги на роботу комісії, продовжувала активні воєнні дії. Японські війська підійшли до КВЖД і стали робити нальоти на поїзди, заарештовувати радянських службовців і захоплювати майно КВЖД. Радянський уряд ще в грудні 1931 р. запропонував Японії підписати пакт про ненапад. Прагнучи ліквідувати небезпеку на Далекому Сході і не дати втягти країну у війну, Радянський уряд також зробив Японії пропозицію про купівлю нею КВЖД.

2 жовтня 1932 р. комісія Літтона опублікувала свою доповідь, де відзначалися агресивні дії Японії проти північно-східної провінції Китаю. Комісія не визнала утворення замість Маньчжурії нової держави Маньчжоу-Го, здійснене нібито при повній підтримці китайського народу. Лігі Націй пропонувалося зберегти північно-східний Китай під китайським суверенітетом. Щоправда, рекомендувалося вважати провінцію «автономною», забезпечивши їй гарантії з боку великих держав.

24 лютого 1933 р. Асамблея Ліги Націй прийняла спеціальну резолюцію, у якій передбачалося врегулювання питання про північно-східний Китай на основі міжнародних документів: Уставу Ліги Націй, пакту Бріана-Келлога і Вашингтонського договору дев'яти держав. Ліга Націй, зажадавши виходу японських військ із північно-східного Китаю, визнала в той же час «особливі інтереси Японії». Японія відреагувала на цю резолюцію по-своєму, і 27 березня 1933 р. її уряд заявив про вихід країни з Ліги Націй. Кинувши виклик Лізі Націй, Японія стала відкрито нарощувати воєнні дії в Китаї, усе далі проникаючи в країну.

Так на Далекому Сході утворився осередок війни, перший, але не останній. У небезпечному напрямку розвивалися події і в Європі. Якщо програмою агресії для Японії став «Меморандум Танакі», то для німецької воячини цю роль відіграла книга Адольфа Гітлера «Моя боротьба» (Mein Kampf), яка була видана ще в 1924 р. У ній викладалася програма агресивних дій фашистської націонал-соціалістичної партії Німеччини, яка на початку 30-х років стала активно рватися до влади.

Для залучення на свою сторону широких кіл німецького народу націонал-соціалісти використовували шовіністичну демагогію, вимагаючи негайно відмовитися від Версальського договору, який називали головною причиною нещастя, що звалилися на німецький народ. Під гаслами проти Версаля, проти веймарських демагогів гітлерівська партія закликала до «національної революції».

Всередині країни не вдалося вчасно створити заслін фашизму і запобігти приходу А. Гітлера<sup>1</sup> до влади. Досить потужні партії комуністів і соціал-демократів діяли неузгоджено. На міжнародній арені не було єдності в боротьбі проти агресії, війни і фашизму. А фашистська партія спритно використовувала і демагогію, і протиріччя між окремими країнами.

З літа 1932 р. у Німеччині почалася політична криза, викликана боротьбою Гітлера за владу. На численних нарадах, з'їздах і конференціях лідери фашистської партії і сам Гітлер переконували німців у тому, що тільки вони виведуть Німеччину із соціально-економічної кризи, назавжди покінчать із Версальським договором. Промисловцям фашисти обіцяли небачені бариші від військових замовлень. Коли 4 січня 1933 р. А. Гітлер домовився з Ф. фон Папеном<sup>2</sup> про розподіл між ними влади, президент країни П. фон Гінденбург погодився на створення уряду «національної концентрації». Так, 30 січня 1933 р. новим рейхсканцлером став Адольф Гітлер, а віце-канцлером – Франц фон Папен.

В європейських країнах призначення Гітлера рейхсканцлером було прийнято з побоюванням. Однак, як зауважували газети, збереження за Ф. фон Папеном поста в уряді, а за К. фон Нейратом – поста міністра закордонних справ Німеччини заспокоювало правлячі кола, які сподівалися на стриманість у політиці нового уряду.

Перш ніж перейти до здійснення своїх зовнішньополітичних планів, фашисти почали проведення «заходів» щодо зміцнення свого положення всередині країни. Головний удар вони обрушили проти комуністів, лібералів і демократів. 27 лютого 1933 р., організувавши підпал будинку рейхстагу, фашисти звинуватили в цьому злочині комуністів і 14 березня 1933 р. заарештували керівника комуністичної партії Німеччини Ернста Тельмана. Потім вони організували відомий Лейпцигський процес, на якому обвинувачували видатного діяча комуністичного руху Георгія Димитрова в підпалі рейхстагу. Але задуманий як антикомуністичний, процес фактично перетворився на процес осуду фашизму. Г. Димитров і його товариші своїм мужнім, стійким поведженням і полум'яними промовама на суді здобули собі повагу в усьому світі. Суд був змушений їх виправдати.

---

<sup>1</sup> Адольф Гітлер (1889–1945) – основоположник і центральна фігура націонал-соціалізму, засновник тоталітарної диктатури Третього рейха, вождь (*фюрер*) Націонал-соціалістичної німецької робочої партії (1921–1945), рейхсканцлер (1933–1945) і фюрер (1934–1945) Німеччини, верховний головнокомандуючий Німеччини (з 19 грудня 1941) у Другій світовій війні.

<sup>2</sup> Франц фон Папен (1879–1969) з 1 червня по 2 грудня 1932 р. очолював уряд, одержав призначення завдяки протекції генерала фон Шлейхера (який одержав портфель воєнного міністра) і свого колишнього однополчанина Оскара фон Гінденбурга, що мав вплив на батька – Пауля фон Гінденбурга (Президента Веймарської республіки з 1925 р.). Не маючи більшості у рейхстагу, фон Папен шукав шляхів до формування коаліційного уряду, в тому числі, розглядаючи питання про включення в його кабінет Гітлера як віце-канцлера. Гітлер категорично відмовився від цього, оскільки прагнув справжньої влади і вважав таке досягнення нікчемним, спроможним відштовхнути виборців від його партії (на літніх виборах нацисти отримали 230 мандатів з 608 і стали найбільшою фракцією у рейхстагу). Під впливом генерала Курта фон Шлейхера, що користувався довірою президента Гінденбурга, уряд фон Папена було відправлено у відставку, що призвело до особистого конфлікту між Папеном і Шлейхером, який значно посприяв подальшому просуванню нацистів до влади. У січні 1933 року з дозволу Гінденбурга він провів переговори с Гітлером і ввійшов в уряд Гітлера як віце-канцлер.

На міжнародній арені режим Гітлера в цей час намагався показати прагнення до співробітництва. Так, 15 липня 1933 р. Англія, Франція, Німеччина і Італія підписали «Пакт чотирьох». Він був запропонований главою італійського уряду Б. Муссоліні<sup>1</sup> для розвитку, за його словами, «духу співробітництва між державами». Англія і Франція скріпили його в той час, коли проходила робота міжнародної конференції щодо роззброювання, де обговорювався радянський проект конвенції про визначення агресора. За період з 3 по 5 липня 1933 р. конвенцію підписали 10 країн. А пізніше, на Міжнародній економічній конференції, Радянський Союз вніс пропозицію про розвиток міжнародного економічного співробітництва, у якому передбачалося скасування всіх законодавчих і адміністративних дій, спрямованих на економічну агресію і дискримінацію. Через значні розбіжності на цій конференції радянський проект не прийняли.

В 1933 р. після вступу на пост президента США Т. Рузвельта були встановлені дипломатичні відносини між Сполученими Штатами і Радянським Союзом. Це відбулося 8 листопада 1933 р. після цілого ряду переговорів, що відбулися влітку й восени у Вашингтоні й Лондоні, а також після обміну листами між Т. Рузвельтом і головою ВЦВК СРСР М. І. Калініним. У тому ж 1933 р. СРСР встановив дипломатичні відносини з Іспанією і Уругваєм.

3 вересня 1933 р. у Римі був укладений радянсько-італійський пакт про дружбу, ненапад і нейтралітет, аналогічний іншим таким угодам, підписаним СРСР із рядом країн. Слово «дружба» у назву пакту було внесено з особистого наполягання Муссоліні.

У Німеччини показне прагнення до співробітництва одночасно сполучалося зі зневагою до нормальних відносин. Восени на конференції з роззброювання німецький міністр закордонних справ К. фон Нейрат зажадав для Німеччини повної рівноправності із країнами, що перемогли в Першій світовій війні. Але французи, боячись швидкого озброєння Німеччини, запропонували затвердити резолюцію, яка б передбачала збереження озброєнь на досягнутому рівні. Незважаючи на підтримку Німеччини в її прагненнях Англією і Італією, Франції за підтримкою США вдалося домогтися домовленості між чотирма країнами: Англією, Францією, Італією, США. Погоджений ними проект передбачав роззброювання Німеччини у два етапи. К. фон Нейрат категорично відмовився прийняти цей проект, і 6 жовтня 1933 р. Німеччина направила в Лондон і Рим ноти, в яких указувалося, що «пропозиція чотирьох» ставить її в дискримінаційне положення. Спроби вплинути на Німеччину не увінчалися успіхом, і 14 жовтня 1933 р. Німеччина і Японія вийшли з Ліги Націй.

---

<sup>1</sup> Беніто Амількаре Андрéа Муссоліні (1883–1945) – італійський політичний і державний діяч, публіцист, лідер Національної фашистської партії (НФП), диктатор, вождь («дуче»), що очолював Італію як прем'єр-міністр у 1922–1943 роках. Перший маршал Імперії (30 березня 1938). Після 1936 року його офіційним титулом став такий – «Його Превосходительство Беніто Муссоліні, голова уряду, дуче фашизму і засновник імперії». Після повалення в 1943–1945 роках очолював маріонеткову Італійську соціальну республіку, яка контролювала при підтримці німців частку території Італії.

Цей крок уряду Німеччини показав, що він перестав зважати на міжнародну організацію і став на шлях здійснення далекоглядних планів. Відмова Німеччини від Версальського договору і створення нею збройних сил являли велику загрозу європейським країнам, і насамперед Франції. Германія стала обмежувати вплив Франції на країни Центральної і Південно-Східної Європи, де до цього її позиції були досить міцні. У цих умовах французький міністр закордонних справ Л. Барту виступив з пропозицією про створення системи взаємодопомоги деяких європейських країн на випадок агресії з боку Німеччини. Так народилася ідея створення Східного пакту.

Навесні 1934 р. почалися переговори між Францією і Радянським Союзом. На думку французької сторони, у Східний пакт мали вступити Німеччина, СРСР, Польща, Чехословаччина, Литва, Латвія, Естонія і Фінляндія. Основний сенс проекту полягав у тому, що у випадку нападу на одну із країн інші мали надати їй усіляку підтримку, у тому числі і військову. Гарантію виконання умов пакту брала на себе Франція. Радянський уряд заявив, що він не заперечує проти розширення пакту і включення в нього Німеччини. Однак та відмовилася брати участь у переговорах. За Німеччиною пішла Польща. Фінляндія ж взагалі не відповіла на звертання до неї.

Велику роль у створенні перешкод і в зриві угоди про Східний пакт відіграла Англія. Спочатку британський уряд схвально озивався про план Л. Барту, а потім став створювати перешкоди. Всі зусилля французької дипломатії натрапляли на протидію. Це змусило Л. Барту відкрито обвинуватити Лондон у тому, що він підтримує Німеччину і тому виступає проти створення системи колективної безпеки.

Значно вдаліше йшли справи у французької дипломатії на Балканах. 9 лютого 1934 р. в Афінах чотири країни – Греція, Румунія, Туреччина і Югославія – підписали Балканський пакт, що накладав на учасників зобов'язання спільно захищати свої кордони на Балканах і узгоджувати між собою зовнішню політику. Німеччині і Італії не вдалося зірвати підписання цього пакту, але під їхнім впливом Болгарія і Албанія відмовилися від участі в ньому.

У цей час в Європі розігралася ще одна драма. Уряд Німеччини готував захоплення Австрії. Проти аншлюсу виступав федеральний канцлер і міністр закордонних справ Австрії Енгельберт Дольфус, якого спочатку підтримував Муссоліні. Але після зустрічі Гітлера і Муссоліні у Венеції 14 і 15 червня 1934 р. положення стало критичним. Через два тижні, 25 червня 1934 р., Е. Дольфус був важко поранений нацистами, які ввірвалися в його кабінет, і без медичної допомоги помер. Пізніше по радіо було повідомлено про відставку австрійського уряду.

Не зустрічаючи істотного опору і відчуваючи підтримку Англії, гітлерівська Німеччина перестала зважати на інші країни. Рейхсвер збільшувався, промисловість переводилася на випуск озброєнь. Одночасно зміцнювалися зв'язки двох фашистських держав – Німеччини і Італії.

Ліга Націй, створена, як говорилося в її Уставі, для зміцнення міжнародних відносин і боротьби з агресією, втрачала свій вплив. З метою

підняти авторитет цієї міжнародної організації у ряді політичних діячів західних країн з'явилася ідея запросити до Ліги Націй і Радянський Союз. Одним з її авторів був Л. Барту. Саме з ініціативи французької дипломатії 30 держав – членів Ліги Націй – направили радянському уряду телеграму з пропозицією вступити в Лігу Націй. Радянський Союз, вважаючи, що, будучи членом Ліги Націй, він зможе з більшою користю сприяти зміцненню миру і боротьбі з агресією, надав свою згоду. Одночасно радянський уряд заявив, що СРСР вступить у Лігу тільки у випадку надання СРСР постійного місця в Раді цієї організації.

18 вересня 1934 р. загальні збори Ліги Націй прийняли постанову про прийом СРСР у Лігу Націй і включення представника СРСР в її Раду як постійного члена. 34 члени Ліги Націй проголосували «за» і тільки три – Голландія, Португалія і Швейцарія – «проти». Глава радянської делегації М. М. Литвинов заявив, що Радянський Союз не несе ніякої відповідальності за колишні рішення Ліги Націй, які були прийняті без участі і згоди СРСР.

Боротьба з агресією, боротьба за мир, за створення колективної безпеки натрапляла на твердий і кривавий опір фашистських країн. Так, 9 жовтня 1934 р. стався новий злочин. У цей день у Марселі французький міністр закордонних справ Жан Луї Барту був убитий разом із королем Югославії Олександром I Карагеоргієвичем, який теж був прихильником створення системи колективної безпеки. На зміну Ж. Л. Барту прийшов П'єр Лаваль, який симпатизував гітлерівській Німеччині, а потім співробітничав із нею.

Так, через потурання урядів ряду країн агресивна політика фашистської Німеччини призвела до утворення другого осередку війни – в Європі.

## **8.12 Розширення гітлерівської коаліції. Активізація зовнішньої політики СРСР**

1935 рік ознаменувався початком агресивних дій у Європі. Першою їх розпочала Італія. У Муссоліні давно дозрів план захоплення земель у Східній Африці. Він мріяв об'єднати Еритрею і Сомалі в одну велику колонію, включивши до неї і Абіссінію (Ефіопію). Ще з кінця 1934 р. Італія стала відправляти в Еритрею війська і військові вантажі.

Щоб знайти підтримку своїм агресивним планам, Муссоліні запросив до Риму нового міністра закордонних справ Франції П. Лавалю. 7 січня 1935 р. вони домовилися про визначення франко-італійського кордону в Африці. У результаті Італія одержала гарний плацдарм для здійснення своїх планів. У тому ж місяці Муссоліні намагався знайти загальну мову щодо питання про Ефіопію і з Англією, але італійцям не вдалося домогтися від неї на конференції в Стреза<sup>1</sup> ніякої відповіді. Англійців дуже турбувало посилення Італії в Північній Африці на шляхах до Індії.

Англія і Італія повернулися до цього питання в червні, коли прибув у Рим

---

<sup>1</sup> Стрезська конференція – міжнародна конференція, відбулася в квітні 1935 року в невеличкому місті Стреза на західному березі озера Лаго-Маджоре (Італія) за участю прем'єр-міністра Великобританії Джеймса Макдональда, міністра іноземних справ Франції П'єра Лавалю і лідера Італії Беніто Муссоліні.

англійський міністр по справах Ліги Націй А. Іден, який запропонував план, за яким Абіссінія поступилася б Італії частиною провінції Огаден, а Англія погоджувалася компенсувати Абіссинії її втрати за рахунок земель Британського Союзу.

Муссоліні відкинув цю пропозицію, заявивши, що Італії потрібна вся Абіссінія, і Англія пізніше пішла їй на поступки. Хоча міністр закордонних справ С. Хор, виступаючи в палаті громад, закликав Італію втриматися від застосування військової сили, через кілька днів англійський уряд прийняв рішення не видавати ліцензії на вивіз зброї не тільки Італії, але і Ефіопії. Цим рішенням Лондон поставив африканську країну у важке положення, тому що вона не виробляла озброєнь.

Щоб уникнути провокації, негус<sup>1</sup> Ефіопії Хайле Селассіє I відвів ефіопські війська на 30 км від кордону. Незважаючи на це, 3 жовтня 1935 р. без оголошення війни Італія почала вторгнення. Ефіопія звернулася в Лігу Націй, і її Рада 7 жовтня визнала Італію агресором. Асамблея Ліги схвалила рішення Ради. Утворений нею комітет 18-ти вніс пропозицію не надавати Італії позики, накласти ембарго на експорт зброї в Італію, не імпортувати італійських товарів, не ввозити в Італію деякі види другорядної сировини. Пізніше в число товарів, заборонених до ввозу в Італію, були включені нафта і нафтопродукти.

Італійські війська продовжували наступ. 5 травня 1936 р. була зайнята Аддис-Абеба, а через три дні Муссоліні своїм декретом приєднав Ефіопію до Італії. Ефіопський народ чинив агресору героїчний опір. Але сили були нерівні. До того ж ні США, ні Англія, ні Франція не надали Ефіопії серйозної допомоги. А, спостерігаючи байдужність з боку цих держав, Німеччина продовжувала відкрито створювати сильну армію і флот. На Нюрнберзькому процесі в 1946 р. міністр економіки фашистської Німеччини А. Шахт показав, що нічого, щоб тоді не робила Німеччина, не зустрічало ніяких перешкод з боку інших країн. Все сприймалося зовсім спокійно, лише іноді направлялися ні до чого не зобов'язуючі ноти протесту.

13 січня 1935 р. у землі Саар<sup>2</sup> був проведений плебісцит, у якому взяло участь 539 тис. осіб, з яких 477 тис. висловилися за приєднання Саару до Німеччини. Такому результату плебісциту багато в чому сприяла політика західних держав. Так, напередодні плебісциту П. Лаваль заявив, що Франція байдуже ставиться до долі Саарської області і не зацікавлена в його результаті.

На нараді, що відбулася в перших числах лютого в Лондоні, глав урядів і міністрів закордонних справ Англії і Франції була досягнута домовленість про ефективне співробітництво з Німеччиною. У цих цілях було запропоновано укласти повітряну конвенцію, Дунайський пакт, Східний пакт і повернути Німеччину в Лігу Націй. Німеччина заявила, що віддає перевагу двостороннім переговорам. Берлін виразив готовність зустрітися з представниками Англії, і

---

<sup>1</sup> Негус (повністю «цар царів» – нгусе негест) – титул імператора Ефіопії, що існував аж до повалення монархії в 1975 році. Негус був главою держави і уряду, об'єднував в своїх руках повну виконавчу і законодавчу владу.

<sup>2</sup> Саар (нім. *Saarland*, фр. *Sarre*) – земля Німеччини, яка межує з Францією і Люксембургом, названа по річці Саар. Столиця – город Саарбрюккен.

згоду Лондона на ведення двосторонніх переговорів було отримано.

Германія тим часом оголосила 16 березня 1935 р. про свою відмову від військових статей Версальського договору. За кілька днів до цього в опублікованій у Лондоні «Білій книзі» відзначалося, що, у зв'язку з тим, що Німеччина в обхід і в порушення Версальського договору посилено озброюється, англійський уряд збільшив свої військові витрати. Опублікування «Білої книги» можна розцінити подвійно. З одного боку, Англія хотіла підсилити свої збройні сили, щоб не допустити переваги Німеччини. Але, з іншого боку, лише обвинувачуючи Німеччину і нічого не вживаючи для того, щоб домогтися реального скорочення озброєнь, Англія як би підштовхувала її або, у всякому разі, давала їй карт-бланш у військових питаннях.

Не побоюючись реакції Англії, Німеччина прямо заявила, що вона більше не зважає на Версальський договір. Після газетної перепалки англо-німецькі відносини вгамувалися. Вся гострота німецької кампанії була спрямована проти Франції. Французький уряд вніс у парламент законопроект, у якому пропонувалося призвати молодь в армію не з 21 року, як було, а з 20 років, і визначити термін служби для з 1935 по 1939 р.

У Німеччині було опубліковано повідомлення, що уряд має намір створювати військову авіацію. Здавалося б, західні держави, і насамперед Франція, а за нею і Англія, мали виступити проти цього наміру, але нічого не зробили, і натомість одержали Декрет про введення в Німеччині загальної військової повинності. Лондон і Париж протестували проти порушень Версальського договору, але німецький уряд, розуміючи, що далі заяв справа не піде, відхилив протест.

Сполучені Штати, дотримуючись політики нейтральності, незважаючи на інформацію, що надходила з Європи, про значне збільшення озброєнь у Німеччині і агресивних заявах керівників рейха, теж нічого не вживали.

У березні 1935 р. у Берліні переговори англійського прем'єр-міністра Джеймса Рамсея Макдональда і міністра закордонних справ Джона Олсбрука Саймона з Гітлером проходили, як говорилося в офіційному комюніке, «у дусі повної відвертості і дружності». Однак, як можна судити за повідомленнями преси і за заявою самого Дж. Саймона в палаті громад, Гітлер заявив, що він не буде брати участь ні в яких пактах про взаємодопомогу і тим більше в тих, де буде брати участь Росія. Германія виступила також проти пакту, у якому гарантувалася б незалежність Австрії. Гітлер зажадав рівності з Англією і Францією у військовій авіації, але відразу зробив застереження, що збільшення радянських збройних сил викличе необхідність відмовитися від погоджених норм.

Таким чином, Німеччина з мовчазної згоди Англії і Франції домоглася не тільки рівності своїх збройних сил з двома західними країнами, але і значної переваги над ними. Наприклад, загальна військова повинність давала Німеччині подвійну перевагу їхнього військового контингенту над французьким.

У цей період, коли з усіх боків надходили тривожні звістки, Радянський Союз, на противагу Лондону і Парижу, активізував свою зовнішньополітичну діяльність. У січні радянський уряд закликав Раду Ліги Націй об'єднати зусилля

країн-членів міжнародної організації на боротьбу з агресією. Народний комісар іноземних справ СРСР М. М. Литвинов, виступаючи 17 січня 1935 р. у Раді Ліги Націй, вимовив такі слова: «Мир неподільний, і всі шляхи до нього виходять на одну більшу широку дорогу, на яку мають вступити всі країни. Настав час визнати, що немає безпеки лише у власному світі й спокої, якщо не забезпечений мир сусідів, ближніх і далеких».

Дійсно, тоді існувала реальна можливість спільно зупинити Гітлера. Боротися з агресією треба там, де вона виникає. Рада Ліги, однак, відхилила прохання Абіссинії спочатку про припинення підготовки Італією воєнних дій, а потім про припинення італійської агресії.

Після відмови Німеччини від військових статей Версальського договору Радянський Союз, прагнучи знайти і узгодити спільні точки зору, запросив у Москву лорда хоронителя печатки Англії А. Ідена. Цей політичний діяч, виходячи з реального положення речей, розумів небезпеку, що насувається на Європу. Прибувши в Москву 28 березня 1935 р., А. Іден був прийнятий Й. В. Сталіним, В. М. Молотовим і М. М. Литвиновим. Сторони погодилися з тим, що необхідно продовжувати зусилля, щоб створити систему колективної безпеки в Європі. У комюніке про переговори відзначалося, що «дружнє співробітництво обох країн у спільній справі колективної організації миру і безпеки має першорядну важливість». Радянський Союз виявив готовність взяти активну участь у створенні Східного пакту, що сприяв би об'єднанню всіх країн у протистоянні агресії. З Москви А. Іден відправився у Варшаву і Прагу, де його зустріли по-різному. Якщо польське керівництво не захотіло говорити про Східний пакт, то в Празі ця ідея знайшла повне розуміння.

Події, що відбувалися, тривожили і Францію. Париж виступив за негайне скликання Ради Ліги Націй. Напередодні сесії Ради на настійну вимогу французького уряду в італійському місті Стреза відбулася конференція прем'єр-міністрів і міністрів закордонних справ Англії, Франції й Італії. Вона зайвий раз показала нездатність одних і небажання інших створити систему колективної безпеки. На надзвичайній сесії Ради Ліги Націй, що відкрилася 15 квітня 1935 р., рішення німецького уряду про проведення ряду військових заходів було визнано порушенням Версальського договору. Рада Ліги Націй доручила особливому комітету виробити заходи економічного і фінансового порядку, які мали застосовуватися до країни, що порушує свої міжнародні зобов'язання. Гітлер негайно довів до відома держав-членів Ради Ліги Націй, що Німеччина не визнає і відкидає прийняту ними резолюцію.

У цей час відбувалися переговори між Берліном і Римом про подальші спільні дії. Не зустрічаючи ніякої протидії з боку Англії і Франції, Німеччина і Італія зміцнювали союз і виробляли плани взаємодії. Співробітництво двох фашистських держав відомо в історії як «вісь Берлін – Рим», офіційне оформлення якої відбулося трохи пізніше.

І в Англії, і у Франції була досить значна протидія курсу урядів цих країн. Критика офіційної опозиції стосувалася політики відносно як агресії Італії в Ефіопії, так і швидкого росту військових приготувань у Німеччині.

В Англії зовнішньополітичну лінію країни критикували такі видатні діячі,

як Д. Ллойд Джордж і У. Черчилль. Вони звертали увагу на те, що цей курс послабляє Лігу Націй і утруднює створення системи колективної безпеки. У Франції після вбивства Ж. Л. Барту і приходу на пост міністра закордонних справ П'єра Лавалю положення антифашистської і антивоєнної опозиції стало більш сутужним. Проте загальні настрої у країні на користь створення системи колективної безпеки і зміцнення миру підсилювалися.

Ця тенденція суспільної думки, а також активна зовнішньополітична діяльність радянської дипломатії змусили П. Лавалю піти на укладання договорів із Радянським Союзом і Чехословаччиною. Чехословацький уряд, розуміючи небезпеку, що створювалася на його кордонах, шукав захисту і на Заході, і на Сході – і у Франції, і у Радянського Союзу. У Москву приїжджав П. Лаваль, і в результаті контактів Радянським Союзом, Францією і Чехословаччиною були підписані три договори.

Договір про взаємну допомогу між СРСР і Францією був укладений у Парижі 2 травня 1935 р. строком на п'ять років з подальшим продовженням доти, поки одна зі сторін не вирішить його денонсувати. Він передбачав у випадку нападу на одну з договірних сторін надання негайної допомоги і підтримки іншою стороною.

Незабаром з'явилися і два інших договори – між СРСР і Чехословаччиною і між Францією і Чехословаччиною. 16 травня 1935 р. у Празі був підписаний радянсько-чехословацький договір про взаємну допомогу. Сторони зобов'язувалися у випадку погрози або небезпеки нападу з боку якої-небудь держави негайно почати консультації. Якщо ж одна зі сторін піддається нападу з боку якої-небудь держави, то інша сторона має надати негайну допомогу і підтримку. Разом із тим у протоколі, складеному під час підписання договору, було застереження: обидва уряди визнають, «що зобов'язання взаємної допомоги будуть діяти між ними лише оскільки за наявності умов, передбачених у даному договорі, допомога стороні – жертві нападу буде зроблена з боку Франції». Це застереження було зроблено для того, щоб не залишити радянську країну один на один з агресором. Радянський Союз взяв зобов'язання прийти на допомогу і надати всіляку підтримку Чехословаччині за умови, якщо їй надасть допомогу і Франція. Подальші події показали справедливість і необхідність такого застереження.

Радянсько-чехословацький договір був швидко ратифікований, і 8 червня в Москві відбувся обмін ратифікаційними грамотами. Що стосується франко-радянського договору, то його ратифікація була дуже затягнута П. Лавалем, і він набув чинності лише 27 березня 1936 р.

З весни 1936 р. гітлерівська Німеччина почала активні агресивні дії. Першою з них з'явилася ремілітаризація Рейнської зони. 7 березня 1935 р. німецький уряд заявив про свою відмову від Локарнських угод, і в той же день німецькі війська вступили в Рейнську область. Цей акт агресії залишився безкарним і ще більше заохотив гітлерівців.

На засіданні Ради Ліги Націй, що відкрилася в березні, радянський представник М. Литвинов заявив, що захоплення Рейнської зони – це лише перший крок на шляху здійснення далекоглядних загарбницьких планів

фашистської Німеччини, і запропонував почати спільні зусилля для припинення агресії. Однак інші члени Ради Ліги Націй, тією чи іншою мірою засуджуючи дії Німеччини, не йшли на проведення конкретних заходів. Поступово одна держава за іншою стали відмовлятися навіть від тих незначних санкцій, які були рекомендовані Лігою Націй. На Заході була поширена висунута англійською дипломатією теза про те, що застосування санкцій може зрештою призвести до війни в Європі. З ініціативи Англії 4 липня 1936 р. Ліга Націй прийняла постанову про скасування санкцій відносно Італії, що веде війну в Ефіопії.

Влітку 1936 р. увагу всього світу були прикуто до подій в Іспанії. Тут 16 лютого 1936 р. відбулися вибори в кортеси, які принесли перемогу партіям Народного фронту. Потім пройшли вибори у Франції, на яких також здобув перемогу Народний фронт, одержавши в палаті депутатів 381 місце з 618. Це давало надії на зміцнення сил миру. Якщо ж до цього додати укладені договори між Францією і СРСР, а також договори цих двох країн із Чехословаччиною, то можна зробити висновок про те, що основа антифашистської боротьби з агресією була забезпечена. Здавалося б, перед Європою і усім світом відкривалися гарні перспективи для зміцнення миролюбних сил і створення системи колективної безпеки. Однак події розвивалися за сценарієм, розробленим у Берліні. Відбулося це тому, що в Англії, США і Франції знайшлися сили, які продовжували пособництво Німеччині, що, зрештою, і призвело світ до війни.

Реакційні кола продовжували відкриту боротьбу проти сил демократії і миру. 18 липня 1936 р. за умовним сигналом «Над всією Іспанією безхмарне небо» був піднятий заколот проти законного республіканського уряду, і в Іспанії почалася громадянська війна. Її натхненниками і організаторами були німецькі й італійські фашисти. Германія й Італія взяли безпосередню участь у війні на стороні заколотників.

По суті в Іспанії відбулася перша сутичка прогресивних і демократичних сил світу з фашизмом. На стороні республіканського уряду воювали тисячі людей різних національностей, професій і політичних переконань.

В Іспанію з Німеччини і Італії відправлялися пароплави зі зброєю і боєприпасами для заколотників. Фактично дві фашистських держави зробили інтервенцію.

27 листопада 1936 р. іспанський уряд звернувся в Лігу Націй з вимогою надати допомогу в боротьбі з інтервентами за незалежність країни. Іспанія була членом Ліги Націй і мала повну підставу розраховувати на підтримку міжнародної організації. Однак більшість у Лізі Націй належала Англії і Франції і країнам, що йшли за ними, які були проти участі Ліги Націй в іспанських подіях. Ліга створила міжнародний комітет із неутручання. Представники західних держав проводили в ньому політику, про яку можна сказати, що вона перешкоджала тим, хто хотів допомогти іспанському уряду, і практично сприяла розвитку інтервенції Німеччини й Італії.

Сформувавши після перемоги Народного фронту новий кабінет Франції, Л. Блюм разом із правими лідерами соціалістів домігся ухвалення рішення про

утримання від поставок зброї законному іспанському уряду. Напередодні цього Блюм відвідав Лондон, де і була погоджена єдина лінія поводження відносно війни в Іспанії.

Тепер, через понад 80 років, які відділяють нас від тих подій, аналізуючи політику керівних діячів західних країн і роль Ліги Націй, чітко зрозумілим стало значення тих передвоєнних уроків для сьогодення і майбутнього. Цьому сприяють багато документів, у тому числі і протоколи засідань Ліги Націй, які зберігаються в архівах колишньої будівлі Ліги на березі Женевського озера.

Емоційні промови іспанського міністра закордонних справ Альвареса дель Вайо, що закликав Лігу Націй і її членів допомогти законному уряду Іспанії і іспанському народу в боротьбі за свої права і незалежність, залишалися не почутими представниками Англії і Франції. Радянський представник неодноразово виступав за підтримку справедливої боротьби іспанського народу. Пропонувалося використовувати ст. 16 Уставу Ліги Націй, яка передбачала колективні дії проти агресорів, що зробили напад на одного зі членів міжнародної організації. Із закликами представників СРСР перегукувалися і виступи делегатів ряду інших країн, які закликали Лігу Націй використати свої права і рішуче виступити проти інтервенції Німеччини і Італії в Іспанії.

З метою відвести Лігу Націй з-під критики Англія і Франція домоглися створення комітету 28-ми для розгляду пропозицій щодо перегляду ст. 16. Уставу Ліги. Радянський представник у цьому комітеті рішуче виступив проти перегляду. Більше того, СРСР у серпні 1936 р. запропонував установити триденний строк скликання Ради Ліги Націй у випадку військового нападу на кого-небудь зі членів організації і передбачити застосування військових санкцій проти агресора.

В обстановці фактичного пособництва агресії Німеччина й Італія встановили контроль на морі біля іспанських берегів, не допускаючи прибуття іноземних кораблів у порти, що перебувають під контролем уряду. У числі потоплених судів були і два радянських – «Тімірязєв» і «Благоев».

Радянський уряд різко засудив піратські дії на морях і запропонував Англії і Франції почати рішучі дії. Але політика пособництва агресорам тривала, і СРСР змушений був надалі відкликати свого представника з комітету з неутручання.

Незважаючи на зусилля інтервентів, громадянська війна в Іспанії затягалася. Гітлерівська Німеччина продовжувала підготовку до здійснення інших агресивних актів в Європі, а Японія розширювала війну проти Китаю. Між Німеччиною і Японією, погляди яких з міжнародних питань збігалися, успішно розвивалося економічне і військове співробітництво. У лютому 1936 р. у результаті військово-фашистського заколоту до влади в Японії прийшов уряд Хіроїта, який спирався на підтримку фашистського офіцерства. Зближення Токіо і Берліна прискорилося. Як результат 25 листопада 1936 р. у Берліні була підписана угода між двома країнами, відома як «Антикомінтернівський пакт». У ній було три статті, зміст яких зводився до того, що сторони домовилися:

– взаємно інформувати одна одну про діяльність Комінтерну і вести проти

нього спільну боротьбу;

– рекомендувати «будь-якій третій державі, внутрішній безпеці якої загрожує підризна робота комуністичного "Інтернаціоналу", вжити оборонних заходів у дусі цієї угоди або приєднатися до даного пакту»;

– установити 5-річний термін дії угоди.

У додатковому протоколі Німеччина і Японія взяли на себе зобов'язання вживати «суворих заходів» проти тих, хто усередині або поза країною діє на користь Комінтерну. Сторони домовилися про втручання у внутрішні справи інших держав під приводом боротьби з комунізмом. Хоча ця угода була відкрито спрямована проти СРСР, дві країни, прикриваючись боротьбою з комунізмом, вели військову підготовку проти Англії, Франції, а також США.

Через рік, 6 листопада 1937 р., до антикомінтернівського пакту приєдналася Італія. Таким чином, до кінця 1937 р. був оформлений потрійний блок Німеччини, Італії і Японії. Японія визнала анексію Абіссинії; Німеччина і Італія визнали уряд Маньчжоу-Го.

У липні 1937 р. Японія здійснила нову інтервенцію в Китаї. Китайська армія чинила всезростаючий опір агресії. Боротьбі китайського народу сприяла політика СРСР. 21 серпня 1937 р. Радянський Союз підписав з Китайською Республікою договір про ненапад. СРСР і Китай заявили про відмову від війни як засобу вирішення міжнародних суперечок і зобов'язалися втримуватися від нападу один на одного. Радянський Союз підтримав Китай і в Лізі Націй, куди китайський уряд звернувся у вересні. Під час обговорення цього питання радянський представник засудив потурання агресорам з боку західних держав. Ліга Націй, заявив він, може надати як Іспанії, так і Китаю куди більшу допомогу, ніж та, котру вони просять.

Навесні 1938 р. обстановка в Європі продовжувала ускладнюватися. Виступ Гітлера 20 лютого 1938 р. у рейхстазі показав, що Німеччина найближчим часом візьме «під захист» німців, які мешкають в Австрії і Чехословаччині. Уряди Англії і Франції нічого не зробили, щоб зупинити Німеччину і не допустити ліквідації австрійської держави.

Новий глава зовнішньополітичного відомства Англії лорд 1-й граф Галіфакс у бесіді з німецьким міністром закордонних справ Іоахімом фон Ріббентропом 11 березня 1938 р. заявив, що його країна не буде втручатися в дії Німеччини і Австрії. Наступного дня німецькі війська вже марширували по австрійській землі. 13 березня 1938 р. Австрія була приєднана до Німеччини. Англія ж і Франція обмежилися поданням Берліну нот протесту, які тим не були прийняті. Політика заохочення агресорів робила свою справу. Ліга Націй не дорахувалася ще одного свого члена. Її діяльність практично була паралізована через позицію англійських і французьких представників.

Рішуче засудив агресивні дії Німеччини Радянський Союз. Як заклик до світу і попередження народам пролунав виступ радянського представника в Лізі Націй 17 березня. Останні події в Європі, заявив він, безпосередньо зачіпають інтереси всіх без винятку європейських країн, і в сформованій обстановці не має бути місця міжнародній пасивності стосовно агресії. СРСР запропонував негайно скликати конференцію, на якій можна було б обговорити практичні

заходи щодо зміцнення миру. «Завтра може бути вже пізно», – попередив радянський представник. Він вніс пропозиції щодо поліпшення діяльності Ліги Націй, але Лондон і Париж заявили про їхню неприйнятність.

Проковтнувши Австрію, гітлерівська Німеччина стала готуватися до захоплення Чехословаччини. Вирішено було почати з приєднання Судетської області, де проживало 3 млн німців. У цей важкий для Чехословаччини час радянський уряд заявив про те, що він виконає свої зобов'язання за договором з Чехословаччиною і прийде їй на допомогу, якщо і Франція виконає свої зобов'язання. Але Англія і Франція думали не про захист Чехословаччини і не про те, як зупинити агресію, а лише про те, як домовитися з Гітлером.

Коли восени обстановка загострилася до краю, англійський прем'єр Невілл Чемберлен вперше у житті сів у літак і 15 вересня 1938 р. прибув у Берхтесгарден на побачення з Гітлером для обговорення положення з Чехословаччиною. Гітлер повідомив його про своє рішення приєднати Судети до Німеччини. Н. Чемберлен погодився на передачу Німеччині не тільки Судетської області, але й інших чехословацьких територій, на яких населення переважно становили німці.

Французький уряд солідаризувався з англійським. Після спільних консультацій Англія і Франція направили до Праги президенту Е. Бенешу ноту, яка була практично ультиматумом, що вимагав згоди Чехословаччини на передачу німцям Судетської області. Чехословацький уряд відповів проханням розглянути питання в арбітражі відповідно до німецько-чехословацького договору 1925 р. Але Англія негайно направила до Праги ще більш різке послання. Е. Бенеш змушений був погодитися із цією вимогою, хоча Радянський Союз підтвердив, що він буде діяти відповідно до укладених угод і допоможе Чехословаччині також як член Ліги Націй.

На черговій зустрічі Н. Чемберлена з Гітлером англійському прем'єру було заявлено, що у Німеччини тепер нові плани, і вона вимагає задоволення Чехословаччиною територіальних претензій Угорщини і Польщі. Домагання Гітлера і поступки Чемберлена викликали серйозні протести в Англії. Гітлер відкрито загрожував розпочати воєнні дії проти Чехословаччини. Після обміну посланнями Гітлер погодився на скликання конференції чотирьох країн – Німеччини, Англії, Франції і Італії.

29 вересня 1938 р. у Мюнхені зустрілися А. Гітлер, Н. Чемберлен, Е. Даладьє і Б. Муссоліні. Конференції, як такої, практично не було. Після коротких переговорів і виступів Гітлера в ніч із 29 на 30 вересня 1938 р. була укладена одна із самих ганебних передвоєнних угод. Агресори квапилися, і вже через чотири години після того, як закінчилося засідання в Мюнхені, прем'єру чехословацького уряду був вручений текст Мюнхенської угоди, відповідно до якого п'ята частина території Чехословаччини відходила до Німеччини.

30 вересня 1938 р. у Мюнхені Німеччина і Англія підписали декларацію про взаємний ненапад і врегулювання всіх спірних питань. Пізніше така ж декларація була укладена між Німеччиною і Францією.

Ті, хто думав, що, підписавши цю Мюнхенську угоду, вони врятували мир, прикро помилялися. «Мюнхен» став загальноназивним поняттям зрадництва і

чужих, і своїх народів. Починаючи з 30 вересня 1938 р. світ невпинно наближався до війни.

У ті дні і місяці тільки СРСР вживав усіх заходів для протидії агресії і порятунку миру. У ці критичні для долі Чехословаччини дні радянський уряд дав своєму послу в Празі такі інструкції:

«1. На запитання Е. Бенеша, чи надасть СРСР відповідно до договору нехайну і дійсну допомогу Чехословаччині, якщо Франція залишиться їй вірною і також надасть допомогу, можете дати від імені уряду Радянського Союзу позитивну відповідь.

2. Таку ж позитивну відповідь можете дати і на інше питання Е. Бенеша, чи допоможе СРСР Чехословаччині як член Ліги Націй на підставі статей 16 і 17, якщо у випадку нападу Німеччини Е. Бенеш звернеться до Ради Ліги Націй із проханням про застосування згаданих статей.

3. Повідомте Е. Бенеша, що зміст нашої відповіді на обидва його питання ми одночасно доводимо до відома і французького уряду».

Більше того, коли стало ясно, що Франція віддає свою спільницю Чехословаччину, радянський уряд довів до відома Е. Бенеша, що СРСР готовий прийти на допомогу Чехословаччині і у тому випадку, якщо Франція не виконає своїх зобов'язань, а польський і румунський уряди відмовляться пропустити через території своїх країн радянські війська. Але для того, щоб така допомога була надана, радянський уряд вважає за необхідне, щоб і сама Чехословаччина захищалася від агресії, а її уряд звернувся до СРСР з офіційним проханням про допомогу. Однак чехословацький уряд не пішов на це. Так само як не йшли на співробітництво з СРСР уряди Англії і Франції. Вони відкинули, зокрема, пропозицію СРСР, зроблену ще 21 вересня 1938 р. на Асамблеї Ліги Націй, про спільні дії проти агресії.

Останнім часом посилювалися спроби обвинуватити СРСР у незговірливості і покласти на нього відповідальність за ті події передвоєнних років. Але документи свідчать про те, що саме СРСР прагнув перепинити шлях агресії і домагався спільних дій для порятунку миру. В тому, що не вдалося створити єдиний фронт проти агресії, була не провина СРСР, а біда всіх народів Європи, і не тільки Європи. Захід виступав проти співробітництва із СРСР. Західні країни не хотіли участі радянських представників у Лізі Націй і пішли на це лише в силу необхідності. Англійський дослідник Д. Чівер писав: «Хоча СРСР формально був прийнятий у співтовариство націй, у найкращому разі він був небажаним партнером».

В обстановці, що склалася в Європі після Мюнхена, Радянському Союзу в міжнародних справах доводилося діяти, з одного боку, обережно, зважуючи кожний крок, а з іншого боку – не можна було баритися. Оцінку політиці урядів Чемберлена і Даладье цього періоду дав Уїнстон Черчилль. Він писав: «Просто разюче, що ця публічна і беззастережна декларація з боку однієї з найбільш зацікавлених держав (мова йде про офіційну заяву про позицію СРСР у чехословацькому питанні, зробленому на Асамблеї Ліги Націй М. М. Литвиновим 21 вересня 1938 р.) не відіграла своєї ролі в переговорах г-на Чемберлена і у поведінці французів під час кризи. Радянська пропозиція,

по суті, була відкинута. «Совети» не були кинуті на чашу терезів проти Гітлера, до них віднесли байдуже, щоб не сказати – зневажливо. Події розвивалися таким чином, начебто СРСР зовсім не існував. Ми дорого поплатилися за це»<sup>1</sup>. Цілком зрозуміло, що в Москві без підписання офіційних документів не могли повністю довіряти урядам Англії і Франції тих днів.

Мюнхен став свого роду рубежем у розвитку подій у Європі, і СРСР треба було вживати рішучих заходів для забезпечення своєї безпеки. Звичайно, не можна було не враховувати протиріч і недовіри між Англією, Францією, США, з одного боку, і Радянським Союзом – з іншого. В тих умовах треба було зуміти піднятися над амбіціями і розходженнями заради головної мети – порятунку від воєнної катастрофи.

### **8.13 Міжнародні відносини напередодні і у початковий період Другої світової війни**

Наступив 1939 рік, вирішальний рік у боротьбі за мир. Ще залишалася надія на те, що західні держави вживуть заходів для запобігання війні. Але цього не відбулося. Вже на початку 1939 р. англійський уряд зробив кроки до якнайшвидшої ліквідації Іспанської Республіки. Прем'єр Н. Чемберлен і міністр закордонних справ лорд Галіфакс, відвідавши в січні Рим, домовилися про якнайшвидше припинення боротьби республіканців в Іспанії. У лютому англійський уряд визнав уряд Франко. Незабаром те саме зробила і Франція. Одночасно вони зажадали від республіканського уряду припинити опір і капітулювати. Так сталося ще одне зрадлицтво.

15 березня 1939 р. у порушення всіх даних раніше завір'янь і обіцянок гітлерівські війська окупували всю Чехословаччину. Здавалося, вже тепер-то французький і англійський уряди, обмануті Гітлером, почнуть нарешті вживати заходів з боротьби з агресією. Відомо, що і в Англії, і у Франції в правлячих колах багато хто розумів небезпеку положення, що створилося. Але ні в Лондоні, ні в Парижі політична розсудливість не взяла гору.

Германія тим часом прискорено нарощувала військоове виробництво. В 1938 р. вона виплавляла 24% сталі і 22% чавуну всього капіталістичного виробництва світу. До 1939 р. чисельність її збройних сил доходила вже до 4 млн осіб. У той час, як США, Англія і Франція переживали економічну кризу, економіка Німеччини зростала і зміцнювалася.

Після окупації Чехословаччини наступила черга Польщі, уряд якої, співробітничавши з гітлерівцями, одержував за це подачки у вигляді невеликих територій Чехословаччини і Литви. Тепер Гітлер вимагав повернення Німеччини і міста і порту Данциг (Гданськ). Розвиваючи свій військовий флот, Німеччина відняла у Литви Клайпедську область разом із портом Клайпеда.

---

<sup>1</sup> Протопопов, А.С. История международных отношений и внешней политики России, 1648-2000 / А.С. Протопопов, В.М. Козьменко, Н. С. Елманова. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 342 с. (С. 242).

Італія не відставала від Німеччини, і 7 квітня італійська армія почала окупацію Албанії, що була включена до складу італійської держави. У квітні Гітлер підписав так званий «Білий план» про підготовку й завдання німецьких збройних сил на 1939 – 1940 рр. Західні держави навесні 1939 р. прагнули спровокувати війну між СРСР і Німеччиною для того, щоб, виснаживши обидві сторони, продиктувати їм свої умови. Але в Берліні планували по-іншому. Гітлер мав намір спочатку розбити Францію, а потім всі сили направити проти Радянського Союзу.

У Москві, розуміючи сформовану обстановку і погрозу війни, хотіли домовитися з Англією і Францією про спільні дії проти Німеччини. Таке положення зберігалось доти, поки не стало ясно, що на Англію і Францію розраховувати не доводиться.

У березні Англія і Франція виступили із заявою про те, що у випадку нападу на Голландію, Бельгію і Швейцарію вони зроблять цим країнам допомогу. Майже одночасно уряд Н. Чемберлена, що не бажав співробітництва з СРСР, все-таки пішов на переговори з ним. Причин тому було чимало. Офіційний Лондон хотів, по-перше, продемонструвати світовій громадськості і Радянському Союзу свою зацікавленість у збереженні нормальних відносин і пошуку шляхів до розвитку співробітництва; по-друге, показати, що в Москві ведуться переговори з метою якимось подіяти на Німеччину; по-третє, зробити поступку опозиції, яка підсилювалася і натискала, щоб змусити уряд піти на зближення з СРСР.

Уважне вивчення ходу переговорів, документів, висловлень очевидців і оцінок дослідників переконує в тому, що ні Англія, ні Франція не тільки не ставилися до переговорів серйозно, але і не збиралися підписувати яких-небудь документів із СРСР. Учасник франко-англо-радянських переговорів у квітні 1939 р. французький генерал А. Бофр<sup>1</sup>, у якого вийшла в 60-ті роки книга «Драма 1940 р.», писав, що Радянський Союз на цих переговорах щиро бажав «довести їх до успішного результату». Франція ж, на думку А. Бофра, поводитися на них невиразно, а інструкції її делегатам були складені погано. До підготовки московських переговорів Франція віднеслася легковажно. Англо-французький проект угоди містив «неясні абстрактні положення». З військової точки зору підтримка радянської держави була для Англії і Франції необхідною. «Забезпечити собі цю підтримку, – писав А. Бофр, – було єдиним шансом перешкодити війні, принаймні, в 1939 році».

Ні в Лондоні, ні в Парижі не бажали серйозно говорити про допомогу Радянського Союзу і взагалі про військове співробітництво в боротьбі з агресією. Розплата за це наступила швидко. Як можна судити за документами, розбіжності між переговорниками полягали в тому, що уряди Англії і Франції розраховували скористатися радянською допомогою, якщо Гітлер почне війну на Заході або нападе на Польщу і Румунію, але не хотіли брати на себе зобов'язань, якщо Гітлер нападе на прибалтійські країни або райони на сході.

---

<sup>1</sup> Андре Бофр – кадровий офіцер, прослужив у французькій армії понад 40 років. У 1939 році в складі воєнної місії приїздив до Москви і брав участь у франко-англо-радянських воєнних переговорах.

Радянська делегація виходила з необхідності укладення пакту про взаємодопомогу СРСР, Англії і Франції з обов'язковим доповненням його військовою конвенцією і наданням гарантій незалежності всім країнам від Балтійського до Чорного моря, що межує із СРСР. Представники Англії і Франції наполягали на гарантіях Радянського Союзу щодо Польщі і Румунії. Радянський Союз вніс 2 червня 1939 р. на розгляд новий проект, у якому передбачалася одночасна допомога Франції, Англії і СРСР один одному у випадку нападу на одну з них або нападу на Бельгію, Грецію, Туреччину, Румунію, Польщу, Латвію, Естонію і Фінляндію. Треба відзначити, що цей проект надання взаємної військової допомоги не пов'язувався з рішенням Ліги Націй. Радянський уряд запропонував також почати в Москві переговори військових представників трьох країн для того, щоб розробити необхідну взаємодію збройних сил. Представники Англії і Франції прибули до Москви тільки 12 серпня 1939 р., незважаючи на те, що загроза зростала з кожним днем. Більше того, вони не мали повноважень підписувати будь-яку конкретну угоду. Переговори були зірвані. Радянський Союз опинився перед питанням: як бути?

Становище в Європі і на Далекому Сході тим часом погіршилося. У травні Японія влаштувала провокацію вторгненням на територію Монгольської Народної Республіки, з якою у Радянського Союзу був договір про взаємну допомогу. Радянські та монгольські війська розгромили інтервентів.

22 травня 1939 р. Німеччина і Італія уклали договір про військово-політичний союз. Його спрямованість проти Англії і Франції добре проглядалася в ряді статей. Він стривожив англійський і французький уряди і підштовхнув Лондон до секретних переговорів з Німеччиною. Такі переговори велися в червні-серпні в Лондоні. Англійську делегацію очолював міністр закордонних справ лорд Галіфакс, німецьку – високопоставлений представник уряду Німеччини Г. Вольвітат. Згадаємо, що одночасно навесні й влітку 1939 р. велися переговори між Францією і Англією, з одного боку, і СРСР – з іншого. Напередодні великої розв'язки склалася ситуація, коли переговорники не довіряли один одному і один одного боялися. Звідси і паралельні взаємовиключні переговори. У цих умовах Радянський Союз пішов на укладення з Німеччиною договору про ненапад. Договір підписали в Москві 23 серпня 1939 р. народний комісар з іноземних справ СРСР В. М. Молотов і міністр закордонних справ Німеччини Іоахім фон Ріббентроп. Договір відомий як «пакт Молотова-Ріббентропа», де у секретному додатку були обумовлені сфери впливу сторін<sup>1</sup>.

Ще навесні 1939 р. німецький уряд запропонував переглянути радянсько-німецькі економічні й торговельні відносини. Цьому передували консультації Італії і Німеччини про політику двох країн стосовно СРСР. Переговори про економічні відносини Німеччини й СРСР ішли повільно, з перервами. У липні вони відновилися, і 19 серпня 1939 р. була підписана торгово-кредитна угода між двома країнами.

---

<sup>1</sup> До радянської сфери відносилися – Фінляндія, Естонія, Латвія і Бессарабія, до німецької сфери – Литва. Поділ Польщі передбачався по лінії Нарев–Вісла–Сян. Вільнюс переходив від Польщі до Литви.

Берлін, розглядаючи можливість війни на два фронти і знаючи про англо-французькі переговори, вирішив діяти і запропонував СРСР укласти пакт про ненапад. Із приводу цього пакту висловлено настільки багато точок зору, що можна заплутатися, де правда, де вигадка, а де відверта неправда.

28 вересня 1939 р. був підписаний договір про дружбу між СРСР і Німеччиною, який багато хто вважав помилковим. Однак з опублікованих останнім часом документів стало ясно, що фактично це був договір про кордони і визначення лінії розмежування радянських і німецьких військ.

Секретні протоколи, прикладені до Договору від 23 серпня 1939 р., які довгий час не були опубліковані, викликали різні домисли, тлумачення і оцінки. У протоколах не передбачалося включення до складу Радянського Союзу польських територій. Передбачалося приєднання земель України і Білорусії, які перейшли до Польщі після радянсько-польської війни 1920 р. Що стосується таємності протоколів, то це відповідало специфіці дипломатичної практики, та і не могло бути по-іншому в період назрівання війни. Радянська дипломатія, як і дипломатія будь-якої держави, виходила, насамперед, із національних інтересів країни і з особливостей конкретної міжнародної ситуації.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, влаштувавши попередньо провокацію на кордоні у вигляді нападу на німецьку радіостанцію переодягнених у польську форму німецьких карних злочинців. Так почалася Друга світова війна.

Англії і Франції довелося оголосити війну Німеччині, тому що в них були перед Польщею договірні зобов'язання про допомогу. Але у війну вони не вступили. 17 вересня 1939 р. рушила на захід і Червона Армія. Вермахт і РСЧА зустрілися на річках Західний Буг і Сян, здійснивши розроблені плани і домовленості. Більшовицько-Нацистське співробітництво було офіційно закріплене в Кремлі 28 вересня 1939 р. підписами Молотова і Ріббентропа під договором «Про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною». Гітлер через Ріббентропа підтвердив готовність дотримуватися всіх умов секретних протоколів і погодився поміняти Литву на частку польської території між Віслою і Бугом, побажавши успіхів у «ревізії стану справ у Прибалтиці»<sup>1</sup>.

У результаті розгрому Польщі радянські війська зайняли землі Західної України і Західної Білорусії, які перебували з 1920 р. у складі Польщі, і вийшли на лінію, рекомендовану ще в 1919 р. лордом Керзоном. Радянський Союз «уклав договори» з Естонією, Латвією і Литвою про створення на їхній території військових і військово-морських баз, тобто фактично ввів окупаційні війська.

Далі прийшла черга Фінляндії. Завдяки появі Радянської Росії Фінляндія одержала в 1917 р. незалежність і стала суверенною державою. Радянський Союз ніколи не пред'являв Фінляндії яких-небудь територіальних претензій. Але в 1939 р. найгостріша міжнародна обстановка спонукала радянський уряд

---

<sup>1</sup> Бешанов, В. В. Сталин – гробовщик Красной Армии. Главный виновник катастрофы 1941. – Litres, 2017. – 494 с. – Читать онлайн – [www.rulit.me/.../stalin-grobovshchik-krasnoj-armii-glavnyj-vinovnik-katastrofy-1941...](http://www.rulit.me/.../stalin-grobovshchik-krasnoj-armii-glavnyj-vinovnik-katastrofy-1941...)

виступити із пропозицією про обмін територіями. З ініціативи радянського уряду в жовтні 1939 р. почалися переговори з Фінляндією з питань кордонів на Карельському перешийку. У зв'язку з тим, що кордон Фінляндії проходив всього в 32 км від Ленінграда, радянська сторона запропонувала перенести його на 20-30 км в сторону Фінляндії в обмін на надання вдвічі більшої території в Північній Карелії (у тундрі). Правлячі кола Фінляндії, маючи завіряння про їх підтримку з боку Англії, США і Швеції, пішли на зрив переговорів. Відносини між двома країнами погіршувалися. На границі відбувалися інциденти. Радянська сторона запропонувала відвести фінські війська на Карельському перешийку на 20–25 км від границі, тобто Фінляндія мала залишити лінію Маннергейма. Але Фінляндія на це не пішла. 30 листопада 1939 р. виник військовий конфлікт (нібито Фінляндія обстріляла радянські позиції з артилерії), і війська Ленінградського фронту під керівництвом командарма 2-го рангу М. А. Мерецкова після півгодинної артилерійської підготовки чотирма ударними угрупованнями перейшли державний кордон. У ході акції «відплати за провокації» планувалося за 8-10 днів розгромити «білофінів» на карельському перешийку і північніше Ладозького озера і створити умови для наступу на Гельсінкі та окупації всієї країни. Можливості сторін були непорівнянні, тому Москва мала намір продемонструвати «бліцкриг» не гірше німецького. Але швидко не вийшло. Маршал Маннергейм<sup>1</sup> рекомендував своїм наземним військам тактику «партизанської війни», а льотчикам – уникати відкритих боїв. Англія і Франція активно допомогли Фінляндії бойовою технікою у війні з СРСР.

Після низки важких боїв у середині лютого 1940 р. відбувся прорив радянськими військами лінії Маннергейма з величезними втратами у живій силі. Під загрозою підключення до бойових дій проти СРСР експедиційного корпусу Англії і Франції з Норвегії, а також погрози нанесення бомбових ударів з Ірану по нафтопромислах Баку у Москві 12 березня 1940 р. був укладений мир.

Границя була відсунута від Ленінграда на захід. До СРСР відійшли Карельський перешийок із Выборгом і Выборзька затока, а також західне й північне узбережжя Ладозького озера, частина півостровів Рибальського і Північного. На захід відсунулася і границя від залізничної магістралі Мурманськ – Ленінград. Півострів Ханко у Фінській затоці був переданий СРСР в оренду на 30 років. Але фіни відстояли свою незалежність. Перемога була настільки безславною, що про неї хотіли скоріше забути, а Гітлер, що невисоко оцінював боєздатність Червоної Армії, переконався в правильності своїх оцінок, які позначилися надалі на його стратегічних планах.

Території, що перейшли до СРСР, мали стратегічне значення і дозволяли зміцнити безпеку Ленінграда, Мурманська і Мурманської залізниці, яка відіграла важливу роль у роки Великої Вітчизняної війни у постачанні

---

<sup>1</sup> Карл Густав Еміль Маннергейм (1867–1951) – барон, фінський військовий і державний діяч шведського походження, генерал-лейтенант Руської імператорської армії, генерал від кавалерії Фінляндської армії, фельдмаршал, маршал Фінляндії (почесне звання), регент королівства Фінляндії з 12 грудня 1918 р. по 26 червня 1919 р., президент Фінляндії з 4 серпня 1944 р. по 11 березня 1946 р.

Радянської Армії озброєнням та іншими матеріалами. Гітлерівцям так і не вдасться просунути до Мурманська і до залізничної магістралі через нейтральну Фінляндію.

Фінська війна показала слабкості і недоліки Червоної Армії і гостру потребу найшвидшого випуску нової військової техніки. Були зроблені кадрові перестановки в керівництві збройними силами. Почалося виробництво винищувачів Як-1, МіГ, ЛАГГ-3, штурмовиків Іл-2, бомбардувальників Пе-2 та ін. На озброєння армії стали надходити важкі танки КВ і середні Т-34. Були створені нові зразки артилерії. Військово-морський флот оснащувався сучасною бойовою технікою.

Після фінської війни найважливішим завданням СРСР було – якомога довше не допустити нападу Німеччини, а за цей час переозброїти і модернізувати армію; для гітлерівської Німеччини – якнайшвидше закінчити воєнні дії на Заході і у найкоротший строк, поки СРСР не закінчив переозброєння армії, почати проти нього війну.

Звідси діаметрально протилежні дії двох країн. СРСР прагнув домовитися із сусідніми державами про ненапад і зміцнити кордони. Німеччина розширювала воєнні дії в Європі.

У квітні 1940 р. Німеччина окупувала Данію і Норвегію та стала зосереджувати свої армії на західних кордонах, готуючись до нападу на Францію. 10 травня 1940 р. німецькі армії вторглися у Голландію, Бельгію і Люксембург і, обійшовши стороною укріплену лінію Мажино, перейшли французьку границю.

Через місяць, 10 червня 1940 р., у війну вступила Італія. А ще через кілька днів Франція капітулювала. 22 червня 1940 р. маршал Петен<sup>1</sup>, який очолив французький уряд, що складався з пронімецьких налаштованих діячів, підписав акт про капітуляцію. Країна була розділена на дві зони: північна Франція з Парижем була окупована німецькою армією, а південна частина, залишаючись вільною від окупації, перебувала під юрисдикцією петенівського уряду, що переїхав з Парижа у курортне місто Віші. Уже 24 червня уряд Петена підписав перемир'я з Італією.

Влітку 1940 р. Італія почала наступ у Східній Африці і захопила Британське Сомалі. Восени того ж року Муссоліні почав війну з Грецією. Тут він зустрів серйозний опір, і тільки після того, як у Грецію були введені німецькі війська, фашистам удалося окупувати країну. Продовжуючи розширювати агресивні дії, Німеччина, Італія і Японія 27 вересня 1940 р. підписали в Берліні потрійний пакт, за яким Європа мала підпасти під вплив Німеччини і Італії, а Східна Азія – стати сферою дій Японії.

У листопаді 1940 р. у Берліні відбулися переговори голови Ради народних комісарів і народного комісара з іноземних справ В. М. Молотова з Гітлером та іншими керівниками рейха. Це було з'ясування позицій і найближчих цілей

---

<sup>1</sup> Анрі-Філіпп Петен (1856–1951) – французький військовий і державний діяч; маршал Франції (21 листопада 1918); видний учасник Першої світової війни. В 1940–1944 роках очолював авторитарне колабораціоністський уряд Франції, відомий як *режим Віші* (офіційно – «Французька держава»). Петену належить поняття «колабораціонізм».

двох держав. Гітлер намагався втягнути СРСР у боротьбу проти Англії, пропонуючи свободу дій на півдні, в Ірані і Перській затоці. Ці пропозиції були відкинуті.

Переговори проходили в той період, коли в генеральному штабі німецької армії вже кілька місяців ішла підготовка плану воєнних дій на сході. Гітлер виношував задум домовитися з Англією про спільну боротьбу проти СРСР, але це не перешкодило йому влітку 1940 р. підписати директиву «Морський лев» – про вторгнення в Англію. Майже одночасна підготовка планів нападу на СРСР і на Англію, як відзначають історики, була потрібна Гітлеру для того, щоб залякати британський уряд і домогтися приєднання Англії до походу на Радянський Союз. Ведення ж бойових дій проти Англії мало сховати підготовку нападу на СРСР.

15 серпня 1940 р. по Англії був нанесений перший повітряний удар. Масові нальоти німецької авіації тривали до 15 вересня 1940 р., а потім відбувалися лише нічні рейди бомбардувальників. Припинилися вони тільки перед нападом Німеччини на СРСР.

Восени 1940 р., вважаючи, що дозрів ґрунт для переговорів з англійськими правлячими колами, підручні Гітлера – Гесс і Гаусгофер почали ряд спроб установити в Лондоні контакти з особами з урядового оточення для укладання антирадянської угоди. Однак гітлерівці домоглися зовсім інших результатів. Бомбардування англійських міст сприяли розвитку англо-американських відносин і формуванню англо-американського блоку.

І Англія, і США були потрібними одна одній. Сполучені Штати не бажали поразки Англії, тому що в цьому випадку Німеччина, значно підсилившись, панувала б не тільки в Західній Європі, але і на Близькому і Далекому Сході. Англія, зі свого боку, теж потребувала допомоги США, особливо після військової невдачі при Дюнкерку і капітуляції Франції.

СРСР вживав заходів, щоб убезпечити себе і зміцнити свої кордони. Радянський уряд домагався припинення німецької агресії на Балканах і на Близькому Сході. Але Гітлер уже ні на що не звертав уваги. Він вважав, що з погляду ситуації та розміщення сил у Європі, коли Англія ослаблена і їй нанесений морально-політичний удар, а у Радянського Союзу практично не виявилось союзників у Східній Європі, прийшов час діяти. Гасло «Drang nach Osten» і план «Барбаросса» можна було починати втілювати у життя.

#### **8.14 Міжнародні відносини і зовнішня політика СРСР у роки Великої Вітчизняної війни**

На світанку 22 червня 1941 р. німецькі війська вторглися у межі Радянського Союзу на всьому протязі кордону від Білого до Чорного морів, а ряд міст, у т.ч. Київ, бомбили цієї ж ночі. У війні разом із Німеччиною брали участь Італія, Угорщина, Румунія і формально Фінляндія, яка після мирного московського договору 1940 р. активних бойових дій не вела, за винятком другої половини 1941 р., а її заполярна територія була фактично окупована

німцями для видобутку нікелю.

Гітлера дуже цікавила позиція Англії. Політика Англії в ці дні багато в чому нагадувала її позицію напередодні Першої світової війни. Тоді Вільгельма II теж турбувало питання, чи буде Англія воювати на стороні Франції і Росії або буде дотримуватися нейтралітету. Відомо, що, незважаючи на всі старання німецького посла в Лондоні Ліхневського, британський міністр закордонних справ Е. Грей приховував справжню позицію своєї країни й тільки тоді, коли війну вже не можна було зупинити, дав зрозуміти, що при відомих умовах Англія не зможе залишитися нейтральною. Через 27 років приблизно те ж саме повторилося перед нападом Німеччини на СРСР. Гітлер сподівався, що Англія, принаймні, буде дотримуватися нейтралітету. Приблизно за місяць з невеликим до фатального дня нападу на СРСР, 10 травня, заступник Гітлера як лідера партії Гесс летить для переговорів на винищувачі через протоку і спускається на парашуті в Шотландії. Документи про переговори Гесса дотепер не опубліковані, і що йому відповіли представники англійського уряду, невідомо.

Переговори велися потай, що з великою тривогою було зустрінuto в Англії. Відомо, що Гесс через герцога Гамільтона мав зустрічі із представниками уряду і запропонував Англії укласти мир і разом із Німеччиною взяти участь у війні проти СРСР.

Як можна з'ясувати з матеріалів, англійський уряд від участі у війні проти Радянського Союзу відмовився. Далі можна припустити з достатньою впевненістю, що англійці завірили Німеччину у своєму нейтралітеті. Якби було інакше, якби Англія із самого початку заявила, що вона буде підтримувати СРСР, навряд чи Гітлер зважився б почати 22 червня війну на сході. Та і документи про переговори з Гессом були б у такому випадку давно опубліковані, тому що не мало б ніякого сенсу приховувати їх. Тому можна зробити висновок про те, що англійці вільно або мимоволі підштовхнули Гітлера до війни зі СРСР, щоб відвести погрозу від британських островів.

О 9 годині вечора 22 червня Черчілль виступив по радіо із заявою про те, що Англія зробить СРСР усіяку «економічну і технічну допомогу, яка у наших можливостях і яка може бути йому корисна». Хто кого обдурив або хто кого не зрозумів – Гітлер Черчілля або Черчілль Гітлера, – судити важко. Одне ясно: Англії було вигідно, щоб війна перемістилася на схід континенту. У той же час у силу об'єктивних умов англійський уряд після віроломного нападу Німеччини на СРСР зайняв позицію надання допомоги і підтримки Радянському Союзу.

Симпатії американського народу були на боці СРСР, хоча серед керівних кіл думки були різні. Так, широко відома заява сенатора Г. Трумена, майбутнього президента США: «Якщо ми побачимо, що виграє Німеччина, то нам варто допомагати Росії, а якщо виграє Росія, то нам варто допомагати Німеччині, і, таким чином, нехай вони вбивають якнайбільше». Аналогічні висловлення робили і деякі видатні діячі Англії. Хоча загальний напрямок політики цих країн був на користь СРСР, проте ні в Англії, ні в Америці не квапилися, вичікуючи подальшого розвитку подій.

У перші місяці Великої Вітчизняної війни радянським урядом було

підписано ряд угод про взаємодопомогу і спільну боротьбу проти гітлерівської Німеччини. 12 липня така угода була укладена з Великобританією. Сторони зобов'язалися надавати один одному допомогу і підтримку у війні і не укладати сепаратного миру. У цьому ж місяці була підписана угода із чехословацьким і польським урядами у вигнанні. Радянський Союз погодився на формування на своїй території чехословацьких і польських військових частин.

У серпні 1941 р. СРСР і Англія за взаємною згодою ввели в Іран свої війська: на північ країни – радянські, на південь – англійські. Ці заходи запобігли захопленню Ірану гітлерівською Німеччиною і принесли велику користь: під час війни через територію цієї держави йшло постачання Радянського Союзу озброєнням та іншими матеріалами з Англії і США.

Президент США Рузвельт у липні 1941 р. направив у Москву свого помічника Г. Гопкінса.

Після більш ніж 5-місячного відступу радянські війська зупинили німців під Москвою в грудні 1941 р. Цей факт мав величезне міжнародне значення. По-перше, він показав, що німецькі плани швидкого розгрому радянських військ і завершення війни провалилися. По-друге, провал наступу гітлерівців, які в останні роки не знали ні однієї військової невдачі, надихнув патріотів у європейських країнах, окупованих фашистами, до спротиву.

7 грудня 1941 р. світ довідався про напад мілітаристської Японії на головну базу американського військово-морського флоту, розташовану на Гавайях у Перл-Харборі. Після цієї агресії Сполучені Штати оголосили війну не тільки Японії, але і Німеччині.

У перший день 1942 р. представники 26 держав підписали у Вашингтоні декларацію Об'єднаних Націй, що закликала до об'єднання країн і народів у боротьбі до повної перемоги над фашизмом.

У травні і червні між СРСР, з одного боку, США і Англією – з іншого, були укладені радянсько-англійська і радянсько-американська угоди, для чого народний комісар з іноземних справ СРСР В. М. Молотов на військовому літаку літав до Лондона і Вашингтона.

За згодою між СРСР і Англією про союз у війні проти гітлерівської Німеччини і про співробітництво після війни від 26 травня 1942 р. сторони взяли на себе зобов'язання «надавати одна одній військову й іншу допомогу і підтримку всякого роду у війні проти Німеччини і всіх тих держав, які пов'язані з нею в актах агресії в Європі», і не вступати ні в які переговори з урядом гітлерівської Німеччини. Передбачався також розвиток широких політичних і економічних контактів між СРСР і Англією після війни.

Підписавши у Вашингтоні 2 червня 1942 р. радянсько-американську угоду, США зобов'язалися постачати Радянський Союз оборонними матеріалами, а СРСР – сприяти зміцненню оборони Сполучених Штатів і надавати оборонні матеріали й інформацію. Хоча в роки війни поставки озброєнь і матеріалів часто затримувалися, проте треба визнати, що за рядом видів озброєнь і техніки, особливо транспортної, допомога була значною, не слід забувати і про американську тушонку, яку радянські солдати тоді називали «другий фронт».

Головним питанням союзницьких відносин було питання про відкриття

другого фронту. І Англія, і Америка в 1942 і 1943 рр. неодноразово заявляли про відкриття другого фронту в Європі, про що свідчить опублікована переписка між Сталіним, Рузвельтом і Черчіллем. Під час перебування Молотова у Вашингтоні в спільному радянсько-американському комюніке відзначалося, що «була досягнута повна домовленість відносно невідкладних завдань створення другого фронту в Європі в 1942 році». Однак незабаром Черчілль у листі Сталіну вперше повідомив, що відкрити другий фронт в 1942 р. союзники не можуть. Радянський уряд нагадав, що в переговорах і в переписці говорилося про необхідність вживання невідкладних заходів з організації другого фронту в Європі саме в 1942 р. Проте питання про відкриття другого фронту було відкладено на 1943 р.

Відсутність другого фронту давала німецькому командуванню можливість утримувати і навіть збільшувати число німецьких дивізій на сході Європи. Восени 1942 р. на радянсько-німецькому фронті перебувало 266 німецьких дивізій, на 29 більше, ніж на початку літа. Відкриття другого фронту було конче потрібно. Саме в цей час німецькі війська рвалися до Сталінграду і на Кавказ до нафтопромислів.

Черчілль, що прилетів до Москви в серпні, заявив про неможливість відкриття другого фронту в Європі в 1942 р. Одночасно англійський прем'єр повідомив, що США і Англія почнуть операції в Африці проти армії Роммеля. Але і в 1943 р. другий фронт відкритий не був.

Радянська Армія відбила наступ гітлерівців і в листопаді 1942 р. у берегів Волги і Кавказьких гір зупинила ворога. Нагромадивши сили, 19 листопада 1942 р. радянські війська оточили та полонили у Сталінграді 300-тисячну армію Паулюса і почали швидко просуватися на захід, звільняючи окуповані території. Влітку 1943 р. Німеччина спробувала переломити хід подій на вузькій ділянці фронту – на Курській дузі, де відбулася тоді величезна танкова битва. Після важких боїв, не допустивши прориву фронту, радянські війська перейшли в наступ і восени, підійшовши до Дніпра, звільнили Київ.

Якщо битва під Москвою розвіяла міф про непереможність німецьких військ і поховала план блицкригу, а Сталінградська битва ясно показала, що Німеччина зазнає поразки, то битва на Курській дузі поставила гітлерівську Німеччину на грань катастрофи.

В 1943 р. замість відкриття другого фронту у Франції англо-американські війська після перемог у Північній Африці висадилися в Італії. Це призвело до краху фашистського режиму Муссоліні. У вересні 1943 р. Італія капітулювала.

З осені 1943 р. почалися активні переговори між союзниками про завершення війни й про післявоєнний устрій. 19-30 жовтня 1943 р. у Москві проходила конференція міністрів закордонних справ СРСР, США і Англії. У ній взяв участь представник Китаю (посол Китаю у Москві). На конференції обговорювалися такі питання: про скорочення строків війни; про післявоєнний устрій Німеччини; про положення в Італії; про Австрію; про забезпечення безпеки в післявоєнний період і створення міжнародної організації. Була заснована європейська консультативна комісія (ЄКК), що мала розробити і подати трьом урядам пропозиції, пов'язані із закінченням воєнних дій у Європі,

а також умови капітуляції країн гітлерівської коаліції.

У «Декларації про Італію» говорилося про створення Консультативної Ради із представників США, СРСР, Англії й Французького комітету національного звільнення з наступним підключенням представників Греції і Югославії. В обов'язки Ради входило формулювання рекомендацій для координації політики союзників в Італії.

«Декларацією про Австрію» встановлювалося, що країна мала бути звільнена від німецького панування. Три країни оголосили захоплення Німеччиною Австрії в 1938 р. неіснуючим і недійсним.

США, СРСР і Англія прийняли також Декларацію «Про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства». Три країни попереджали, що військові злочинці понесуть сувору кару і будуть засуджені тими народами, які постраждали від насильства злочинців.

На Московській конференції був зроблений практичний крок до створення Організації Об'єднаних Націй. Союзники, відзначалося в «Декларації чотирьох держав щодо питання про загальну безпеку», будуть продовжувати боротьбу до беззастережної капітуляції супротивника. Після війни головним завданням стане встановлення миру і безпеки. Для цього має бути створена міжнародна організація, що побудована на принципах суверенітету і рівності всіх миролюбних держав, кожна з яких може бути її членом. Учасники конференції зобов'язалися не застосовувати по закінченні війни своїх збройних сил на території інших держав, крім як після спільної консультації і для цілей, передбачених у цій Декларації. Чотири держави зобов'язалися також консультуватися одна з одною та іншими членами Об'єднаних Націй, вишукуючи шляхи укладення загальної угоди про регулювання озброєнь у післявоєнний період.

Московська конференція завершилася значними успіхами. Хоча на ній виявилися серйозні розбіжності між СРСР, з одного боку, і Англією і Сполученими Штатами – з іншого, проте вдалося погодити основні питання і схвалити рішення. Ця була перша із цілої серії конференцій союзників з осені 1943 по літо 1945 р.

З 28 листопада по 1 грудня 1943 р. у столиці Ірану Тегерані відбулася конференція глав урядів трьох держав. Керівниками делегацій були Й. В. Сталін, Ф. Рузвельт і У. Черчілль. На ході роботи конференції, як і на загальному стані міжнародних відносин у цей період, позначився докорінний перелом на радянсько-німецькому фронті. Перемоги Червоної Армії вселяли впевненість у повній перемозі над фашистським блоком. Відхилення союзників від відкриття другого фронту в Європі в 1942 і 1943 рр. призвело до значного затягування війни, до збільшення числа жертв. На Тегеранській конференції 1943 р. питання про другий фронт був одним із головних.

Черчілль і Рузвельт дали в Тегерані згоду на відкриття другого фронту у Франції протягом травня 1944 р. Про це від імені США і Англії офіційно оголосив генерал Брук. У відповідь Й. В. Сталін повідомив на засіданні конференції, що для того, щоб полегшити висадження військ на узбережжя Франції і не дати німецькому командуванню можливості маневрувати

резервами, Червона Армія почне великий наступ.

Правомірно напрошується питання: чому Англія і США, що так довго не відкривали другий фронт, наприкінці 1943 р. дали згоду висадити свої війська в Нормандії. Справа в тому, що ні Рузвельт, ні Черчілль, ні інші керівники двох союзних країн не хотіли вступу радянських військ у Західну Європу. Як тільки стало ясно, що Червона Армія не тільки вижене агресора за межі своєї країни, але і зможе звільнити всю Європу, у Лондоні і Вашингтоні заквапилися. Черчілль виступав навіть із планом відкриття другого фронту не в Нормандії, а на півдні Європи, для того, щоб англо-американські сили, просуваючись до півночі, перепинили шлях Червоної Армії на захід.

Англійський прем'єр не тільки планував, але й уживав практичних заходів до недопущення радянських військ у Західну Європу. Про це свідчать, зокрема, документи, опубліковані восени 1998 р. Черчілль готувався почати після спільної перемоги над Гітлером бойові дії проти радянських збройних сил і відтіснити їх на схід до довоєнних кордонів. Цьому, однак, не довелося трапитися.

Прийнята на Тегеранській конференції Декларація підкреслювала необхідність спільних і єдиних дій трьох держав. У Тегерані обговорювалися також питання післявоєнного устрою і встановлення границь між державами. Не залишилися без уваги і питання, що ставляться до війни з Японією.

Віддаючи належне країні, на території якої проходила конференція, союзники прийняли «Декларацію про Іран». Три держави заявили про бажання зберегти повну незалежність Ірану, його суверенітет і територіальну недоторканність.

1944 рік пройшов під знаком наступу Червоної Армії, що вела вже бої на території європейських країн і в умовах існування другого фронту. Нарешті 6 червня 1944 р. почалося висадження військ Англії і США в Нормандії. Разом із ними висадилися і частини французьких патріотів на чолі із Шарлем де Голлем.

На здійснення рішень, прийнятих на Московській конференції і підтверджених у Тегерані, у серпні-вересні 1944 р. у Думбартон-Оксе, біля Вашингтона, проходила неофіційна конференція представників СРСР, США і Великобританії щодо вироблення Уставу майбутньої міжнародної організації – Організації Об'єднаних Націй (ООН). Вона завершилася прийняттям «Пропозицій щодо створення Загальної Міжнародної Організації безпеки». У Думбартон-Оксе були погоджені цілі, принципи, членство і структура майбутньої організації. Сама її назва також була остаточно визначена тут. Рішення конференції потім обговорювалися урядами багатьох країн світу, які вносили свої зауваження і пропозиції.

До моменту скликання нової конференції глав урядів США, СРСР і Англії, що відбулася в лютому 1945 р. у Криму, підготовчий етап створення ООН був закінчений. У Ялті три держави визначили точну дату й місце скликання конференції для остаточної підготовки й прийняття Уставу нової міжнародної Організації безпеки – 25 квітня, Сан-Франциско.

Кримська конференція з ініціативи американської делегації прийняла доповнення до виробленого в Думбартон-Оксе проекту щодо питання про

процедуру голосування в Раді Безпеки ООН. У заяві американської делегації, зробленій 6 лютого 1945 р. Державним секретарем США Стеттініусом містився аналіз пропозиції Рузвельта про те, що «всі найважливіші рішення, що ставляться до збереження миру, включаючи всі економічні й військові примусові міри», мають прийматися тільки при одноголосності постійних членів Ради. Ця пропозиція лягла в основу 27-ї статті Уставу.

На конференції був прийнятий ряд найважливіших рішень щодо військових питань та із проблем післявоєнного устрою світу, хоча, як і на попередніх конференціях, у Криму виявилися серйозні розбіжності. Були погоджені плани і строки остаточного розгрому ворожих сил, координація воєнних операцій у Німеччині. Заявивши про те, що удари союзників будуть наноситися до повної беззастережної капітуляції супротивника, США, СРСР і Англія підкреслили, що їх «непохитною метою є знищення німецького милітаризму і нацизму та створення гарантій того, що Німеччина ніколи більше не зможе порушити мир всього світу». США, СРСР і Англія домовилися зайняти в Німеччині три зони, а для керування і контролю створити союзницьку адміністрацію і спеціальний контрольний орган головнокомандуючих трьох держав з місцеперебуванням у Берліні. Було вирішено запросити Францію зайняти певну зону і взяти участь у роботі контрольного органу. Союзники прийшли до згоди в тому, що Німеччина буде зобов'язана відшкодувати той збиток, що вона заподіяла союзним державам, «у натурі в максимально можливій мірі, для чого має бути створена спеціальна комісія з репарацій».

Велике місце в роботі конференції отримало польське питання, яке викликало гостру полеміку між Сталіним і Черчиллем, головним чином про німецько-польський кордон. Що стосується східних кордонів, то всі погодилися, що вони мають проходити по лінії Керзона.

У Криму були розглянуті також питання про Югославію і прийнята «Декларація про звільнену Європу». За пропозицією американської сторони було погоджено питання про вступ СРСР у війну проти Японії не пізніше чим через три місяці після капітуляції Німеччини за таких умов: збереження існуючого положення Монгольської Народної Республіки, відновлення приналежних Росії прав щодо острова Сахалін, порушених Портсмутським мирним договором (1905 р.), передача Радянському Союзу Курильських островів.

Рішення Кримської конференції мали велике значення для найшвидшого закінчення війни і для післявоєнного устрою.

1 травня був узятий Берлін. 8 травня 1945 року в західній зоні окупації Німеччини був підписаний попередній акт про її капітуляцію, а 9 травня 1945 р. у передмісті Берліна Цеціленхоф у присутності Г. К. Жукова Німеччина підписала Акт про беззастережну повну капітуляцію.

Дипломатична активність, звичайно не повною мірою, але може бути проілюстрована рядом міжнародних конференцій, які проходили в період Другої світової війни (таблиця 8.1).

Таблиця 8.1 – Міжнародні конференції країн, що воювали проти Німеччини та її союзників, в період Другої світової війни

Місце конференції	Дата проведення	Учасники	Мета і результати конференції
Москва	29.09 – 1.10.1941 р.	СРСР, США, Англія	Питання військово-економічної допомоги і взаємного постачання
Вашингтон	1 грудня 1942 р.	СРСР, США, Англія	Підписання Декларації Об'єднаних Націй
Тегеран	28.11 – 1.12.1943 р.	Голови урядів СРСР, США і Англії	Питання війни та післявоєнного устрою
Думбартон-Оксе (Вашингтон)	21.08–28.09.1944 р.	СРСР, США, Англія, Китай	Створення міжнародної організації зі збереження миру і безпеки, устав ООН
Ялта (Крим)	4 –9.02. 1945 р.	СРСР, США, Англія	Положення на фронтах, перспективи військових операцій проти Німеччини, про зони окупації Німеччини, домовленості про репарації, строки вступу у війну з Японією, програма демократичного устрою післявоєнного миру, про засідання ООН у Сан-Франциско
Сан-Франциско	25.84–26.06. 1945 р.	СРСР, США, Англія, Китай, УССР, БССР та ін. Всього 50 держав засновників	Прийняття Уставу ООН
Потсдам	17.07 –2.08.1945 р.	СРСР, США, Англія	Спільна політика учасників антигітлерівської коаліції, встановлення німецько-польського кордону по р. Одер, спеціальне узгодження по репараціях, передача СРСР Кенігсберга

Зрозуміло, що переліченим конференціям передувала важка й наполеглива дипломатична робота відповідних служб учасників.

### Контрольні запитання

1. Міжнародні відносини на рубежі двох сторіч (XIX і XX).
2. Російсько-японська війна 1905 р.
3. Утворення двох конфронтуючих блоків у Європі.
4. Загострення взаємин між країнами Антанти і Австро-німецького блоку (1908 – 1911 рр.).
5. Балканські війни та їхні особливості.
6. Дипломатія напередодні й у роки Першої світової війни.
7. Проблеми післявоєнного врегулювання. Версальський мир.
8. Міжнародні відносини в 20-і роки і зовнішня політика СРСР.
9. Міжнародна обстановка в роки світової економічної кризи.
10. Утворення двох осередків війни – на Далекому Сході і у Європі.
11. Міжнародні відносини напередодні і у початковий період Другої світової війни.
12. Дипломатія в роки Другої світової війни.

## 9 МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

На другу половину ХХ століття випало багато подій, хоча порівнювати з першою половиною начебто й недоречно, тому що дві світові війни і революції, що випали на долю першої половини ХХ століття, ставлять цей період в особливе положення.

Проблеми мирного врегулювання збройних конфліктів повстали з особливою гостротою в силу наявності ядерної зброї і небезпеки глобальної катастрофи, здатної припинити існування людської цивілізації. Далеко не відразу, але все-таки прийшло розуміння до ядерних держав світу, що безкарність першого удару – це міф, дорога в нікуди. Протягом усього цього періоду під егідою ООН велася планомірна і наполеглива робота зі зниження темпів озброєння, роззброювання, недопущення поширення і заборони ядерної зброї, заборони застосування зброї масового знищення. «Холодна війна» і конфронтація тривали з різною інтенсивністю фактично до розвалу СРСР і соціалістичного табору в 1991 році, хоча в 70-ті і 80-ті роки були досягнуті певні успіхи у роззброюванні, скороченні числа боєголовок і носіїв.

На другу половину ХХ століття припадає фактичний розпад колоніальної системи і визвольний рух у країнах Африки, Азії і Латинської Америки, який можна віднести до підсумків Другої світової війни.

Ряд локальних війн і збройних конфліктів мав місце і у даний період. Це дві В'єтнамські війни, у яких брали участь Франція (початок 50-х) і потім США, які закінчилися возз'єднанням Північного і Південного В'єтнаму і створенням єдиної держави. Не менш кровопролитною була війна в Кореї, що закріпила поділ Кореї на дві держави по 38-й паралелі: КНДР і Південна Корея. Не вщухає арабо-ізраїльський конфлікт після створення держави Ізраїль на території колишньої Палестини в 1947 році. Варто згадати також війну Англії і Аргентини за Фолклендські острови, воєнні дії СРСР зі своїм «обмеженим контингентом» в Афганістані в 80-ті й кривавий розвал Югославії в 90-ті роки з бомбардуваннями ВПС НАТО Белграда і стратегічних об'єктів у Сербії, у результаті якого економічно сильна держава СФРЮ розпалася на ряд невеликих держав: Хорватія, Словенія, Сербія з автономним Косово, Македонія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія.

Незважаючи на те, що США після розвалу СРСР і Організації Варшавського Договору одержали сприятливі міжнародні умови для здійснення давно задуманої мети – панування над світом, все-таки на цьому шляху постали нові проблеми. Може здатися парадоксальним, але в наявності спостерігається навіть певне ослаблення впливу США у світі, у тому числі і в Європі. Причин для цього багато: по-перше, розпад Радянського Союзу певною мірою послабив необхідність поєднуватися навколо США; по-друге, Європа значно підсилася економічно. Частка США у світовому виробництві, у торгівлі і у науково-дослідній діяльності помітно зменшується. Економічний і науково-технічний потенціал Європи, Японії, а також швидке зростання країн, що розвиваються, і Східної Азії, призвів до посилення конкуренції, надаваної

Сполученим Штатам на світовому ринку. Стало помітним і зростання антиамериканських настроїв, причому не тільки в країнах, що розвиваються, Азії і Африки, але й в інших регіонах світу. Кінець двополюсності в міжнародних відносинах привів до посилення тенденцій багатополюсності, що давно визрівали. Тим більше, коли вперед виходять країни не з більшою кількістю ресурсів і озброєнь, а з більшою величиною інтелектуального капіталу.

## 9.1 Проблеми післявоєнного мирного врегулювання

Із завершенням війни в Європі на перше місце в зовнішній політиці постали питання мирного врегулювання, починаючи з визначення кордонів і налагодження взаємин і кінчаючи рішенням соціальних і економічних задач.

За два тижні до кінця війни в Сан-Франциско вирішувалися питання безпеки народів у післявоєнний період. Там проходила конференція щодо створення Організації Об'єднаних Націй і вироблення її Уставу. На ній зібралися делегації 50 країн, очолювані міністрами закордонних справ. Серед учасників конференції були представники Української і Білоруської республік. Питання про це було вирішено ще в Криму. Польща не була запрошена в Сан-Франциско, тому що Англія і США не визнали уряд, створений у ході боротьби з фашистською Німеччиною. Оскільки в Лондоні перебував інший, емігрантський, уряд Польщі, було ухвалено рішення, що після з'ясування питання щодо польського уряду цій країні буде надано місце в ООН.

Конференцію відкрив президент США Гаррі Трумен. У результаті гострих дискусій Устав ООН був погоджений, і 26 червня 1945 р. в урочистій обстановці відбулося його підписання. Він формулював завдання нової організації і методи їхнього здійснення. Устав зобов'язував членів ООН «вживати ефективних колективних заходів» для усунення загрози миру і придушення актів агресії, а також розв'язувати міжнародні суперечки «мирними засобами, згідно із принципами справедливості й міжнародного права».

В Уставі вперше був закріплений як основний засіб міжнародних відносин принцип рівноправності і самовизначення народів. У п. 7 ст. 2 спеціально застережено, що Устав «ні в якій мірі не дає ООН права на втручання в справи, по суті віднесені до внутрішньої компетенції будь-якої держави», якщо ці «внутрішні справи» не загрожують іншим країнам агресією і війною.

Відповідно до Уставу цілі ООН полягають у тому, щоб:

- по-перше, вживати ефективних спільних заходів для підтримки міжнародного миру і справедливого вирішення міжнародних суперечок;
- по-друге, розвивати дружні відносини між державами, основані на повазі принципу рівності і самовизначення народів;
- по-третє, здійснювати міжнародне економічне і культурне співробітництво, а також заохочувати і розвивати повагу до прав людини і основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії;

– по-четверте, служити центром, що координує погоджені дії держав, спрямовані на досягнення цих загальних цілей.

Найважливішими принципами ООН є рівність усіх членів організації, сумлінне виконання ними прийнятих на себе зобов'язань, вирішення спірних питань мирними засобами, утримання від погрози або застосування сили проти будь-якої держави і невтручання у внутрішні справи будь-якої держави.

Членами Організації Об'єднаних Націй можуть стати всі миролюбні держави, які приймають на себе зобов'язання, що містяться в Уставі, і можуть, на думку Організації, їх виконувати.

Організація Об'єднаних Націй має шість головних органів – Генеральну Асамблею, Раду Безпеки, Економічну і Соціальну ради, Раду з опіки, Міжнародний суд і Секретаріат. Їх повноваження, функції і діяльність дозволяють охопити всю сукупність питань, що входять у компетенцію міжнародної організації.

Головним дорадчим органом ООН є Генеральна Асамблея, у роботі якої беруть участь представники всіх країн-членів організації. Це не законодавчий орган, а міжнародні збори представників суверенних держав. Кожний член ООН має в Генеральній Асамблеї тільки один голос. Її рішення щодо найважливіших питань приймаються більшістю в 2/3 присутніх членів, які беруть участь у голосуванні, а з інших питань – простою більшістю. На кожній сесії Генеральної Асамблеї обирається її голова і заступник голови. Як правило, питання, що стоять на порядку денному чергової сесії, обговорюються спочатку в комітетах. Головним політичним органом ООН, на який покладено основну відповідальність за підтримку міжнародного миру і безпеки, є Рада Безпеки, що складається з постійних членів (СРСР, США, Англія, Франція і Китай) та членів, що обираються Генеральною Асамблеєю на дворічний строк. Головують у Раді Безпеки щомісячно представники всіх її членів по черзі.

Генеральний секретар ООН призначається Генеральною Асамблеєю на п'ять років за рекомендацією Ради Безпеки.

Для роботи над конкретними міжнародними проблемами при ООН є міждержавні спеціалізовані установи. Серед них – Міжнародна організація праці (МОТ); Продовольча і сільськогосподарська організація; Просвітня, наукова та культурна організація (ЮНЕСКО); Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР); Міжнародний валютний фонд (МВФ) та ін.

Устав ООН, що з'явився в результаті згоди багатьох держав, покликаний служити шляхетним цілям підтримки миру, безпеки народів і розвитку нормальних, дружніх відносин між державами. Сама ООН та її Устав не гарантують миру. Для забезпечення миру необхідні єдність і погоджені дії всіх членів організації. Через день після підписання Уставу ООН, 28 червня 1945 р., англійська газета «Таймс» писала: «Надія людства на тривалий мир покладається не на текст Уставу, розробленого в Сан-Франциско, а на міцний союз, одним і тільки одним із проявів якого є цей Устав». На жаль, діяльність ООН не завжди відповідала високим цілям, заради яких створювалася ця організація.

У червні 1945 р. була оприлюднена Декларація СРСР, США, Англії і

Франції «Про поразку Німеччини». Всю владу відносно Німеччини ці країни взяли на себе. Політичні принципи поводження з Німеччиною, розроблені радянською стороною, були сформульовані в проекті декларації «Про політичний режим у Німеччині», підготовленому в липні 1945 р. Основні положення декларації зводилися до двох моментів:

- 1) не можна ототожнювати німецький народ з гітлерівською клікою і проводити стосовно нього політику помсти і національного приниження;
- 2) необхідно забезпечити умови для розвитку Німеччини як спільної, миролюбної держави.

Всі основні принципи післявоєнного врегулювання і вирішення питань щодо Німеччини були прийняті на Потсдамській<sup>1</sup> конференції глав урядів СРСР, США і Англії. Вона проходила з 17 липня по 2 серпня 1945 р. у палаці Цецилієнхоф із дводенною перервою на час парламентських виборів в Англії. Делегації країн очолювалися: радянська – Й. В. Сталіним, американська – Г. Труменом, англійська – У. Черчиллем, а його заступником був К. Еттли.

На парламентських виборах в Англії консерватори зазнали поразки. Лейбористи, що зібрали 48,5% голосів, одержали в палаті громад 389 місць, що становило 62% всіх мандатів. У результаті К. Еттли, ставши прем'єром, повернувся в Потсдам главою делегації Англії.

Незважаючи на розбіжності в підходах до вирішення ряду питань післявоєнного врегулювання в Німеччині, на конференції вдалося домовитися і підписати угоди. Були визначені цілі і завдання Контрольної ради, що стала верховним органом влади на німецькій території, а також узгоджені принципи відносин із Німеччиною в політичній і економічній царинах. Головними напрямками у здійсненні цих принципів були демілітаризація, денацифікація і демократизація.

Держави-переможниці в Потсдамі досягли домовленості про викорінювання німецького мілітаризму. Було передбачено повне роззброювання і ліквідація всієї промисловості Німеччини, яку можна було б використовувати для виробництва озброєнь. Заборонялася мілітаристська і нацистська пропаганда. Всі нацистські закони відмінялися.

Три країни заявили про те, що військові злочинці мали бути покараними.

---

<sup>1</sup> Потсдам – місто на сході Німеччини, столиця землі Бранденбург. Розташований на річці Хафель і на берегах кількох з'єднаних між собою озер, в 20 км на південний захід від Берліна. Потсдам був заснований згодом в X віці на місці поселення Славик племенем полабських слов'ян гавелян і отримав назву «Подступім» або «Позтупімії». Перші згадки про нього відносять до 993 року, коли імператор Оттон III дарував цю землю Кведлінбургському абатству. В подальшому Потсдам згадувався як містечко (тепер вже німецьке, а не слов'янське), поки у 1345 році не отримав статус міста. Однак ще в 1573 році він залишався маленьким торговим містом з населенням десь біля 2000 мешканців. Великих втрат Потсдаму нанесла Тридцятирічна війна (1618–1648), яка знищила приблизно половину міста.

Доля Потсдама змінилася кардинально у 1660 році, коли він був обраний мисливською резиденцією Фрідріха Вільгельма I, курфюрста Бранденбурга. Крім того, там розмістилися солдатські казарми. В подальшому місто стало резиденцією пруської королівської родини. Величні будівлі були головним чином побудовані в роки правління Фрідріха Великого. Палаці і парк Сан-Сусі (від фр. «без турбот», архітектор Георг Венцеслаус фон Кнобельсдорф, 1744) славетні своїми англійськими садами й інтер'єрами у стилі рококо. В той час, коли Берлін був столицею Пруссії, а згодом і Германської імперії, Верховний суд залишався в сусідньому Потсдамі. Тут були також улаштовані численні урядові установи. Місто втратило статус другої столиці в 1918 році, коли Перша світова війна була завершена, а імператора Вільгельма II було повалено.

Було вирішено віддати їх «швидкому і справедливому суду» і до 1 вересня 1945 р. опублікувати перший список нацистських злочинців. Пізніше в мирні договори із країнами, що брали участь у війні на стороні Німеччини, були включені положення про необхідність затримки і видачі військових злочинців.

Для визначення конкретної винності осіб, що розв'язали Другу світову війну, союзні держави – СРСР, США, Англія і Франція – створили Міжнародний військовий трибунал. Він почав роботу у Нюрнберзі 20 листопада 1945 р. і закінчив її 1 жовтня 1946 р. винесенням смертного вироку 12 головним військовим злочинцям: Герингу, Ріббентропу, Кейтелю, Кальтенбруннеру, Розенбергу, Франку, Фріку, Штрейхеру, Зукелю, Йодлю, Зейсс-Інкварту, Борману (заочно); до довічного ув'язнення були засуджені Гесс, Функ, Редер, до 20 років позбавлення волі – Шпреєр і Ширах; до 15 років – Нойрат; до 10 років – Деніц.

СРСР, США і Англія домовилися про репарації<sup>1</sup> Німеччини. Радянський Союз одержував у рахунок репарацій промислове устаткування зі своєї зони окупації, а також 25% промислового капітального обладнання із західних зон. США, Англія та інші країни свої репараційні претензії здійснювали за рахунок західних зон окупації і німецьких активів за кордоном. Союзники домовилися, що після задоволення репараційних претензій мало бути залишено ресурсів стільки, скільки необхідно Німеччині для подальшого існування без допомоги ззовні.

Німецький військово-морський і торговельний флот був розділений нарівно між трьома державами. Англія наполягла на тому, щоб більша частина підводних човнів Німеччини була потоплена.

Що стосується територіальних питань, то місто Кенігсберг із прилягаючим до нього районом передавався СРСР (у липні 1946 р. він був перейменований у Калінінград), границя між Польщею і Німеччиною встановлювалася по лінії річок Одер і Західна Нейсе, частина Східної Пруссії і місто Данциг (Гданськ) відходили до Польщі. Союзники ухвалили рішення щодо переміщення частини німецького населення з Польщі, Чехословаччини і Угорщини в Німеччину. При цьому зверталася увага на те, щоб Контрольна рада стежила за гуманним відношенням до нього.

Було також вирішено питання про укладання мирних договорів з Італією, Фінляндією, Румунією, Болгарією і Угорщиною. Для підготовки цих договорів засновувалася Рада міністрів закордонних справ (РМЗС), яка мала також зайнятися проблемою колишніх італійських колоній.

Рішення Потсдамської конференції мали велике значення для відносин з Німеччиною і розвитку міжнародних відносин у Європі, хоча США, Англія і Франція незабаром почали поступовий відхід від погодженої лінії.

9 серпня 1945 р., як і було передбачено Кримською конференцією, Радянський Союз вступив у війну з Японією.

Напередодні, 6 серпня 1945 року, американці скинули атомну бомбу на японське місто Хіросіма, а 9 серпня – на місто Нагасакі. Так світ довідався про

---

<sup>1</sup> Репарація – повне або часткове відшкодування матеріальних втрат, спричинених війною, що надається державі-переможцю переможеною країною (в міжнародному праві).

народження нової зброї, небезпечної не тільки своєю величезною руйнівною силою, але й радіацією. Бомбардування двох японських міст не мало ніякої військової необхідності. Японія не могла уникнути розгрому, а вступ СРСР у війну на Далекому Сході прискорив крах її милітаристського режиму. У своїх мемуарах про Другу світову війну У. Черчілль визнав помилковим припущення, «що доля Японії була вирішена атомною бомбою». Її поразка, писав він, «стала визначеною ще до того, як перша атомна бомба була скинута».

Застосування ядерної зброї у війні проти Японії мало не військово, а суто політичне значення. Воно було покликано показати усьому світу силу США, єдиної країни, що володіла надпотужною зброєю. Проведення ядерного бомбардування двох міст за три дні до і у день вступу СРСР у війну було використано для остраху всіх можливих супротивників США і для того, щоб показати світу, що перемоги над Японією домоглися Сполучені Штати, принизивши роль у ній Радянського Союзу, який розгромив мільйонну Квантунську армію<sup>1</sup> протягом трьох тижнів ціною втрат своїх воїнів і техніки.

2 вересня 1945 р. був підписаний Акт про беззастережну капітуляцію Японії. У результаті перемоги над Японією Радянський Союз повернув Південний Сахалін і Курильські острови.

Таким чином, дві агресивні держави – Японія на Далекому Сході і Німеччина разом зі своїми союзниками в Європі – зазнали повного краху.

До підготовки мирних договорів з п'ятьма переможеними країнами (Італією, Фінляндією, Румунією, Болгарією і Угорщиною) Рада міністрів закордонних справ приступила 6 вересня 1945 р. І відразу ж виникли розбіжності з ряду принципів питань. Обговорення текстів мирних договорів проходило у важких дискусіях і тривало по грудень 1946 р. Радянські представники домагалися зберегти суверенітет переможених країн і не завдати удару по життєвому рівню їхніх народів. У той же час СРСР наполягав на тому, щоб у цих країнах був викоренений нацизм, а військові контингенти досягали лише такої чисельності, яка необхідна для охорони кордонів і підтримки внутрішнього порядку.

Радянські представники виступили проти спроб США обмежити суверенітет п'яти переможених країн. Так, пропонувалося для Італії створити так звану договірну комісію, що повинна була мати широкі права для спостереження й забезпечення виконання умов мирного договору.

При підготовці мирних договорів важливим було питання про кордони. Межі європейських країн були визначені ще при укладанні перемир'їв, а потім і схвалені РМЗС. Проте на мирній конференції в Парижі делегації Сполучених Штатів і Англії підтримали претензії Греції до Болгарії і виступили за перегляд уже ухвалених рішень про межі Фінляндії з СРСР і Угорщини з Румунією.

---

<sup>1</sup> Квантунська армія – головне, найчисленніше і найпотужніше угруповання сухопутних військ Імператорських збройних сил Японії в роки Другої світової війни. Сформована у 1931 році на базі гарнізону Квантунської області (на південному заході західної частки Ляодунського півострову – Квантунському півострові, право на використання якого Японія отримала за умовами Портсмутського мирного договору 1905 року після поразки Росії в Русько-японській війні) з метою агресії проти Китаю, СРСР і Монголії.

Гостру дискусію викликали питання, пов'язані із кордоном між Італією і Югославією, у тому числі про долю Трієста. Сполучені Штати, підтримані іншими західними країнами, при виробленні статусу Трієста намагалися перетворити цей середземноморський порт у свою військово-морську базу. Зрештою, був досягнутий компроміс, за яким Трієст і прилягаючі території одержали статус вільних. Трієст передавався під контроль ООН, а іноземні війська виводилися з нього. Прийняті щодо Трієста рішення знайшли відображення в мирному договорі з Італією.

У наступні роки розбіжності між СРСР і західними державами призвели до того, що в 1954 р. територія Трієста була розділена між Югославією і Італією.

Протягом підготовки і прийняття мирних договорів із країнами, що воювали на стороні гітлерівської Німеччини, не менш гострі дискусії точилися відносно політичних ухвал. Так, представники західних країн виступили проти включення в договори з Італією статей про розпуск всіх фашистських організацій і заборони партій нацистського толку. Французькі представники взагалі заявляли, що слово «фашизм»<sup>1</sup> їм не відомо. Однак положення про викорінювання фашизму було включено в мирні договори. Остаточний їхній текст мав демократичний характер і відкривав шлях для вільного демократичного розвитку.

Економічні статті мирних договорів також викликали спори, які в основному стосувалися вирішення проблем репарацій і принципу однакових можливостей. Наприклад, Італії, як, втім, і іншим країнам, представники США, Англії і Франції намагалися нав'язати такі умови, які наклали б на їхні народи непосильний економічний тягар, а так звані однакові можливості дозволили б сильним західним державам легко проникати на ринки цих країн і впливати на їхню економіку.

Західні держави, домагаючись одержання для себе більших репарацій, у той же час уживали енергійні дії, щоб урізати репарації, які призначаються Радянському Союзу. Як приклад розглянемо питання про репарації з Італії.

Радянський уряд із самого початку запропонував визначити репарації з Італії в сумі 100 млн доларів, що становило 1/25 частину збитку, нанесеного Радянському Союзу військами цієї країни. Ця сума, за загальною оцінкою світової преси, була символічною. СРСР вважав, що Італія має частково відшкодувати збитки й іншим країнам, включаючи США і Англію, у розмірі від 1/5 до 1/25 частини заподіяного нею збитку. Англійський міністр закордонних справ Е. Бевін і державний секретар США Бірнс на сесії РМЗС гальмували прийняття рішень, вимагаючи з Італії набагато більших репарацій. Так, Англія наполягала на сумі в 2880 млн фунтів стерлінгів, що перевищувало репарації СРСР в 110 разів, хоча на територію Англії італійські війська не вступали. Явно завищені претензії з боку західних держав пред'являлися і до інших країн, що

---

<sup>1</sup> Фашизм (італ. *fascismo* от *fascio* «союз, пучок, зв'язка, об'єднання») – узагальнена назва радикально правих політичних рухів, ідеологій і відповідна до них форма правління диктаторського типу, характерними ознаками котрих є мілітаристський націоналізм (в широкому розумінні), антилібералізм, ксенофобія, реваншизм і шовінізм, антикомунізм, містичний вождизм, презирство до виборчої демократії і лібералізму, віра у панування еліт і природну соціальну ієрархію, етатизм, синдикалізм, расизм та політику геноциду.

брали участь у війні на стороні Німеччини. Прийняти погоджене рішення на паризькій сесії РМЗС удалося на превелику силу, і радянські претензії щодо репарацій були в підсумку задоволені.

Мирна конференція, робота якої проходила в Парижі з 29 липня по 15 жовтня 1946 р., виступила проти спроб зірвати ряд рішень, прийнятих сесіями РМЗС. Після обговорення на ній мирних договорів вони були передані на розгляд сесії РМЗС, що проходила наприкінці 1946 р. у Нью-Йорку. 10 лютого 1947 р. у Парижі були підписані мирні договори з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією. 15 вересня 1947 р. після їхньої ратифікації Радянським Союзом, Сполученими Штатами Америки, Великобританією і Францією вони набули чинності.

Мирні договори з п'ятьма країнами відповідали інтересам народів цих країн і дозволяли їм розвиватися демократичним шляхом. У той же час не можна не відзначити, що існують різні оцінки роботи РМЗС і Паризької мирної конференції. На Заході критикувалася і позиція Радянського Союзу, наприклад, у виданій ще в 1954 р. у США книзі «Європейські мирні договори після Другої світової війни», що була додатком до серії документів американської зовнішньої політики.

Але які б різні оцінки не давалися, все-таки спільні рішення, прийняті в роки війни і після її закінчення, у тому числі на Потсдамській конференції і на сесіях РМЗС, були доброю основою для мирного розвитку країн Європи, і не тільки Європи. Якби вони виконувалися всіма державами, що їх підписали, то світ, можливо, уник би багатьох колізій, напруг, конфліктів і військових зіткнень.

Потсдамська конференція і укладання п'яти мирних договорів були, мабуть, останніми спільними акціями членів антигітлерівської коаліції. У наступні роки розвиток пішов цілком іншим шляхом. Колишні союзники незабаром почали рвати зв'язки, що з'єднували головних учасників війни проти агресивних країн. Почалося протистояння, у якому головна ставка була зроблена на накопичення ядерної зброї.

## **9.2 Проблема роззброювання. Атомна проблема**

Однією з головних, якщо не самою головною проблемою міжнародних відносин післявоєнної епохи була і залишається проблема роззброювання. Спробуємо з позицій сьогодення дійсності викласти основні питання роззброювання, що виникли в другій половині 40-х – початку 50-х років, і пошуку шляхів до їхнього вирішення в ті роки.

Із закінченням війни треба було скоротити величезні армії і ліквідувати тисячі одиниць всіякого озброєння. Саме в ті роки стали розроблятися програми конверсії, тобто програми переведення численних підприємств з випуску військової техніки і спорядження на випуск мирної продукції. Це було життєво необхідно для всіх без винятку держав, що брали участь у війні. Історія розвивалася так, що поряд із цим виникла проблема скорочення й навіть

ліквідації нових видів зброї, виробництво яких прискореними темпами почалося або готовилося в ряді країн. Причини цього треба шукати як в ідеологічних і політичних взаєминах між різними країнами, насамперед СРСР і США, так і в науково-технічному прогресі, як це не парадоксально звучить. І те, і інше вплинуло на весь хід післявоєнного історичного розвитку.

Якщо взяти ідеологічні передумови розвитку наступних подій, то треба враховувати, з одного боку, зміни в американській зовнішньополітичній орієнтації, що виразилися у відході від ряду прийнятих під час війни договірних зобов'язань і переході до конфронтаційної тактики відносно СРСР, а з іншого боку, ідеологізацію радянської зовнішньої політики, зростання недовіри до політики США, прагнення протистояти капіталістичному світу, зміцнити радянський вплив. Протириччя між недавніми союзниками по антигітлерівській коаліції, що виявилися на заключному етапі Другої світової війни, після її закінчення продовжували наростати і призвели, зрештою, до довголітньої конфронтації, яка набувала в окремі моменти небезпечного рівня. По обидві сторони створювався образ ворога.

Обопільна недовіра сторін, їхні помилки погіршували положення, доводячи гонку ядерних озброєнь до загрозливих розмірів. Переговори про роззброювання, що проходили в ООН і поза нею на багатобічній і двосторонній основі, «мирно» співіснували з гонкою озброєнь. Вивчення ходу цих переговорів, їхнє зіставлення з подіями в окремих країнах і в цілому у світі наводять на думку про те, що велися вони найчастіше по інерції, більше з політичних міркувань, ніж для досягнення практичних цілей.

Одною з самих головних причин зростання підозрілості, що перейшла незабаром у відкриту конфронтацію між колишніми союзниками, з'явився винахід атомної зброї. Найважливіше значення для початку і розвитку цього негативного процесу мало приховання від Радянського Союзу Сполученими Штатами і Англією робіт над ядерними проектами.

З позицій сьогодення зрозуміло, що людство не відразу і не цілком усвідомило страшні наслідки застосування атомної зброї, так само, як і з запізненням побачило необхідність надзвичайно обережного поводження з ядерним паливом, використовуваним у мирних цілях. Це прийшло значно пізніше і остаточно стало ясным після катастрофи в Чорнобилі (квітень 1986 р.), після японської Фукусіми (березень 2011 р.).

Те, що усвідомлювало людство роками, відразу зрозуміли видатні вчені-фізики, що брали участь у «Манхеттенському проекті» (кодова назва робіт зі створення атомної бомби в США). Одним із перших стривожився можливістю використання атомної енергії у військових цілях датський фізик Нільс Бор. Він виявив велику активність, намагаючись переконати керівників Англії і США в тому, що встановлення монопольного володіння атомною зброєю буде мати найтяжчі наслідки. Таке ж занепокоєння виявили й інші вчені. У квітні й травні 1944 р. Нільс Бор був прийнятий Ф. Рузвельтом і У. Черчиллем.

Широко відомо, що Нільс Бор в 1944 р. висловлювався за досягнення міжнародної угоди про контроль над атомною зброєю ще до її випробувань. Рузвельту і Черчиллю він рекомендував довести до відома Радянського Союзу

про проведені роботи зі створення атомної бомби і поділитися секретом її виробництва. Ця пропозиція не була прийнята. Великий вчений, як відзначали його сучасники, розумів, що тільки поділившись секретом із союзником, можна буде попередити розкол світу на два ядерних табори, тому що росіяни зможуть виготовити атомну бомбу самі<sup>1</sup>.

Примітною є думка і ряду інших учених-фізиків. Науковий керівник «Манхеттенського проекту» Р. Оппенгеймер після нагородження лабораторії Лос-Аламос заявив: «Сьогодні наша гордість не може не бути затьмарена глибоким занепокоєнням. Якщо атомним бомбам буде призначено поповнити арсенал засобів знищення, то неминуче наступить час, коли людство прокляне слова "Лос-Аламос" і "Хіросіма"».

У своїх спогадах міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико відзначає запалі в його пам'яті слова А. Ейнштейна, який у бесіді з ним вимовив фразу: «Якби я знав, що у Гітлера не буде атомної бомби, то я не став би підтримувати американський атомний проект».

Найбільше наукове відкриття, що надало людству нові величезні можливості для прогресу в багатьох областях життя, було відразу використано не на благо людини, а на його знищення. Світ довідався про появу нової, небаченої раніше за потужністю зброї незабаром після закінчення війни в Європі. Незважаючи на те, що за сучасними масштабами скинута на Хіросіму атомна бомба мала невелику ударну силу – 13,5 кілотонни тринітротолуолу – при її вибуху загинули 100 тис. японців, десятки тисяч були приречені на хвороби, страждання і поступову смерть.

Поява такої зброї поставила перед людством завдання його заборони, припинення випробувань і повного знищення.

У переговорах з роззброювання в ті роки можна виділити такі періоди:

– 1945 – 1949 рр. – від закінчення Другої світової війни й появи атомної зброї до закінчення монополії США на цю зброю;

– 1949 – 1955 рр. – від появи атомної зброї в СРСР до радянських пропозицій, зроблених 10 травня 1955 р.;

– 1955 р. – початок 60-х років – від першого шансу на угоду до перших реальних кроків у роззброюванні.

Вже на першій сесії Генеральної Асамблеї ООН відповідно до рішення Московської наради міністрів закордонних справ СРСР, США і Великобританії (грудень 1945 р.) була заснована Комісія Організації Об'єднаних Націй по контролю над атомною енергією (МАГАТЕ), до складу якої ввійшли п'ять постійних членів Ради Безпеки і Канада, як країна, що брала участь у відкритті, пов'язаному з розщепленням атомного ядра.

Відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї, прийнятої 24 січня 1946 р., Комісія мала виробити і подати Раді Безпеки пропозиції щодо контролю над атомною енергією в межах, необхідних для забезпечення використання її тільки

---

<sup>1</sup> *Кларк, Р.* Рождение бомбы / сокр. пер. с англ. В. Н. Дурнева. – М.: Госатомиздат, 1962. – 168 с.

*Холловэй, Дэвид.* Сталин и бомба: Советский Союз и атомная энергия. 1939-1956 / пер. с англ. Б. Б. Дьякова и В. Я. Френкеля. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. – 627 с.

в мирних цілях, а також відносно обміну науковою інформацією.

США не хотіли розстатися зі своєю монополією на атомну зброю. Навпаки, вони додавали всі сили до того, щоб зміцнити своя атомну могутність і якомога довше утримати цю монополію. Саме на це був спрямований і висунутий США в ті роки і широко розрекламований «план Баруха». Основний зміст цього плану, розробленого спеціальною комісією в держдепартаменті США і внесеного 14 червня 1946 р. у Комісію ООН з атомної енергії американським представником Б. Барухом, полягав у створенні міжнародного контрольного органу, або, як тоді говорили, «світового пула», з широкими повноваженнями і необмеженими правами в галузі контролю й інспекції, аж до дій на території учасниць планованого атомного консорціуму. При цьому не передбачалася заборона використання атомної енергії у військових цілях.

«План Баруха» одержав досить повне висвітлення в науковій літературі. Особливе місце займає оцінка офіційної позиції Радянського уряду стосовно нього в Комісії ООН з атомної енергії. У роботах ряду авторів ця позиція виправдувалася, тому що вона відповідала інтересам Радянського Союзу, що виступав за повну заборону атомної зброї і її знищення. Наприкінці 80-х і в 90-ті роки деякі автори висловлювали іншу думку, вважаючи що «план Баруха» можна і потрібно було прийняти.

СРСР із самої появи атомної зброї виступав за її заборону, за застосування атомної енергії винятково в мирних цілях. У Комісії з атомної енергії радянський представник ще влітку 1946 р. заявив: «Не може бути діючої і ефективної системи миру, якщо відкриття шляхів використання атомної енергії не буде поставлено на службу людству й не буде застосовуватися тільки в мирних цілях».

19 червня 1946 року Радянський Союз вніс у Комісію ООН з атомної енергії проект міжнародної конвенції про заборону виробництва і застосування зброї масового знищення, оснований на використанні атомної енергії. Пропонувалося заборонити виробництво атомної зброї і її зберігання, знищити в тримісячний строк всі її запаси, всім учасникам конвенції взяти зобов'язання не застосовувати атомної зброї. Договірні сторони мали б протягом шести місяців від дня набрання чинності конвенцією видати закони, що передбачають сувору кару за порушення її положень.

З метою ефективної роботи Комісії з атомної енергії радянська делегація в той же день внесла пропозицію про організацію її роботи. Передбачалося заснувати як допоміжні органи Комісії два комітети (з обміну науковою інформацією і запобігання використанню атомної енергії на шкоду людству), до складу яких увійшли б представники держав, що брали участь у її роботах. Вони забезпечили б, на думку радянської сторони, всебічний розгляд атомної проблеми і розроблення рекомендацій, які мала зробити Комісія.

На другій частині першої сесії Генеральної Асамблеї ООН СРСР вніс 29 жовтня 1946 р. пропозицію про загальне скорочення озброєнь і як першочергове завдання – заборону виробництва і використання атомної енергії у військових цілях. Радянська позиція знайшла відображення в односторонній прийнятій Генеральною Асамблеєю 14 грудня 1946 р. резолюції про

«Принципи, що визначають загальне регулювання і скорочення озброєнь», що призвала Рада Безпеки прискорити «розгляд проекту конвенції за створення міжнародної системи контролю і інспекції», у якій передбачалася б заборона атомного й всіх інших видів зброї масового знищення і встановлення контролю над атомною енергією «в обсязі, необхідному для забезпечення її використання тільки в мирних цілях».

Ця резолюція визнавала, хоча й у загальних фразах, необхідність заборони атомної зброї і встановлення контролю. Питання про контроль заслуговує окремого розгляду й за своїм великим значенням, і по тому, що він викликав великі розбіжності сторін.

В ООН розглядалася і проблема скорочення звичайних озброєнь. У лютому 1947 р. Рада Безпеки ухвалила рішення щодо створення Комісії з цієї проблеми. І все-таки більша увага приділялася атомній зброї, що виправдувалося тією небезпекою, яку вона становить для людства. СРСР, з одного боку, і США зі своїми партнерами – з іншого, вносили пропозиції зі скорочення звичайних озброєнь, що найчастіше стосувалося і атомної зброї.

Але всі проекти тих років про скорочення (регульованого, пропорційного або контрольованого) озброєнь і збройних сил не мали практичного виходу. І радянські, і західні пропозиції найчастіше не враховували інтереси і побажання іншої сторони. У західних проектах не було конкретних статей, що передбачають заборону атомної зброї. На перше місце нерідко висувалися питання контролю. Не зачіпалися питання скорочення військово-морських сил.

Поки йшли переговори, гонка озброєнь тривала. У вересні 1949 р., після випробування Радянським Союзом атомної бомби, американській монополії на атомну зброю прийшов кінець. В опублікованому 25 вересня повідомленні ТАРС говорилося, що, незважаючи на наявність у радянського уряду атомної зброї, він, як і раніше, стоїть і має намір стояти в майбутньому на своїй старій позиції безумовної заборони його застосування. Наявність у Радянського Союзу атомної зброї означало, що якщо воно не буде заборонено, причому найближчим часом, то почнеться новий виток гонки озброєнь – атомний, причому за двома країнами – США і СРСР – у різний час підуть і інші. Як відомо, так і трапилось.

Із закінченням монополії США на атомну зброю скінчився один період протистояння двох держав та їхніх союзників і почався інший. Відповідно до цього і проблема роззброювання одержала новий, більш складний зміст. У новий період, на жаль, вступила і гонка озброєнь.

Треба сказати, що пріоритет у гонці озброєнь, у розробленні нових зразків військової техніки протягом усього післявоєнного періоду належав США. Причому щораз, як тільки в американській стороні з'являлася яка-небудь нова зброя, радянська сторона через певний час створювала таке ж або подібне.

В 50-ті роки переговори щодо роззброювання тривали, і в середині цього десятиліття з'явилася деяка можливість прийняти погоджене рішення, тому що позиції сторін з одних питань збігалися, з інших – зблизилися. Процес розвивався в такий спосіб. У липні 1950 р. у США був опублікований документ держдепартаменту «Атомна енергія і зовнішня політика американського

керівництва». У ньому відсутність досягнень з проблеми ядерного роззброювання пояснювалася політикою СРСР, що нібито виступає проти встановлення контролю над заборонаю атомної зброї і готовий дозволити майбутньому порушникові «робити бомби практично увесь час без страху бути виявленим». Зі своєї сторони радянські представники виступили із критичними зауваженнями на адресу проектів, висунутих західними країнами.

1952 – 1953 роки пройшли під знаком різних пропозицій і доповнень як з боку СРСР, так і Заходу. Виявилось, що сторони шукають компромісу і прагнуть якщо не у всіх, то в деяких питаннях зняти свої заперечення щодо пропозицій партнерів.

В 1952 р. на VII сесії Генеральної Асамблеї Радянський Союз вніс проект резолюції з питання про регулювання, обмеження і пропорційне скорочення всіх збройних сил і всіх озброєнь. 28 травня 1952 р. США, Японія і Франція виступили в Комісії ООН з роззброювання з новою пропозицією, суть якої полягала в обмеженні чисельності збройних сил. Передбачалося встановлення для п'яти постійних членів Ради Безпеки таких меж чисельності збройних сил: для СРСР, США і Китаю – 1 - 1,5 млн. осіб, для Англії й Франції – 700 - 800 тис. осіб. Пропонувалося також встановити межі чисельності збройних сил для інших держав. Вони мали бути, як правило, менше одного відсотка чисельності населення і, крім того, нижчими за існуючі у 1952 р. рівні, крім виняткових випадків. При визначенні чисельності збройних сил передбачалося охоплення всіх їхніх видів, включаючи напіввійськові організації і сили безпеки. Треба визнати, що в цілому цей документ з'явився істотним кроком уперед.

2 червня 1954 р. Англія і Франція внесли в підкомітет Комісії ООН з роззброювання ще один проект. Він передбачав здійснення процесу роззброювання в три стадії.

Але в ньому залишалося старе формулювання про те, що, перш ніж почнеться проведення зазначених у даному проекті заходів щодо обмеження, скорочення озброєнь і заборони атомної зброї, сторони мають домовитися про контроль, а передбачуваний контрольний орган має почати функціонування.

Радянський Союз погодився покласти пропозицію Англії й Франції в основу внесеного їм в 1954 р. на IX сесії Генеральної Асамблеї проект резолюції «Про укладання міжнародної конвенції (договору) з питання про скорочення озброєнь і заборону атомного, водневого й іншого видів зброї масового знищення». Це дозволило сесії прийти до погодженого рішення. Політичний комітет утворив Комісію з представників СРСР, Франції, Англії, США і Канади. Ці країни виступили співавторами двох проектів резолюцій:

1. «Регулювання, обмеження і пропорційне скорочення всіх збройних сил і всіх озброєнь: доповідь комісії з роззброювання».

2. «Про укладання міжнародної конвенції (договору) з питання про скорочення озброєнь і заборону атомного, водневого й іншого видів зброї масового знищення».

Обидві резолюції були прийняті. Генеральна Асамблея, говорилося в резолюції про висновок міжнародної конвенції, «доходить висновку, що варто зробити нові спроби дійти згоди про вичерпні і погоджені пропозиції, які

мають ввійти в проект міжнародної конвенції про роззброювання, яка передбачала б:

а) регулювання, обмеження і значне скорочення всіх збройних сил і всіх озброєнь звичайного типу;

б) повну заборону застосування і виготовлення ядерної зброї й будь-якого типу зброї масового знищення, а також спрямування істотних запасів ядерної зброї на мирні цілі;

в) заснування ефективного міжнародного контролю».

Прийняття цієї резолюції означало, що вперше після 1946 р. в ООН її члени одностайно виступили з такою найважливішою міжнародною проблемою, якою є роззброювання. У перші місяці 1955 р. у підкомітеті ООН із роззброювання тривав пошук шляхів до зближення позицій щодо тих питань, з яких існували розбіжності. А їх було чимало.

### **9.3 Міжнародна обстановка і зовнішня політика СРСР у другій половині 40-х – першій половині 50-х років**

Відхід США і Англії від співробітництва з Радянським Союзом, що виявлявся ще на заключному етапі Другої світової війни й особливо в післявоєнні роки, став по суті основним напрямком у зовнішньополітичній діяльності цих країн.

Сполучені Штати після розгрому Німеччини і Японії і значного ослаблення Англії і Франції вирішили використати свій величезний воєнно-стратегічний і фінансово-економічний потенціал для встановлення свого світового панування. Правлячі кола США розраховували, що Радянському Союзу, який виніс основну важкість війни з гітлерівською Німеччиною, не вдасться швидко відновити економіку і СРСР буде змушений піти на поступки Заходу. Керівники США і Англії, союзників СРСР по війні з Німеччиною, вирішили діяти з позиції сили. Про це свідчать численні документи і опубліковані пізніше мемуари президента США Г. Трумена і колишнього англійського прем'єра У. Черчілля<sup>1</sup>.

Як стало відомо з опублікованих наприкінці ХХ ст. документів, Черчілль планував і готувався почати військові дії проти СРСР відразу після закінчення Другої світової війни, і вже 22 травня 1945 р. об'єднаний штаб планування військового кабінету Англії закінчив розроблення екстреної операції «Неможливе». Черчілль думав, що йому вдасться відкинути Червону Армію на схід, до довоєнних кордонів СРСР. Із цією метою він ще до закінчення війни віддав наказ про збір усього трофейного озброєння гітлерівської Німеччини для подальшого використання англійською армією.

Через сім місяців після атомного бомбардування двох японських міст, 7 березня 1946 р., Черчілль, виступаючи у місті Фултон у присутності

---

<sup>1</sup> Черчилль, Уинстон Спенсер. Вторая мировая война: в 6 т. – М.: Альпина нон фикшн, 2017. – 2128 с.

американського президента Трумена, погрожував атомною зброєю і відкрито закликав до жорсткого курсу відносно СРСР. Цей виступ був заздалегідь погоджений з прем'єром лейбористського уряду Еттли. На Заході певні кола схвалювали промову Черчілля у Фултоні, його відвертий заклик до хрестового походу проти комунізму. На жаль, і в нашій країні знайшлися люди, які в 90-ті роки намагалися виправдувати цей заклик. Промова у Фултоні, незалежно від того, яким камуфляжем вона прикривалася, була, насамперед, спрямована проти СРСР.

Така політика США і Англії не могла не позначитися і на міжнародних відносинах. Спрямовуючи вістря своєї експансії проти СРСР, Сполучені Штати тиснули і на партнерів, усе більше і більше втягуючи їх у свій зовнішньополітичний курс, спрямований на посилення ролі США у світі. Розроблення своїх планів Сполучені Штати почали в 1946 р. Важливе місце займало в них створення різних військових, політичних і економічних блоків і союзів, які США могли б використовувати у своїх довготривалих цілях.

Поступово Сполучені Штати стали центром притягання реакційних сил у боротьбі з народними рухами залежних країн, які домагалися звільнення. США підмінювали своїх союзників там, де вони в силу економічної слабості не могли утримати свої позиції. Так, коли Англія не змогла далі надавати фінансову допомогу Туреччині і змушена була вивести свої війська із Греції, США негайно вжили заходів для воєнно-стратегічного і економічного закріплення в цьому регіоні. 12 березня 1947 р. президент Трумен звернувся до конгресу країни із проханням виділити 400 млн доларів на надання «допомоги» Греції і Туреччині. При цьому він не забув згадати у своїй промові в конгресі про те, що Сполучені Штати будуть посідати на світовій арені те місце, яке раніше посідала Англія.

Конгрес виділив гроші на здійснення даної політичної акції, відомої як «доктрина Трумена». В усьому світі її сприйняли з неприхованою тривогою. Навіть серед політичних діячів західного світу висловлювалися побоювання із приводу курсу США. Така реакція змусила американський уряд не застосовувати надалі «доктрину Трумена» і перейти до інших методів. 5 червня 1947 р. державний секретар США, який був начальником штабу сухопутних сил США Дж. Маршалл, виступаючи в Гарвардському університеті, виклав програму надання економічної допомоги європейським країнам. Ця програма, відома як «план Маршалла», переслідувала ті ж цілі, що й «доктрина Трумена», але не військовим, а економічним шляхом. Вона мала зміцнити позиції США і капіталізму в цілому в Західній Європі і не допустити соціальних змін. У липні 1947 р. його обговорювали в Парижі на нараді міністрів закордонних справ Великобританії, Франції і СРСР. Переслідуючи зовнішньополітичні цілі, «план Маршалла» був потрібний США і для вирішення внутрішніх економічних проблем: він мав полегшити реалізацію тих товарів, які залишалися ще з воєнних років і не знаходили збуту на внутрішньому ринку.

Радянський Союз відкинув цю програму. На думку радянського уряду, у випадку її прийняття країни Східної Європи втратили б можливість йти по шляху соціальних перетворень. В історичній і економічній літературі в останні

роки є на це різні думки. Одні вважали і вважають, що приймати «план Маршалла» було не треба. Інші схиляються до думки, що його можна було прийняти. Судячи з того, як він здійснювався в країнах Західної Європи, де збувалися непотрібні США товари при гучній пропагандистській кампанії, на цій програмі зуміли збагатитися групи торговельних фірм і підприємців. У той же час «план Маршалла» певною мірою допоміг правлячим колам упоратися з наростаючим революційним рухом, особливо у Франції і в Італії.

Одночасно Сполучені Штати, підтримані урядами Англії й Франції, почали створювати в Західній Європі політичні блоки. Саме із цією метою в лютому 1948 р. відбулася нарада США, Англії і Франції. У наступному місяці Англія виступила ініціатором створення першого військово-політичного блоку західноєвропейських країн. У нього ввійшли Англія, Франція, Бельгія, Голландія і Люксембург. В історичній літературі він відомий як Західний Союз.

А 17 березня 1948 р. у Брюсселі був підписаний Північноатлантичний пакт строком на 50 років. Учасники пакту взяли на себе зобов'язання надавати взаємну допомогу і вживати колективних військових заходів, якщо виникне яка-небудь небезпека, включаючи і «небезпеку для економічної стабільності».

У відповідь на попередження радянського уряду про те, що дії західних країн підривають основи того співробітництва, що створилося в роки війни, і знову розколюють світ на два табори, Сполучені Штати назвали свою політику, що веде до гонки озброєнь і створення військових баз на територіях інших країн, політикою «взаємного самозахисту». Створення же блоків США у своїй заяві пояснили тим, що в країнах Східної Європи встановлюється недемократичний лад, а також «комуністичним переворотом у Чехословаччині». Але створення військових блоків і військових баз на чужих територіях почало здійснюватися задовго до чехословацьких подій, на які посилався американський уряд. Сполучені Штати в заяві від 9 травня 1948 р., покритикувавши радянську політику, стверджували, що в них немає «ніяких ворожих або агресивних намірів» відносно СРСР і що вони готові до обговорення питань щодо врегулювання розбіжностей між двома країнами. Коли ж радянський уряд дав згоду на переговори, Вашингтон, що не очікував такої відповіді, заявив про відмову від них.

Дисонансом офіційній політиці Вашингтона пролунало звертання до глави радянського уряду Й. В. Сталіна колишнього віце-президента США Г. Уоллеса, який запропонував, щоб США і СРСР домовилися щодо проблем роззброювання, включаючи і заборону всіх видів зброї масового знищення і ліквідацію іноземних військових баз на територіях країн – членів ООН. Радянський уряд відкрито довів до відома американського уряду згоду на переговори, гарною і плідною базою яких могли б стати пропозиції Уоллеса. Ця радянська заява була опублікована в пресі і стала надбанням широких кіл світової громадськості. Однак керівництво США знову відмовилося від переговорів зі СРСР, які могли б загальмувати підготовку до створення нового військово-політичного блоку. Таким блоком став Північноатлантичний союз.

Підготовка до створення Організації Північноатлантичного договору (НАТО) велася завчасно. 14 січня 1949 р. була опублікована заява державного

департаменту США під голосною назвою «Будуємо мир. Колективна безпека в Північноатлантичному регіоні». У ньому говорилося, що договір, який готується, є не чим іншим, як втіленням у життя проголошеного Уставом ООН принципу колективної безпеки. Але спроби його авторів обминути Устав ООН і прикрити чисто військово-політичний характер пакту нікого не обдурили. Багато дослідників і політичних діячів Заходу відзначали, що згадування про колективну безпеку слугувало лише прикриттям військової і політичної сутності цілей договору, що був складовою частиною американської зовнішньої політики. Створивши НАТО в порушення Уставу ООН і основних принципів цієї міжнародної організації, Сполучені Штати розраховували з її допомогою забезпечити собі пануюче положення у світі. Наступні події повністю розкрили реальні цілі США. В опублікованій 29 січня 1949 року заяві радянського МЗС про Північноатлантичний пакт виявлялася сутність цього договору і показувалося, як крок за кроком усе далі і далі США відходять від погоджених рішень із союзниками по війні, дотримуючись курсу на встановлення свого пануючого положення у світі і використовуючи для цього політичні, економічні та військові засоби. Договір про створення Північноатлантичного союзу був підписаний у Вашингтоні 4 квітня 1949 року. До складу НАТО ввійшли: США, Англія, Франція, Італія, Канада, Бельгія, Голландія, Португалія, Данія, Норвегія, Ісландія і Люксембург. В 1952 р. до них приєдналися Туреччина і Греція, в 1955 р. – ФРН, а пізніше і деякі інші країни.

У Німеччині західні держави проводили політику злиття своїх зон окупації. Спочатку об'єдналися англійська і американська зони – так з'явилася Бізонія, а потім до них приєдналася французька зона і виникла Тризонія. Був прийнятий і 23 травня 1949 р. ратифікований парламентами західнонімецьких земель Основний Закон, який став конституцією створеної західнонімецької держави – Федеративної Республіки Німеччини (ФРН). Вона була офіційно проголошена 7 вересня 1949 р. західнонімецьким парламентом (бундестагом). Так фактично була розділена Німеччина.

Цілком природно, що відповідним заходом стало державотворення в східній зоні окупації. 7 жовтня 1949 р. німецька народна рада проголосила Німецьку Демократичну Республіку (НДР). У центрі Європи утворилося дві німецькі держави – ФРН і НДР.

У цей же час великі події відбувалися на Далекому Сході. Війна, що вели протягом післявоєнного років між собою гомінданівці і Народно-визвольна армія Китаю, закінчилася перемогою революційних сил. Гомінданівці евакуювалися на острів Тайвань. 1 жовтня 1949 р. була проголошена Китайська Народна Республіка.

В 1949 р. відбулася ще одна важлива подія: 25 січня з'явилася міжурядова економічна організація країн Центральної і Південно-Східної Європи – Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ). Вона була створена за рішенням шести держав – Болгарії, Угорщини, Польщі, Румунії, СРСР і Чехословаччини на нараді, що проходила в перших числах січня 1949 р. у Москві. Пізніше до РЕВ увійшли НДР, Монголія, Куба, В'єтнам.

В 1950 – 1953 рр. увага світової громадськості була прикута до Кореї. У

результаті Другої світової війни Корея була розділена по 38-й паралелі на дві частини. У південній частині Кореї перебували американські війська, у північній – радянські. Після утворення Республіки Корея із центром у Сеулі і Корейській Народно-Демократичній Республіці з центром у Пхеньяні по розділювальній смугі найчастіше проходили конфлікти, аж до збройних. Радянський Союз за домовленістю з урядом КНДР вивів свої війська з Кореї. Влітку 1950 р. конфлікт розгорівся і переріс у війну, що проходила зі змінним успіхом. Спочатку вперед просунулася армія КНДР, а потім американські війська разом із південнокорейськими стали тиснути її. США під час відсутності радянського представника домоглися прийняття 27 червня 1950 р. Радою Безпеки ООН резолюції, яка схвалювала інтервенцію США в КНДР і закликала країни – члени ООН до участі у війні проти корейського народу. Ця резолюція не мала законної сили, тому що вона була прийнята без участі одного з постійних членів Ради Безпеки, на що радянський уряд указав генеральному секретареві ООН у спрямованому йому протесті.

Із приводу початку війни і відсутності радянського представника в Раді Безпеки є різні думки. Ряд дослідників і політиків вважають, що війну почали північні корейці, і аргументують це тим, що спочатку просунулися вперед війська північних корейців. Однак деякі документи свідчать про інше. Ряд фахівців-міжнародників вважають, що з радянської сторони була допущена помилка, яка виразилася у відсутності представника СРСР у Раді Безпеки.

Коли положення військ КНДР стало важким і вони були змушені відходити до Пхеньяна, допомогу корейському народу зробила Китайська Народна Республіка, направивши до Кореї загони добровольців. Спільними діями армія КНДР і китайські добровольці відтіснили американські й південнокорейські війська до демаркаційної лінії по 38-й паралелі. Зрештою, війна була припинена, і сторони уклали перемир'я, яке існує і досі.

Складне становище існувало в Індонезії, Єгипті, Сирії і Лівані. Індонезійський народ прагнув скинути колоніальну залежність від Голландії. Ще в березні 1947 р. у Джакарті між Нідерландами і Індонезійською Республікою, проголошеною в серпні 1945 р., було підписано Лінгадшатську угоду. Голландія визнала де-факто владу Індонезійської Республіки над Явою, Мадурою і Суматрою, але слідом за цим стала систематично збільшувати свої збройні сили на архіпелазі. Дії голландської влади підтримувалися англійськими і американськими реакційними силами. Це дало можливість Голландії почати збройну боротьбу проти індонезійського народу. На захист Індонезії на світовій арені і в ООН рішуче виступив Радянський Союз. Під напором демократичних сил голландському уряду зрештою довелося піти на переговори з Індонезією, які тривали з 23 серпня по 2 листопада 1949 р. і закінчилися прийняттям нового статусу Індонезійської Республіки.

Громадськість і уряд Індонезії високо оцінили моральну підтримку Радянського Союзу. Ламбертус Палар, який був у ті роки послом Індонезії в СРСР, підкреслював, що навіть до встановлення офіційних відносин в 1950 р. між Індонезією і Радянським Союзом СРСР постійно надавав індонезійському народу допомогу і захищав його інтереси. «Наш уряд, наш народ і я особисто, –

казав Л. Н. Палар у серпні 1956 р., – дотепер з почуттям подяки згадуємо підтримку, надану делегацією СРСР нашій делегації в період боротьби нашої країни за незалежність».

Велике значення для зміцнення миру і міжнародної безпеки мало питання про виведення військ з іноземних територій, на яких вони опинилися під час Другої світової війни. Війська СРСР перебували в Чехословаччині, Норвегії, Югославії, на приналежному Данії острові Борнхольм, в Ірані та інших країнах, англійські і французькі війська – у Греції, Лівані і Сирії. Треба було ще багато зусиль для того, щоб домогтися виведення англійських і французьких військ з Близького Сходу. Радянські війська були також виведені з інших країн.

У цьому регіоні західні держави почали створювати блоки – Багдадський пакт, СЕАТО та ін. Незважаючи на протидію, зусилля Радянського Союзу і ряду інших країн дозволили вирішити деякі питання. Так, удалося укласти Державний договір з Австрією. Він був підписаний 15 травня 1955 р. у Відні представниками СРСР, США, Великобританії і Франції.

У цілому ж обстановка залишалася напруженою. «Холодна війна» впливала на всі сторони міжнародних відносин.

#### **9.4 «Холодна війна»**

Значне місце в історії міжнародних відносин другої половини ХХ ст. займає період, відомий як «холодна війна». Цей термін характеризує ворожу політику відносно Радянського Союзу та інших країн, що входили в соціалістичну систему. «Холодна війна» являла собою різке протиборство двох систем на світовій арені. Особливої гостроти вона набула наприкінці 40-х і у 60-ті роки. Були часи, коли гострота трохи спадала, а потім знову підсилювалася. «Холодна війна» охопила всі сфери міжнародних відносин: політичну, економічну, військову й ідеологічну. Точної дати її початку практично немає, так її і неможливо встановити. Проте багато хто вважає, що сигналом до розгортання «холодної війни» послужила відома промова У. Черчілля у Фултоні навесні 1946 р.

Пролог «холодної війни» можна віднести ще до заключного етапу Другої світової війни. Не останню роль у її зародженні відіграло і рішення керівництва США і Англії не інформувати СРСР про роботи зі створення атомної зброї. До цього можна додати прагнення Черчілля відкрити другий фронт не у Франції, а на Балканах і просуватися не із Заходу на Схід, а з півдня на північ, щоб перепинити шлях Червоної Армії. Потім в 1945 р. з'явилися плани відтискання радянських військ із центру Європи до довоєнних границь. І нарешті в 1946 р. – промова Черчілля у Фултоні.

У радянській історіографії вважалося загальноновизнаним, що «холодну війну» розв'язали США та їхні союзники, а СРСР був змушений приймати відповідних, найчастіше адекватних, заходів. Але в самому кінці 80-х і в 90-ті роки у висвітленні «холодної війни» виявилися й інші підходи. Одні автори стали стверджувати, що взагалі не можна визначити її хронологічні рамки і

встановити, хто її почав. Інші називають винуватцями виникнення «холодної війни» обидві сторони – США і СРСР. Деякі обвинувачують Радянський Союз у зовнішньополітичних помилках, які призвели якщо не до прямого розв'язання, то до розширення, загострення і тривалого продовження протистояння двох держав. Звичайно, у зовнішньополітичній діяльності СРСР були прорахунки, помилкові ходи і несвоєчасне реагування на дії США та їхніх союзників. Але якщо спокійно, без перегинань в одну та іншу сторону, об'єктивно подивитися на післявоєнну історію, то можна переконатися, що в переважній більшості випадків загострення обстановки і доведення конфліктів до критичного стану походили від США.

«Холодна війна» розгорнулася і велася між двома наддержавами – США і СРСР, до яких приєднувалися і яких підтримували їхні союзники. Однак першими виступали Сполучені Штати. Радянський Союз відповідав на активні заходи, що вживалися США, хоча в ряді випадків намагався випередити протилежну сторону.

У роки «холодної війни» стало правилом застосування сили або загроза застосування. Прагнення до встановлення свого панування, до диктату з боку США стало виявлятися давно. Після Другої світової війни Сполучені Штати використовували для досягнення своєї мети всі засоби – від переговорів на конференціях в Організації Об'єднаних Націй до політичного, економічного й навіть військового тиску в Латинській Америці, у Західній Європі, а потім на Близькому, Середньому і Далекому Сході. Головним ідеологічним прикриттям їхньої зовнішньополітичної доктрини слугувала боротьба проти комунізму. Характерними щодо цього були гасла: «відкидання комунізму», «політика на вістрі ножа», «балансування на грані війни».

З розсекреченого в 1975 р. документа Ради національної безпеки (РНБ 68), схваленого у квітні 1950 р. президентом Г. Труменом, видно, що США вирішили тоді будувати відносини зі СРСР лише на основі постійної кризової конфронтації. Однією з головних цілей у цьому напрямку було досягнення військової переваги США над СРСР. Завдання американської зовнішньої політики полягало в «прискоренні розпаду радянської системи».

У вересні 1951 р. конгрес США прийняв закон «Про взаємне забезпечення безпеки», що надавав право фінансувати емігрантські антирадянські і контрреволюційні організації. На його підставі виділялися значні кошти для вербування осіб, що проживають у Радянському Союзі та інших країнах Східної Європи, і оплати їхньої підривної діяльності.

США постійно прагнули випередити СРСР і бути ініціаторами як у політиці, так і в економіці і, особливо, у військовій справі. Спочатку вони поспішали використовувати свою перевагу у володінні атомною бомбою, потім у розвитку нових видів військової техніки і зброї, тим самим підштовхуючи Радянський Союз до швидких адекватних дій. Головна їх мета полягала в тому, щоб послабити СРСР, розвалити його, відірвати від нього союзників. Втягуючи СРСР у гонку озброєнь, США в такий спосіб змушували його зміцнювати армію за рахунок коштів, які призначалися для внутрішнього розвитку і поліпшення добробуту народу.

В останні роки деякі історики обвинувачують Радянський Союз у прийнятті й здійсненні таких заходів, які нібито допомогли США проводити свою політику, спрямовану на конфронтацію, на посилення «холодної війни». Однак факти свідчать про інше. Свою особливу лінію Сполучені Штати разом із західними союзниками почали здійснювати з Німеччини. Навесні 1947 р. на сесії РМЗС представники США, Англії і Франції заявили про свою відмову від раніше погоджених із Радянським Союзом рішень. Своїми односторонніми діями вони ставили у важке положення східну зону окупації і закріплювали розкол Німеччини. Провівши в червні 1948 р. у трьох західних зонах грошову реформу, три держави фактично спровокували берлінську кризу, змусивши радянські окупаційні війська відгородити східну зону від махінацій з валютою, захистити її економіку і грошову систему та ввести блокаду. У цих цілях і була введена система перевірки громадян, що прибувають із Західної Німеччини, і заборонене пересування будь-якого транспорту у випадку відмови від перевірки. Західні окупаційні власті організували постачання Західного Берліна повітряним шляхом, одночасно підсилюючи антирадянську пропаганду. Пізніше про використання берлінської кризи західною пропагандою свідчила така обізнана людина, як Дж. Ф. Даллес.

У руслі «холодної війни» західними державами були здійснені такий зовнішньополітичні дії, як розкол Німеччини на дві держави, створення військового Західного союзу і підписання Північноатлантичного пакту, про яке вже згадувалося вище.

Потім пішла смуга створення в різних районах світу військових блоків і союзів під приводом забезпечення взаємної безпеки.

У вересні 1951 р. США, Австралія і Нова Зеландія створюють військово-політичний союз (АНЗЮС).

26 травня 1952 р. представники США, Англії і Франції, з одного боку, і ФРН – з іншого, підписують у Бонні документ про участь Західної Німеччини в Європейському оборонному співтоваристві (ЄОС), а 27 травня ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Голландія і Люксембург укладають у Парижі договір про створення цього блоку.

У вересні 1954 р. у Манілі США, Англія, Франція, Австралія, Нова Зеландія, Пакистан, Філіппіни і Таїланд підписують Договір про колективну оборону Південно-Східної Азії (СЕАТО).

У жовтні 1954 р. підписуються Паризькі угоди про ремілітаризацію ФРН і включення її в Західний союз і НАТО. Вони набувають чинності в травні 1955 р. У лютому 1955 р. створюється військовий турецько-іракський союз (Багдадський пакт).

Дії США та їхніх союзників вимагали відповідних мір. 14 травня 1955 р. був оформлений колективний оборонний союз соціалістичних держав - Організація Варшавського договору. Це була відповідь на створення військового блоку НАТО і включення до нього ФРН. Варшавський Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу був підписаний Албанією, Болгарією, Угорщиною, НДР, Польщею, Румунією, СРСР і Чехословаччиною. Він мав винятково оборонний характер і не був спрямований проти кого б то не

було. У його завдання входила охорона соціалістичних завоювань і мирної праці народів країн-учасниць договору.

У випадку створення в Європі системи колективної безпеки Варшавський договір мав втратити свою силу від дня вступу в дію загальноєвропейського договору.

Щоб утруднити Радянському Союзу вирішення питань післявоєнного розвитку, США ввели заборону на економічні зв'язки і торгівлю зі СРСР і країнами Центральної і Південно-Східної Європи. Перервалася поставка в ці країни навіть раніше замовленого і вже готового устаткування, транспортних засобів і різних матеріалів. Був спеціально прийнятий перелік предметів, заборонених до ввезення в СРСР та інші країни соціалістичного табору. Це створило певні труднощі для СРСР, але завдало серйозної шкоди і промисловим підприємствам Заходу.

У вересні 1951 р. американський уряд анулював існуючий з 1937 р. торговельний договір зі СРСР. Прийнятий на початку січня 1952 р. другий список товарів, заборонених до вивезення в соціалістичні країни, був настільки широкий, що в нього входили товари чи ледве не всіх галузей промисловості.

У зовнішньополітичних діях Радянського Союзу в цей період треба відзначити два напрямки. З одного боку, радянська дипломатія своїми пропозиціями і діями намагалася знайти шляхи до зміцнення миру і міжнародної безпеки. З іншого боку – радянський уряд вживав твердих заходів у відповідь на ті дії США та інших західних держав, які йшли у врозріз із інтересами миру і зачіпали інтереси і безпеку СРСР та інших соціалістичних країн. З позицій сьогодення можна сказати, що деякі радянські зовнішньополітичні акти мали потребу в корективах, не завжди в них ураховувалася сформована обстановка, іноді вони здійснювалися із запізненням. Не додало симпатій до СРСР і будівництво Берлінської стіни<sup>1</sup> 13 серпня 1961 р.

В останні роки з'явилися різні оцінки позиції СРСР стосовно «плану Маршалла». Деякі автори вважають, що цей план треба було прийняти, тому що, на їхню думку, по-перше, країни Східної Європи одержали б хоча і невелику, але все-таки допомогу, яку вони в ті роки потребували, по-друге, прийняття цієї допомоги не означало б для них навіть часткової втрати самостійності. Але не варто забувати, що за «планом Маршалла» передбачалося постачання не тих товарів, які тій або іншій країні були необхідними, а тих, які самі США вирішили ввезти в певну країну; до того ж цей план переслідував і політичні цілі, а саме, підтримку правлячих кіл ряду держав у боротьбі з демократичними і прогресивними рухами. У цьому сенсі «план Маршалла» виправдав надії американської дипломатії. Особливо наочно це виявилось у Франції і в Італії.

---

<sup>1</sup> Берлінська стіна (нем. *Berliner Mauer*, офіційно *Antifaschistischer Schutzwall* — «Антифашистський оборонний вал») – інженерно оснащена і укріплена державна границя Германської Демократичної Республіки із Західним Берліном (13 серпня 1961 – 9 листопада 1989) протяжністю 155 км, в тому числі в межах Берліна – 43,1 км. На Заході до кінця 1960-х років стосовно Берлінської стіни офіційно застосовувався дисфемізм «Ганебна стіна», упроваджений Віллі Брандтом.

У цей період керівництвом СРСР був зроблений ряд невиправданих зовнішньополітичних дій. Це стосується явно роздутого конфлікту між Радянським Союзом і Югославією, що завдав негативного впливу на розвиток міжнародних відносин і був використаний США у своїх цілях.

У роки «холодної війни» обстановка була непростюю. Сторони не довіряли одна одній і ставилися з більшою підозрою до дій як усередині країн-контрагентів, так і на міжнародній арені. Незважаючи на це, виникали моменти, коли можна було вирішити якщо не всі, то хоча б невеликі, окремі питання. Такий період створився влітку 1960 р. До цього часу СРСР домогся вражаючих успіхів в освоєнні космосу. Це сприяло росту серед радикально-налаштованих кіл Заходу впевненості в тому, що необхідним є пошук погоджених з Радянським Союзом рішень з різних аспектів роззброювання.

На американську громадськість вплинув також інцидент з американським розвідувальним літаком У-2, 1 травня 1960 р. збитим у районі Свердловська. 10 лютого 1962 року на мосту Глінікер-Брюкке, що з'єднує Берлін і Потсдам, де проходив тоді кордон між Німецькою Демократичною Республікою (НДР) і Західним Берліном, льотчик саме того літака Френсіс Пауерс був обмінений на викритого і полоненого у США радянського розвідника Рудольфа Абеля.

Під час зустрічі в Парижі радянської і американської делегацій, очолюваних президентом Д. Ейзенхауером і прем'єром М. С. Хрущовим, на думку більшості фахівців, досягнення якихось угод було можливим. Зрив же переговорів керівників СРСР, США, Англії і Франції в Парижі в травні 1960 р. відбувся фактично через негнучкість політики Хрущова, про яку свідчить хоча б його виступ у палаці Шайо.

Іноді до оцінювання тих або інших подій на міжнародній арені підходять односторонньо, без урахування всіх чинників. Таким прикладом може слугувати «кубинська криза». Існують висловлення про неправильні дії СРСР, а деякі автори навіть обвинувачують Радянський Союз у створенні «кубинської кризи». Напевно, з позиції сьогодення можна було б ракети на Кубу і не ввозити. Але треба іноді оглядатися і на минуле. Можливо, і не було б ухвалене рішення про надання військової допомоги Кубі, якби не було операції на Плайя-Хірон, організованій і підтриманій американськими спецслужбами.

Роки «холодної війни» дають підставу для висновку про те, що, протистоячи комунізму і революційним рухам, Сполучені Штати насамперед боролися проти Радянського Союзу – країни, яка становила найбільшу перешкоду в здійсненні їх головної мети – встановлення і закріплення свого панування над світом.

## **9.5 Розпад колоніальної системи**

Друга світова війна, що здійснила великий вплив на всі сторони життя, сприяла подальшому розвитку боротьби народів колоніальних і залежних країн за своє звільнення. Перемога демократичних сил над фашизмом, головну роль у якій відіграв СРСР, плідно вплинула на розгортання національно-визвольного руху в Азії, Африці й Латинській Америці. Після Другої світової війни

наступила нова ера в боротьбі народів за звільнення. Колоніальна система почала розпадатися.

Першими за часом стали звільнитися країни Південно-Східної Азії. Ще в роки війни індонезійський народ боровся з японцями, які окупували країну й жорстоко придушували будь-які виступи за незалежність. У серпні 1945 р., коли Японія ще не капітулювала, але крах японського мілітаризму був вирішений, один із лідерів національно-визвольного руху, Сукарно, проголосив незалежність Індонезії і став першим президентом Індонезійської Республіки. Народження нової незалежної держави відбулося без збройного повстання. Безкровна перемога стала можливою тому, що японські частини, що перебували на острові, були деморалізовані, а після підписання капітуляції взагалі не могли здійснювати ніякого опору. Збройні ж сили Голландії й інших західних країн, що були раніше хазяїнами Індонезії, на островах архіпелагу були відсутні. Тому в перші дні після проголошення незалежності в країні було спокійно, йшло формування уряду та інших органів влади.

Однак незабаром на острові Ява висадилися англійські війська, які прибули туди під видом роззброювання японців. Англійці привезли з собою тимчасового генерал-губернатора Ван Моока, який мав повернути старі порядки, встановлені голландськими колонізаторами. Англійські військові частини не церемонилися з індонезійськими патріотами, що обурило і спровокувало всезростаючий опір населення країни.

10 листопада 1945 р. в Індонезії почалася збройна боротьба проти колоніалізму, за волю і незалежність республіки. До повної її перемоги пройшов не один рік. Боротьба йшла не тільки на островах, але і в ООН, на міжнародних конференціях. Лише 10 серпня 1954 р. голландсько-індонезійський союз був розірваний. У травні 1956 р. президент Сукарно підписав Закон про його скасування, який був прийнятий парламентом.

За Індонезією прийшла черга Бірми. Англійці, що проводили тут операції проти японців, які окупували Бірму, усіляко заважали розвитку національно-визвольного руху, незважаючи на те, що бірманські патріоти надавали англійським військам значну допомогу. Незважаючи на політику англійської влади, яка намагалася політичними маневрами не допустити переходу влади в руки бірманського народу, по всій країні зростав визвольний рух. Вимога про передачу всієї повноти влади народу і проведення виборів в Установчі збори стала загальною. Зрештою, англійський уряд під тиском національних сил, що вимагали незалежності, змушений був надати Бірмі статус домініону. У вересні Установчі збори прийняли Основний Закон (Конституцію), яка проголосила нову республіку – Бірманський Союз. 4 січня 1948 р. у столиці нової республіки Рангуні англійський прапор був спущений і піднятий прапор Бірманського Союзу.

15 серпня 1947 р. у Делі здійнявся триколірний прапор незалежної Індії замість спущеного британського прапора. Індійський народ здобув перемогу після довголітньої, мужньої і важкої боротьби.

Змушений піти на визнання незалежності Індії, англійський уряд розділив її територію на дві держави – Індію та Пакистан, причому поділ не тільки був

зроблений без згоди індійського уряду, але і проведений так, що протягом усіх наступних років виникають конфлікти і протистояння, які доходять часом до воєнних дій.

Пакистан складався із двох розрізнених частин – східної та західної. На суші вони відстояли одна від одної на 1500 км, а по воді навколо півострова Індостан шлях між ними становив близько 5000 км. Зрештою, східна частина – Бенгалія – після довгих конфліктів стала самостійною державою Бангладеш. Поділ колишньої колонії був здійснений за релігійною ознакою, без урахування історичного розвитку і сформованих культурологічних традицій. Це призвело до того, що із самого початку поділу відбувалися погроми і масові вбивства на релігійній основі. Тисячі і тисячі індусів змушені були залишати територію Пакистану, на якій вони завжди проживали, а мусульмани залишали Індію. Боротьба через князівства Джамму і Кашмір, а також Хайдарабад і Джунатарх спалахує постійно.

Після прийняття 26 січня 1950 р. Установчими зборами нової конституції Індія стала суверенною демократичною республікою, залишаючись у той же час у Британській співдружності націй.

У лютому 1948 р. англійський уряд змушений був надати право домініону острову Цейлон.

4 липня 1946 р. Філіппінська Республіка стала суверенною державою, хоча США залишили тут свої військові бази і зберегли над республікою певний контроль.

Через 11 років, у серпні 1957 р., незалежність одержала Малайя.

В 1951 р. Непал став суверенною державою з конституційною монархією.

Найбільш важкий і складний шлях до незалежності пройшов В'єтнам. День капітуляції Японії 2 вересня 1945 р. став днем народження вільної і незалежної Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ). Однак в'єтнамському народу, що під час війни боровся з японськими окупантами, знову довелося узятися до зброї. Правлячі кола Франції не хотіли примиритися з втратою своїх володінь в Індокитаї. Французи за підтримкою англійських військових частин, окупувавши 23 вересня 1945 р. Сайгон, стали захоплювати територію Південного В'єтнаму, вторглися у Камбоджу. Одночасно війська Чан Кайши ввійшли у В'єтнам з півночі, пояснюючи свої дії необхідністю прийняття капітуляції японських частин.

Після успіхів Народно-визвольної армії Китаю війська Чан Кайши покинули В'єтнам, а незабаром взагалі перебравися на Тайвань. Французи ж продовжували боротьбу, незважаючи на те, що опір в'єтнамського народу підсилювався, а світова прогресивна громадськість усе рішучіше вимагала їхнього відходу з В'єтнаму. Після поразки французьких військ і падіння опорного пункту Дьєн Бьєн Фу знов сформований уряд Франції в травні 1954 р. пішов на припинення війни у В'єтнамі, яку називали «брудною війною». 20 липня 1954 р. було підписано перемир'я в Індокитаї, а наступного дня на нараді міністрів закордонних справ СРСР, США, Великобританії, КНР, Франції та інших зацікавлених держав, що відбувалася в Женеві, була підписана заключна декларація, яка передбачала проведення вільних виборів у В'єтнамі, Лаосі і

Камбоджі. У В'єтнамі була встановлена тимчасова демаркаційна лінія трохи південніше 17-ї паралелі. Заключну декларацію в Женеві не підписали тільки США, які вирішили перешкодити вільному розвитку В'єтнаму і прийти на зміну Франції.

Ще в березні 1950 р. Рада національної безпеки США винесла рішення про економічну і військову допомогу французьким колоніальним військам, яку пізніше схвалив президент Г. Трумен. З метою посилення свого впливу в Південно-Східній Азії і недопущення створення самостійних демократичних режимів у країнах регіону США домоглися у вересні 1954 р. у Манілі укласти пакт про створення військової Організації Південно-Східної Азії (СЕАТО). Членами цієї організації стали США, Англія, Франція, Австралія, Нова Зеландія, Пакистан, Таїланд і Філіппіни.

За допомогою і під прикриттям СЕАТО США перейшли до активних дій. Почали вони зі створення «сильного південного В'єтнаму», через який планувалося завдати удару по ДРВ, а потім охопити своїм впливом весь Індокитай. Для цього в жовтні 1955 р. Південний В'єтнам був проголошений окремою республікою на чолі із залежним від США президентом Нго Дінх Дьємом. Почалася інтервенція США у В'єтнам, яка тривала до 1973 р. Незважаючи на нерівність сил у війні зі США, що мали величезний військово-промисловий і економічний потенціал, маленька країна В'єтнам з 30-мільйонним населенням, знівечена війною з японцями, французами і, нарешті, США, змогла не тільки вистояти, але і домогтися перемоги завдяки героїчній боротьбі свого народу, постійній підтримці на міжнародній арені і допомозі з боку СРСР та інших соціалістичних країн.

Протягом багатьох років США намагалися зломити опір в'єтнамського народу. Для цього навесні 1970 р. разом із сайгонівськими військами американські військові підрозділи вторглися у Камбоджу, а звідти, на початку 1971 р., – у Лаос. Але Вашингтону так і не вдалося здійснити задумані плани. Американській дипломатії довелося вести пошук шляхів до припинення війни і встановлення миру. Переговори були нелегкими і тривалими. Тільки 27 січня 1973 р. була підписана угода про припинення війни. Так, після майже 30-річної війни В'єтнам став вільною і незалежною демократичною республікою, об'єднавши ДРВ і Південний В'єтнам (Сайгон).

Не менш гострою, хоча і не такою тривалою, була антиколоніальна боротьба народів Близького і Середнього Сходу. Сирія і Ліван, Єгипет і Ірак, Ємен і Йорданія домоглися незалежності. Завзяту боротьбу довелося вести палестинському народові. Справа в тому, що в 1947 р. за рішенням Генеральної Асамблеї ООН існуюча держава Палестина була розділена на дві держави: арабську – Палестина і єврейську – Ізраїль. Місто Єрусалим підлягало інтернаціоналізації. З тих пір постійно виникають конфлікти то з однієї, то з іншої сторони. Відразу після рішення Генеральної Асамблеї керівники Ізраїлю, прагнучи приєднати всю територію Палестини, почали війну проти арабів. Палестинцям удалося повернути частину захопленої Ізраїлем території. Однак створити вільну незалежну державу Палестині дотепер не вдалося.

В 1952 р. у Єгипті група молодих патріотично настроєних військових, що

входили в організацію «Вільні офіцери» на чолі з Г. А. Насером, зробила за підтримкою армії переворот і взяла владу у свої руки. Через три дні король Фарук підписав акт про зречення і назавжди покинув країну. Становлення і зміцнення нової влади проходило в складних умовах, у постійному протиборстві з Англією, війська якої перебували в зоні Суецького каналу. Останній англійський солдат покинув Єгипет тільки 13 червня 1956 р.

В 50-ті роки домоглися незалежності Лівія (січень 1952 р.), Судан (січень 1956 р.), Туніс (березень 1956 р.), Марокко (березень 1956 р.). Після червневої революції 1958 р. незалежною вільною державою став Ірак.

Так, до кінця 50-х років волю і незалежність одержали країни Близького і Середнього Сходу і Північної Африки.

Національно-визвольний рух охопив весь африканський континент. У березні 1957 р. колишня англійська колонія Золотий Берег стала першою незалежною країною Тропічної Африки, пройшовши важкий і довгий шлях боротьби. З метою зберегти Золотий Берег у своєму підпорядкуванні англійці довго лавірували, але зрештою їм довелося затвердити новий політичний устрій країни. У лютому 1951 р. на виборах у Законодавчі збори повну перемогу одержала Народна партія, і її лідер Кваме Нкрума став прем'єр-міністром. Але колоніальний режим залишався до 6 березня 1957 р., коли Англія все-таки надала країні статус домініону, і Золотий Берег став незалежною державою Гана.

Боротьбу за незалежність вели колонії, що входили у Французьку Західну Африку і Французьку Екваторіальну Африку. Розпад колоніальної системи в Екваторіальній Африці привів до появи ряду нових незалежних держав.

В одній із країн Екваторіальної Африки, Гвінеї французький уряд пішов на проведення референдуму, розраховуючи на те, що цим зможе удержати її в лоні колоніальної залежності. На референдум було винесено питання про нову конституцію. Французька влада заявила, що якщо населення її відкине, то країні буде надана незалежність. 97% населення висловилося проти конституції. У результаті Гвінея 2 жовтня 1958 р. стала незалежною суверенною республікою.

Наступними країнами, що одержали незалежність, стали Того і Камерун. Після виборів 1958 р. у Того прийшов до влади уряд, який зажадав звільнення від колоніального панування. В лютому 1959 р. надзвичайна сесія Генеральної Асамблеї ООН висловилася за надання Того незалежності, і країна одержала її 27 квітня 1960 р., а 25 грудня 1959 р. вільним став і Камерун. Все це привело до розпаду французького співтовариства. Сенегал, Верхня Вольта, Дагомея і Судан об'єдналися у Федерацію Малі та зажадали надання незалежності. Французький уряд шляхом тиску змусив Дагомею і Верхню Вольту вийти з Федерації. Проте після тривалих переговорів, що проходили в Парижі, Франції довелося в червні 1960 р. підписати угоду про надання незалежності Мальгаській Республіці (Мадагаскар) і Федерації Малі.

У тому ж 1960 р. незалежними стали ще 17 африканських країн. Серед них Республіка Чад, Центральноафриканська Республіка, Конго (Браззавіль), Габон, Дагомейська Республіка, Республіка Нігер, Республіка Верхня Вольта й

Республіка Берег Слонової Кістки (Кот-Д'Івуар). Цей рік увійшов у світову історію як рік Африки.

В 60-ті роки звільнилися також країни Східної і Центральної Африки. Серед них опинилися колишні британські володіння – Кенія, Уганда, Занзібар, Ньясаленд, Північна Родезія. А країни Південної Африки незалежності тоді не отримали. Це було не випадково. Південь – самий багатий регіон африканського континенту. Тут розташовані великі запаси золота, платини, алмазів, урану та інших мінеральних багатств, яких колонізаторам не хотілося лишатися. Ангола, наприклад, домоглася незалежності тільки в 1975 р.

Після одержання самостійності в багатьох країнах Африки було неспокійно. Колоніальні власті не могли примиритися із втратою багатих колоній. Завзята боротьба проходила в Конго. Громадянська війна розгорнулася в Анголі. Час від часу спалахували конфлікти, що переростали у збройну боротьбу, в інших країнах, у тому числі в Сьєрра-Леоне. Не раз відбувалися військові зіткнення між Ефіопією і Сомалі.

Одним із головних завдань для африканських країн стало об'єднання сил. Тільки спільно африканські країни могли успішно розвиватися і рухатися вперед. В 1963 р. після довгих переговорів на конференції глав держав і урядів незалежних африканських держав була створена Організація африканської єдності (ОАЄ), яка об'єднала 50 країн континенту. До її задач входили: розвиток політичного і економічного співробітництва африканських країн, зміцнення їхнього впливу у світі, захист їхньої територіальної цілісності, координація і об'єднання дій на міжнародній арені.

Боротьба за звільнення від колоніальної залежності відбувалася і у Латинській Америці. В 50-ті роки кубинські патріоти виступили проти американського ставленика Батісти. Після довгої боротьби в перший день нового 1959 р. повстанці на чолі з Фіделем Кастро вступили в Гавану. З підпорядкуванням Куби Америці було покінчено.

У квітні 1955 р. у місті Бандунг відбулася конференція, в якій брали участь представники 29 країн Азії і Африки. Її рішення мали величезне значення для розгортання антиколоніальної боротьби народів. У прийнятій Декларації, зокрема, говорилося, що учасники конференції підтримують принципи поваги прав людини, цілі й принципи Уставу ООН, суверенітет і територіальну цілісність всіх країн, рівність рас і націй, утримання від застосування сили до інших країн, відмову від інтервенції і втручання у внутрішні справи інших країн, відмову від використання угод про колективну оборону в інтересах кожної з великих держав.

Принципи були покладені в основу демократичних антиколоніальних рухів, а також міждержавного об'єднання країн, що розвиваються, тобто країн Азії, Африки і Латинської Америки, відомого як Рух неприєднання. Ця організація функціонує без Уставу. Її діяльність характеризується антивоєнною, антиімперіалістичною, антиколоніальною і антирасистською спрямованістю.

Значну допомогу народам країн, що звільнилися, надавав Радянський Союз. Користуючись правом «вето» у Раді Безпеки ООН, він не допускав прийняття в ньому таких рішень, які йшли врозріз із інтересами країн Азії,

Африки і Латинської Америки, що виборювали незалежність або щойно одержали її. Прикладів тому багато. Зупинимося на одному з них.

В 1956 р. Радянський Союз відіграв вирішальну роль у боротьбі Єгипту проти англо-франко-ізраїльської інтервенції. Новий молодий уряд цієї країни почав вживати заходів до розвитку економіки і поліпшення життя народу і звертався за допомогою до західних держав, але одержував відмови.

Плануючи будувати висотну Асуанську греблю на Нилі і потужну електростанцію, Єгипет мав гостру потребу в грошах. Тому було ухвалено рішення про націоналізацію Суецького каналу, який належав компанії, створеній ще в минулому столітті для його спорудження. Компанія і її акціонери давно вже одержали дивіденди в кілька разів більше, ніж витратили грошей на купівлю акцій. 26 липня 1956 року єгипетський уряд націоналізував компанію Суецького каналу, взявши керування ним у свої руки. Англія і Франція вирішили будь-якими шляхами змусити Єгипет скасувати націоналізацію. На захист прав єгипетського народу виступив Радянський Союз. Його представники на конференції в Лондоні, а потім на Генеральній Асамблеї і у Раді Безпеки ООН захищали інтереси Єгипту.

Не одержавши підтримки в міжнародній організації, Англія і Франція, домовившись із урядом Ізраїлю, 29 жовтня 1956 р. зробили інтервенцію проти Єгипту. СРСР рішуче засудив агресію і запропонував Сполученим Штатам спільно виступити для припинення війни. Після відмови Вашингтона радянський уряд в односторонньому порядку заявив, що він не допустить подальшої агресії і надасть Єгиптові всю необхідну допомогу. Три уряди припинили воєнні дії, а потім перейшли до виведення своїх військ з єгипетської території.

## **9.6 Міжнародні відносини в 60-ті роки, проблеми роззброювання і заборони атомної зброї**

Основні напрямки міжнародної політики 60-х років визначалися проблемами роззброювання, заборони атомної зброї та її випробувань, припинення ряду регіональних конфліктів і воєнних дій, що відбувалися в різних регіонах, насамперед в Індокитаї і на Близькому Сході. На загальний стан відносин між країнами впливали чинники, пов'язані з технічним прогресом, як, наприклад, освоєння космічного простору і розвиток ядерних технологій, у тому числі у військових цілях.

60-ті роки почалися з переговорів у Женеві між СРСР, США і Англією про припинення випробувань ядерної зброї. Випробування, які тривали, все більше турбували світову громадськість, тому що наносили страшну, а часом непоправну шкоду навколишньому середовищу. Це змусило прискорити пошук шляхів до їхнього обмеження, а ще краще – до повного припинення.

На рубежі 50 – 60-х років і особливо в 60-ті роки стали проглядатися позитивні зрушення в переговорах між СРСР і США. І в американській позиції намітилися певні зміни, і радянський уряд став виявляти більшу гнучкість.

Президент США Дж. Кеннеді, при якому почала здійснюватися програма

переозброєння, зумів піднятися вище глобальних американських амбіцій, що, зокрема, показала і карибська криза. Саме при ньому дипломатичні методи в зовнішньополітичній програмі стали використовуватися набагато більше, ніж раніше. Навіть коротке перебування Кеннеді в Білому домі дозволяє припустити, що він зрозумів необхідність пошуку шляхів до встановлення контактів із партнерами з роззброювання.

Переговори, що тривали кілька років між представниками СРСР, США і Великобританії про припинення випробувань ядерної зброї, проходили важко. Проти укладання такої угоди з різних причин виступали Франція і Китай. США і Англія не були готові піти на повну заборону випробувань. Проте на початку 60-х років учасники переговорів повільно, крок за кроком, але все-таки рухалися до розчищення завалів «холодної війни». У листопаді 1962 р. XVII сесія Генеральної Асамблеї ООН прийняла резолюцію із закликом до ядерних держав припинити випробування ядерної зброї не пізніше 1 січня 1968 р., незалежно від ходу переговорів у Женеві.

До літа 1963 р. стало остаточно ясно, що західні країни не підуть на повну заборону випробувань ядерної зброї. У цих умовах радянський уряд вирішив виділити із проекту договору ті питання, за якими можна прийти до загальної думки. 2 липня 1963 р. радянський уряд запропонував укласти угоду про заборону випробувань у трьох сферах: в атмосфері, у космічному просторі і під водою – на основі використання національних засобів контролю. Переговори трьох держав почалися 15 липня 1963 р. у Москві і закінчилися 5 серпня парафуванням запропонованого радянською стороною тексту Договору. У ньому говорилося, що СРСР, Великобританія і США зобов'язалися не проводити будь-які випробування ядерної зброї і ядерні вибухи в трьох сферах, і виражалася надія на досягнення угоди про загальне і повне роззброювання під міжнародним контролем і припинення всіх ядерних випробувань, включаючи і підземні. Московський договір набув чинності після ратифікації 10 жовтня 1963 р. Він був відкритий для підписання всіма країнами.

Хоча Договір не забороняв всіх випробувань, але він показав, що при взаємному бажанні можна домогтися угод, прийнятних для всіх.

Це був перший досвід погодженого рішення проблеми по частинах, з виділенням тих питань, за якими можна домогтися консенсусу. Понад 20 років потому так і було вирішено питання з ракетами середньої і меншої дальності.

Перші роки шостого десятиліття були суперечливими. З одного боку – укладання Московського договору, перший політ людини в космос, з другого боку – висадження кубинських контрреволюціонерів на Плайя-Хірон і міжнародна політична криза в районі Карибського моря. Ця криза, яка вже згадувалася вище, поставила людство перед реальною загрозою війни. Переговори безпосередньо велися президентом Дж. Кеннеді й радянським прем'єром М. С. Хрущовим, і обидві сторони, не бажаючи допустити страшної катастрофи, пішли на взаємні поступки. Радянський Союз вивіз з Куби ракети і літаки, Сполучені Штати офіційно заявили, що не будуть удаватися до збройної боротьби проти Куби.

Після підписання Московського договору про часткове припинення

випробувань ядерної зброї Радянський Союз разом із партнерами з переговорів продовжував розробляти заходи щодо роззброювання і укладання Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Справа в тому, що число ядерних держав збільшувалося, а отже, і зростала загроза застосування ядерної зброї. В 60-ті роки йшли переговори про скорочення звичайних озброєнь. З'явилася й нова проблема, пов'язана з освоєнням космічного простору. Головним постало питання про заборону використання космічного простору у воєнних цілях і виведення у космос ядерної зброї. СРСР та інші соціалістичні країни вживали заходів для того, щоб не допустити появи атомної зброї у ФРН і Японії.

Радянський Союз піднімав ці питання на XVIII сесії Генеральної Асамблеї ООН. Послідовна боротьба СРСР, інших соціалістичних країн привела до відмови від створення ядерних сил з участю в них ФРН.

Нарощування ядерних арсеналів і зростання руйнівної сили нових видів ядерної зброї не могло не турбувати найбільш далекоглядних політиків і фахівців. Тому переговори, які проходили в 60-ті роки, приковували до себе увагу світової громадськості. До середини цього десятиліття ядерні реактори дослідницького типу діяли вже у 38 країнах. Крім ядерних держав, реакторами, що виробляють плутоній, в 1968 р. володіли вже 13 держав.

Генеральна Асамблея ООН закликала своїх членів вживати необхідних заходів для найшвидшої підготовки договору, що з'явився б ланкою в ланцюзі загального і повного роззброювання. У резолюції XX сесії доручалося Комітету 18 держав у терміновому порядку розглянути питання про нерозповсюдження ядерної зброї.

Щодо цього велике значення мало оголошення окремих регіонів без'ядерними зонами. Так, ОАЕ влітку 1964 р. на конференції в Каїрі прийняла спеціальну декларацію, у якій без'ядерною зоною оголошувалася вся Африка.

Під впливом світових подій мінялися настрої людей, які посідали важливі пости у своїх країнах. Такі зміни в другій половині 60-х років можна було помітити в правлячих колах Англії, США й ряду інших країн. У Франції зміцнювалася думка про те, що в рамках ООН необхідно розробити документ щодо нерозповсюдження ядерної зброї.

Таким чином, можна дійти висновку про те, що в другій половині 60-х років думка про необхідність заборонити поширення ядерної зброї ставала загальною.

Питання про підготовку і укладання договору з цієї проблеми обговорювали під час зустрічі на XXII сесії Генеральної Асамблеї ООН міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико і державний секретар США Дін Ракс. Треба відзначити, що в ході роботи над його текстом позиція США змінювалася у бік зближення з позицією СРСР.

Крок за кроком на засіданнях Комітету 18-ти і на чергових сесіях Генеральної Асамблеї вироблялися прийнятні формулювання статей договору, у результаті чого три держави – СРСР, США і Англія – внесли спільний його проект. Він був розглянутий на XXII сесії Генеральної Асамблеї, робота якої були перенесена на весну. Після обговорення Генеральна Асамблея 12 червня 1968 р. схвалила Договір про нерозповсюдження ядерної зброї і попросила

країни-депозитарії відкрити його для підписання і ратифікації якомога швидше. 1 липня 1968 р. Договір був відкритий для підписання в Москві, Вашингтоні і Лондоні. У той же день у Москві його підписав А. А. Громико, а також представники 36 інших держав.

СРСР, США і Англія внесли до Ради Безпеки пропозиції про гарантії безпеки неядерних країн, погоджені ними 7 березня 1968 р. Як наслідок цього кроку 19 червня Рада Безпеки прийняла резолюцію про гарантії безпеки неядерних держав – учасників Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

Укладання цього Договору з'явилося значною перемогою в боротьбі проти ядерної зброї. Стаття 71 Договору ставила за обов'язок учасникам у дусі доброї волі вести переговори про ефективні заходи припинення гонки ядерних озброєнь, а в найближчому майбутньому про ядерне роззброювання.

Згідно зі статтею 1 кожний учасник Договору, що володіє ядерною зброєю, брав зобов'язання «не передавати кому б то не було ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої, а також контроль над такою зброєю або вибуховими пристроями, ні прямо, ні посередньо».

Стаття 2 стосувалася держав-учасників Договору, що не володіють ядерною зброєю. Вони зобов'язувалися «не приймати передачі від кого б то не було ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв, а також контроль над ними ні прямо, ні опосередковано».

Після ратифікації Договір набув чинності 5 березня 1970 р. До цього часу його підписали близько 100 держав. Він відкривав перспективи до досягнення й інших угод з ядерної проблеми.

Наприкінці 60-х років було піднято питання про демілітаризацію морського дна, і почалася підготовка договору про заборону розміщення на дні морів і океанів зброї масового знищення. На XXIV сесії Генеральної Асамблеї був розглянутий проект такого договору, поданого після узгодження з Радянським Союзом і США 7 жовтня 1969 р.

В 1968 р. увага світової громадськості була прикута до подій у Чехословаччині. У серпні – жовтні 1968 р. проходили переговори між керівництвом ЦК КПРС і радянського уряду і керівництвом ЦК Комуністичної партії і уряду Чехословаччини. Обговорювалися питання відносин між двома країнами. Переговори в Чіерне-Над-Тисою і наради у Братиславі і у Москві дозволили прийти до угод, які, здавалося, стануть основою для нормалізації суспільно-політичного життя ЧССР, для розвитку відносин Чехословаччини з Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами. Чехословацька делегація проінформувала про конкретні заходи, які здійснюються в Чехословаччині для виконання домовленостей, і заявила, що чехословацький уряд розгляне і підпише договір про тимчасове розміщення союзних військ у Чехословаччині. Договір був підписаний, війська в Чехословаччину були введені. Президентом Чехословаччини став Л. Свобода, а на пленумі ЦК КПЧ першим секретарем партії був обраний Густав Гусак.

Таким чином, 60-ті роки дали світу два Договори, які стосувалися ядерної зброї і відкрили дорогу в космос. Були вирішені дуже важливі завдання під час карибської кризи.

## 9.7 Проблеми міжнародних відносин в 70-ті роки і зовнішня політика радянської держави

70-ті роки почалися в сприятливій обстановці, що виникла із напрацювань, створених в 60-ті.

Те, що не встигли вирішити на XXIV сесії Генеральної Асамблеї, було вирішено на XXV сесії. У грудні 1969 р. Генеральна Асамблея майже одноголосно прийняла до розгляду проект Договору про охорону дна морів і океанів від розміщення зброї масового знищення, доручила Комітету з роззброєння продовжити роботу над ним і подати для розгляду наступної сесії. Після того, як проект був остаточно погоджений, 7 грудня 1970 р. XXV сесія Генеральної Асамблеї прийняла спеціальну резолюцію про схвалення тексту Договору про заборону розміщення на дні морів і океанів і в їхніх надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення. За дорученням Генеральної Асамблеї країни-депозитарії СРСР, США і Великобританія 11 лютого 1971 р. розмістили і відкрили у своїх столицях цей Договір для підписання й ратифікації його всіма іншими державами. До кінця 1971 р. його підписали майже 90 країн. Договір набув чинності 18 травня 1972 р.

Всі країни, які підписали Договір, взяли зобов'язання не встановлювати, не розміщувати на дні морів і океанів і в їхніх надрах будь-яку ядерну зброю або інші види зброї масового знищення, а також споруди, пускові установки та інші пристрої, призначені для зберігання, випробування або застосування зброї масового знищення (ст. I). Географічні границі Договору поширюються на весь простір дна морів і океанів (ст. II).

Цей Договір став продовженням укладених раніше важливих угод, зокрема про заборону випробувань ядерної зброї і про заборону її поширення.

У світовій громадськості викликало велику тривогу застосування Сполученими Штатами у В'єтнамі отруйних засобів. Ще в 1966 р. на XXI сесії Генеральної Асамблеї ООН Угорщина виступила з пропозицією прийняти документ про необхідність суворого дотримання Женевського протоколу 1925 р., який забороняв застосування на війні газів і бактеріологічної зброї. До цього питання поверталися на наступних сесіях Генеральної Асамблеї. На XXIV сесії СРСР, УРСР, БРСР, Болгарія, Угорщина, Монголія, Польща, Румунія і Чехословаччина внесли проект Конвенції про припинення виробництва хімічної й бактеріологічної зброї. Він обговорювався на XXIV і XXV сесіях Генеральної Асамблеї, а також у Комітеті з роззброєння, і в нього були внесені пропозиції і зауваження, зроблені представниками інших країн-членів ООН. Але через позицію США та їхніх союзників вирішити цю важливу проблему тоді не вдалося.

Наприкінці 60-х і особливо на початку 70-х років відбувалися важливі міжнародні події. Насамперед, треба відзначити радянсько-американські переговори, що почалися, з питань стримування гонки стратегічних озброєнь, а також припинення війни у В'єтнамі, підготовки Наради з безпеки і співробітництва в Європі.

Всі більш чіткою ставала необхідність вирішення питань з гонкою ядерних

озброєнь. Це розуміли і в СРСР, і в США, і в інших провідних країнах. Ще наприкінці 1968 р. за дорученням президента Р. Ніксона був проведений ряд досліджень про співвідношення стратегічних сил СРСР і США. Вони показали, що у випадку виникнення війни і обміну ударами втрати США були б приблизно такими ж, як і втрати СРСР. У зв'язку з цим у Вашингтоні все більше схилялися до ведення переговорів із Радянським Союзом щодо проблем стримування ядерних озброєнь, але, змінюючи свої погляди на ядерну стратегію, у Білому домі все-таки виходили зі своєї переваги і вважали, що СРСР зацікавлений в обмеженні ядерних озброєнь більше, ніж США. Тому зустріч радянських і американських представників у Гельсінкі, присвячена даному питанню, відбулася лише 17 листопада 1969 р., тобто через рік після того, як США почали розуміти її необхідність.

Радянсько-американські переговори довго тривали то у Відні, то в Гельсінкі. Проходили вони складно. США затягували їх, а тим часом вели випробування нових ракет, які запускалися з атомних підводних човнів. Переговори були перервані, потім відновлені, і під час візиту Ніксона в Москву навесні 1972 р. було укладено кілька угод. 26 травня 1972 р. СРСР і США підписали безстроковий Договір про обмеження систем протиракетної оборони, за яким відмовилися від розгортання систем ПРО (протиракетної оборони) для прикриття американської і радянської територій, крім двох комплексів, питання про які сторони обумовили спеціально.

У цей же день була підписана Тимчасова угода про деякі заходи в царині стратегічних і наступальних озброєнь. Сторони зобов'язалися припинити з 1 липня 1972 р. будівництво нових додаткових стаціонарних пускових установок наземного базування. Термін дії угоди встановлювався в п'ять років.

Через три дні, 29 травня 1972 р., СРСР і США прийняли ще один важливий документ: «Основи взаємин між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки». У ньому містилося обопільне визнання мирного співіснування і зобов'язання сторін робити для обмеження стратегічних озброєнь все можливе.

Таким чином, у 1972 р. двома країнами були прийняті дуже важливі зобов'язання, що стосуються проблем протиракетної оборони й обмеження стратегічних озброєнь.

Великі події на початку 70-х років відбувалися у В'єтнамі. Обстановка в Індокитаї різко загострилася. Вторгнення американських військ у Камбоджу (1970) і в Лаос (1971) викликало осуд не тільки соціалістичних країн, але і широких шарів громадськості Заходу. Надавана Радянським Союзом військова допомога В'єтнаму усе більше давалася взнаки. Поставки з СРСР та інших соціалістичних країн сучасного озброєння дозволяло в'єтнамським патріотам наносити чутливі удари по військах США та їхніх союзників. В самих Сполучених Штатах зростало переконання в необхідності припинення війни у В'єтнамі. Розвиток подій привів до переговорів між представниками ДРВ і США, які почалися в Парижі. У жовтні 1972 р. був підготовлений проект угоди про припинення воєнних дій. З метою натиснути на уряд ДРВ і змусити його піти на поступки американська бомбардувальна авіація нанесла важкі удари по

Ханою і Хайфону. І все-таки 27 січня 1973 р. у Парижі була підписана угода про припинення війни і відновлення миру. Після виведення американських військ з В'єтнаму маріонетковий режим Тхієу на півдні В'єтнаму впав і незабаром відбулося возз'єднання двох частин країни. Майже тридцятирічна героїчна боротьба в'єтнамського народу за національну незалежність і суверенітет завершилася перемогою.

Одночасно з подіями в Індокитаї і радянсько-американськими переговорами з обмеження стратегічних озброєнь (ОСО) тривала підготовка до загальноєвропейської наради з питань безпеки й співробітництва в Європі. Ініціатива такої наради виходила від Організації Варшавського договору. Політичний консультативний комітет держав-учасників Варшавського договору ще 5 липня 1966 р. прийняв Декларацію про зміцнення миру і безпеки в Європі. У ній містилася пропозиція про скликання загальноєвропейської наради для обговорення цієї проблеми. З тих пір на різних рівнях проходили переговори щодо організації і скликання такої наради. Велику активність проявили міжнародні і національні громадські організації.

18 березня 1969 р. учасники Варшавського договору опублікували звернення до всіх європейських країн із закликом примножити зусилля для зміцнення миру і безпеки на континенті. З цією метою пропонувалося почати діалог між соціалістичними і капіталістичними країнами про створення системи колективної безпеки. Країни Варшавського договору заявили про готовність розглянути всі пропозиції щодо підготовки і проведення загальноєвропейської наради.

У січні 1969 р. радянський уряд передав фінському уряду пам'ятну записку, у якій високо оцінив його ініціативу про проведення консультацій між відповідними урядами.

Після довгих суперечок і затягувань уряди країн НАТО 31 травня 1972 р. заявили про свою згоду брати участь у попередніх консультаціях з підготовки загальноєвропейської наради. Такі консультації почалися 22 листопада 1972 р. у Гельсінкі і тривали з перервами до 8 червня 1973 р. У них брали участь представники 32 європейських країн, США і Канади. У результаті були прийняті рекомендації стосовно організації наради, її порядку денного, складу учасників, дати і місця проведення. До порядку денного рекомендувалося включити чотири питання: 1) про безпеку в Європі; 2) про співробітництво в галузі економіки, науки, техніки, захисту навколишнього середовища; 3) про співробітництво в гуманітарних та інших галузях; 4) про подальші кроки після наради.

Після тривалої підготовки роботу Загальноєвропейської наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) удалося почати. 3 липня 1973 р. у Гельсінкі почався перший його етап. Він тривав 5 днів. У ньому взяли участь міністри закордонних справ 35 держав. Радянський уряд вніс проект Генеральної декларації про основи європейської безпеки і принципи відносин між державами в Європі. Після обміну думками перший етап наради закінчив свою роботу.

18 вересня 1973 р. у Женеві почався другий його етап, що тривав з

перервами до 21 липня 1975 року. Комісії і підкомісії наради розглянули питання, включені до порядку денного. Була проведена підготовка до третього етапу наради, що мав на вищому рівні розглянути й затвердити проекти документів, вироблені на другому етапі.

У ході тривалих дискусій і дебатів удалося погодити проекти декларацій і рекомендацій стосовно найважливіших питань. Другий етап показав, що при бажанні можна домовитися якщо і не з усіх питань, то за рядом першорядних. Деякі питання до цього розглядалися протягом багатьох років, і тільки в Женеві вдалося їх урегулювати.

30 липня 1975 р. у Гельсінкі в урочистій обстановці відкрився заключний етап Загальноєвропейської наради на вищому рівні. У ньому взяли участь президенти і глави урядів 33 європейських країн, а також США і Канади. 1 серпня 1975 р. був підписаний Заключний акт Загальноєвропейської наради. Він закріпив фактично існуюче положення в Європі, підвівши ризик під Другою світовою війною.

У Гельсінкі були зафіксовані принципи взаємин:

- суверенна рівність, повага прав, властивих суверенітету;
- незастосування сили або погрози силою;
- непорушність границь і територіальна цілісність держав;
- мирне врегулювання суперечок; невтручання у внутрішні справи;
- повага прав людини і основних свобод;
- рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею;
- співробітництво між державами;
- сумлінне виконання зобов'язань з міжнародного права.

Ознайомлюючись із цими чудовими формулюваннями, люди думали, що мир в Європі тепер забезпечений, що ніяких територіальних переділів не буде. Але так тільки здавалося. За минулу потім чверть ХХ століття майже всі положення Заключного акту були порушені. У той же час не можна заперечувати його великого значення як для історії, так і для витягу уроків на майбутнє. Гельсінкі показали приклад і можливість успішного співробітництва, якщо сторони бажать досягти угоди.

Слідом за Загальноєвропейською нарадою в Гельсінкі його учасники провели зустрічі в Белграді, Мадрид і Стокгольмі. На зустрічі в Белграді (4.10.1977 – 9.03.1978) було заявлено про готовність продовжити процес, початок якому поклато НБСЄ. Однак з військових проблем безпеки точки зору сторін зблизити не вдалося. У Мадрид (2.11.1980 – 9.09.1983) учасники зустрічі домовилися докладати нових зусиль до того, щоб зробити розрядку ефективною і провести ще ряд зустрічей і конференцій.

Стокгольмська конференція відкрилася 17 січня 1984 р. Вона була присвячена обговоренню комплексу заходів щодо зміцнення довіри й безпеки, включаючи зменшення військового протистояння в Європі. Потім відбулися зустрічі у Відні і у Будапешті. Хоча такі зустрічі, конференції й різні форуми з пошуку шляхів до зміцнення безпеки в Європі і приносили певну користь, але вони все-таки не зробили ні вирішального, ні скільки-небудь значного впливу на загальний стан міжнародної обстановки.

В 70-ті роки тривало розроблення нових видів зброї масового знищення, велася підготовка до виробництва нейтронної зброї. Радянський Союз неодноразово виступав проти виробництва нейтронної бомби й інших видів зброї масового знищення і намагався досягти угоди з партнерами по переговорах.

Разом із тим СРСР не міг байдуже споглядати військові готування в США й інших західних країнах. Радянський уряд вживав адекватних заходів щодо зміцнення своїх збройних сил, і гонка озброєнь тривала, виснажуючи ресурси країн.

У пошуках шляхів до зміцнення міжнародної безпеки радянський уряд восени 1976 р. вніс на розгляд XXXI сесії Генеральної Асамблеї ООН питання «Про укладання Всесвітнього договору про незастосування сили в міжнародних відносинах». З метою закріпити досягнуті в останні роки результати СРСР заявив про готовність домовитися про радикальні заходи роззброювання, аж до загального і повного. У радянському меморандумі говорилося про необхідність домагатися повної заборони ядерної зброї, зміцнювати режим його нерозповсюдження, скорочувати звичайні озброєння. Для вирішення цих питань пропонувалося скликати всесвітню конференцію з роззброювання або спеціальну сесію Генеральної Асамблеї.

На спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН, роботи якої проходили з 30 травня по 30 червня 1978 р., Радянський Союз запропонував вжити практичних заходів до припинення гонки озброєнь: повністю припинити кількісне і якісне нарощування озброєнь, відмовитися від виробництва ядерної зброї й всіх інших видів зброї масового знищення, не створювати нові види звичайних озброєнь.

Восени того ж року Радянський Союз виступив з ініціативою провести переговори п'яти ядерних держав: СРСР, США, Англії, Франції і Китаю для того, щоб прийти на них до угоди про виключення ядерної зброї з арсеналів.

У червні 1979 р. у Відні відбулася зустріч голови Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєва і президента США Дж. Картера, під час якої був підписаний Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь і протокол до нього. Дві держави опублікували також спільну заяву про принципи і основні напрямки наступних переговорів про обмеження стратегічних озброєнь. Але, підписавши Договір з Радянським Союзом, американська сторона не поспішала з його ратифікацією<sup>1</sup>. Природно, що це призвело до загострення радянсько-американських відносин і погіршило загальну міжнародну обстановку.

---

<sup>1</sup> Ратифікація – процес надання юридичної сили документу (наприклад, договору) шляхом затвердження його відповідним органом кожної із сторін. До ратифікації такий документ, як правило, не має юридичної сили і не є обов'язковим для сторони, яка не ратифікувала його. Однак Віденська конвенція про право міжнародних договорів змушує державу, яка підписала міжнародний договір, аж до ратифікації або відмови від неї втримуватися від дій, що лишають документ «об'єкта і мети», тобто явно йдуть врозріз із тими задачами, котрі він має вирішити.

## 9.8 Міжнародні відносини у 80-ті роки і перебудова в СРСР

Світ вступав у восьме десятиліття ХХ ст. в обстановці, що значною мірою відрізнялася від тієї, що була лише десять років тому, наприкінці 60-х – початку 70-х років.

Підписавши ряд важливих договорів і угод щодо ядерної проблеми в 60-ті й 70-ті роки, прийнявши важливі рішення, у тому числі про припинення війни у В'єтнамі, США в 80-ті роки змінили свою зовнішньополітичну лінію, що викликало зростання напруженості у світі. На розвитку міжнародних відносин негативно позначилося введення радянських збройних сил в Афганістан у грудні 1979 р. Зрозуміло, що імперське рішення про введення радянських військ в Афганістан було помилковим, навіть ганебним. Незважаючи на події, що відбувалися тоді в суверенному Афганістані, навряд чи було доцільно вводити туди війська.

На жаль, при введенні радянських військ до Афганістану були допущені прорахунки, що позначилися на наступних трагічних подіях у країні, відбулися на радянсько-афганських відносинах і не тільки. Крім того, Радянський Союз втратив убитими більше 15 тис. осіб, не рахуючи величезних збитків на реабілітацію поранених і покалічених, виплату пенсій з інвалідності, втрат військової техніки і т.д. Заради чого? Щоб з ганьбою вивести потім назад свій «обмежений контингент»?

Охолодження між СРСР і США, що почалося на рубежі 70-х і 80-х років, відбулося і на загальному стані міжнародних відносин. Поступово все, що було досягнуто позитивного, відходило на задній план. Рішення, що намічались тоді з ряду питань, пов'язаних із проблемами роззброювання і з урегулюванням ряду конфліктів, не були реалізовані.

В 80-ті роки гонка озброєнь продовжувала зростати, що створювало велику загрозу для людства. Не можна було допустити, щоб цей процес підійшов до межі, за якою стало б неможливим зупинити його за допомогою угоди і поставити під суворий контроль. Адже тоді він міг стати некерованим. Тому в 80-ті роки головною проблемою міжнародних відносин залишалось припинення гонки озброєнь, особливо і у першу чергу ядерних. Але оскільки американська адміністрація прагнула будь-якими шляхами домогтися військової переваги над СРСР, то, рухаючись до тієї або іншої угоди, вона відразу знаходила нові шляхи для нарощування озброєнь. У традиційному посланні конгресу в січні 1980 р. президент США Дж. Картер писав, що Сполучені Штати мають заплатити будь-яку ціну, яка тільки буде потрібною, щоб залишатися самою могутньою країною у світі.

Історію міжнародних відносин в 80-ті роки можна розділити на два періоди, приблизно рівних за часом. Головні зовнішньополітичні події цього часу розгорнулися навколо американської програми «зоряних війн».

Новий президент США Р. Рейган у березні 1983 р. проголосив так звану стратегічну оборонну ініціативу (СОІ). Так стала відомою довгострокова програма США з використання космічного простору у військових цілях. Її

розгортання набуло загрозливого розмаху. Виходячи на цей новий виток гонки озброєнь, американські політики розраховували набагато випередити Радянський Союз та ігнорували той факт, що використання космосу у військових цілях несе смертельну небезпеку не тільки якій-небудь окремій країні або регіону, але і всьому людству. За деякими даними, Сполучені Штати Америки в 70-ті й 80-ті роки витратили на здійснення космічних військових програм до 50 млрд доларів. У Пентагоні розуміли, що Радянському Союзу неминуче знадобиться займатися цими ж проблемами, щоб прикрити свою територію від можливих ударів із космосу. США хотіли не тільки обігнати СРСР у військовому сенсі, але і змусити його витратити величезні, непосильні кошти і тим самим знекровити радянську економіку.

Деякі радянські пропозиції 80-х років можна критикувати за загальні формулювання. Але навіть і вони, не говорячи вже про тих, у яких висувалися конкретні міри, свідчили про пошук шляхів до досягнення угод. СРСР пропонував повністю заборонити використання космічного простору у військових цілях, укласти під строгим контролем угоду про невиведення на орбіту об'єктів з ядерною зброєю. Він виступав за використання космосу винятково в мирних цілях. З 1962 р., коли СРСР почав космічні наукові дослідження, по жовтень 1985 р. було запущено 1687 супутників, які принесли народному господарству певні результати. Можна тільки сподіватися, що оті результати були варті мільярдних витрат держави. Хоча певні сумніви є.

Після 1985 р. відбувся ряд зустрічей між представниками СРСР і США, у тому числі і на найвищому рівні.

З метою досягнення угод про запобігання використанню космосу у військових цілях радянський уряд восени 1981 р. вніс на XXXVI сесії Генеральної Асамблеї ООН пропозицію укласти міжнародний договір, що заборонив би розміщення в космічному просторі якої б то не було зброї.

У 1983 р. було внесено дві інших дуже важливих пропозиції. Перша, зроблена в січні членами Варшавського договору, стосувалась того, щоб між державами – членами ОВД і членами НАТО була укладена угода про незастосування першими військової сили проти морських, повітряних і космічних кораблів обох сторін. «Це зобов'язання поширювалося б на території всіх держав – учасників Договору, а також на їхній військовий і цивільний персонал, морські, повітряні і космічні кораблі та інші належні їм об'єкти, де б вони не перебували». Другу пропозицію СРСР вніс у серпні на XXXVI сесії Генеральної Асамблеї ООН. Це був проект нового Договору про заборону застосування сили в космічному просторі і з космосу відносно Землі. Пропонувалося, щоб держави взяли на себе зобов'язання не «прибігати до застосування сили і погрози її застосування в космічному і повітряному просторах і на Землі з використанням для цього космічних об'єктів, що перебувають на орбітах навколо Землі, на небесних тілах або розміщених у космічному просторі яким-небудь іншим способом, як засоби ураження».

У 1984 р. радянський уряд виступив із новою ініціативою. Уряду США пропонувалося «почати на рівні спеціально призначених делегацій радянсько-американські переговори щодо запобігання мілітаризації космічного простору.

У рамках цих переговорів мало бути вирішено і питання про взаємну повну відмову від протисупутникових систем». США поставилися до радянської пропозиції негативно. У Вашингтоні шукали і використовували будь-які приводи для недопущення угоди з СРСР. Саме в ці роки США вживали заходів щодо розширення виробництва і модернізації зброї першого удару у вигляді міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) «МХ», «Трайдент-2», крилатих ракет «Першинг-2» та інших. СРСР і одноосібно, і разом з іншими державами звертався в Організацію Об'єднаних Націй і безпосередньо до партнерів з переговорів, насамперед до Сполучених Штатів Америки, з пропозиціями, як загальними, так і конкретними, щодо приборкання гонки озброєнь, заборони використання ядерної зброї взагалі і у космічному просторі особливо. США вели проти СРСР боротьбу всюди, де тим чи іншим способом виявлялися його інтереси. Рейган домігся скасування конгресом поправки Кларка, що не дозволяла США надавати допомогу антикомуністичним силам, насамперед в Анголі, Центральній Африці і Камбоджі. Широко підтримувалися моджахеди<sup>1</sup>, що воювали проти радянського контингенту в Афганістані. Америка не залишила без своєї уваги Ефіопію і Нікарагуа, яких, до речі, не залишав без уваги і СРСР.

Рональд Рейган не приймав радянських пропозицій з проблем роззброювання, зменшення напруженості й налагодження радянсько-американських відносин, називаючи СРСР «імперією зла».

Швидко нарощувалися американські озброєння. У США з'явилися нові типи літаків, ракет «МХ», нові міжконтинентальні ракети наземного базування. І нарешті, почалося розгортання ракет середньої дальності в Європі. Офіційно було оголошено, що ця акція є протидією новим радянським ракетам СС-20 «Сатана». Рейган запропонував так званий «нульовий варіант». Він полягав у тому, що Америка не буде розміщувати в Європі ракети середньої дальності, якщо ракети СС-20 будуть демонтовані. Сполучені Штати порушили домовленість і відійшли від установлених Договором ОСВ-2 лімітів, увівши до ладу 131 стратегічний бомбардувальник, оснащений крилатими ракетами.

І все-таки в другій половині 80-х років почали поступово виявлятися ті процеси, які повністю розкрилися в 90-ті роки. І в СРСР, і в США усе більше усвідомлювали небезпеку взаємного знищення у випадку військового конфлікту і необхідність домовлятися.

Наступні події призвели до значних змін у світі. Стали відчуватися деякі прорахунки зовнішньої політики СРСР і у відношенні до Заходу, і у відношенні до Сходу, які відобразилися у жорстких відповідних реакціях, а також невинуватість ряду його дій в державах «третього світу». В Афганістані Радянському Союзу довелося зазнати труднощів, схожих на труднощі США у В'єтнамі.

Влітку 1985 р. Радянський Союз, щоб вивести міжнародні процеси з тупика, в односторонньому порядку призупинив всі ядерні вибухи і заявив про згоду

---

<sup>1</sup> Моджахед – в країнах мусульманського Сходу: учасник тих або інших соціальних або релігійних рухів, а також боєць озброєних формувань.

негайно відновити переговори про повне припинення ядерних випробувань. У тому ж році радянський уряд підтвердив положення про введення мораторію на випробування протисупутникової зброї.

Із січня 1986 р. СРСР продовжив строк однобічного мораторію на ядерні вибухи, хоча США продовжували випробування ядерної зброї. Ініціативи Радянського Союзу й кроки, зроблені назустріч партнерам по переговорах, як в сфері обмеження ядерних озброєнь, так і по інших міжнародних проблемах, можна було тільки привітати. Однак у радянських людей викликала тривогу можливість того, що ті або інші угоди або дії дадуть переваги США і їхнім партнерам і принесуть збиток нашій державі.

Ще в Рейк'явіку (Ісландія) на зустрічі М. С. Горбачова і Р. Рейгана, як відзначав пізніше сам Горбачов, головною перешкодою для досягнення домовленостей по ряду важливих питань, які стосувалися роззброювання, стала американська позиція відносно Договору з ПРО (протиракетної оборони). Висновки навели на думку, що «Сполучені Штати не готові розстатися з надією прорватися до військової переваги».

З кінця 1988 р. у СРСР почався період однобічного скорочення збройних сил. Було зменшено кількісний склад армії. Ліквідувалася застаріла техніка. В армії почалася реорганізація. Значна частина радянських військ була виведена з Монголії. Розрахунки на те, що США і Захід будуть дотримуватися радянського прикладу, не виправдалися. Проте події розвивалися своєю чередою. «Рухнула берлінська стіна», за згодою Москви дві німецькі держави були об'єднані. Потім перестав існувати і Варшавський договір.

«Холодна війна» певним чином закінчилася. Однак США та їхні партнери перевели її в інші сфери. Тому стверджувати, що вона закінчилася взагалі, поки що рано.

Багато авторів вважають, що Радянський Союз програв «холодну війну» з об'єктивних причин. Звичайно, у цьому є значна частка істини, але здається, що немаловажними були і причини суб'єктивні. На Заході розгорнулися дебати: чи була дійсно «холодна війна», чи її видумали і роздули в політичних інтересах? Обговорюється також питання, чи був взагалі Радянський Союз загрозою для Заходу, про що писали і говорили довгі роки в країнах НАТО.

Незважаючи на величезні арсенали, гонка озброєнь тривала, і треба було зупинити її та прийняти якісь спільні рішення про скорочення накопиченої зброї, особливо ядерної. Головна роль у цьому належала СРСР і США, але не можна забувати про те, що ядерна зброя і ракети є не тільки в цих, але і в інших країнах Заходу і Сходу.

Так само, як навесні 1955 р., через 30 років, у січні 1986 р., Радянський Союз вніс конкретну пропозицію про повну і повсюдну ліквідацію ядерної зброї, при досягненні домовленості і забороні на створення ударних космічних озброєнь. Радянська програма пропонувала вирішити всі проблеми протягом 15 років у три етапи. Але в 1986 р., як і в 1955 році, радянські пропозиції були відкинуті Заходом.

«Перебудова», яка почалася в СРСР, не дала позитивних результатів у міжнародних справах. До кінця 80-х років положення Радянського Союзу в

Європі і у світі в цілому ставало все гірше і гірше. Відбувалося це як за об'єктивними, так і за суб'єктивними причинами.

## 9.9 Особливості розвитку міжнародних відносин в 1991 – 2000 рр.

В останнє десятиліття ХХ ст. міжнародні відносини зазнали великих змін. Саме в ці роки скінчилося військово-політичне протистояння двох систем – капіталістичної і соціалістичної, США і СРСР, Заходу і Сходу. Через ряд причин внутрішнього і зовнішнього порядку відбувся розпад Радянського Союзу, припинила існування соціалістична система.

Цьому передувала ціла серія подій. Першою із них за часом стала «перебудова» у СРСР. Потім пішли: відмова від глобального протиборства з капіталізмом і ідеологізованими симпатіями до соціалістичних і «антиімперіалістичних» країн (так зване «нове мислення»); ліквідація у два рази більшого порівняно з американською кількістю ракет середньої дальності в Європі протягом трирічного періоду; відмова від підтримки регіональних конфліктів у світі і виведення радянських військ з Афганістану; припинення контролю над східноєвропейськими союзниками, що призвело до падіння в країнах Східної і Південно-Східної Європи комуністичних режимів; об'єднання Німеччини; підписання радянсько-американського договору про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСНО-1), незважаючи на пропорційність скорочень, більш вигідну американській стороні; розпуск Організації Варшавського договору і припинення діяльності Ради економічної взаємодопомоги, що означали втрату військово-політичних союзників; нарешті, відмова від військової присутності в Європі і початок виведення з території колишніх союзників радянських військ. Остаточо радянську військову і політичну могутність на світовій арені підірвала денонсація договорів про створення СРСР.

Двополюсна картина світової політики, що сформувалася після закінчення Другої світової війни, зруйнувалася. США залишилися єдиною наддержавою. Порівняно з СРСР територія Росії стала меншою на чверть, а населення – наполовину, валовий внутрішній продукт становив 60% від загальносоюзного, але у зв'язку з економічною кризою за десять років зменшився майже вдвічі. Значно знизилася і можливість збройних сил.

Відносини з «далеким зарубіжжям» розвивалися у двох основних напрямках: військово-політичному і економічному. У військово-політичній сфері, демонструючи свої дружні наміри, Росія проводила політику поступок і відкритості, йшла назустріч стратегічним інтересам США, – і одержала у відповідь міжнародну підтримку, важливу для її становлення як самостійної держави. Вона прагнула утвердитися як правонаступниця СРСР на міжнародній арені – і їй було надано місце Радянського Союзу в Раді Безпеки ООН і у всіх міжнародних організаціях.

Росія заявила про намір залишитися єдиною ядерною державою на

пострадянському просторі, що відповідало духу міжнародних договорів про нерозповсюдження ядерної зброї (радянська ядерна зброя залишалася після розпаду СРСР на території ще трьох держав – України, Білорусії і Казахстану). США були зацікавлені в збереженні надійного контролю за ядерною зброєю й проведенні скорочень, передбачених договором ОСНО-1, тому вони всіляко підтримали Росію. У Біловезькій угоді лідерів трьох слов'янських республік Росії, України і Білорусії, а потім на зустрічі керівників пострадянських держав у грудні 1991 р. в Алмати було передбачено, що ядерні сили (і ракетні війська стратегічного призначення, і тактична ядерна зброя) не будуть розділені і перебуватимуть під контролем і охороною командування об'єднаних збройних сил СНД (Співдружність Незалежних Держав). Керування ядерною зброєю надавалося Президенту Росії і головнокомандуючому об'єднаними збройними силами СНД. 25 грудня 1991 р. М. С. Горбачов передав головнокомандуючому Є. І. Шапошникову так звану «ядерну кнопку». Правом ухвалювати рішення щодо застосування ядерної зброї наділявся Президент Російської Федерації за узгодженням із главами інших держав, на території яких ця зброя розташовувалася, і після консультацій з усіма іншими державами Співдружності.

Передбачалося, що ядерна зброя буде перебазована з колишніх радянських республік на територію Росії і тут буде відбуватися демонтаж тієї її частини, що підлягала скороченню за ОСНО-1. Білорусія і Казахстан відразу заявили про свій статус неядерних держав, але Україна передавати Росії ядерні боєголовки не поспішала. Вона не підписала відповідні багатобічні й двосторонні угоди, а в червні 1993 р. оголосила своєю власністю 2000 ядерних боєголовок, розташованих на її території (близько 20% стратегічного арсеналу колишнього СРСР).

Натяки України про бажання стати членом «ядерного клубу» викликали крайню заклопотаність США, які завжди були принциповим супротивником збільшення числа ядерних держав. Президент США Б. Клінтон підключився до вирішення проблеми і виступив як міжнародний гарант умов, що обговорюються Україною. Домагання України були переведені в економічну площину: на початку 1994 р. у ході візиту Б. Клінтона в Київ і Москву була підписана тристороння російсько-українська угода, за якою всі ядерні боєголовки мали транспортуватися в Росію для демонтажу, а Росія зобов'язалася поставляти Україні збагачений уран для її АЕС. Раніше Україна пропонувала самостійно демонтувати ядерні заряди для використання їх як паливо, що за відсутності в неї кваліфікованих фахівців викликало обґрунтовані побоювання.

На початку 1992 р. російською стороною була продемонстрована відкритість у відносинах зі США. Президент Б. М. Єльцин офіційно заявив, що ядерні ракети Росії відтепер не будуть націлені на територію США.

У січні 1993 року президенти Росії й США підписали в Москві новий договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСНО-2), який передбачав, що до 2003 р. ядерні сили двох країн мають бути взаємно скорочені до рівня, що становив 1/3 від зафіксованого раніше договором ОСНО-1.

Верховна Рада Росії<sup>1</sup>, убачаючи договір недостатньо розробленим, не ратифікувала його, а в жовтні 1996 р. Державна Дума виступила проти ратифікації договору ОСНО-2, вважаючи, що він веде до знищення ракетних військ стратегічного призначення і порушення ядерного паритету Росії і США.

Свідченням відмови Росії від військового протистояння з іншими країнами стала її нова військова доктрина, затверджена 2 листопада 1993 р. указом Президента. «Основні положення військової доктрини Російської Федерації» передбачали формування російських Збройних Сил на основі принципу достатності для підтримування обороноздатності країни у всіх напрямках. Важлива роль приділялася силам ядерного стримування і не підтверджувалася прийнята раніше військовою доктриною СРСР відмова від нанесення першим ядерного удару (СРСР передбачав лише нанесення відповідного і відповідно-зустрічного ядерного удару). Але військова доктрина Росії не визначала найбільш імовірних супротивників, а це значило, що із систем керування стратегічними ракетами виведені польотні завдання і вони не націлені на конкретні об'єкти. До числа пріоритетних завдань російських Збройних Сил було віднесено забезпечення дій Ради Безпеки ООН та інших міжнародних організацій щодо підтримки миру і стабільності в міжнародних відносинах, що свідчило про намір російської дипломатії відіграти зіставну зі США роль «миротворця» у будь-яких регіональних конфліктах.

У цілому російська дипломатія в цей період виявилася несамостійною у своїх рішеннях і на міжнародній арені слідкувала за США. Росія підтримала військово-інспекційний контроль іракських військових об'єктів і міжнародні економічні санкції проти Іраку, уведені після придушення навесні 1991 р. багатонаціональними силами іракської агресії в Кувейті. Це підривало політичний вплив Росії на Близькому й Середньому Сході й наносило їй серйозних економічних втрат (Ірак був одним із головних покупців радянської зброї й найбільшим боржником). Росія приєдналася до міжнародних економічних санкцій проти Югославії (Сербія + Чорногорія), введених через підтримку югославами боснійських сербів у міжнаціональному конфлікті в Боснії. Це не відповідало історично традиційній ролі Росії як покровительки Сербії і йшло врозріз із її політичними інтересами на Балканах. У всіх цих випадках російська дипломатія віддавала пріоритет збереженню дружніх відносин з США.

Що стосується відносин з іншими великими державами, то з ФРН вони у Росії були в цей період демонстративно дружніми: тривало виведення групи військ зі Східної Німеччини і ФРН виділяла значні грошові суми на їхню соціальну облаштованість у нових місцях дислокації; відносини ж з Францією трохи загальмувалися: в обох держав не було точок економічного і політичного перетинання, до того ж французький президент Ф. Міттеран до самого останнього моменту підтримував М. С. Горбачова і тому важко налагоджувався його контакт із президентом Росії Б. М. Єльциним.

---

<sup>1</sup> Верховна Рада Російської Федерації (1991–1993) Конституцією 1993 року скасована і замінена на Державну Думу.

Складними були відносини з Японією. В 1991 р. під час візиту Горбачова радянська делегація офіційно визнала існування територіального питання – про державну належність чотирьох південно-курисьських островів. Згодом Президент Росії Б. М. Єльцин і міністр закордонних справ А. Козирєв, прагнучи поживавити економічні зв'язки, зробили ряд двозначних заяв про необхідність підписання мирного договору з Японією за підсумками Другої світової війни і вирішення для цього територіальних суперечок. Навіть припущення про можливість передачі Японії островів викликало вкрай негативну суспільну реакцію в Росії – і Президент підтвердив непорушність російських кордонів. Візит Єльцина в Японію не відбувся, відносини з нею, розвиток яких японська сторона обумовлювала обов'язковим вирішенням територіального питання, виявилися замороженими.

Поступливість російської дипломатії в першій половині 90-х років пояснювалася не тільки необхідністю для нової Росії заявити про себе на міжнародній арені як про демократичну державу, від якої більше не виходить загроза західному миру, але і надіями на масштабну економічну допомогу Заходу демократичним реформам всередині країни. Але з усіх міжнародних економічних організацій Росію включив до свого складу тільки МВФ. Хоча Президента Росії Б. М. Єльцина і почали запрошувати на щорічні зустрічі керівників семи найбільших держав, але офіційно Росія до складу «сімки» включена тоді не була, і статус найбільшого сприяння в торгівлі їй був наданий усього на один рік. Росія одержувала гуманітарну підтримку продовольством, медикаментами та ін., але очікуваної багатомільярдної фінансової допомоги не отримала.

З початку 1994 р. МЗС Росії замість основної ідеї спільності інтересів зі США став висувати нову зовнішньополітичну тезу – про необхідність дотримання власних національних інтересів Росії. З одного боку, це було викликано деякою зміною розміщення політичних сил всередині країни: поразкою демократів на виборах у Думу в грудні 1993 р. і обвинуваченнями з боку опозиції в проамериканському курсі, які мали широкий суспільний резонанс. З іншого боку, до цього змушувала зміна геополітичної ситуації в Центральній і Східній Європі: в 1994 р. (остаточно – у серпні) завершувалося виведення російських військ із колишніх соціалістичних країн і країн Балтії, і деякі з них відразу заявили про своє бажання бути прийнятими у військово-політичний блок західних країн – НАТО. Мотивуючи цей намір, союзники СРСР за Варшавським договором найчастіше посилалися на події жовтня 1993 р., які відродили в Європі побоювання з приводу прогнозу російської політики.

До цього часу Росія вже не відігравала авторитетної ролі в міжнародних справах і не мала реальних важелів, щоб зупинити несприятливий для себе розвиток подій. У відповідь на виражену Росією заклопотаність планами розширення НАТО було заявлено, що готовність цього блоку до розширення на Схід не означає практичних заходів у цьому напрямку, а також те, що Північноатлантичний пакт є гарантом загальної безпеки в Європі і не спрямований проти яких-небудь країн. Блок НАТО запропонував колишнім

соціалістичним країнам і країнам колишнього Радянського Союзу, включаючи Росію, прийняти спільну програму «Партнерство заради миру», яка встановила певні форми військового співробітництва. Це був тимчасовий компроміс США і Росії, що міг лише відстрочити здійснення планів включення в Північноатлантичний пакт колишніх союзників СРСР за Варшавським договором, а також країн Балтії і, не виключено, деяких держав СНД.

У червні 1994 р., обмовивши собі ряд особливих умов, Росія приєдналася, як і інші запрошені держави, до натівської програми «Партнерство заради миру». У рамках цієї програми Росія одержала право: направити своїх представників у штаб-квартиру НАТО в Брюсселі; сформувати російський і український батальйони (з контрактників), які в складі багатонаціональних миротворчих сил брали участь у розділенні ворогуючих сторін у Боснії; проводити інспекційні поїздки у війська і спільні штабні й військові навчання. Програма продовжує свою дію дотепер. Зокрема, у вересні 1997 р. були проведені військові навчання в Туркменії, у яких брали участь військові підрозділи НАТО, середньоазіатських держав, Росії, Грузії, Литви та ін. НАТО відводить програмі «Партнерство заради миру» роль прикриття від ісламського фундаменталізму, який загрожує з півдня. Приєднання до неї Росії було викликано головним чином побоюванням виявитися в політичній ізоляції.

Відчутні зміни в зовнішній політиці Росії – зростання її ініціативності і самостійності – стали спостерігатися тільки з 1996 р., коли в січні міністром закордонних справ був призначений Є. М. Примаков, що був колись керівником служби зовнішньої розвідки СРСР. Примаков заявив, що він не є «антизахідником», а лише захищає національні інтереси Росії. Уже в лютому Росія відмовилася від санкцій відносно боснійських сербів, що було підтримано й іншими країнами; у жовтні Рада Безпеки ООН одноголосно скасувала економічні санкції проти Югославії, які діяли з 1992 р. Продовжуючи лінію на відновлення традиційного впливу Росії на Балканах, МЗС у січні 1997 р. спробував виступити як посередник між президентом Сербії і опозицією, яка заперечувала результати виборів і проводила безперервні демонстрації.

У вересні 1996 р. Росія засудила бомбардування військових об'єктів на території Іраку американськими крилатими ракетами. З 1997 р. Росія намагалася повернути свої позиції у близькосхідному врегулюванні: у лютому на зустрічі Є. М. Примакова і лідера Палестини Я. Арафата арабам була обіцяна не тільки політична, але і можлива економічна допомога; у березні візит прем'єр-міністр Ізраїлю Б. Нетаньяху до Москви хоча і мав підкреслено економічний характер, але супроводжувався надією на те, що Росія підключить до близькосхідного врегулювання традиційно дружню їй Сирію.

З 1995 р. Росія почала відновлювати втрачені позиції на міжнародному ринку озброєнь. При цьому купують російську зброю не тільки давні партнери – Індія, арабські країни, але і нові – Китай і навіть Південна Корея (у рахунок погашення радянського боргу), що традиційно були імпортерами американської зброї. Разом із тим російська зовнішня політика залишається не конфронтаційною і не силовою, спрямованою на зміцнення міжнародної безпеки і рівноправне співробітництво з усіма країнами. У лютому 1996 р. Росія

була прийнята в Раду Європи, що стало певним міжнародним визнанням побудови в ній в основному демократичного суспільства.

У квітні 1996 р. керівники країн «сімки» (США, Великобританії, Німеччини, Італії, Канади, Франції, Японії) і Росії, зустрівшись у Москві, дійшли згоди про необхідність повного припинення ядерних випробувань з метою зміцнення ядерної безпеки і нерозширення групи ядерних держав. У тому ж році 25 вересня у Нью-Йорку був підписаний офіційний договір про заборону ядерних випробувань у всіх сферах (на той момент офіційно дозволеними залишалися лише підземні випробування, хоча Китай проводив також і атмосферні), до якого приєдналися всі держави, крім Індії.

Певна відкритість Росії в її відносинах з «далеким зарубіжжям» яскраво виявилася в зростанні числа російських громадян, які вільно виїжджали за кордон у туристичні і ділові поїздки, які робили «човникові» тури, які переїжджали в інші країни на тимчасове або постійне місце проживання. Формальні труднощі могли виникнути тепер, як правило, не з виїздом з Росії, а з одержанням в'їзної візи в закордонну країну.

Змінилися акценти в зовнішньополітичних зв'язках із Заходом: упор був зроблений не на одержання епізодичної «допомоги», разових пільгових кредитів, а на пробудження довгострокового меркантильного інтересу західних підприємців до російської економіки. Залучення приватних іноземних інвестицій стало пріоритетним. При уряді Росії почала діяти спеціальна Консультативна рада щодо іноземних інвестицій, яка має своїм головним завданням сприяти припливу капіталів. З цією ж метою з листопада 1996 р. Росія почала здійснювати випуск єврооблігацій, виплату відсотків і погашення вартості яких гарантує уряд держави.

В економічній сфері Росія виступила за нормальні взаємовигідні партнерські відносини з країнами «далекого зарубіжжя». У силу об'єктивних причин, але не тільки об'єктивних, за Росією в міжнародному поділі праці поступово закріпилася роль постачальника паливно-сировинних ресурсів. Конкуренти прагнули не допустити її виходу на світові ринки з високотехнологічною продукцією. Основним зовнішньоекономічним завданням уряду Росії стало прагнення домогтися фінансування російської економіки і її виходу з кризи за рахунок зовнішніх іноземних джерел. Але, як і раніше, це прагнення є дуже далеким від вирішення.

Головною зовнішньополітичною проблемою для Росії з кінця 1996 р. стало розширення НАТО на схід. Саме в ході дипломатичної боротьби навколо цієї проблеми Росії була наочно продемонстрована її слабкість і цілком виразно дано зрозуміти, що розраховувати на рівноправне партнерство із Заходом вона не може. З розширенням НАТО зовнішньополітичний етап підкреслено дружніх відносин із США міг і закінчитися.

Про необхідність почати практичні заходи щодо підготовки до прийому в НАТО нових членів – колишніх соціалістичних держав Східної і Центральної Європи – на Заході заговорили в 1995 році. Росія висунула пропозицію замість розширення Північноатлантичного блоку підвищити рівень повноважень Ради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) у забезпеченні військової

безпеки і політичної стабільності на континенті. НБСЄ, уперше скликане в 1975 р. у Гельсінкі для політичного закріплення військової «розрядки» у відносинах між соціалістичним Сходом і капіталістичним Заходом, в 1990 р. на паризькій конференції було перетворено в постійно діючу організацію зі своїм механізмом періодичних зустрічей на вищому рівні і регулярних консультацій. Підтекст російської пропозиції полягав у тому, що кожна держава – член НБСЄ має право «вето» на прийняття рішень. Ініціатива Росії не зустріла позитивного відгуку.

У вересні 1996 р. у Детройті президент США Б. Клінтон заявив, що буде відбуватися двоєдиний процес: НАТО буде розширюватися на схід і одночасно будуть розвиватися дружні відносини з демократичною Росією. Він стверджував, що із закінченням «холодної війни» характер Північноатлантичного альянсу змінився і він більше не загрожує безпеці Росії. У той же час необхідність розширення блоку мотивувалася небезпечною непередбачуваністю внутрішньополітичної ситуації в Росії (зокрема, подіями жовтня 1993 р. і початком чеченської війни в грудні 1994 р.). Передбачалося, що НАТО і дружна Росія разом могли б протистояти експансії ісламських терористичних держав.

Росія не погодилася з таким підходом, стверджуючи, що вона не побоюється військового нападу НАТО, але вважає зосередження потужного військового угруповання поблизу своїх границь потенційно небезпечним. Головне ж, розширення НАТО при неучасті в ньому Росії означає витиснення її з Європи, політичну ізоляцію від загальноєвропейського процесу. Загальний висновок: розширення НАТО порушує баланс сил, а значить, і стабільність у Європі, зачіпає національні інтереси Росії і може серйозно вплинути на характер взаємин Росії і західних країн.

У липні 1997 р. на сесії Ради НАТО в Мадриді було ухвалено рішення про прийом до блоку першої «хвилі» постсоціалістичних країн: Польщі, Угорщини, Чехії, з таким розрахунком, щоб їхня остаточна інтеграція в НАТО відбулася до 1999 р. Для переозброєння і удосконалювання військової інфраструктури ці країни розраховували одержати 10-15 млрд доларів. Крім геополітичних мінусів в економічному плані для Росії це означало втрату європейського ринку озброєнь. Зауваження Росії, що у цих країн можуть виникнути проблеми з їх ядерною енергетикою і постачанням природним газом, були проігноровані, оскільки у зменшенні впливу Росії в Європі був зацікавлений цілий ряд країн.

Із січня 1997 р. у російських засобах масової інформації почалися широка антинатівська компанія і посилена дипломатична гра в спробі вплинути на позицію США і НАТО. Російські лідери стверджували, що розширення НАТО стане погрозою демократії в Росії, тому що підсилить вплив комуністів, що Росія змінить своє відношення до кредитів МВФ, Паризького і Лондонського клубів. Нарешті, у лютому 1997 р. вдалися і до завуальованого «ядерного шантажу»: в англійській пресі була опублікована стаття Г. О. Явлінського про відсутність у Росії надійного контролю за зброєю масового знищення. Протягом двох місяців перед зустріччю президентів Росії і США йшов інтенсивний дипломатичний торг. Росія не мала можливості перешкодити

розширенню НАТО, але хотіла домогтися максимуму поступок: одержати гарантії безпеки західних рубежів і політичні вигоди, зокрема доступ у впливові міжнародні організації. Російські інтереси представляв міністр закордонних справ Є. М. Примаков, який провів цілий ряд зустрічей і переговорів, у першу чергу з держсекретарем США Мадлен Олбрайт і генеральним секретарем НАТО Хав'єром Солана, а також із міністрами закордонних справ Франції і ФРН, з міністром оборони США.

Спочатку Росія хотіла одержати право «вето» у всіх питаннях діяльності НАТО. У цьому їй було твердо відмовлено, але обіцяно надати голос в обговоренні політичних і військових питань, можливо, у рамках спеціальної консультативної ради «Росія – НАТО». Потім російська дипломатія зосередила зусилля на тому, щоб домогтися прийняття обов'язкового для всіх країн НАТО документа, у якому були б зафіксовані гарантії її безпеки. Зокрема, Росія вимагала, щоб блок НАТО не ввозив ядерну зброю на територію нових прийнятих країн, не збільшував рівень своїх звичайних озброєнь, не заперечував проти одностороннього перегляду Росією договору 1990 р. про звичайні озброєння в Європі, не використовував інфраструктуру, яка залишилася від Варшавського договору, заборонив багатостороннім військовим формуванням НАТО пересуватися через національні границі та ін.

Зустріч Президента Росії Б. М. Єльцина і Президента США Б. Клінтона відбулася в Гельсінкі 20–21 березня 1997 р. Одночасно, 20 березня, у Тульській області пройшли найбільші з 1991 р. тактичні навчання російських збройних сил (за участю штурмової авіації і десантників). Щодо головного питання – про розширення НАТО – зустріч не дала конкретного результату. Як сказав на прес-конференції Б. М. Єльцин: «Обидві сторони захищали свої національні інтереси, і обидві сторони не відступили від них». Б. Клінтон підтвердив, що розширення НАТО відбудеться, і не дав обіцянок не включати надалі в цей блок країни колишнього Радянського Союзу. Президент Росії повторив, що розширення НАТО на схід – це серйозна помилка.

Угода між Росією і НАТО укладена не була, сторони лише позначили її основні параметри: нерозповсюдження ядерної і звичайної зброї на знову прийняті країни, невикористання інфраструктури Варшавського договору, яка залишилася в них після розпуску, прийняття принципів рішень, що стосуються НАТО, тільки за участю Росії. Не ясно, який характер – зобов'язуючий або декларативний – буде мати ця угода, але її намічено було підписати до липневої сесії НАТО. Президент США обіцяв, що зустріч керівників провідних країн миру в червні 1997 р. у місті Денвер буде проходити вже за участю Росії, тобто – «сімка» стане «вісімкаю».

Напередодні гелсінкської зустрічі в інтерв'ю керівникам російських телекомпаній Б. М. Єльцин дав зрозуміти, що у випадку розширення НАТО Росія буде змушена активізувати свої відносини зі Сходом: Іраном, Індією, Китаєм. Цей курс почав активно здійснюватися. 27 березня 1997 р. Президент Росії зустрівся з прем'єр-міністром Індії. Сторони прийняли остаточне рішення про будівництво Росією в Індії двох атомних електростанцій, підписали документи про фінансове і митне співробітництво (для запобігання подвійному

оподатковуванню), про продовження військово-технічного співробітництва. У той же день відбулася зустріч Президента Росії з міністром закордонних справ Китаю. Було погоджено питання про майбутню зустріч глав двох держав, на квітень намічено підписання угоди про скорочення збройних сил (Росії, Китаю, Казахстану, Киргизії і Таджикистану) в 100-кілометровій зоні від кордону. Китай стає стратегічним партнером Росії, і коли в грудні 1996 р. міністр оборони І. М. Родіонов відніс Китай до числа потенційних супротивників, уряд Росії негайно дезавував цю заяву. Росія поставляє ядерні реактори Іраку, будує атомну електростанцію в Ірані, але заперечує свою допомогу Ірану в створенні балістичних ракет. У сукупності це може означати початок певного стратегічного повороту в зовнішній політиці Росії. Що стосується НАТО, то США усе більше і більше використовують цю організацію для обмеження прав і обов'язків ООН і підміни її в ряді ситуацій, що наочно показали події в Косово.

Звичайно, мінялися підходи американських правлячих кіл до використання своєї зовнішньополітичної діяльності, але зміст її залишився колишнім. Зовнішня політика спрямована на встановлення воєнно-стратегічної переваги США над всіма країнами світу. Прикладом може служити і війна США в Іраку, і військові операції в Афганістані. Стратегічні інтереси США охоплюють всі регіони світу, особливо багаті копалинами.

### **Контрольні запитання**

1. У чому полягали проблеми післявоєнного мирного врегулювання?
2. Чому була присвячена Потсдамська конференція?
3. Як проходило створення ООН і чому має бути присвячена її діяльність?
4. Як поява атомної зброї загострила проблеми роззброювання?
5. Що приховано під терміном «холодна війна»?
6. Як проходила національно-визвольна боротьба народів Азії і Африки?
7. Чим займалася дипломатія у 60-ті роки ХХ ст.?
8. Як вирішувалися проблеми роззброювання і заборони ядерної зброї?
9. У чому полягали основні проблеми міжнародних відносин в 70-ті роки?
10. Чому відбулося загострення міжнародних відносин на межі 80-х років?
11. Які відбулися зміни в міжнародних відносинах після розпаду СРСР і Організації Варшавського договору?
12. Як формувалося міжнародне становище Росії в 1991 – 2000 рр.?

## 10 УКРАЇНА ЯК СУБ'ЄКТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

### 10.1 Формування України як суверенної держави

Формування України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин відбувалося в умовах глобальних змін у світі і глибокої економічної і політичної кризи в СРСР.

Важливим кроком УРСР на шляху до національної незалежності і до визнання її як суб'єкта міжнародного права стали зовнішньополітичні акти 1990 року. Мова йде, насамперед, про Декларацію державного суверенітету України, яку Верховна Рада УРСР прийняла 16 липня 1990 року. У ній, зокрема, підкреслювалося, що Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей перед класовими, пріоритет міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права. Відповідно до Декларації відносини УРСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Іншим важливим зовнішньополітичним актом УРСР цього періоду була Постанова Верховної Ради УРСР від 25 грудня 1990 р. "Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх відносин". При встановленні дипломатичних відносин з іноземними державами, підкреслювалося в цьому документі, потрібно виходити з необхідності найбільш ефективного забезпечення інтересів Української РСР, їхньої пріоритетності. Особлива увага приділялася спрямуванню зусиль на забезпечення особистої участі Української РСР у загальноєвропейському процесі і у європейських структурах. Ставилось завдання розробити і подати на розгляд Верховної Ради УРСР проекти законів, які мають регулювати зовнішньополітичні відносини України. Відзначалася також нагальна необхідність створення системи підготовки національних кадрів у сфері міжнародних відносин і зовнішньої політики.

Слід зазначити, що ці документи і сьогодні залишаються актуальними і визначають стратегічну спрямованість зовнішньополітичного курсу України.

Разом із тим відзначимо, що з погляду придбання міжнародної правосуб'єктності не варто переоцінювати вагу Декларації. Адже відомо, що в ній мова йшла в основному про намір і прагнення, а не про фактичний статус республіки, яка продовжувала залишатися у складі СРСР. Відповідно до Декларації її принципи мають використовуватися для укладання союзного договору: отже, йшлося про суверенітет УРСР у складі СРСР, а не про державну незалежність України.

Принципово нового фактичного статусу УРСР не додала і Постанова Верховної Ради УРСР від 16 липня 1990 р. "Про день проголошення незалежності України". Світова практика свідчить, що загальновизнаним, повноправним суб'єктом міжнародних відносин може бути незалежна, самостійна держава, а не адміністративно-територіальна одиниця в складі

іншої держави. Проголошення незалежності держави являє собою, як правило, не передумову, а певним чином результат державотворення.

Доречно, напевно, підкреслити, що не слід перебільшувати й історичний досвід українського державного будівництва і, відповідно, української правосуб'єктності. У своєму історичному минулому Україна частіше за все виступала не як суб'єкт, а як об'єкт міжнародних відносин. Фактично з кінця IX ст., тобто від часів Київської Русі, і до 1991 року періоди української державності і міжнародної правосуб'єктності взагалі не перевищували і чотирьох сторіч. Інший же час такого статусу або взагалі не існувало, або він існував частково. Формальну державність мали всі республіки колишнього СРСР (УРСР, БРСР, МоРСР тощо). Останнє є принципово важливим не тільки в історичному сенсі, але і у зв'язку з розумінням сучасних проблем державного будівництва і державотворення, що постали перед Україною після 24 серпня 1991 р., коли Верховна Рада УРСР 392 голосами "за" і 4 голосами "проти" прийняла Акт проголошення незалежності України. Через три місяці після цього, 1 грудня 1991 р., незалежність України вдруге стала фактом, який відбувся.

Появу України на політичній мапі світу як нової незалежної держави, повноправного суб'єкта міжнародних відносин зумовив цілий ряд чинників. До внутрішніх варто віднести насамперед всеосяжну кризу політичної і економічної системи в СРСР. Навіть спроба комуністичних змовників (згадаємо створення Державного Комітету з Надзвичайного Стану (ДКНС), який очолив Г. Янаєв, віце-президент СРСР, член Політбюро, секретар ЦК КПРС, заступник М. Горбачова, та до якого тоді ввійшли – міністр оборони СРСР маршал Д. Язов, міністр внутрішніх справ СРСР Б. Пуго, голова КДБ СРСР В. Крючков, прем'єр-міністр СРСР В. Павлов та ряд інших генералів і посадовців) у серпні 1991 р. врятувати радянський режим не тільки не досягла своєї мети, а, навпаки, підсилила недовіру широких верств населення до тоталітарно-комуністичної системи, навіть прискорила процес виходу республік, у тому числі України, зі складу СРСР. До цього варто додати такий чинник, як активізація національно-демократичних сил державницького спрямування. Не останню роль тут відіграли і спроби партійної номенклатури республіки звільнитися від опіки центру, дотримання політичного нейтралітету армійськими формуваннями, розташованими в Україні, небажання правоохоронних органів виступати проти власного народу, надії значної частини населення на те, що незалежність буде сприяти швидкому та істотному підвищенню рівня життя населення. Основними зовнішніми чинниками реалізації української державності були насамперед глобальна криза комуністичної ідеології, поразка соціалістичного блоку в "холодній війні".

Незабаром після проголошення незалежності України почався нетривалий період ситуативної близькості між колишніми республіками СРСР, але відносини між двома найбільшими тепер уже незалежними державами – Україною й Росією – почали погіршуватися. Проімперські заяви деяких російських політиків недвозначно вказували на те, що керівництво

Росії, ліквідувавши старий центр, фактично перекладає його функції на себе. Наприклад, прес-секретар Президента Росії П. Воцанов у серпні 1991 р. навіть дав зрозуміти, що Росія залишає за собою право порушити питання про перегляд кордонів із тими республіками, які проголосили свою незалежність.

Одночасно слід відзначити, що свідомість українського суспільства того часу була недостатньо підготовлена до розвитку власної держави. Незалежність стала результатом не стільки цілеспрямованої боротьби, скільки збігу історичних обставин, пов'язаних, насамперед, з катастрофою світового комунізму. Швидкий прорив України до суверенітету і незалежності викликав у людей широкий спектр настроїв і почуттів – від ейфорії до певної розгубленості. І це було зрозуміло, адже протягом сотень років український народ не мав власної державності. Україна була "окраїною" Російської імперії і залишалася такою до її розвалу. Протягом тривалого часу Україна активно поповнювала імперський державний апарат кадрами, русифікуючись і знекровлюючи потенціал власного народу. На українських землях формувалася хіба що колоніальна адміністрація із виключно виконавчими функціями.

Подібне було і у часи СРСР – київський уряд існував головним чином для того, щоб втілювати в життя ідеологію і політику КПРС. Ніхто і не розраховував, що в Україні найближчим часом виникне можливість і потреба визначати власну політику. Все це не могло не відбитися на ментальності не тільки управлінського апарату, але й усього народу, який не мав власної держави і був відсторонений від влади. Саме тому в Україні серйозного опору радянському режиму і не було. Виключенням була хіба що збройна боротьба ОУН-УПА у роки Другої світової війни та повоєнні роки.

Симптоматичним було також і те, що в УРСР дисидентський рух не мав широкої підтримки серед населення. Тоталітарно-комуністичний режим жорстоко придушував найменші спроби протесту, самостійності і національної свідомості, послідовно і «тотально» виховуючи людей у душі сліпої відданості владі, перетворюючи їх на байдужих і слухняних "гвинтиків". Будь-яка особистість була для режиму потенційно небезпечною. У результаті ледь не на генетичному рівні насаджувалася думка про те, що нація може існувати без держави, а якщо існує держава, то людина має цілком підкорятися її інтересам. Одним із найтяжчих наслідків такої політики було те, що люди в СРСР все більшою мірою втрачали громадянські риси, не говорячи вже про національні. Виникла, як тоді казали ідеологи, нова спільність людей – радянський народ.

Українська громадськість значною мірою не була готовою до державотворення. Тому нікого не мали вводити в оману результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., коли більше 90 % громадян, що брали в ньому участь, сказали "так" незалежності України. Хіба це свідчить про те, що всі люди – всі разом і одночасно – позбулися радянського менталітету, власної неповноцінності і стали свідомими державниками? Вочевидь, так трапитися не могло. Мотиви голосування "за" тоді були далеко

не однаковими. Чимало жителів, наприклад, сходу або півдня України керувалися не стільки політико-державницькими міркуваннями, скільки прагматичними міркуваннями, які виходили з надії, що здобуття незалежності буде сприяти подоланню економічної кризи та зростанню життєвого рівня мешканців.

Подальший розвиток подій показав, що саме нереалізовані очікування змін на краще викликали невдоволення значної частини населення. Цими настроями швиденько скористалися реваншистські лівокомуністичні сили, які після заборони 30 серпня 1991 року діяльності Комуністичної партії України, керівництво якої підтримало невдалих московських заколотників (ДКНС), створили "нову" комуністичну партію. Саме вона і стала тією політичною силою, що почала спекулювати на труднощах становлення незалежної Української держави, діючи за принципом "чим гірше, тим краще"... Замість консолідації суспільства комуністи та їхні союзники дезорієнтували народ, розколювали українське суспільство, фактично ратуючи за відродження російської імперії з усіма її недоліками.

За таких специфічних умов почався процес державотворення в цілому і становлення України як суб'єкта міжнародних відносин зокрема. На вирішення проблем державотворення впливало дуже багато окремих чинників – стан суспільства, його інтелектуальний і кадровий потенціал, економічні, політичні та ідеологічні негаразди. Але все це не перекреслює історичної закономірності того, що Україна мала стати і стала незалежною державою. Події, про які йшла мова, лише прискорили цей процес.

Становлення України як суб'єкта міжнародних відносин гальмувалося рядом зовнішніх факторів, насамперед неготовністю міжнародного співтовариства до припинення існування СРСР як геополітичної реальності, тим більше з такими накопиченнями арсеналу ядерної зброї.

США, в першу чергу, та деякі інші держави Заходу майже до останнього підтримували зусилля і бажання М. С. Горбачова врятувати СРСР. Вони вкрай насторожено, якщо не сказати більше, спостерігали за спробами радянських республік звільнитися від кайданів Москви, усіляко не допускаючи розширення їхньої міжнародної присутності.

Навіть після прийняття Декларації про державний суверенітет України її делегація не одержала навіть статусу спостерігача на Паризькій зустрічі у верхах ОБСЄ у листопаді 1990 р. Тодішній міністр закордонних справ УРСР Анатолій Зленко на знак протесту навіть вийшов зі складу радянської делегації, яку очолював тоді М. С. Горбачов, і залишив французьку столицю.

Президент США Дж. Буш, виступаючи 1 серпня 1991 р. перед парламентаріями УРСР, недвозначно і відверто заявив: "Воля – це не те ж саме, що і незалежність. Американці не підтримують тих, хто прагне до незалежності для того, щоб замінити колишню тиранію місцевим деспотизмом". Це було сказано ним тільки за 23 дня перед тим, як Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України.

Цей історичний документ, а також результати Всеукраїнського референдуму, що відбувся 1 грудня 1991 року<sup>1</sup>, створили необхідні правові та політичні передумови для розвитку незалежної Української держави, а отже, і для становлення України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин. Слід відзначити, що реалізація міжнародної правосуб'єктності України, як і будь-якої держави, є однією з найважливіших складових держави і передбачає наявність чіткої концептуальної визначеності зовнішнього політичного курсу держави та її законодавчої бази, а також цілеспрямовану і послідовну роботу з реалізації певного зовнішньополітичного курсу.

Перші кроки, спрямовані на те, щоб концептуально визначитися в сфері зовнішньої політики в умовах, які склалися в СРСР наприкінці 80-х років, були зроблені в УРСР ще в період "перебудови". Зокрема, ще 29 квітня 1990 р. Колегія Міністерства закордонних справ УРСР розглянула питання "Про участь МЗС УРСР у розробленні концепції діяльності УРСР на міжнародній арені". У такому сенсі ця проблема обговорювалася, мабуть, вперше за весь період післявоєнного перебування України в складі СРСР, і цей факт сам по собі вже є красномовним. У доповіді щодо цього питання відзначалося, що в основу концепції має бути покладений новий принцип розподілу обов'язків між загальносоюзним і республіканським відомствами, що займаються зовнішньополітичними проблемами. Підкреслювалося, що республіка буде мати більше можливостей для встановлення двосторонніх відносин. Особливо акцентувалася увага на тому, що варто наполегливо боротися проти надмірної централізації і монополії з боку союзних відомств у сфері зовнішньої політики. Але далі обговорення цього питання діло тоді не пішло: центр не міг допустити, щоб союзні республіки одержали реальні важелі для визначення і реалізації власної зовнішньої політики.

Сміливі на той час пропозиції щодо приведення зовнішньополітичної діяльності УРСР до відповідності з національними інтересами республіки стали важливою частиною інтелектуального і політичного досвіду, який відіграв важливу роль у подальшому розвитку державотворення в Україні. Мова йшла не тільки про виконавчу, але і про законодавчу владу – Верховну Раду УРСР, законотворча діяльність якої в сфері зовнішньої політики мала стати головною ланкою розроблення і забезпечення міжнародної правосуб'єктності. Безпосередня практична робота в цьому напрямку велася Комісією ВР з іноземних справ. Зокрема, 28 червня 1990 р. ця Комісія ВР прийняла рішення, відповідно до якого МЗС УРСР у двотижневий строк мало підготувати і внести на розгляд Комісії пропозиції щодо законодавчого забезпечення зовнішньополітичної діяльності УРСР. На засіданні 23 липня 1990 р. Комісія з іноземних справ одногосно рекомендувала на посаду

---

<sup>1</sup> У голосуванні взяли участь 31 млн 891,7 тис. громадян, тобто 84,2% від загальної кількості включених до списку. З них на запитання бюлетеня відповіли «Так, підтверджую» 28 млн 804,1 тис. громадян, або 90,3%. Позитивну відповідь дали мешканці всіх областей України, незалежно від національної належності. Так, за незалежність проголосували не тільки українці, але і представники інших народів, що проживають на території України.

міністра закордонних справ УРСР А. Зленка, який вже виклав і концепцію діяльності МЗС України.

Ідеї й думки, висловлені під час обговорення питань, пов'язаних із зовнішньополітичною діяльністю УРСР, багато в чому активізували підготовку і прийняття такого важливого документа, як Декларація про державний суверенітет України. Розроблення декларації відбувалася в гострих політичних дискусіях, оскільки мав місце значний тиск із боку Москви. Зокрема, проект Декларації, запропонований народним депутатом С. Хмарою,<sup>1</sup> передбачав вихід України зі складу СРСР і денонсування<sup>2</sup> союзного Договору 1922 р. Зрозуміло, що на той час така пропозиція не одержала підтримки.

Тому 16 липня 1990 р. Верховна Рада СРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. У ній підкреслювалося, що УРСР здійснює безпосередні відносини з іншими державами, є рівноправним учасником міжнародного спілкування, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі і європейських структурах. Однак і після прийняття Декларації Москва, та і не тільки вона, робили все для того, щоб загальмувати процес розширення зовнішньополітичних повноважень УРСР. Жодна країна світу не визнала її самостійною державою, повноправним суб'єктом міжнародних відносин. І все-таки Декларація про державний суверенітет України відіграла важливу роль в осмисленні нових реалій суспільного розвитку, концептуальної визначеності майбутнього зовнішньополітичного курсу України.

Повноправним суб'єктом міжнародного права Україна стала тоді, коли вона набула статусу держави. В Акті проголошення незалежності України, прийнятому Верховною Радою УРСР 24 серпня 1991 р., підкреслювалося, що, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Уставом ООН і іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада УРСР проголошує незалежність України і створення самостійної української держави – України. Саме після цього вона стає загальновизнаним суб'єктом міжнародних відносин.

У той же день прем'єр-міністр Канади Б. Малруні заявив, що Канада визнає Україну як незалежну державу. Тільки протягом грудня 1991 р. Україна як повноправний член міжнародного співтовариства була визнана 66 державами світу, у тому числі Аргентиною, Великобританією, Естонією, Ізраїлем, Італією, Німеччиною, Росією, США, Францією, КНР, Японією.

Принципово важливим кроком стало введення атрибутів державності, зокрема визначення громадянства України, національної символіки, введення власної грошової одиниці. Особливо варто сказати про правовий статус

---

<sup>1</sup> Степан Ількович Хмара (народ. 12 жовтня 1937, Боб'ятин, Львівське воєводство) – український націоналіст і політичний діяч, радянський дисидент, один із засновників Української республіканської партії, Герой України.

<sup>2</sup> Денонсування (від фр. *dénoncer* «розривати») – відповідним чином оформлена відмова держави від укладеного нею міжнародного договору.

державного кордону України. Ще 4 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон "Про державний кордон України", який проголошував його недоторканність, визначав порядок охорони і правила перетину кордону. А 12 грудня того ж року Президент України Л. М. Кравчук з метою гарантування економічної безпеки держави підписав Указ "Про створення державного митного комітету України". Раніше, 11 жовтня 1991 р., Верховна Рада затвердила концепцію оборони і розвитку Збройних Сил України. У цьому документі відзначалося прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою.

Для концептуальної визначеності зовнішньополітичного курсу держави і зміцнення його міжнародно-правового статусу важливе значення мало прийняття Верховною Радою 2 липня 1993 р. Постанови "Про основні напрямки зовнішньої політики України". У цьому документі, зокрема, відзначається, що становлення України як незалежної держави відбувається в період кардинальних політичних і економічних зрушень, історичних змін у системі міжнародних відносин. Процес державотворення і побудови вільного громадянського суспільства в Україні збігається з її поступовим входженням у світове співтовариство і пошуками свого місця в сучасному світі. З огляду на своє геополітичне положення, історичний досвід, культурні традиції, природні ресурси, економічний, науково-технічний і інтелектуальний потенціал Україна може і має стати впливовою світовою державою, здатною виконувати значну роль у забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі. Постанова Верховної Ради і заходи щодо її втілення в життя вплинули на укріплення міжнародних позицій України. Світове співтовариство отримало можливість переконатися в тому, що Українська держава, керуючись загальнолюдськими цінностями, нормами і принципами міжнародного права, бажає і може стати рівноправним членом світового співтовариства.

Важливими кроками на шляху поглиблення державних процесів в Україні, подальшого зміцнення її міжнародно-правового статусу став ряд відповідних документів Верховної Ради. Серед них: "Про правонаступництво України" (12 вересня 1991 р.), "До парламентів і народів світу" (5 грудня 1991 р.), "Про дію міжнародних договорів на території України" (10 грудня 1991 р.), "Про встановлення дипломатичних відносин з державами-суб'єктами колишнього СРСР" (11 грудня 1991 р.), "Про Звернення Верховної Ради до Північноатлантичної Асамблеї (ПАА)" (3 червня 1992 р.), "Про ратифікацію договору між СРСР і США про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь", підписаного в Москві 31 липня 1991 р. і Протоколу, підписаного в Лісабоні від імені України 23 травня 1992 р." (18 листопада 1993 р.), "Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р." (16 листопада 1994 р.). Важливу роль відіграли також заяви і звернення Верховної Ради, пов'язані, зокрема, з подоланням наслідків чорнобильської катастрофи (5 лютого 1991 р.), із заявою румунського парламенту "Про пакт Ріббентропа-Молотова і його наслідків для Румунії" (5 липня 1991 р.), з подіями в Сараєво (21

серпня 1992 р.), із приводу статусу Республіки Крим і міста Севастополя (4 березня 1993 р.), із приводу Постанови Верховної Ради Російської Федерації від 9 липня 1993 р. (20 липня 1993 р.), за підсумками тристоронньої зустрічі президентів України, США і Росії (14 січня 1994 р.) та ін.

Однак міжнародна правосуб'єктність не вичерпується придбанням статусу державності, її політико-дипломатичним визнанням. Із цього погляду важливе значення мали формування і ефективна взаємодія основних гілок влади. Тут події розвивалися не так динамічно, як того потребує оголошений курс на створення сучасної демократичної системи, інститутів влади, ефективною і соціально орієнтованою економіки. В Україні затягся "урочистий марш на місці", а формування ринкових відносин значною мірою обмежувалося деклараціями на цю тему. Життєвий рівень народу продовжував знижуватися. Органи державної влади діяли мляво і непослідовно. У суспільстві зростало невдоволення, яке не могло пройти повз очі міжнародної громадськості. Верховна Рада, що дісталася в спадщину від радянської України, переважно складалася з консервативно налаштованих депутатів. З 1990 по 1994 рр. вона прийняла майже 450 законів, але значна їх кількість мала суцільно декларативний характер і фактично не стосувалася ключових питань, насамперед економічних. Не мав достатньої самостійності й свободи дій уряд, склад якого мінявся практично щорічно. Уже в січні 1992 р. відбулося закрите засідання Президії Верховної Ради за участю Президента Л. М. Кравчука<sup>1</sup>, прем'єр-міністра В. П. Фокіна<sup>2</sup>, Голови Верховної Ради І. С. Плюща<sup>3</sup>, на якому розглядалися питання, пов'язані з подоланням кризи влади. Але очікуваних серйозних наслідків це не дало. За таких умов серед населення, особливо східних регіонів України, все більшого впливу набирали лівокомуністичні погляди.

Концентрованим відображенням настроїв, які домінували в українському суспільстві в першій половині 1994 р., стали результати президентських виборів. Більшість тих, хто брав участь у виборах, віддали перевагу Л. Д. Кучмі. У приході до влади нового Президента України чималу роль відіграли жителі Донбасу, Дніпропетровська, Харкова та інших великих промислових центрів сходу і півдня України. Здавалося, що нове керівництво забезпечить подолання економічної кризи, почне ринкові реформи, про необхідність яких так багато говорилося. Але ці надії, як незабаром виявилось, були значною мірою даремними. Насамперед це стосувалося внутрішньої політики. Будь-якого серйозного просування на шляху ринкових реформ не відбулося. Вкрай повільно вирішувалися питання, пов'язані зі створенням у країні нормального інвестиційного клімату. У сільському господарстві домінували принципи, форми і методи організації праці,

---

<sup>1</sup> Леонід Макарович Кравчук (народ. 10 січня 1934 року, село Великий Житин, Волинське воєводство, Польща) – 1-й Президент України (5 грудня 1991 року – 19 липня 1994 року).

<sup>2</sup> Вітольд Павлович Фокін (народ. 25 жовтня 1932, село Новомиколаївка, Запорізька область) – радянський і український державний і політичний діяч, перший прем'єр-міністр України в 1990–1992 роках.

<sup>3</sup> Іван Степанович Плющ (народ. 11 вересня 1941, с. Борзна, Чернігівська область, Українська ССР – 25 червня 2014) – український державний діяч, двічі очолював Верховну раду України, з травня по листопад 2007 – секретар Ради національної безпеки і оборони України, Герой України.

характерні для радянського періоду. Як і раніше, Верховна Рада України, відбиваючи консервативні, а то і відверто лівокомуністичні погляди, продовжувала блокувати зусилля Президента і уряду. Так було практично протягом усього першого президентства Л. Кучми<sup>1</sup>. Разом із тим відбулися і деякі позитивні зрушення. У сфері державного будівництва мова йде насамперед про те, що Президент почав ряд кроків, спрямованих на прискорення конституційного процесу. Ставши незалежною в 1991 р., Україна протягом майже шести років жила за старою, тобто радянською конституцією. Лише 28 червня 1996 р. п'ята сесія Верховної Ради України, переборюючи опір консервативної частини парламенту, прийняла Основний Закон держави. Ця примітна подія створила нові можливості для змін всіх сфер громадського життя. Особливе значення прийняття Конституції України мало в питаннях зміцнення міжнародно-правової суб'єктності держави. Основні принципи нашої зовнішньої політики одержали свій подальший розвиток і конституційне закріплення. Формування правових основ зовнішньої політики України було завершено.

Прийняття нової Конституції позитивно позначилося на міжнародному іміджі держави, активізації її участі в житті міжнародного співтовариства. Тільки за період з липня 1996 до жовтня 1999 року Україна підписала ряд важливих міжнародних документів. У їхньому числі – Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Іспанією (1996 р.), Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Грецькою Республікою (1996 р.), Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (1997 р.), Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною і Румунією (1997 р.). В 1998 р. вийшов Указ Президента України про дипломатичні і службові паспорти України. Протягом 1998 р. Президент Л. Кучма перебував з офіційними візитами в Туркменістані, Російській Федерації, Болгарії. З 10 по 15 грудня того ж року відбувся перший в історії офіційний візит у КНР міністра закордонних справ України Б. Тарасюка. В 1998 р. Україну відвідали численні зарубіжні гості, серед них: Федеральний президент Німеччини Г. Герцог, Президент Республіки Узбекистан І. Каримов, Державний секретар США М. Олбрайт, Президент Фінляндської Республіки Г. Ахтісаарі, Президент Португалії Ж. Сампайо, Федеральний канцлер Австрійської Республіки В. Кліма, Президент Гвінейської Республіки Л. Конто, Державний секретар іноземних справ і по справах Співдружності Великобританії Д. Хендерсон, Генеральний Секретар НАТО Х. Солана, віце-президент США А. Гор, Президент Франції Ж. Ширак, міністр закордонних справ Республіки Польща Б. Геремек, Президент Литовської Республіки В. Адамкус. Це все є наочним свідченням того, що Україна динамічно просувалася по шляху визнання її рівноправним

---

<sup>1</sup> Леонід Данилович Кучма (народ. 9 серпня 1938; Чайкіно, Новгород-сіверський район, Чернігівська область, УРСР) – український державний і політичний діяч. В 1992–1993 роках – прем'єр-міністр України, у 1994–2005 роках – Президент України (пропрацював два президентських строки). Академік Міжнародної академії астронавтики.

членом світового співтовариства, активно затверджувалася як повноправний суб'єкт міжнародних відносин.

Важливою подією в житті українського суспільства стали президентські вибори 14 листопада 1999 р. Підтвердженням того, що ця подія виходила за межі України, був той факт, що за ходом виборів уважно стежили більше 576 закордонних спостерігачів з 38 країн миру. У другий тур виборів вийшли діючий Президент України Л. Кучма і лідер українських комуністів П. Симоненко, оскільки головний претендент на посаду Президента України В'ячеслав Максимович Чорновіл на той момент вже загинув в автокатастрофі 25 березня 1999 р. Народ України, незважаючи на вкрай складну внутрішньополітичну ситуацію, пов'язану насамперед з економікою, віддав перевагу діючому Президенту. За Л. Кучму проголосували 15 870 722 виборців, що на 5 205 302 голосів більше, ніж у його суперника. Це означало не тільки перемогу діючого Президента, але й, що не менш важливо, поразку сил комуністичного реваншу, які навіть при сприятливій для них внутрішньополітичній ситуації не змогли одержати підтримки більшості. З іншого боку, безумовно, результати виборів не мали розхолоджувати владу. Ні для кого не секрет, що багато хто з тих, хто на виборах віддав перевагу комуністам, голосували не за їхню збанкрутілу доктрину, а проти низьких темпів здійснення перетворень, спрямованих на підйом життєвого рівня народу, на прискорення державних процесів. Судячи з перших кроків, до яких удався новообраний Президент, влада це зрозуміла. Тому з ініціативи Президента було розпочато впровадження низки заходів з подолання кризових явищ, прискорення економічних реформ, удосконалювання роботи державних органів влади. Важливу роль відіграли, зокрема, Укази Президента Л. Кучми "Про негайні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" і "Про негайні заходи щодо прискорення приватизації майна в Україні". На виконання указів Президента і Кабінету Міністрів України, який очолив В. Ющенко, 24 січня 2000 р. прийняв Постанову "Про порядок викупу земельних ділянок громадянам для ведення селянського (фермерського) і особистого підсобного господарства".

Важливі зміни відбулися у Верховній Раді України 13 січня 2000 р. Тут було оприлюднено заяву 11 депутатських фракцій, груп і позафракційних депутатів про створення у Верховній Раді парламентської більшості (255 депутатів). Це мало на меті зупинити небезпечну для українського парламентаризму тенденцію – використання трибуни Верховної Ради різними політичними силами для політичних баталій і задоволення власних амбіцій. Парламентська більшість висловила недовіру Голові Верховної Ради України О. Ткаченку. 21 січня 2000 р. він був відкликаний з цієї посади. А 1 лютого 2000 р. Головою Верховної Ради України був обраний І. С. Плющ.

Важливими наслідками "лютневої революції" стали активізація роботи вищого законодавчого органу України, посилення його взаємодії з виконавчою владою. Зокрема, уже 10 лютого 2000 р. Верховна Рада почала постатейний розгляд у повторному другому читанні законопроект про

Державний бюджет на 2000 р., а вже 17 лютого цей важливий документ був затверджений парламентом. Таким чином, процес становлення України як незалежної держави і повноправного суб'єкта міжнародних відносин був і складним, і суперечливим, і тривалим. Головними причинами цього були перш за все:

- практична відсутність належного досвіду державного будівництва як в далекому, так і в недалекому минулому;
- певна неготовність українського суспільства до радикальних політичних і економічних змін і складність внутрішньополітичної ситуації в країні внаслідок тривалого перебування в складі СРСР;
- відсутність політичної волі з боку тих, хто очолював владні структури в перші роки незалежності;
- складність зовнішньополітичних умов для діяльності та розвитку незалежної держави;
- тиск на Україну тих сил, які ніяк не могли визнати, що вона стала незалежною і взагалі неприхильно ставилися до намірів України стати повноправним членом європейського і світового співтовариства.

Основним документом, з якого починається відлік визнання України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин, став Акт проголошення незалежності України, прийнятий Верховною Радою 24 серпня 1991 року. Етапи становлення української правосуб'єктності в основному збігалися з етапами розвитку держави, а подією, що у цілому завершило весь цей процес, стало прийняття 28 червня 1996 р. Верховною Радою України нової Конституції. Сьогодні Україна є активним учасником світового співтовариства, загальновизнаним і повноправним суб'єктом міжнародних відносин. За станом на 1 січня 2000 р. уже 160 держав світу визнали Україну як незалежну державу. Більше 140 з них встановили дипломатичні стосунки з Україною. У Києві функціонувало 60 посольств іноземних держав, вісім представництв провідних міжнародних організацій, одне генеральне консульство. Україна мала за рубежом 52 посольства, два дипломатичних представництва, одне відділення посольства, постійні дипломатичні представництва в країнах, де працюють міжнародні організації. За рубежом діяли 30 торгово-економічних місій при дипломатичних представництвах України. Україна стала членом понад 40 міжнародних і міжурядових організацій і є важливим чинником світової політики.

## **10.2 Зовнішня політика України: досягнення, проблеми, перспективи**

Державна незалежність України, визнання її повноправним суб'єктом міжнародних відносин поставили в порядок денний питання про розроблення зовнішньополітичного курсу. Проблема полягала в тім, що швидкий прорив України до незалежності, як відомо, зіткнувся з неготовністю суспільства, його політичної еліти до ефективного і динамічного вирішення завдань державного будівництва, у тому числі в сфері зовнішньої політики. Це

виявилось насамперед у відсутності відповідної концепції, законодавчих документів, які б визначали чіткі орієнтири державних процесів. Як відомо, документ, що формулював зміст, пріоритети і основні напрямки зовнішньої політики України, був прийнятий Верховною Радою тільки 2 липня 1993 р., тобто більше ніж через два роки після проголошення незалежності. Це означало, що при формулюванні завдань зовнішньої політики і методів її реалізації керувалися міркуваннями, більшою часткою побудованими на емоціях, на завищених оцінках власної самодостатності, а не на відповідних обґрунтуваннях. Як наслідок була відсутня досить продумана стратегія зовнішньополітичної діяльності, не було належного уявлення про кінцеву мету заходів, які проводилися, рішення про доцільність окремих зовнішньополітичних акцій приймалися нерідко спонтанно, а втілювалися вони в життя непослідовно.

Іншою і, мабуть, самою серйозною проблемою, яка впливала на сферу зовнішньої політики, була внутрішньополітична ситуація в країні, насамперед економічна. Ринкові реформи, про які багато говорилося, практично не проводилися. За таких умов, звичайно, важко було розраховувати на те, що Україна відразу після здобуття незалежності зможе проводити зважену, послідовну і зрозумілу для всіх зовнішню політику, яка повною мірою відповідала б її національним інтересам. Хоча процес міжнародного визнання України був, як ми вже відзначали, досить динамічним.

Для України це був серйозний кредит міжнародної довіри. Однак кредити, як відомо, треба повертати, а довіру виправдовувати. Трапилося так, що протягом майже трьох років наша дипломатія вимірювала свої успіхи головним чином кількістю українських посольств, відкритих за рубежем, і посольств іноземних держав у Києві. І отут виникало чимало питань. Важко, наприклад, зрозуміти, чому дипломатичні відносини з такими країнами, як Буркіна-Фасо, Королівство Лесото чи Республіка Маврикій, були встановлені раніше, ніж, наприклад, з Туркменістаном – країною, що має колосальні запаси енергоносіїв і яка географічно значно ближче, ніж згадані держави. Посольство України тут було відкрито тільки в 1995 р., тобто майже через три роки після встановлення дипломатичних відносин. І приклад з Туркменістаном не єдиний.

Існувало чимало проблем в україно-російських відносинах. І це не випадково, адже майже всі надії Україна тоді поклала на Захід. Ігнорувався той об'єктивний факт, що історично, територіально і геополітично Україна і Росія були приречені на співіснування, на підтримку мирних, добросусідських відносин. Якщо до цього додати ще й економічні чинники, то стане зрозумілим, наскільки важливими є україно-російські відносини. Надії на те, що ці відносини будуть партнерськими і добросусідськими, зародилися ще наприкінці існування СРСР, коли і Росія, і Україна разом виступили проти диктату центру і проголосили свій державний суверенітет.

У серпні 1990 р. представники українського парламенту, об'єднані в Народну Раду<sup>1</sup>, і їхні російські партнери з блоку "Демократична Росія" підписали "Декларацію принципів міждержавних відносин між Україною і Росією". Цей документ підтвердив взаємне визнання України і Росії як суб'єктів міжнародного права, невтручання у внутрішні справи один одного і відмову від застосування сили відносно один одного, непорушність державних кордонів, відмову від яких-небудь територіальних претензій. Надалі ці принципи були закладені в офіційний Договір між Росією і Україною, підписаний Б. Єльциним і Л. Кравчуком у Києві 19 листопада 1990 р. Особливий акцент був зроблений на взаємному визнанні територіальної цілісності обох республік в їхніх кордонах у межах СРСР. Президент Росії тоді відзначав, що на відміну від попередніх угод, укладених на нерівних умовах, нова угода свідчила про кардинальні зміни у відносинах між Україною і Російською Федерацією. Обидва парламенти ратифікували Договір протягом декількох днів, хоча в Москві вже тоді висловлювалися сумніви, зокрема пов'язані з Кримом.

Після проголошення незалежності України ситуативна близькість між двома республіками поступово зникає. У Росії усе голосніше починає звучати антиукраїнська риторика, аж до територіальних претензій до України. "Кримська карта" стала обов'язковою складовою "меню" багатьох російських політиків. Не цурався цього і російський парламент. 21 травня 1992 р. він схвалив резолюцію, у якій відзначалося, що декрет Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. про передачу Криму Україні нібито не має законної сили з моменту його прийняття. У зв'язку з цим Постійний представник України при ООН В. Батюк направив на ім'я Генерального Секретаря ООН текст Заяви Верховної Ради України від 2 червня 1992 р. У цьому документі, зокрема, було сказано, що Російська Федерація не є єдиною державою – правонаступником колишнього СРСР. Ними є, як це встановлено документом, укладеним у рамках СНД, всі колишні радянські республіки, у тому числі Україна. Отже Російська Федерація, не має в односторонньому порядку скасовувати правові норми або акти, прийняті Союзом РСР, це є неправомірною дією. У Заяві також підкреслювалося, що остаточне конституційне оформлення акту передачі Криму до складу УРСР відбулося в повній відповідності з вимогами діючої на той момент Конституції СРСР.

За повної відсутності формально-юридичних підстав для перегляду питання щодо правового статусу Криму Верховна Рада Російської Федерації вдалася до недружнього кроку у відношенні України. Політичне мотивування своїх дій парламент Росії виклав у Заяві Верховної Ради України від 22 травня 1992 р. Політика України в ній оцінювалася як "така, що завдає шкоди

---

<sup>1</sup> Народна Рада – парламентська опозиція у Верховній Раді України в 1990–1994 роках, що протистояла комуністичній парламентській більшості – групі «За суверенну радянську Україну». Сформувався Народна Рада в кінці травня 1990 року із членів Демократичного блоку. До її складу увійшло 125 парламентаріїв. Головою Ради став І. Р. Юхновський, заступниками – Л. Лук'яненко, Д. Павличко, О. Ємець, В. Філенко, секретарем – Л. Танюк. Діяльність Народної Ради надала великого впливу і сприяла прийняттю Декларації про державний суверенітет України та Акта про проголошення незалежності Україною

світовому співтовариству в цілому і не враховує прагнення всіх народів жити в злагоді і спокої з народами колишнього Радянського Союзу". Керівництво України характеризувалося як таке, що "не зовсім адекватно усвідомлює в умовах погіршення економічного становища справжні реалії і очевидну пріоритетність завдань відновлення і розвитку перерваних господарських, виробничих зв'язків". Російський парламент, отже, сам вирішив, що відповідає, а що не відповідає інтересам народу України.

У Заяві Верховної Ради України від 2 червня 1992 р. відзначалося, що документи парламенту Росії від 21 і 22 травня 1992 р. є прямим свідченням небажання вищого законодавчого органу Росії дотримуватися принципів Декларації Гельсінського Заключного акту, відповідно до якого держави-учасники ОБСЄ розглядають як непорушні кордони один одного, будуть утримуватися зараз і в майбутньому від будь-яких зазіхань на ці кордони, а також принципу, відповідно до якого учасники ОБСЄ зобов'язалися поважати територіальну цілісність кожної з держав-учасниць. Розгляд парламентом Росії питання, яке стосується правового статусу Криму, було прямим втручанням у внутрішні справи України. Україно-російські відносини, підкреслювалося в цьому документі, мають базуватися винятково на принципах міжнародного права і рівноправного діалогу.

Незабаром у м. Дагомис відбулися переговори між делегаціями України і Росії. 22 червня 1992 р. було укладено документ з назвою "Угода між Російською Федерацією і Україною про подальший розвиток міждержавних відносин". У ньому, зокрема, відзначалося, що, прагнучи зміцнити дружні, рівноправні партнерські зв'язки, Росія і Україна будуть будувати свої відносини як дружні держави. Здавалося, що так воно і буде. Тим більше, що після Дагомиса було підписано ще кілька важливих документів, зокрема "Угода між Російською Федерацією і Україною про принципи формування ВМФ Росії і ВМС України на базі Чорноморського Флоту колишнього СРСР" (Ялта, 3 серпня 1992 р.). Але подальші події показали, що підписані угоди фактично не працюють. Більше того, 5 грудня 1992 р. на сьомому з'їзді народних депутатів РФ було ухвалено рішення, відповідно до якого Верховній Раді Російської Федерації доручено розглянути питання про статус м. Севастополя. У відповідь на це в Заяві Президії Верховної Ради України від 9 грудня 1992 р. підкреслювалося, що будь-яке зазіхання на територіальну цілісність і суверенітет України Україною буде вважатися порушенням існуючого статус-кво в Європі, Уставу ООН, принципів ОБСЄ, загальноновизнаних норм міжнародного права. Місто Севастополь є невід'ємною частиною України, і його статус може визначатися тільки Україною і жодною іншою державою, крім України.

Російська сторона свідомо йшла на загострення ситуації. Вона на повну потужність використовувала такий аргумент, як залежність України від російських енергоносіїв. Газ і нафта стали головним методом тиску на Україну, що у цій ситуації змушена була іноді йти на поступки. Це тільки надихало російську сторону на кроки, далекі від дружніх. Тим часом, як відомо, для Росії Україна не тільки є постачальником найважливіших видів

товарів, таких, як продовольство, чорні метали, спецсталі, сіль, марганцева руда, феросплави, різні види труб, шахтне устаткування, цукор та ін. Україна для Росії є одним із головних ринків збуту своїх товарів, у першу чергу тих, що становлять основу російського експорту: газу, нафти, нафтопродуктів, кольорових металів. Не можна забувати про взаємозалежність у виробничій кооперації десятків тисяч українських і російських підприємств, які працюють у рамках спільних виробничих циклів. Багато хто з них налаштовані таким чином, що кінцева продукція виробляється на підприємствах України. Необхідно мати на увазі, що величезна кількість товарів російського зовнішньоторговельного обігу транспортується через територію України. Тут, однак, було і залишається чимало проблем. Торговельний режим, що склався на основі Угоди між Україною і Російською Федерацією, про вільну торгівлю від 26 червня 1993 р., фактично не дає Україні преференцій. Більше того, експорт продукції з Росії в Україну обкладається такими платежами, як мито, ПДВ (20 %), спеціальний податок, акцизний збір. За деякими підрахунками, до 80 % сировинних ресурсів надходять в Україну за цінами майже на 50% вище, ніж на внутрішньому російському ринку й на ринку багатьох країн СНД. Така політика фактично призводить до імпорту інфляції з Росії, що є однією із причин втрати конкурентоспроможності української продукції на російському ринку.

Політичний і економічний пресинг із боку Росії, недостатньо зважені заяви та дії українських і російських політиків, рішення, які приймалися парламентом Росії, – все це створювало негативний фон для нормального розвитку україно-російських відносин протягом майже всього періоду президентства Л. Кравчука. Конфронтаційний характер цих відносин не влаштовував обидві сторони, однак болісніше він відбився в Україні. Ставала ясною необхідність вносити корективи в політику відносно Росії.

Важливі кроки в цьому відношенні були зроблені після того, як Президентом України став Л. Кучма. Особлива увага приділялася уточненню і кореляції пріоритетів у сфері зовнішньої політики. Були відкинуті «помилкові» тези про традиційну орієнтованість України на Захід, про Схід як джерело погрози українській незалежності. Домінантою нового курсу стала орієнтація на динамічне розгортання політичних і економічних зв'язків з найбільш розвиненими країнами світу, поступове входження в економічні й політичні європейські й світові структури. При цьому на відміну від попереднього періоду нове керівництво держави не розглядало інтеграцію України в європейські і світові структури як альтернативу її діяльності в рамках СНД і в цілому держав, що виникли на пострадянському просторі. Належна увага була звернена тільки на східний напрямок української зовнішньої політики. Насамперед це стосувалося взаємин з Росією. Як підкреслював Президент Л. Кучма, ми маємо виходити з того безперечного факту, що стабільність у відносинах України і Росії є не тільки наріжним каменем наших національних інтересів, але і значно більш вагомим глобальним чинником – запорукою безпеки в європейському і світовому просторі.

Перед новим українським керівництвом встала проблема першорядної важливості: досягти нормалізації відносин з Росією, перевести їх у стійке русло добросусідського партнерства. Основним політичним питанням стало прискорення роботи над підготовкою широкомасштабного Договору між двома країнами, досягнення остаточних домовленостей щодо розділення Чорноморського Флоту, умов і строків базування його російської частини на українській території.

Завдяки зусиллям обох сторін в 1997 р. став можливим візит в Україну Президента Росії Б. Єльцина – візит, що відкладався і переносився Москвою багато разів. Після шести років протистояння україно-російські взаємини багато в чому позбулися, принаймні, частково, найбільш одіозних пороків минулого. Базовий Договір між Україною і Росією завершив етап становлення нової української й російської державності і у той же час відкрив нову сторінку у взаєминах між двома самостійними державами. На місці розпливчастих заяв про єдність історичних коренів, про слов'янське братерство і т.п. з'явилося чітке визнання того факту, що у світі існують рівноправні, історично й територіально близькі, але різні й самостійні держави – Україна і Росія.

Договір, підписаний 30 травня 1997 р., регулював ряд принципово важливих питань україно-російських відносин. Він забезпечив рівноправне і беззастережне визнання один одного як стратегічного партнера, визнає територіальну цілісність і непорушність існуючих між двома державами кордонів, заперечує використання один проти одного сили, у тому числі економічні та інші методи тиску, затверджує невтручання у внутрішні справи один одного.

Для України Договір мав винятково важливе значення насамперед тому, що створив правовий фундамент відносин з найбільшим і найближчим сусідом. Договір мав і широке міжнародне значення. Цей документ фіксує перехід обох держав у нову якість – замість взаємно підозрілих колишніх радянських республік з'явилися європейські держави, які цивілізовано співробітничать з огляду на інтереси і вибір кожної. Підписання Договору, крім іншого, свідчило про поступовий відхід від синдрому гегемонії в політиці, є рішучим кроком до ствердження нової системи європейської безпеки.

Даний Договір, зрозуміло, не може задовольнити всіх. Існує, як відомо, багато його критиків і в Росії, і в Україні, наприклад, з питань, пов'язаних з домовленостями щодо Чорноморського Флоту. Варто зрозуміти, що ці домовленості є результатом важкого пошуку компромісу між двома державами в конкретній ситуації. У політиці не буває такого, щоб подібні результати влаштовували повністю як обидві сторони, так і суспільну думку. Остаточні оцінки тут дасть історія. Але українська дипломатія, бачимо, зробила тоді максимум можливого для забезпечення національних інтересів у цьому питанні.

Україна додає чимало зусиль, щоб україно-російські взаємини постійно наповнювалися конкретним економічним і політичним змістом. Одним із

важливих кроків на цьому шляху став державний візит Президента України Л. Кучми у Москву 27 січня 1998 р. Тут був підписаний Договір між Україною і РФ про співробітництво на 1998 – 2007 рр., а також Програма співробітництва на цей період. Між тим відбувся цілий ряд двосторонніх зустрічей президентів обох країн, у тому числі в рамках багатобічних самітів і конференцій. Досвід такого тісного спілкування підтверджує, що між Україною і Росією немає і не має бути проблем, які не можна було б розв'язати шляхом відкритого діалогу. Зусиллями обох сторін з метою усунення додаткових бар'єрів у двосторонніх торговельних відносинах вдалося вирішити питання про скасування 3% імпортного мита на деякі групи українських товарів, у тому числі частину сільськогосподарської продукції. Значний потенціал плідного не тільки економічного, але й політичного співробітництва був закладений у проекті створення середнього європейського транспортного літака на базі моделі Ан-70 українських конструкторів та інших проектах, які так і не одержали, на жаль, серйозного розвитку.

Однак залишається чимало проблем, які ще потребують вирішення. Зокрема, це остаточне правове рішення питань, пов'язаних із перебуванням на території України Чорноморського Флоту Російської Федерації. Ряд питань стосується делімітації сухопутних і морських ділянок україно-російського кордону. Багато проблем існує в сфері торгово-економічного співробітництва. Тільки в умовах подолання цих та інших проблем, які гальмують розвиток україно-російських відносин, можна буде говорити про те, що вони дійсно вийшли на рівень стратегічного партнерства. Важливе місце в системі зовнішньополітичних пріоритетів України посідав західний напрямок зовнішньої політики. Одним з його провідних векторів є європейський. Важливість розвитку цього напрямку обумовлена цілим рядом чинників.

Розпад СРСР, поява на його руїнах нових, незалежних держав, поразка комунізму як системи й зникнення блокового протистояння – все це на початку 90-х років ХХ ст. спонукало до виникнення нової геополітичної ситуації. Перед багатьма державами встала проблема визначення лінії своєї міжнародної поведінки в цілому і на європейському просторі зокрема. Як і багато хто з постсоціалістичних країн, Україна дала зрозуміти, що головним своїм зовнішньополітичним пріоритетом вона вибирає європейський напрямок. Однак на шляху інтеграції в Європу Україні, як і багатьом іншим державам "нової хвилі", треба було перебороти чимало перешкод не тільки практичного, але і стратегічного гатунку. Під останнім розуміється те, що в перші роки незалежності західний, європейський напрямок нерідко розглядався як альтернатива східному вектору української зовнішньої політики, відносинам, зокрема, з Росією. Зі своєї сторони Захід уважав, що швидка інтеграція постсоціалістичних країн у Європу несла в собі небезпека "експорту" їх економічних, політичних, етнічних та інших проблем. Це стосувалося країн Центральної і Східної Європи в цілому і України зокрема. До того ж Україна одержала від СРСР таку небезпечну спадщину, як ядерна

зброя. Складності, пов'язані з ядерним роззброюванням України, породжували чимало питань, підсилювали насторожене відношення до України західних держав, які продовжували дивитися на неї через призму відносин пострадянських держав, насамперед із Росією. Остання ж зовсім не бажала випускати Україну з-під свого впливу. Замість того, щоб прийти до згоди, зняти напруженість у відносинах двох держав, її політичне керівництво стало на шлях поглиблення конфронтації. Це, звичайно, не могло пройти повз увагу країн Заходу і не дало їм бажання підтримувати намір пострадянських держав стати повноправними членами "європейського будинку". Україна виявилася не останньою в черзі "за інтеграцією із Заходом", слідом за державами Центральної Європи. Проблема полягала також у розумінні того, що входження в європейські політичні й економічні структури – це не однобічний, а двобічний рух, що, зокрема, має потребу в динамічних і рішучих кроках у сфері державного будівництва, економіки, налагодження цивілізованих відносин із країнами-сусідами. Повільно звільняючись від ейфорії, викликаній проголошенням незалежності, українське керівництво, принаймні до середини 1994 р., було переконано в тому, що тільки Захід нас чекає і тільки він нам допоможе. Така орієнтація за відсутності скільки-небудь серйозних внутрішньополітичних змін до кращого не дала і найменш помітного просування України на європейському напрямку. В Зверненні Верховної Ради України "До парламентів і народів світу", прийнятому 5 грудня 1991 р., підкреслювалося, що Україна як європейська держава закликає парламенти і уряди країн-учасниць ОБСЄ підтримати її намір стати безпосереднім учасником загальноєвропейського процесу. З погляду європейського вибору України важливим у цьому документі було те, що в ньому підтверджувалася вірність України принципам, нормам і вимогам входження у європейські та світові співтовариства, як рівної суверенної держави, територіальна цілісність і непорушність існуючих границь, відсутність територіальних претензій. Україна чітко заявила про свій намір стати неядерною державою, приєднатися до Договору 1968 р. про нерозповсюдження ядерної зброї, дотримуватися положень Договору 1991 р. між США і СРСР про скорочення ядерних озброєнь, розташованих на її території. Проблема європейського вибору України була порушена Президентом України Л. Кравчуком у доповіді на сесії Верховної Ради "Про положення України та Програму внутрішньополітичної і зовнішньополітичної діяльності Президента і Уряду України" 20 травня 1993 р. У розділі "Україна і світ" відзначалося, що найважливіше завдання зовнішньої політики – це становлення України як впливової європейської держави.

Найбільш ґрунтовно і концентровано проблема участі України в загальноєвропейському процесі розкривається в документі, прийнятому Верховною Радою України 2 липня 1993 р. – "Основні напрямки зовнішньої політики України". Тут підкреслюється, що пріоритетним напрямком зовнішньої політики України є її діяльність у рамках Організації з безпеки й співробітництва в Європі (ОБСЄ). Україна виступає за подальше розширення

сфери діяльності ОБСЄ, зміцнення і підвищення ефективності діяльності цього міжнародного форуму. У документі також відзначається, що Україна буде нарощувати рівень своєї участі в Раді Північноатлантичного співробітництва і Північноатлантичної асамблеї, сприятиме розвитку тенденцій поступового перетворення цих інститутів в елементи нової системи загальноєвропейської безпеки. Ставилося завдання стати повноправним членом Ради Європи і стороною найважливіших багатобічних конвенцій, розроблених під її егідою. Повномасштабна участь у Раді Європи Україна розглядає як важливий канал свого залучення до європейського досвіду побудови громадянського суспільства, забезпечення прав людини і вирішення проблем соціального, культурного і гуманітарного характеру відповідно до високих міжнародних стандартів. Підкреслювалося також, що Україна буде розвивати свою зовнішньополітичну активність і на субрегіональних напрямках. Як морська держава, вона зацікавлена в активізації її участі в Чорноморському Економічному Співробітництві і Дунайській комісії, поступовому налагодженні широких контактів на Середземноморському напрямку. Україна буде дотримуватися курсу на залучення до співробітництва в рамках Центральноєвропейської ініціативи, буде прагнути до підтримки контактів із Вишеградською групою, Північною Радою і Радою держав Балтійського моря, розвивати співробітництво в рамках Карпатського регіону, Чорноморсько-Балтійської зони. Перспективною метою зовнішньої політики визначалося членство України в європейських співтовариствах, а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах за умови, що це не буде шкодити її національним інтересам.

Такими є концептуальні основи і орієнтири європейського напрямку зовнішньої політики України. Їхня реалізація, принаймні до 1994 р., йшла не так динамічно, як це планувалося. І все-таки кілька важливих кроків тут було зроблено. Мова йде насамперед про те, що Україну в 1992 р. було вибрано в Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Вступ України в цю авторитетну міжнародну організацію безумовно став важливим кроком на шляху до її особистої участі в загальноєвропейських інтеграційних процесах. У тому ж році Україна стала членом Європейського банку Реконструкції й розвитку (ЄБРР), Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Чорноморського Економічного Співробітництва (ЧЕС), Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС), Міжнародної комісії з питань наукового дослідження Середземного моря (МКНДСМ) і т. ін. У 1993 році Україна стала членом Європейського телерадіомовного союзу, Європейської організації супутникового зв'язку (ЄВТЕЛСАТ), Парламентської Асамблеї Чорноморського економічного співробітництва (ПАЧЕС). Членство в цих та інших організаціях Україна активно використовувала для зміцнення свого міжнародного авторитету та захисту національних інтересів.

Свідченням того, що Україна вкрай зацікавлена в підтримці миру і стабільності на Європейському континенті, була її участь у вирішенні конфлікту на Балканах. Це знайшло своє відбиття, зокрема, у Постанові

Президії Верховної Ради України "Про Заяву Президії Верховної Ради України у зв'язку з подіями в Сараєво" (21 серпня 1992 р.), Постанові Верховної Ради України "Про визнання Державної незалежності Республіки Боснії і Герцеговини" (12 жовтня 1992 р.), заяві МЗС України із приводу поставок по р. Дунай нафтопродуктів до Союзної Республіки Югославії від 2 лютого 1993 р. та ін.

Просування України на європейському напрямку стало більш динамічним і продуктивним із другої половини 1994 р., коли були внесені корективи в зовнішню політику держави. На відміну від попереднього періоду інтеграція України в європейські структури тепер не вважалася альтернативою її діяльності в рамках СНД. Європейський напрямок зовнішньополітичного курсу України розумівся як установа й поглиблення широких двосторонніх зв'язків з європейськими країнами, як активна участь у виробленні майбутньої загальноєвропейської архітектури, співробітництво з європейськими структурами, такими, як ОБСЄ, Європейський Союз, НАТО та ін. 9 листопада 1995 р. Україна стала членом Ради Європи (РЄ). Представники України ввійшли до складу таких важливих структурних підрозділів РЄ, як Комітет Міністрів (КМ), Парламентська Асамблея (ПА) та ін. 14-15 грудня 1996 р. у Дубліні (Ірландія) відбулася нарада країн європейського співтовариства, де була затверджена програма співробітництва Євросоюзу з Україною. Вона передбачає шість основних напрямків: підтримку економічних реформ; сприяння Україні у входженні в європейську систему безпеки; зміцнення політичного діалогу; підтримку регіонального співробітництва; поглиблення партнерських відносин і допомогу в реформуванні енергетичного сектора.

Співробітництво з Європейським Союзом стало одним із ключових елементів європейської політики України. Але, звичайно, справа цим не обмежується. Коло європейських структур і організацій, з якими Україна співробітничала або має намір співробітничати, постійно розширюється. Це, зокрема, стосується НАТО. Становлення відносин України з НАТО проходило в складних умовах. Українське суспільство, принаймні значна його частина, негативно ставилося до НАТО, продовжуючи ще з радянських часів розглядати цю організацію як ворожу. Особливо сильними були, і значною мірою залишаються, антинатовські настрої на півдні і сході України, тобто там, де проживає більша частина населення. Українська влада не ризикувала ігнорувати суспільну думку відносно НАТО і тому не форсувала розвиток відносин із цією організацією. Хоча формально перші контакти були початі восени 1991 р., а вже в січні 1992 р. представник України вперше взяв участь у Робочій групі Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС). 22-23 лютого 1992 р. відбувся перший візит Генерального секретаря НАТО Манфреда Германа Вернера в Київ, у ході якого Україна була запрошена до участі в РПАС. 8 червня 1992 р. Президент України Л. Кравчук зробив візит у штаб-квартиру НАТО в Брюсселі.

Про важливість і необхідність налагодження військово-політичного співробітництва із цією організацією Україна заявила 2 липня 1993 р., коли

Верховна Рада прийняла Постанову "Про Основні напрямки зовнішньої політики України". У ній відзначалося, що до числа головних пріоритетів у галузі безпеки належить розвиток тісних партнерських відносин, зокрема з державами-членами ЄС і НАТО. Підкреслювалося також, що в умовах зникнення блокового протистояння в Європі пріоритетного значення набуває проблема створення загальноєвропейської структури безпеки на базі існуючих міжнародних інститутів, у тому числі НАТО. Важливе значення в цьому плані мала також Заява Президента України Л. Кравчука і Президента Республіки Казахстан Н. Назарбаєва від 20 січня 1994 р. В ній, зокрема, говорилося, що проблеми в галузі безпеки мали вирішуватися за допомогою таких міжнародних організацій і інститутів, як ООН, ОБСЄ, НАТО, Рада Північноатлантичного співробітництва та ін. Відзначалося також, що великий позитивний потенціал має схвалена главами держав НАТО ідея "Партнерство заради миру" (ПРМ). У березні 1994 р. були початі безпосередні консультації України з НАТО у форматі "16+1" (16 держав-членів НАТО і Україна). Україна стала першою країною СНД у програмі ПРМ. Важливі практичні кроки, пов'язані з розвитком відносин України з НАТО, були здійснені після президентських виборів 1994 р. Саме з тих пір заяви про намір активно співробітничати з НАТО почали наповнюватися конкретним змістом. Насамперед це стосується участі України в реалізації програми НАТО "Партнерство заради миру". 12 вересня 1994 р. у Києві з офіційним візитом перебував Верховний Головнокомандуючий Об'єднаних Збройних Сил НАТО в Європі генерал Джордж Джулван. Це був перший візит офіційного представника НАТО в Україну з початку її незалежності. У жовтні 1994 р. підрозділ української армії вперше взяв участь у спільних маневрах за програмою "Партнерство заради миру", які проходили в Польщі. Тоді ж український автомобільний підрозділ брав участь у навчаннях "Дух партнерства – 94", які проводилися в Нідерландах. Нову сторінку у відносинах України з Альянсом відкрив 1995 рік. 1 червня Президент України Л. Кучма зробив візит у штаб-квартиру НАТО в Брюсселі. 23-27 травня відбулися перші спільні навчання за назвою "Щит миру – 95" на полігоні Яворів біля Львова. 14 вересня була прийнята спільна Заява України і НАТО, що поклала початок розширення і поглиблення відносин між ними. 15 – 16 квітня 1996 р. відбувся офіційний візит в Україну Генерального секретаря НАТО Х. Солани.

Про укріплення співробітництва з Альянсом свідчить і те, що на нараду міністрів закордонних справ країн НАТО 2-3 червня 1996 р. у Берліні були запрошені керівник українського МЗС. Уперше в історії НАТО роль України оцінювалася на одному рівні з Росією, а в підсумку принципово важливої стала "Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО", що була підписана Президентом України Л. Кучмою і лідерами 16 країн-членів НАТО 9 липня 1997 р. у Мадриді. У документі підкреслювалося, що поглиблення партнерства між Україною і НАТО буде сприяти забезпеченню миру і стабільності в Європі в цілому і країнах «нових демократій» Центрально-Східної Європи зокрема. Значним кроком на шляху реалізації "Хартії" став

візит української делегації в штаб-квартиру НАТО в Брюсселі 26 – 27 листопада 1998 р. Під час цього візиту увазі представників країн-членів НАТО було подано "Державну програму співробітництва України з НАТО до 2001 року". Вона визначає стратегічну мету України як повну інтеграцію в європейські і євроатлантичні структури, а також повноцінну участь у загальноєвропейській системі безпеки. Неординарна подія у відносинах "Україна – НАТО" відбулася в березні 2000 р., коли в Київ прибула представницька делегація НАТО на чолі з Генеральним секретарем НАТО лордом Дж. Робертсоном. Уперше за піввікову історію Альянсу його Рада зібралася в країні, що не є членом НАТО. Приїзд делегації, до складу якої ввійшли послы 19 країн, здійснювався в рамках запланованого засідання Комісії "Україна – НАТО". Основна увага була приділена військово-технічному співробітництву.

Значення цієї події полягало також у тому, що рядові українці дізналися про НАТО багато такого, про що раніше, принаймні за радянських часів, і не підозрювали. Мова йде, зокрема, про діяльність цієї організації в сфері науки і освіти. В Інституті міжнародних відносин, де відбулася зустріч із делегацією НАТО, була розгорнута спеціальна виставка, експонати якої розповідали про участь НАТО в ініціюванні і реалізації науково-освітніх програм, грантів і проектів, у тому числі в Україні. Ще в 1958 р. був створений Науковий комітет НАТО з питань невоєнного співробітництва. Тоді ж була почата програма НАТО "Об'єднання вчених заради прогресу і миру", що складається із чотирьох підпрограм: надання стипендій молодим дослідникам; співробітництво в галузі науки і технологій; підтримка інфраструктурних досліджень, зокрема пов'язаних з комп'ютерними мережами; програма "Наука заради миру". Учасниками наукової програми НАТО, крім членів Альянсу, є 25 держав. Всі разом вони входять у Раду євроатлантичного співробітництва. Україна є однією з таких країн.

У рамках програми "Об'єднання вчених заради прогресу і миру" більше 480 українських учених одержали гранти або стипендії для співробітництва з колегами із країн НАТО. Тільки протягом 1997 – 1998 рр. майже 300 українських учених одержали фінансову підтримку для участі в наукових конференціях і семінарах. Українські вчені беруть активну участь у здійсненні семи проектів за програмою "Наука заради миру". Загальний бюджет цих проектів становить більше 750 тис. дол. Вісім грантів на загальну суму 500 тис. дол. були призначені для впровадження в Україні комп'ютерних мереж, а два гранти – для створення інформаційної інфраструктури в галузі науки і освіти.

І ще одне: уперше представники НАТО не обмежилися перебуванням у столиці держави, контактами з чиновниками високого рангу, а мали численні зустрічі з жителями інших регіонів України. Вони побували в Донецькій, Луганській, Харківській, Дніпропетровській та інших областях, серед населення яких поки домінують, як правило, антинатовські настрої. Підводячи підсумки роботи комісії, Дж. Робертсон, зокрема, сказав: "Мета

нашого партнерства в тому, щоб дати можливість людям в Україні краще зрозуміти, що таке НАТО і як ми можемо спільно працювати на користь Україні". Схоже на те, що згодом для українців слово "НАТО" уже не буде асоціюватися зі стереотипами радянських часів. Українські громадяни починають вбачати в НАТО не тільки військовий альянс, але й союз демократичних країн, саму потужну військово-політичну організацію сьогодення, що здатна ефективно гарантувати мир, безпеку і стабільність в євроатлантичному просторі. Саме з цього погляду Україна підходить, зокрема, і до проблеми розширення НАТО на схід. Вступ у цю організацію нових членів є винятково справою кожної країни, а розширення НАТО означає розширення зони міжнародного миру. Як складова частина нової моделі європейської безпеки НАТО буде набувати все більшої ваги і у той же час трансформуватися відповідно до нових умов. Разом із тим Україна поки з ряду причин не порушує питання про вступ у цю організацію.

Важливе значення в системі зовнішньополітичних пріоритетів України, у її співробітництві з міжнародними організаціями має участь у роботі ООН. Ця участь після одержання Україною незалежності не була прямим продовженням членства УРСР в ООН, а становила принципово новий етап: адже вперше у своїй новітній історії Україна одержала можливість відстоювати свою зовнішню політику, власні національні інтереси. Тільки протягом 1991 – 1995 рр. глави делегацій України виступили на 14 сесіях Генеральної Асамблеї ООН і її комітетах. Президент України Л. Кучма двічі виступав на Генеральній Асамблеї ООН. На спеціальному пленарному засіданні 49-ї сесії 21 листопада 1994 р. він, зокрема, підкреслив, що Україна не тільки декларувала прихильність принципам Уставу ООН, але й практичними діями довела свою здатність нести тягар відповідальності члена міжнародного співробітництва. Цілого ряду серйозних міжнародних проблем торкнувся Президент України у своєму виступі 22 жовтня 1995 року на спеціальному вчистому засіданні Генеральної Асамблеї з нагоди 50-ї річниці ООН. У його промові відзначалося, що Україна зробила особливий внесок у справу роззброювання. Третя за ядерним потенціалом держава першою у світі добровільно відмовилася від ядерного статусу і ядерної зброї. Президент України також підкреслив, що світове співтовариство мало б адаптувати своє відношення до сучасних реалій, у тому числі проявів сепаратизму, які нерідко є першопричиною локальних конфліктів і які можуть стати найбільш жорстким викликом миру. Л. Кучма також порушив питання про необхідність підвищення ролі превентивної дипломатії як ефективного засобу попередження конфліктів.

Протягом 1991 – 1995 рр. Україна стала співавтором 75 документів, які обговорювалися і приймалися в органах міжнародних організацій і на міжнародних конференціях. Вони стосувалися, зокрема, таких важливих для України і всього світового співтовариства проблем, як співробітництво в справі подолання наслідків аварії на ЧАЕС, співробітництво між ООН і ОБСЄ, ядерна політика і ядерне роззброювання, близькосхідне врегулювання. Значна робота в рамках ООН проводилася Представництвом

України при цій міжнародній організації. Тільки за період 1991 – 1995 рр. на ім'я Генерального секретаря ООН було відправлено разом із делегаціями інших країн 24 листи. Серед них – листи, які супроводжували "Звернення парламенту України до парламентів і народів світу" (17 грудня 1991 р.), "Ноту Міністерства закордонних справ України Міністерству закордонних справ Російської Федерації" (25 травня 1992 р.), Постанова Верховної Ради України "Про ратифікацію Договору між СРСР і США про скорочення і обмеження стратегічних озброєнь і Протоколу до нього, підписаного в Лісабоні від імені України" (19 листопада 1993 р.), "Лист Президента України від 8 червня 1995 р. на ім'я Генерального секретаря" (27 червня 1995 р.) та ін.

Слід зазначити, що від набуття нашою державою незалежності трибуна ООН перестала бути майже єдиним всесвітнім міжнародним органом, у роботі якого брала участь Україна. Крім ООН, вона активно співробітничала з іншими міжнародними організаціями. Серед них – МАГАТЕ, ІКАО, ЮНІДО, ВОЗ, МОТ, ФАО, ВТО, ЮНЕСКО та ін. Принципово важливим є те, що незалежна Україна стала членом ряду міжнародних організацій, до яких вона в радянську епоху не входила. У їх числі – з 1992 р. Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР), Європейський банк реконструкції й розвитку (ЄБРР), Інтерпол, Всесвітня митна організація та ін. Важливою складовою західного вектора зовнішньої політики України є розвиток двосторонніх відносин з розвиненими країнами. Цим державам належить провідна роль у сучасній міжнародній системі, у тому числі у всесвітньому економічному комплексі і у міждержавних інституціональних механізмах управління глобальними і регіональними процесами. Важливою рисою зовнішньої політики України щодо цих держав є встановлення з ними відносин політичного і військового партнерства, взаємовигідного економічного співробітництва, наукових, культурних і гуманітарних зв'язків. Таке співробітництво одночасно є важливою основою і для розширення участі України в європейських структурах, і для інтегрування її господарства до загальноєвропейського і світового економічного простору.

Значне місце в системі зовнішньополітичних орієнтирів займають - українсько-німецькі відносини. ФРН визнала Україну 26 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між двома державами були встановлені 17 січня 1992 р. Посол Німеччини став першим послом іноземної держави в Україні. У цілому для українсько-німецьких відносин характерні поступальний розвиток, регулярні контакти між вищим політичним керівництвом обох країн, послідовний перенос політичних досягнень у сферу економічного співробітництва. Що стосується договірно-правової бази українсько-німецьких відносин, то вона на сьогодні нараховує більше 60 двосторонніх угод міждержавного, урядового і міжвідомчого характеру. Підтримка України з боку Німеччини означає готовність Європи співробітничати з Україною як з перспективним, передбачуваним партнером, визнання потенційних можливостей держави як вагомого чинника безпеки і

стабільності в Європі. Крім політичного аспекту українсько-німецьких відносин, особливо важливою є економічна сторона справи. Німеччина була і залишається одним із найважливіших партнерів у галузі зовнішньої торгівлі. На початок 90-х років на ФРН припадало 7,6 % загального зовнішньоторговельного обігу України. Україна ввійшла в десятку головних торговельних партнерів Німеччини в Центральній і Східній Європі, посідаючи друге місце після Російської Федерації в торгівлі ФРН із країнами СНД і Балтії. Основними статтями українського імпорту була тоді продукція машинобудування, автотранспортні засоби, електротехніка, тканини. Германія посіла друге місце після США серед іноземних інвесторів України.

Важливу роль у поживленні українсько-німецьких відносин відіграв візит у Київ Федерального канцлера Німеччини Г. Коля<sup>1</sup> в 1993 р., під час якого була підписана спільна декларація про основи відносин між Україною і ФРН. Нового імпульсу двостороннім відносинам надав візит у Німеччину Президента України Л. Кучми 3–6 липня 1995 р. У його ході був укладений, зокрема, такий важливий документ, як Угода про запобігання подвійному оподатковуванню. Зацікавленість до співробітництва з Україною виявляють провідні фірми – "АВВ"((Asea Brown Boveri Ltd.) – шведсько-швейцарська фірма, що спеціалізується в галузі електротехніки, енергетичного машинобудування, інформаційних технологій), "Сіменс", "Даймлер-бенц" та ін. В Україні реалізується чимало спільних проєктів, що стосуються енергетики, зв'язку й комунікацій, аграрного виробництва, консультативної допомоги для розвитку ринкової економіки та ін. В Україні діє понад 250 українсько-німецьких підприємств, капітал яких на 1 січня 2000 р. становить понад 70 млн дол. Державними установами, суспільними і релігійними організаціями ФРН чимало досягнуто в сфері наукового, освітнього, культурного, гуманітарного співробітництва з Україною. Україні постійно надається значна гуманітарна допомога. За своїм обсягом в 1991–1995 рр. вона становила понад половину всіх гуманітарних поставок через кордон. В Україні продуктивно діють бюро фондів К. Аденауера, Ф. Еберта й Г. Зайделя, відділення Інституту Гете. Українські студенти, аспіранти і викладачі мають можливість навчатися або стажуватися в провідних німецьких університетах. Розвиваються партнерські відносини України з Баварією – однією з найбільших і найбільш розвинених федеральних земель Німеччини. Цікавими і взаємно корисними є побратимські зв'язки ряду міст обох держав.

Сказане, безумовно, не означає, що в українсько-німецьких відносинах не існує проблем. Розуміння цього є особливо важливим через те, що в Німеччині закінчився 16-річний період правління ХДС/ХСС. Епоха Г. Коля стала історією. В 1998 р. до влади прийшла опозиційна СДПН на чолі з

---

<sup>1</sup> Гельмут Йозеф Міхаель Коль (1930 – 2017) – німецький державний і політичний діяч, Федеральний канцлер Німеччини (1982–1998). На чолі ФРН Гельмут Коль відіграв величезну роль у процесі об'єднання Європи і Німеччини та у припиненні холодної війни. Голова Християнсько-демократичного союзу (1973–1998). Знаходився на посту канцлера 16 років – найтриваліше з усіх в історії ФРН.

Г. Шредером, що потребувало витрачення додаткових зусиль обох сторін для того, щоб українсько-німецькі відносини набирали нових обертів.

Особливе місце в системі зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних пріоритетів України на західному напрямку займають відносини зі США. Україну як незалежну державу США визнали 26 грудня 1991 року, дипломатичні відносини встановлені 3 січня 1992 р. Значення українсько-американських відносин пов'язано насамперед з тим, що мова йде про провідну державу світу, економічний і політичний потенціал якої принципово впливає на розвиток всіх світових процесів.

У ході українсько-американських відносин виділяються певні етапи, своєрідні "припливи і відливи", кожний з яких відбиває особливості внутрішньої і зовнішньополітичної ситуації в обох країнах і міжнародній ситуації в цілому. Нульовою, якщо не мінусовою точкою відліку можна вважати промову Президента США Дж. Буша від 1 серпня 1991 р. у Києві, в якій він однозначно висловився за збереження СРСР і підтримку М. Горбачова. Безпрецедентним для США було те, що, відправляючись із Москви в Київ, Дж. Буш показав текст цієї промови радянському керівникові. Для США це був період болісної переоцінки зовнішньополітичних пріоритетів. Державний департамент дотримувався "москвацентричних тенденцій", демонстрував фатальне нерозуміння глибинних процесів, що відбувалися на пострадянському просторі. З іншого боку, тверезомислячі політики, зокрема Д. Чейні<sup>1</sup>, Зб. Бжезінський<sup>2</sup>, Г. Кіссінджер<sup>3</sup> та інші, усвідомлювали необхідність визнання державної незалежності України, установа з нею повномасштабних міждержавних відносин. Однак протягом майже всього періоду 1991 – 1993 рр. ці політики були в меншості. Визнавши Росію єдиною країною- правонаступницею СРСР, США фактично блокували політичні й економічні контакти з Україною. Але той же Збігнев Бжезінський у 1994 році сказав таке: «Росія може бути або імперією, або

---

<sup>1</sup> Ричард Брюс (Дік) Чейні (народ. 30 січня 1941) – американський політик, республіканець, працював в адміністраціях чотирьох президентів США. В адміністрації Дж. Буша-старшого (1989–1993) – міністр оборони США. С січня 2001 по січень 2009 року займав посаду віце-президента США в адміністрації Дж. Буша-молодшого (переобраний на другий строк у листопаді 2004 року, вдруге зайняв посаду 20 січня 2005 року). При цьому відзначали його вельми високий вплив, по багатьох питаннях не менше, ніж у самого Президента. За думкою газети Washington Post, Р. Чейні був найвпливовішим віце-президентом в історії США. На час медичних процедур, які потребували введення Бушу наркозу, двічі був виконуючим обов'язки президента США (в 2002 і 2007 роках).

<sup>2</sup> Збігнев Казимир Бжезінський (28 березня 1928, Варшава, Польща – 26 травня 2017, Фолс-Черч, Вірджинія, США) – американський політолог, соціолог і державний діяч польського походження. Радник з національної безпеки 39-го президента США Джиммі Картера (1977–1981). Співробітник Центру стратегічних і міжнародних досліджень при Університеті Джонса Хопкінса і професор в Школі передових міжнародних досліджень при тому ж університеті. Автор багатьох робіт, у тому числі книги «Велика шахова дошка: панування Америки і її геостратегічні імперативи». Довгий час був одним із провідних ідеологів зовнішньої політики США. «Один із самих відомих і впливових ветеранів зовнішньої політики Вашингтона», – представляв його Євроньюс у 2013 році. Був членом Американської академії гуманітарних і природничих наук. В 1981 році нагороджений Президентською медаллю Свободи – однією з двох найвищих нагород для цивільних осіб у США.

<sup>3</sup> Генрі Альфред Кіссінджер (при народженні носив ім'я Хайнц Альфред Кіссінгер, народ. 27 травня 1923 у Баварії) – американський державний діяч, дипломат і експерт у галузі міжнародних відносин. Радник з національної безпеки США в 1969–1975 роках і Державний секретар США з 1973 по 1977 рік. Автор ряду книг і мемуарів, що розкривали окремі моменти дипломатії та геополітики.

демократією, але не тим та іншим одночасно... Без України Росія перестане бути імперією, з Україною же, підкупленою, а потім і підкореною, Росія автоматично перетворюється на імперію (про ситуацію 1994 року)». Бажання стати знову імперією в Росії, на жаль, не пропало.

Тому головною метою української зовнішньої політики на американському напрямку в цей період було одержати від США реальне визнання України як рівноправного партнера. 5-11 травня 1992 р. відбувся перший офіційний робочий візит Президента України Л. Кравчука до США. У ході візиту був підписаний ряд документів, у тому числі і політичні декларації і меморандум про взаєморозуміння урядів України і США. У політичній декларації вперше була зафіксована формула "демократичного партнерства" двох країн. Практика ж тодішніх українсько-американських відносин залишалася на тому ж рівні.

Головним конфронтаційним питанням цього періоду була проблема набуття Україною без'ядерного статусу. У засобах масової інформації США з'явилася серія тенденційних антиукраїнських публікацій. Майже до середини 1993 р. Вашингтон займав тверду, майже ультимативну позицію відносно України. США наполягали на якнайшвидшій ратифікації Договору про обмеження стратегічних і наступальних озброєнь і на приєднанні України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). Адміністрація Б. Клінтона, що прийшла до влади в січні 1993 р., устала перед дилемою: продовжувати політику Дж. Буша або шукати нові підходи до розвитку українсько-американських відносин. Після деяких сумнівів був вибраний другий шлях. Важливу роль тут відіграли в першу чергу впливові представники Конгресу США. У квітні 1993 року Держдепартамент виступив із заявою про необхідність і невідкладність "спільного подолання кризи довіри". 9 травня того ж року Київ відвідала делегація на чолі з послом з особливих доручень, спеціальним радником Державного секретаря США по зв'язках з новими незалежними державами С. Телботом. Він заявив про бажання американської сторони почати новий етап у відносинах з Україною, підкреслюючи, що не тільки Білий Дім, але і вся адміністрація провели інтенсивний перегляд політики США у відношенні до України. Американська сторона запропонувала також розробити і підписати на вищому рівні українсько-американську Хартію про партнерство, дружбу і співробітництво.

Отже, були закладені вагомі підстави для надання українсько-американським відносинам принципово нового рівня. Важливим свідченням позитивних зрушень стало схвалення Конгресом США 3 вересня 1993 р. фінансової допомоги Україні в розмірі 350 млн дол. 24 – 25 жовтня 1993 року Київ з офіційним візитом відвідав Державний секретар США Вворен Майнор Крістофер. Була, зокрема, досягнута домовленість про те, що США будуть сприяти приєднанню України до Генеральної угоди щодо торгівлі і тарифів, налагодження конструктивного співробітництва із МВФ і МБР. В. Крістофер запропонував також, щоб Україна приєдналася до ініційованої США програми НАТО "Партнерство заради миру". Однак незабаром в

українсько-американських відносинах знову виникла напруженість. Вона була викликана тим, що Україна, на думку США, не послідовно і не в повному обсязі виконувала зобов'язання, прийняті в Лісабоні 23 травня 1992 р. за договором про СНО-1. Важливим кроком на шляху подолання цієї проблеми стала ратифікація 18 листопада 1993 р. Верховною Радою України Договору про СНО-2. Принципове значення для подальшого поліпшення українсько-американських відносин мало підписання президентами України, США і Росії 14 січня 1994 р. тристоронньої заяви в Москві. Це був справжній прорив у непростих відносинах, які склалися в трикутнику Україна – США – Росія. У Заяві містився історичний пункт про те, що США і Росія готові надати Україні гарантії безпеки. Це дало можливість Україні 3 лютого 1994 р. нарешті зняти зауваження Верховної Ради від 18 листопада 1993 р.

Ще більш динамічними і впевненими українсько-американські відносини стали після того, як на президентських виборах 1994 р. переміг Л. Кучма. Це стосувалося не тільки політичної сфери, але й, що особливо важливо, – економічного співробітництва. На початку серпня 1994 р. з офіційним візитом до Києва прибув віце-президент США А. Гор. Він підтвердив зацікавленість своєї країни надалі розвивати широкомасштабні двосторонні відносини з Україною. Державний візит у США Президента Л. Кучми 19-23 листопада 1994 р. заснував якісно новий етап міжнародного співробітництва. Основним політичним документом нової ери взаємин зі США стала "Хартія українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва", підписана в Білому Домі 22 листопада 1994 р. президентами Л. Кучмою і Б. Клінтоном. Сторони визнали, що існування вільної, незалежної і суверенної Української держави, її безпека і процвітання мають велике значення для США. 1994 рік завершився урочистим акордом Будапештського саміту ОБСЄ 5-6 грудня, на якому Україна одержала гарантії національної безпеки від США, Великобританії, Росії, а також Франції і Китаю. Як з'ясувалося пізніше, гарантії не підтвердилися. Більше того, один з гарантів (Росія) сам анексував частину суверенної території України в 2014 році, а підписаний документ – будапештський меморандум – виявився порожнім папірцем. Хоча досвідчений політик Франсуа Міттеран ще тоді попереджав Україну, що її обов'язково обмануть.

Ставши тоді без'ядерною державою, Україна одержала вагомий міжнародний авторитет і зробила дуже важливий крок на шляху поглиблення партнерських відносин зі США. Політичні контакти двох країн набули ще більшої інтенсивності. Важливими з цього погляду були державний візит Президента США Б. Клінтона в Київ 11-12 травня 1995 р. і робочий візит Президента України Л. Кучми у Вашингтон 20-22 лютого 1996 року. Безпрецедентним стало підписання в Києві (всупереч існуючій у США практиці) Спільної заяви президентів України і США від 11 травня 1995 р., у якій з боку США виражена підтримка процесам демократичних і ринкових перетворень в Україні, її політичному суверенітету і територіальній цілісності. Принципово новим елементом взаємодії двох держав стала

Спільна українсько-американська міжурядова комісія, очолювана Президентом України Л. Кучмою і віце-президентом США А. Гором. Постійно розширюється договірно-правова база двосторонніх відносин. За станом на 1 січня 2000 р., наприклад, вона мала вже більше 70 підписаних і готових до підписання угод та інших спільних документів.

Програмою і різноманітною є фінансово-економічна допомога США Україні. США – головний інвестор держави. Складовою фінансово-економічної підтримки України стала грантова допомога, кредити Ексімбанку, МВФ і Всесвітнього банку, гуманітарна допомога неурядових організацій ("Фонд допомоги дітям Чорнобиля", "Фонд США – Україна" і т. ін.). Державним інструментом надання допомоги виступає Агентство міжнародного розвитку США, що має свій офіс у Києві. За його підтримкою тисячі українських фахівців змогли побувати в США, ознайомитися з досвідом цієї країни в різних сферах політичного й економічного життя. Інтенсивно розвивається й військово-політичне співробітництво. Воно реалізується як на двосторонній основі, так і в рамках програми НАТО "Партнерство заради миру". У цілому успішно розгортається співробітництво України і США в освоєнні космосу. Один із результатів цього співробітництва – можливість використання українських ракетноносіїв у проекті міжнародного консорціуму "Морський старт"<sup>1</sup>. В 1997 р. український космонавт Л. Каденюк взяв участь в одному з польотів "Шаттла". Набирає масштабності співробітництво вчених двох країн, установ освіти, діячів культури. Перспективи українсько-американських відносин багато в чому залежать від наявності в Україні оптимального інвестиційного клімату, від динаміки її просування по шляху демократії і реформ. У той же час і не в меншому ступені вони залежать від того, як наш партнер буде підтримувати політичний і економічний курс, вибраний Україною.

Широке коло проблем українсько-американського співробітництва були обговорені під час візиту Президента США Б. Клінтона до Києва 5 червня 2000 р. За його словами, США виділить 78 млн дол. для об'єкта "Укриття" на ЧАЕС і 2 млн дол. для вдосконалювання систем безпеки на інших атомних станціях України. Був підписаний ряд міжнародних угод, зокрема, з питань поглиблення інвестиційного і торговельного співробітництва, вступу України у ВТО, співробітництва в сфері науки і технологій і т.д. Б. Клінтон відзначив, що успіхи України як вільної держави дуже важливі для США. Як ніколи Америці потрібна сильна, демократична Україна-Партнер. Україна надає важливого значення розвитку своїх відносин із державами Центральної і Східної Європи, які є своєрідним містком між Україною й Заходом. Співробітництво з ними розширює смугу стабільності світу навколо України, сприяє її твердженню як впливової європейської держави. Розгалужені й стабільні відносини України з державами Центральної й Східної Європи –

---

<sup>1</sup> Морський старт – плавучий космодром для запуску ракет модифікації «Зеніт-3SL» сім'ї «Зеніт» міжнародним консорціумом з експлуатації космодрому «Морський старт». Точка старту розташована в акваторії Тихого океану в місці з координатами 0°00' півн. ш. 154°00' зах. д., поблизу від Острова Різдва.

необхідна умова інтеграції України в родину європейських народів, її активної участі в регіональному і субрегіональному співробітництві.

Становлення й розвиток відносин України з державами Центральної і Східної Європи, з огляду на ряд історичних, геополітичних, культурних і інших чинників, мають свої особливості. По-перше, це подібність соціально-економічних і політичних проблем, які доводиться вирішувати на шляху корінної трансформації наших суспільств. По-друге, це загальна зацікавленість у якнайшвидшому і повномасштабному підключенні до європейських інтеграційних процесів. По-третє, це визнання того факту, що, належачи географічно до згаданого регіону і беручи безпосередню участь у перетвореннях, які відбуваються в державах Європи, Україна є і залишається впливовим чинником східноєвропейського розвитку. Першочерговим зовнішньополітичним завданням України в регіоні є розвиток рівноправних партнерських відносин, що відповідають не тільки інтересам їхніх безпосередніх учасників, але й інтересам всієї Європи. Безумовно, на цьому шляху існує чимало ускладнень і труднощів. Життя показує, що недалеко історичне минуле країн регіону може не тільки поєднувати, але і створювати проблеми. Не завжди й не у всьому збігаються погляди щодо європейської інтеграції. Позначаються розходження в темпах і формах військово-політичного співробітництва та ін. Все це, однак, є ще одним свідченням важливості і необхідності розвитку рівноправних, добросусідських відносин між Україною й державами Центральної і Східної Європи. Виходячи саме із цього, Україна розвиває і двосторонні відносини з ними, і різноманітні форми багатобічного регіонального й субрегіонального співробітництва.

З погляду становлення й розвитку двосторонніх відносин із країнами Центральної й Східної Європи показові відносини з Польщею – стратегічним партнером України. Перед польською владою і суспільством встала проблема вироблення не просто нової позиції в "українському питанні", а зваженої, довгострокової стратегії щодо незалежної України. Для польської сторони це було не просте питання. І тим більше показовий той факт, що Польща першою серед закордонних країн 2 грудня 1991 р. визнала нашу державу. Дипломатичні відносини були встановлені 4 січня 1992 р. У тому ж році між двома державами укладений Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. Цей документ став правовою основою польсько-українських відносин.

Особлива увага приділяється співробітництву обох країн з питань загальноєвропейського й регіонального розвитку. Польща активно підтримала Україну в її просуванні на шляху до європейських політичних і економічних структур. Важливим елементом нової архітектури взаємин між Україною і Польщею, зокрема в області трансграничного співробітництва, є створення асоціації "Карпатський євро регіон". Як член НАТО Польща активно співробітничала з Україною у військово-політичній сфері, зокрема в рамках програми "Партнерство заради миру". Важливою подією став візит Президента Республіки Польща А. Квасьневського в Україну в 1997 р. Документи, підписані в Києві, не тільки підводять підсумки взаємин обох

країн, але і визначають магістральні напрями їхнього подальшого розвитку. Українсько-польське зближення стає усе більш значущим не тільки для двох держав, але й для всього регіону.

Серед зовнішньополітичних пріоритетів України належне місце займають її відносини з Румунією. Україну як незалежну державу Румунія визнала 8 січня 1992 р. Дипломатичні відносини були встановлені 1 лютого 1992 р.

На шляху українсько-румунських відносин протягом багатьох років не вдавалося зняти ряд досить істотних питань. Зокрема, радикальні політичні сили Румунії висловлювали територіальні претензії до України, тенденційно експлуатували деякі проблеми історичного минулого. Висувалася теза про те, що українсько-румунські кордони не гарантовані міжнародними договорами і тому можуть бути переглянуті. Ці проблеми довгий час гальмували підписання міждержавного договору України і Румунії.

Під час обговорення преамбули проекту Договору румунська сторона наполягала на осуді таємного Протоколу (так званого Протоколу Ріббентропа-Молотова), укладеного між СРСР і Німеччиною 23 серпня 1939 р. і його наслідків. При цьому Румунія посилялася на необхідність "морального виправлення" допущеної тоді "несправедливості" відносно Румунії. У той же час румунська сторона стверджувала, що Північна Буковина і Південна Бессарабія були введені до складу СРСР у результаті укладання згаданого Протоколу. Що ж стосується української сторони, то вона заявляла, що Україна не мала ніякого відношення до укладання даного Протоколу. Румунія, посиляючись на факт розпаду СРСР, в односторонньому порядку оголосила недійсним Договір про режим радянсько-румунського державного кордону від 1961 р. Українська сторона послідовно вела лінію на подолання цих проблем.

Прихід до влади президента Еміля Константінеску відкрив шлях до підписання Договору між двома державами. Це відбулося 2 червня 1997 р. у м. Констанца (Румунія). Як результат складних і тривалих переговорів підписані документи мають у цілому збалансований характер і покликані рівною мірою забезпечувати національні інтереси обох держав. Територіальний спір<sup>1</sup> щодо меж чорноморського континентального шельфу завершився трохи пізніше (3 лютого 2009 р.) рішенням Міжнародного суду ООН у Гаазі.

Укладання базового політичного документа з Румунією завершило досить довгий і складний процес правового оформлення добросусідських партнерських відносин України з усіма прикордонними державами і є важливим чинником забезпечення національних інтересів і безпеки України в

---

<sup>1</sup> Територіальний спір між Україною і Румунією – судовий процес, що розглядався у Міжнародному суді ООН з 2004 по 2009 рік. 16 вересня 2004 року Румунія почала справу проти України стосовно делімітації морських меж виключної економічної зони і розподілу континентального шельфу у Чорному морі. 3 лютого 2009 року суд виніс рішення, яке встановлює морські границі між державами і визначає виключні економічні зони Румунії та України. При цьому обидві сторони виразили задоволення рішенням і заявили про перемогу в спорі, хоча за Україною залишилось 2,3 млн км<sup>2</sup> з 12 млн км<sup>2</sup> площі шельфу, а 8,7 млн км<sup>2</sup> отримала Румунія.

міжнародному плані. Договір створює передумови для розвитку й поглиблення багатобічного співробітництва з іншими державами Європи й сприяє зміцненню статусу України як найбільшої держави регіону.

У системі зовнішньополітичних пріоритетів України важливе місце належить розвитку відносин із Чеською Республікою. Як незалежна держава вона визнала Україну 8 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлені з січня 1992 р. Визначальними чинниками розвитку відносин між Україною і Чехією є динамічний розвиток міждержавних відносин, процеси регіонального інтеграційного зближення, співробітництво в загальноєвропейських структурах. Однак тут існують і певні особливості. У нас немає загальної границі. Позиція Чехії є скоріше західноєвропейською, чим східноєвропейською. В 1999 р. Чехія, як Польща й Угорщина, стала членом НАТО. За таких обставин "східна політика" Чехії деякою мірою відійшла на другий план. Але, незважаючи на це, відносинам із Чехією Україна надає досить важливе значення. Справа в тому, що геополітичне положення обох країн обумовлює наявність у них загальних "європейських інтересів". Позиції двох держав з європейської безпеки, вступу в європейські політичні, військово-політичні і економічні структури або збігаються, або є близькими.

Важливим етапом у розвитку українсько-чеських відносин став здійснений 25-26 квітня 1995 р. державний візит Президента України Л. Кучми в Чеську Республіку. Були проведені переговори із Президентом ЧР Вацлавом Гавелом. Президенти двох країн підписали Договір про дружні відносини і співробітництво. У рамках візиту були також проведені двосторонні зустрічі міністрів закордонних справ, інших офіційних осіб. Продовженням політичного діалогу став 9-10 жовтня 1995 р. офіційний візит в Україну міністра закордонних справ Чехії Й. Зеленця – в той час Голови Комітету Міністрів країн Ради Європи. У центрі уваги зустрічей і переговорів стояли питання розширення економічного співробітництва. Йозеф Зеленець привіз багато представників чеських економічних міністерств, а також ділових кіл Чехії. Ця країна, що саме головувала на той момент у КМРС, активно сприяла вступу України в цю шановну міжнародну організацію.

Активно розвиваються зв'язки наших країн на парламентському рівні. 8-9 травня 1995 р. у Празі перебувала делегація Верховної Ради України. У парламентах обох країн діють групи депутатів із міжпарламентських зв'язків. Завдяки позиції Чехії і Словаччини Україна в червні 1966 р. стала членом Центральноєвропейської ініціативи (ЦЄІ). У дусі конструктивності сторони обговорюють питання, пов'язані з подальшим розвитком двосторонніх відносин, зокрема тих, які пов'язані із вступом України в європейські структури, оформленням правонаступництва України і Чехії відносно угод, укладених між колишніми СРСР і ЧССР (ЧСФР).

Знаменною подією став візит в Україну 30 червня – 2 липня 1997 р. Президента Чеської Республіки Вацлава Гавела<sup>1</sup>. У ході візиту була досягнута домовленість про прискорення процесу укладання двосторонньої Угоди про вільну торгівлю, що є важливою передумовою приєднання України до ЦЕФТА<sup>2</sup>. Було підписано вісім угод, у тому числі "Угода між Україною і Чеською Республікою про здійснення платежів соціального характеру", "Угода між Урядом України і Урядом Чеської Республіки про запобігання подвійному оподатковуванню і попередженню податкових відхилень", "Угода між Урядом України і Урядом Чеської Республіки про співробітництво в галузі ядерної енергетики і ядерної промисловості" та ін. Усе більш активними стають українсько-чеські економічні зв'язки. На початок ХХІ ст. Україна за об'ємом товарообігу із Чехією посіла друге місце після Російської Федерації серед країн СНД і Балтії, а серед 226 держав світу, з якими Чеська Республіка має торговельні економічні зв'язки, – 16 місце.

Розвиваючи відносини з Росією, іншими державами, що виникли на території колишнього СРСР, країнами Європи і Північної Америки, Україна надає великого значення розвитку відносин із державами інших регіонів світу – Африки, Азії, Латинської Америки. Мова йде, насамперед, про ті країни, які відіграють помітну роль у світовій і регіональній політиці, мають високий рівень економічного розвитку, розташовані в стратегічно важливих регіонах. У цьому контексті Україна активно шукає шляхи до розвитку відносин із державами Близького і Середнього Сходу, зокрема членами ОПЕК<sup>3</sup>, "новими індустріальними країнами". З погляду національних інтересів України велике значення мають відносини з такими державами, як: Японія, Республіка Корея, ПАР, Австралія та ін. Мова йде про можливість залучення джерел інвестицій для економіки, сприяння впровадженню сучасних технологій. Геостратегічні й економічні інтереси України диктують необхідність активізації відносин із КНР, Індією, Єгиптом та Ізраїлем. Розвиток відносин з державами Азії, Африки й Латинської Америки допоможе диверсифікації зв'язків України, зміцнить її позиції у світі. Особливо цікавим для України є Ізраїль – держава, що входить у двадцятку промислово розвинених країн світу. Загальновідомі досягнення Ізраїлю в темпах росту ВВП, експорту на душу населення. Важливе значення Ізраїлю для України пов'язано з його широкими потенційними можливостями співробітництва в економіці, науці, культурі, а також з географічною

---

<sup>1</sup> Вацлав Гавел (5 жовтня 1936 року – 18 грудня 2011 року) – чеський письменник, драматург, дисидент, правозахисник і державний діяч, останній президент Чехословаччини (1989–1992) і перший президент Чехії (1993–2003). Один із фундаторів Громадянського форуму. Член Європейської ради з толерантності й примирення.

<sup>2</sup> (Central European Free Trade Agreement, CEFTA) Центральноєвропейська асоціація вільної торгівлі (штаб-квартира у Женеві).

<sup>3</sup> Організація країн – експортерів нафти (англ. *The Organization of the Petroleum Exporting Countries; ОПЕК*) – міжнародна міжурядова організація, що створена нафтодобувними країнами з метою контролю квот добування нафти. Часто розглядається як картель. До складу ОПЕК входять 14 країн: Алжир, Ангола, Венесуела, Габон, Іран, Ірак, Кувейт, Катар, Лівія, Об'єднані Арабські Емірати, Нігерія, Саудівська Аравія, Екваторіальна Гвінея і Еквадор. Штаб-квартира розташована у Відні.

близькістю, зручністю транспортних сполучень. У поглибленні українсько-ізраїльських відносин важливу роль відіграв візит Президента України Л. Кучми до Ізраїлю у листопаді 1996 р. Між двома державами зростає товарообмін. Так, на 1 січня 2000 р. в Україні працювало вже понад 70 спільних українсько-ізраїльських підприємств переважно виробничого напрямку. Здійснюється ряд спільних проєктів. Працює торговельна палата "Україна – Ізраїль".

Усе більш різнобічними стають відносини України з Іраном: Договірноправова база українсько-іранських відносин за станом на 1 січня 2000 р. є найбільшою серед інших країн Близького і Середнього Сходу. Декларацію про принципи дружнього співробітництва між двома країнами було підписано ще в 1992 р.

Іран – одна з країн, де є широкі можливості для українського експорту, зокрема устаткування для металургії, машинобудування, паливно-енергетичного комплексу. Іран, як добре відомо, має потужні родовища нафти і газу, тобто стратегічно важливої для України продукції. Українські фахівці брали участь у будівництві залізниці Туркменістан – Іран. Україна постачає в Іран промислову і сільськогосподарську продукцію. Іран, у свою чергу, брав участь в оплаті поставок в Україну туркменського газу.

Широке коло питань, пов'язаних з подальшим розширенням торговельно-економічного і науково-технічного співробітництва між двома країнами, були обговорені під час перебування в Ірані в грудні 1997 р. делегацією України. Зокрема, відзначалося, що найбільш перспективною формою співробітництва може бути більш широке залучення науково-технічного і кадрового потенціалу України до розроблення і реалізації проєктів, пов'язаних із введенням в експлуатацію нафтогазових родовищ. Перспективним було визнано і взаємовигідне співробітництво в галузях машинобудування, хімічній промисловості, металургії. Як гість українська делегація взяла участь у церемонії відкриття Восьмого саміту Організації Ісламської Конференції – впливового міжнародного форуму, що поєднує 55 мусульманських країн Азії, Африки і Європи. Активізуються двосторонні українсько-іранські відносини в сфері науки і освіти, зокрема контакти між вищими навчальними закладами. 26 лютого 2000 р. був підписаний Меморандум про взаєморозуміння між Інститутом міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка та Інститутом міжнародних відносин МЗС Ісламської Республіки Іран. Передбачено постійний обмін навчальними програмами, друкованою продукцією, професорсько-викладацьким складом, студентами і аспірантами. 20-21 вересня 2000 р. у рамках двосторонніх відносин відбулася міжнародна наукова конференція "Україна та Іран: минуле, сьогодення і майбутнє". Її учасники обговорили проблеми положення обох країн у системі сучасних міжнародних відносин, питання економічного, гуманітарного, культурного співробітництва та ін. Важливе значення мало співробітництво в сфері виробництва літаків Ан-140 в Ірані.

Важливим є напрямок зовнішньої політики України – Латинської Америки. Вона охоплює 33 самостійні держави і 13 залежних територій, де проживає 360 млн осіб. Після референдуму 1 грудня 1991 р. почалося визнання незалежності України країнами Західної півкулі. Першою 5 грудня 1991 р., це зробила Аргентина. Саме ця країна, до речі, була єдиною державою регіону, яка ще в далекому 1918 р. визнала Українську Народну Республіку.

У 1995 р. Аргентину відвідав Президент України Л. Кучма. Політичні домовленості, досягнуті під час цього візиту, стали важливою передумовою розгортання економічного, наукового, культурного співробітництва двох країн. У тому ж році в Україні побувала представницька делегація ділових кіл Аргентини. Це був перший значний прорив латиноамериканського капіталу на інвестиційні ринки України. Важливим кроком у розвитку аргентино-українських відносин став візит в Україну Президента Аргентини Карлоса Менема в червні 1998 р. Після обговорення широкого кола питань міжнародної політики і двосторонніх відносин були підписані Договір про дружні відносини і співробітництво, Угода про науково-технічне співробітництво. Прискорено розвивається взаємна торгівля, налагоджуються прямі контакти між підприємствами обох країн. Відбулося перше засідання Міжурядової українсько-аргентинської Комісії з торгово-економічного співробітництва. Україна і Аргентина виступили ініціаторами розвитку зв'язків між Організацією Чорноморського Економічного Співробітництва (ОЧЕС) і Загальним ринком країн Південної Америки (МЕРКОСУР)<sup>1</sup>. Протягом останніх років ростуть обсяги торгівлі. Діють спільні підприємства, зокрема зі складання українських тракторів, установлення українського енергетичного встаткування. Значні перспективи має співробітництво між двох країн у космічних дослідженнях. Усе активізується культурний обмін. 26 серпня 1997 р. Буенос-Айрес відвідала урядова делегація України, що взяла участь у святкуванні 100-річчя приїзду перших українських переселенців в Аргентину.

Україна надає великого значення розвитку відносин із провідними державами Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Одним із переконливих свідчень цього є розвиток українсько-китайських відносин. Китай за останні десятиліття досяг вражаючих успіхів в економічному розвитку, нагромадив чималий досвід проведення економічних реформ, створення належного інвестиційного клімату. Є чимало повчального і у галузях науки, культури, охорони здоров'я. Починаючи з 1992 р. витрати на них перевищують сумарні витрати Китаю на оборону і утримання держапарату. Пріоритетною в українсько-китайських відносинах є торгово-економічна сфера. Товарообіг між двома країнами має тенденцію до росту. Важливу роль у розвитку українсько-китайських взаємин, подоланні митних, транспортних та інших перешкод, які створюють певні проблеми в економічному співробітництві,

---

<sup>1</sup> MERCOSUR – економічний союз держав у Південній Америці, за темпами розвитку переважає всі інші подібні об'єднання. До нього входять Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай та Венесуела, як асоційовані члени — Чилі, Болівія, Перу, Колумбія і Еквадор.

відіграв візит у КНР Президента України Л. Кучми 3-8 грудня 1995 р. Була підписана Декларація про розвиток і поглиблення відносин дружби і співробітництва між Україною і КНР, ряд інших важливих документів. 21-25 грудня 1997 р. за запрошенням Прем'єра Держради КНР Лі Пена представницька урядова делегація України здійснила візит у Пекін. За результатами переговорів був підписаний ряд двосторонніх документів: Декларація між Урядом України й Урядом КНР про подальше зміцнення торгово-економічного і науково-технічного співробітництва; Угода про взаємодопомогу в митних справах та ін. Члени української делегації відвідали спеціальну економічну зону Шеньчжень експортну і вільну зону Пудун, а також автомобільну корпорацію "Дачжун", де ознайомилися з досвідом проведення економічних реформ і залучення іноземних інвестицій.

З 10 по 15 грудня 1998 р. відбувся перший в історії двосторонніх відносин офіційний візит у КНР міністра закордонних справ України. Сторони підтвердили високий рівень політичного взаєморозуміння, висловилися за неухильну підтримку суверенітету й територіальної цілісності обох держав. Одноденна робоча поїздка була здійснена до Спеціального адміністративного району Сянган (Гонконг). За підсумками переговорів був підписаний ряд угод, які стосувалися проблем взаємного визнання документів про освіту і наукові ступені, розвитку зв'язків між підприємствами України і КНР.

Серед країн АТР (азіатсько-тихоокеанського регіону) велике значення для України мають відносини з Японією. Ця країна займає особливе місце в сучасному світі. Японія має найбільші у світі золотовалютні запаси, володіє самою численною мережею комп'ютерів, неперевершеними системами комунікацій, стабільними й високими темпами росту ВВП. Росте й політична вага Японії, її роль у світовій політиці. Становлення українсько-японських взаємин проходило в непростих умовах досить великої "конкуренції" за право потрапити в поле зору японських економічних і політичних інтересів. Нагадаємо, що посольство України в Токіо було відкрито в березні 1995 р. під час візиту в Японію Президента України Л. Кучми. Основна увага в ході візиту приділялася питанням економічного співробітництва. Відвідування Л. Кучмою Японії фактично стали політичним оформленням міждержавних відносин обох країн. Після цього двосторонні відносини почали наповнюватися конкретним економічним змістом, ставали усе більш взаємовигідними. Зацікавленість японських партнерів викликає продукція Дніпропетровського "Південмаша", Запорізького титаномагнієвого комбінату, Нікопольського заводу феросплавів, Одеського кабельного заводу та ін. Парламентська делегація Японії перебувала 23 – 26 серпня 1997 р. в Україні. У ході переговорів і зустрічей значна увага була приділена економічним аспектам двосторонніх відносин. Було підкреслено, що Україна не тільки відіграє все більшу роль у процесі загальноєвропейської стабілізації, але й вносить вагомий вклад у розвиток міжрегіонального співробітництва в набагато більш широкому вимірі. 12-13 березня 1998 р. за запрошенням уряду Японії відбувся візит Голови Генеральної Асамблеї ООН

(міністра закордонних справ України) Г. Удовенка<sup>1</sup> в Японію. У центрі уваги переговорів були проблеми міжнародного життя, стану і перспектив українсько-японських відносин. Японська сторона, зокрема, була проінформована про успішну реалізацію в Україні кредиту в розмірі 200 млн дол., наданого японським Ексімбанком. Істотну гуманітарну допомогу Японія надає потерпілим від Чорнобильської катастрофи. Разом із тим існує чимало проблем, які стримують просування українсько-японських відносин. Мова, зокрема, йде про поліпшення інвестиційного клімату в нашій країні, про чітке законодавче забезпечення економічного співробітництва та ін.

Таким чином, за період від кінця 70-х років і дотепер Україна пройшла складний шлях від перебування в складі колишнього СРСР до незалежної держави, загально визнаного суб'єкта міжнародних відносин. Сьогодні Україна має дипломатичні відносини більш ніж з 180 державами світу, вона є членом близько 100 міжнародних організацій, уклала і виконує понад 2000 двосторонніх угод. Переборюючи проблеми і труднощі, більша частина яких успадкована від радянського минулого, Україна йде курсом, визначеним Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р. Переконливим свідченням цього є зовнішня політика України. В її активі є чимало досягнень. Одне з них – її без'ядерний статус. В основному Україна визначилася у своїх зовнішньополітичних пріоритетах. У своїй політиці вона послідовно керується національними інтересами, економічною і політичною доцільністю. Українська зовнішня політика сьогодні в цілому є прагматичною, зваженою і збалансованою. Це, звичайно, не означає відсутності проблем. Динамічне просування України по шляху європейської і світової інтеграції протягом практично всього періоду незалежності гальмувалося і значною мірою ще гальмується політичними і соціально-економічними обставинами. На порядку денному майже постійно виникають досить серйозні проблеми між основними гілками влади. Не сприяють зміцненню міжнародного іміджу України політична нестабільність, численні факти корупції і порушення прав людини, проблеми, пов'язані зі свободою преси, непорозуміння з країнами-сусідами. Європейське і світове співтовариство звичайно демонструє стурбованість такою ситуацією. Все це, безумовно, внутрішні проблеми України, однак незаперечним є те, що в сучасному взаємозалежному світі не можна жити і діяти, незважаючи на загально визнані норми і принципи демократії.

Сьогодні зовнішня політика України має потребу в серйозній внутрішній підтримці і консолідації, істотному поліпшенні соціально-економічного положення в країні. Без цього важко розраховувати на те, що Україна не тільки де-юре, але і де-факто стане повноправним загально визнаним суб'єктом міжнародних відносин, саме суб'єктом, а не об'єктом, важливим чинником миру, стабільності і безпеки.

---

<sup>1</sup> Геннадій Йосипович Удовенко (22 червня 1931 – 12 лютого 2013) – український політичний діяч, дипломат, міністр іноземних справ України в 1994–1998 рр., Голова 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН в 1997–1998 рр., після загибелі 25 березня 1999 р. В'ячеслава Чорновола очолив Народний Рух України.

### 10.3 Вибір України для ХХІ століття

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. почала формуватися нова міжнародна система стосунків між державами світу. На сучасному етапі утворилися три основних глобальних центри, які безпосередньо впливають на події у світі у ХХІ столітті, які ймовірно багато в чому будуть визначати загальний подальший розвиток міжнародних відносин. Мова йде перш за все про Північноамериканський регіон, Європу та Азійсько-тихоокеанський регіон, хоча південноамериканський регіон теж має непогані перспективи.

Зрозуміло, що для того, щоб зайняти гідне місце в сучасній системі міжнародних відносин, Україна має приділяти особливу увагу саме цим центрам у зовнішній політиці.

Серед основних зовнішньополітичних завдань України на початку ХХІ ст. варто перелічити таке:

- поліпшення і прискорення процесу інтеграції в європейські і євроатлантичні структури, побудова партнерських відносин з європейськими країнами;

- побудова відносин по лінії Україна – США на засадах стратегічного партнерства;

- зважена, спрямована на відстоювання власних інтересів політика України у відносинах з Росією;

- стабільні взаємовигідні відносини з країнами СНД;

- створення геополітичного партнерства Україна – Туреччина Азербайджан – Грузія з можливим включенням до нього Молдови;

- розвиток відносин з країнами Близького Сходу, особливо з країнами Перської затоки.

Україна на сучасному етапі поступово включається в інтеграційні процеси, які відбуваються на європейському континенті. Наприкінці ХХ в. чітко виділилися дві основні структури, які відіграють провідну роль в інтеграційних процесах Європи: це ЄС і НАТО. Процес входження України в процес інтеграції дуже складний і неоднозначний; багато в чому він залежить від неї самої, її зовнішньої і внутрішньої політики. Не слід забувати також про позицію Росії щодо цих питань.

Стратегічний курс України має бути спрямований на подальше входження в європейський економічний і політичний простір. З огляду на внутрішні труднощі (неміцна політична стабільність, недостатній рівень розвитку економіки і соціальної сфери, належність до російської сфери впливу й т.д.) Україна може вважати за проміжний етап інтеграції в західноєвропейські структури вступ у центральноєвропейські регіональні структури. У Центрально-Східному регіоні пріоритетними для неї є Польща, Угорщина, Австрія, Хорватія.

У новій системі міжнародних відносин Україна ще має знайти своє місце. Вибір доведеться робити, оскільки в умовах глобалізації не тільки економічних, але і політичних процесів і явищ у сучасному світі стає очевидним, що без виразної спрямованості інтеграційної політики жодна

держава не зможе розвиватися: Україна буде здійснювати цей вибір, будучи затиснутою в лещата енергетичної, фінансової, торговельної й іншої форм залежності. Тому, насамперед, доведеться визначитися з базовими пріоритетами країни для подальшого успішного розвитку.

Реальними стратегічними партнерами на початку XXI в. можуть стати країни Європи (насамперед Німеччина, Франція, Великобританія), США й Канада, а також Росія при зменшенні своїх імперських амбіцій.

Переосмислення інтеграційної стратегії України, а також її максимальна адаптація до потреб подолання соціально-економічної кризи і забезпечення внутрішнього розвитку держави може здійснюватися тільки на основі верховенства національних, тобто власних інтересів. Саме для цього і необхідні їхня легітимізація і правова систематизація. На цій базі Україна вже на початку XXI ст. здатна істотно просунути на шляху до входження у світове співтовариство. Але власний економічний розвиток має бути найголовнішим завданням. Країна-жебрак нікому не цікава. В Україні ще є потенціал, і вона має цим скористатися.

Сьогодні тільки біля половини держав світу мають дійсно демократичні форми правління. Уже найближчим часом їхня кількість буде зростати. Демократичні суспільства, що виникли внаслідок завершення "холодної війни", стабілізуються і будуть робити індивідуальний і колективний внесок у справу створення світового демократичного співтовариства націй. Від переадресування рішень щодо розв'язання регіональних конфліктів на розсуд міжнародних організацій людство перейде до їхнього попередження і недопущення. Міжнародні організації поступово визначать своїм головним завданням вирішення проблем захисту прав і свобод громадян. Будуть поширюватися ідеали відкритості. Вони охоплять не тільки торгівлю, але і такі сфери, як політика, життєві стандарти, захист природного середовища тощо.

І, нарешті, головним елементом впливу на стабільні міжнародні відносини стане перехід людства від кількісного варіанта розвитку до якісного, має змінитися парадигма життя. Цьому буде сприяти загальне розуміння обмеженості земного ресурсного потенціалу планети і необхідності мобілізації й об'єднання зусиль людства в справі його самозбереження і розвитку.

### **Контрольні запитання**

1. Які зовнішньополітичні акти 1990 року стали важливим кроком УРСР на шляху до національної незалежності і до визнання її як суб'єкта міжнародного права?

2. Якими були результати Всеукраїнського референдуму від 1 грудня 1991 р.?

3. Яка країна першою визнала Україну як незалежну самостійну державу після проголошення незалежності України Верховною Радою УРСР 24 серпня 1991 р.?

4. Якими були результати президентських виборів 1994 р. в Україні?
5. Коли Верховна Рада України, переборюючи опір консервативної частини парламенту, прийняла Основний Закон держави?
6. У чому полягають особливості зовнішньої політики України?
7. Які принципово важливі питання україно-російських відносин регулював Договір, підписаний 30 травня 1997 р.?
8. У чому полягає особливість взаємин України з Іраном?
9. Якою є роль Аргентини у взаєминах з Україною?
10. Взаємини України з Китаєм та їхня роль.
11. Які зовнішньополітичні завдання виникли перед Україною у 90-ті роки ХХ століття?

## 11 СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

### 11.1 Основні підсумки розвитку міжнародних відносин на початку XXI століття

Вивчення міжнародних відносин (МВ) потребує обов'язкового виділення загальних тенденцій їхнього розвитку. Пріоритетне значення тут має розуміння явищ і тенденцій. Процеси, події і ситуації при цьому відіграють роль "фона", або доповнення і пояснення. Немаловажним тут стає з'ясування першоджерел і причин цих явищ і тенденцій, які звичайно мають пов'язаний характер, виступають як фундамент, на якому виявляються певні ситуації. Саме глобальні, регіональні або національні чинники найчастіше визначають загальний хід подій у міждержавних відносинах, а їх сприйняття і урахування полегшують прогнозування тенденцій розвитку подій.

Саме на загальному фоні міжнародних відносин можна зрозуміти події, які відбувалися в останні десятиліття ХХ ст.: крах соціалізму радянського зразку, революційні зміни в центральній та східній Європі, розпад СРСР, завершення "холодної війни", відносно швидке розширення НАТО і зволікання з прийняттям країн східної Європи до Євросоюзу, войовниче поведіння США в Іраку і у Югославії. Саме тому потрібно керуватися не описовим підходом, не трактуванням власного бачення зв'язків між державами і блоками, а намагатися в основному уявляти загальний фон, на якому розвивалися або будуть розвиватися явища і процеси в системі міжнародних відносин ХХІ ст. Тільки охопивши в цілому загальний напрямок еволюції міжнародних відносин, можна зрозуміти причини ганебних поразок самих потужних держав світу на той час – Сполучених Штатів Америки і Радянського Союзу – у кривавих війнах у В'єтнамі та в Афганістані відповідно. В Афганістані СРСР одержав свій ганебний «В'єтнам», який прискорив його розвал. Узагальнюючий підхід дозволяє адекватне відображення причин постійних громадянських конфліктів, які один за іншим спалахують у різних куточках планети після припинення системного конфлікту між соціалізмом і капіталізмом. Відокремивши загальне від ситуаційного, часом випадкового, можна зрозуміти, яким чином великі європейські держави, зокрема Німеччина і Франція, які століттями билися за свій "життєвий простір", стали гарантами миру, творцями і головними діючими особами європейських інтеграційних процесів. Таким чином, полегшується максимально реалістичне з'ясування причин занадто складного процесу входження нових незалежних держав, у тому числі і України, у світове співтовариство держав як гідного партнера, з яким би прагнули мати рівноправні відносини головні національні та регіональні учасники сучасної системи міжнародних відносин. Доцільно застерегти кожного, хто вирішив певним чином пов'язати своє життя із зовнішньою політикою, від ідеалізації і некритичного сприйняття навіть найбільш обґрунтованих оцінок, положень і висновків учених і політиків. Міжнародні відносини на сучасному етапі розвитку людської цивілізації безпрецедентно ускладнилися. З певною

періодичністю виникають все нові міждержавні і навіть цивілізаційні проблеми, конфлікти, протистояння. На їхній характер усе більший вплив надає розрив у життєвих рівнях населення різних регіонів і країн, який стає все більшим.

Складність, безумовно, належить до числа основних особливостей сучасних міжнародних відносин. Людство сьогодні – це і всесвітня мережа Інтернет, і сотні мільйонів людей, що потерпають від голоду або засухи; проголошення Заходом стратегії розширення числа країн із ринковою економікою і демократичним ладом і нав'язування тими ж західними демократіями власних моделей розвитку без уваги до національних традицій інших народів; натовські бомбардування (Югославія) з метою «недопущення гуманітарної катастрофи» і доктрина «золотого мільярда».

Фахівець-міжнародник, що прагне досягти успіху на вибраному шляху, зобов'язаний ознайомитися з якомога більшою кількістю першоджерел і літератури, одночасно самотійно осмислюючи явища, процеси і події. Більшого завжди досягне той, для кого кращий підручник або лекція на міжнародну тематику є, насамперед, науковими підставами і поштовхом для власного творчого пошуку.

Наприкінці 80-х і на початку 90-х років відбулися фундаментальні зміни в системі міжнародних відносин, що дало підстави свідчити про початок нового етапу їхнього розвитку. Із тих часів світ змінився більш радикально, ніж за весь попередній післявоєнний період 50-х, 60-х, 70-х років ХХ століття. Прискорився процес формування нової, набагато більш складної в структурно-функціональному відношенні міжнародної системи. Виникла інша ієрархія зв'язків між її складовими – національними і регіональними підсистемами. Під впливом довгострокових чинників активізувалися протилежні за своїм спрямуванням, але взаємозалежні процеси глобалізації і, одночасно, фрагментації міжнародного життя. Виникли нові центри сили, а разом із ними – нові загрози для міжнародної безпеки.

На даному етапі світ переживає зміну епох, тобто завершення одного історичного періоду і початок якісно нової фази його розвитку. Про це свідчать процеси, що відбуваються в загальнопланетарному масштабі. Таких змін у міжнародних відносинах на рубежі століть можна виділити декілька.

Остаточно розпався євроцентристський світ і формується нове світове співтовариство загальнопланетарного масштабу. Закінчилася "холодна війна", зникло глобальне протистояння "капіталізм-соціалізм", розпався СРСР. Завершилося протистояння по лінії "Схід-Захід". На карті світу з'явилися нові держави і відбулися революційні зміни в Центральній Європі. Об'єдналася Німеччина, була зруйнована Берлінська стіна, що розділяла Європу на два табори, Радянський Союз вивів свої війська зі Східної Європи.

Розпалося квазісистемне утворення, якою була так звана "соціалістична співдружність", що певним чином вплинуло і спричинило структурні зміни у світовому господарстві. Активізувалися інтеграційні процеси в Європі, процеси входження незалежних держав, у тому числі і України, у світове співтовариство націй як шановний рівноправний партнер. Закінчилася двополюсна побудова світу, яку має поступово замінити нова конфігурація геополітичних сил.

Для другої половини ХХ ст. була властивою тенденція до посилення інтеграційних процесів, що позначилося, насамперед, на утворенні низки міжнародних, міждержавних і неурядових організацій. Після закінчення Другої світової війни виникли ООН, НАТО, МВФ, було закладено базу для Європейського Союзу, Ради економічної взаємодопомоги і Варшавського договору. Велику роль у розширенні і зміцненні міжнародного співробітництва відіграла ООН, яка у післявоєнному світі стала ключовим елементом нової системи міжнародних відносин. Протягом післявоєнного періоду були створені спеціалізовані підрозділи ООН, які діяли в різних сферах міжнародного життя.

Важливу роль у системі сучасних міжнародних відносин відіграють Європейський Союз (ЄС), Організація американських держав (ОАД), Організація африканської єдності (ОАЄ), Організація Ісламської Конференції (ОІК), Асоціація держав Південної Азії (АСЕАН) та ін. Слід зазначити, що кількість організацій постійно збільшується, розширюються функції вже створених.

НАТО був заснований насамперед як військово-політичний союз, що визначав один з полюсів біполярного світу. Із закінченням "холодної війни" і розпадом СРСР зникли головні причини для його існування. Однак в останні роки керівники західних країн, насамперед США, висувують плани подальшого розширення й зміцнення цього блоку, зростання його ролі в забезпеченні міжнародної колективної безпеки в умовах наростання ісламського тероризму і фундаменталізму. В 90-х роках ХХ ст. відбулося відносно швидке розширення НАТО за рахунок країн центральної та східної Європи.

Важливим чинником світової політики на рубежі століть стали регулярні зустрічі "Великої сімки" – глав урядів США, Німеччини, Франції, Великобританії, Італії, Японії і Канади, де розглядаються найважливіші питання політичного й економічного розвитку.

Ключовою подією в розвитку інтеграційних процесів у Європі стало підписання Маастрихтського договору 1992 р., мета якого полягала в створенні єдиного економічного, соціального, правового, інформаційного і культурного простору. У результаті чергової стадії наукового прогресу (так званої інформаційної, телекомунікаційної революції) промислово розвинена зона світу поступово трансформується в інформаційне суспільство.

Для сучасного світу властивою є одноманітність основних форм організації різних сфер життя. Це, насамперед, стосується економіки і політики. Основними елементами сучасного світового співтовариства є ринкова поведінкова економіка і політичні інститути, орієнтовані на демократію. Наприкінці 80-х – 90-х років ХХ століття багато країн стали на шлях радикальних реформ.

Сьогодні практично вся земна куля поділена між країнами і народами. Відбуваються свого роду стиснення, ущільнення простору у загальнопланетарному масштабі, взаємне зближення колись віддалених одне від одного країн і регіонів. Наслідком і одночасно певною причиною цього процесу стали електронні ЗМІ, супутниковий 3G і 4G зв'язок,

телекомунікаційні мережі, які забезпечують практично миттєву передачу інформації в будь-який куточок планети.

Світ у ХХ ст. перетворився в спільну ойкумену<sup>1</sup>. Виникає питання, на яких саме основах формується загальнопланетарна цивілізація. Із цього приводу існує кілька поглядів: відбувається процес просторового поширення євроцентристського світу і його цінностей на нові регіони і країни земної кулі; певний синтез Європи і Америки з іншими регіонами, синтез Сходу і Заходу; модернізація Сходу на свій лад, із запозиченням і застосуванням науково-технічних досягнень Заходу. Захід створив деякі базові структури і елементи, які мають універсальну значущість для всіх без винятку країн сучасного світу. Але варто пам'ятати, що сама європейська цивілізація є певним утворенням, яке увібрало в себе досягнення античних Греції і Рима, стародавньої Персії та Індії, середньовічного арабського Сходу.

Відбувся мирний поділ Чехословаччини на дві самостійних держави, і в той же час кровавий конфлікт супроводжував розпад Югославії.

Подією всесвітньо-історичного масштабу, яка фактично привела до зміни міжнародної системи і перебудові світового порядку, став розпад Радянського Союзу і утворення на його території 15 нових незалежних держав.

Завершення "холодної війни" привело до появи нової конфігурації геополітичних сил, яка покликана змінити біполярну структуру світу, оскільки з міжнародної політичної авансцени зникла одна із двох наддержав. На рубежі століть поступово формується нова структура світу. А сьогодні і нова потенційна наддержава – Китай з його динамічно зростаючою економікою і населенням у 1,5 мільярда.

## 11.2 Перспективи розвитку системи міжнародних відносин

В останні роки спостерігається відродження націоналізму, релігійного й культурного фундаменталізму, традиціоналізму і т.п. Саме в цьому контексті виявляються вимоги різних народів, що підсилюються в останні два-три десятиліття, про незалежність і надання їм умов для реалізації права на самовизначення. Як пише професор Гарвардського університету С. Хантінгтон, домінантним чинником світової політики стане зіткнення цивілізацій, а лінії розмежування цивілізацій – це лінії майбутніх фронтів.

---

<sup>1</sup> Ойкумена – освоєна людством частина світу. Поняття введено древньогрецьким географом Гекатеєм Мілетським для позначення відомої грекам частини Землі з центром в Елладі. Слово в древньогрецькому має декілька значень: 1) населена земля, тобто земля, що заселена людьми; 2) грецькі землі, тобто землі, що заселені грецькими племенами; 3) земля, світ, тобто землі, які відомі людству в цілому. В кінці ХІХ ст. це слово і його похідні стали поширюватися у західноєвропейських мовах у першому значенні в зв'язку з початком екуменічного руху серед протестантів. В російській мові грецьке *οἰκουμένη* традиційно передавалося як «Всесвіт», «населений всесвіт». У другій половині ХХ ст. відбулося запозичення оригінального терміну – двома шляхами, які дали дві різних вимови і два дещо різних сенси (більш вузьких порівняно з вихідним): про *екуменізм* говорять майже виключно в контексті міжрелігійних контактів зближення різних церков (іноді з відтінком осуди, як про символ некритичності та зради істині), а *ойкумену* використовують як географічний, екологічний, історичний і культурний термін, що визначає заселений світ.

У міжнародному науково-політичному істеблїшментї існують декілька "проектів" майбутнього світоустрію. Одна група дослідників погоджується на тому, що США залишаться єдиною наддержавою і у такий спосіб сформується монополярний світовий порядок на чолї з ними. До цієї групи можна віднести відомого політолога З. Бжезінського, який писав, що ХХ столїття було американським, таким же буде і ХХІ столїття, і пропонував створити "співтовариство розвинених країн" під ідейним і політичним управлінням Сполучених Штатів<sup>1</sup>. З його погляду, США стануть першою, останньою і єдиною світовою наддержавою.

Інша група вважає, що в нових умовах США вже не під силу відігравати роль єдиної наддержави, покликаної визначати положення речей в усьому світі, так їм це й не потрібно.

На думку американського вченого Дж. Ная<sup>2</sup>, розміщення сил у світовій політиці в постбіполярний період нагадує "тришаровий пиріг". Мається на увазі, що верхній, військовий шар – в основному однополярний, тому що немає інших держав, рівних Сполученим Штатам за військовою могутністю. Далі, економічний шар – триполюсний – США, Західна Європа, Японія. Останній шар (транснаціональні взаємозалежності) характеризується дифузією сили. Дифузія військової могутності означає, що застосування або погроза застосування сили перейшли з глобального на регіональний, субрегіональний і національний (державний) рівні.

Професор Гарвардського університету С. Хантингтон<sup>3</sup> підкреслює, що якщо в період "холодної війни" глобальна структура світу була в основному біполярною, то зараз вона інша. З його погляду, на сьогодні існує одна наддержава, однак це не означає, що світ став однополюсним. Сучасна міжнародна політика являє собою дивний гібрид, систему з однією наддержавою і кількома великими державами. Сполучені Штати, вважає С. Хантингтон, є єдиною країною, що має перевагу у всіх складових впливу (економічній, військовій, дипломатичній, ідеологічній, технологічній і навіть культурній) і здатна відстоювати власні інтереси в кожному куточку світу. На другому рівні перебувають великі регіональні держави, що переважають своїх сусідів по регіону, але не в змозі поширити свій вплив у глобальному масштабі. До них відносяться німецько-французький кондомініум у Європі, Росія в Євразії, Китай і Японія (потенційно) у Східній Азії, Індія в Південній Азії, Іран у Південно-Західній Азії, Бразилія в Латинській Америці, ПАР і Нігерія в Африці. На третьому рівні перебувають другорядні держави, чиї інтереси найчастіше суперечать інтересам міцних регіональних лідерів. До них

---

<sup>1</sup> Бжезінський, Збигнев. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: АСТ, 2014. – 704 с. (в цей збірник включено також книги З. Бжезінського «Выбор» і «Еще один шанс»).

<sup>2</sup> Джоозеф С. Най – молодший (род. 1937) – американський політолог, що розробив ряд напрямів у рамках неолібералізму, в тому числі теорію комплексної взаємозалежності; провідний експерт з міжнародних питань. У даний час він є професором Гарвардського інституту державного управління ім. Джона Ф. Кеннеді та бере активну участь у Проекті реформи національної безпеки.

<sup>3</sup> Семюель Філлїпс Хантїнгтон (18 квітня 1927 – 24 грудня 2008) – американський соціолог і політолог, автор концепції етнокультурного розділення цивілізацій, оприлюдненої ним у статті «Зїткнення цивілізацій?», яка була розміщена в 1993 році в журналі «Форин афферс», а потім у 1996 році в книзі «Зїткнення цивілізацій».

відносять Великобританію (відносно німецько-французької комбінації), Україну (відносно Росії), Південну Корею (відносно Японії), Пакистан (відносно Індії), Саудівську Аравію (відносно Ірану) і Аргентину (відносно Бразилії). Таким чином, світова політика позбулася від біполярної системи епохи "холодної війни", переборола однополюсний етап (його кульмінація – війна в Перській затоці) і тепер рухається протягом 10-20 років в умовах приблизно багатопольосного періоду до по-справжньому багатопольосного ХХІ сторіччя. З погляду американського дослідника Г. Фуллера США опинилися віч-на-віч із рядом регіональних "центрів сили", насамперед Китаєм, Індією, Бразилією, Туреччиною, ПАР і Індонезією, так званими "осьовими державами".

Аналіз реального положення у світі показує, що в сучасних умовах одна (або дві) держави, якими б потужними вони не були, не здатні поодиноці управляти складним, різноманітним і наповненим проблемами світом. Існує безліч фактів, які доводять, що в останні десятиліття зменшуються можливості США щодо контролю подій в усьому світі.

Окреслюється тенденція до переходу від традиційної для періоду "холодної війни" ієрархічної структури міжнародних відносин, яка групувалася навколо двох полюсів – США і СРСР – до якісно нової конфігурації.

Відбулися якісні зміни у відносинах США з їхніми союзниками. Останні поступово звільняються від комплексу "молодшого брата" стосовно Вашингтона, що протягом усього післявоєнного періоду був для них гарантом від усякої загрози. Після завершення протистояння " Схід–Захід", коли ідеологічний і міжсистемний конфлікт вичерпав себе, вага військово-силового і військово-політичного чинників як методу впливу на ту або іншу державу значно зменшилася. Головними показниками потужності держави стають економічні, наукові й технологічні можливості. Саме в цих сферах Сполучені Штати нерідко програють індустріальним країнам, що на сучасному етапі розвиваються більш динамічно (країни – члени ЄС і Японія).

Американській ідеї все частіше кидають виклик європейська ідея, що переживає друге народження, японська і китайська моделі, модель нових індустріальних країн ("маленькі дракони" Південно-Східної Азії) та ін.

Основою для посилення ролі Європи у світовій політиці стають успіхи інтеграційного процесу в цьому регіоні, а також упевнене нарощування економічного і науково-технологічного потенціалу.

Все більше значення в даному контексті надається розвитку військово-політичних структур ЄС. За таких умов НАТО може втратити значення єдиної опори європейської безпеки.

Розпад СРСР і зміна політичної карти сприяли перетворенню Європейського Союзу в центр притягання для постсоціалістичних країн. Країни Центральної та Східної Європи фактично воз'єдналися з континентом. Самі поняття "Східна Європа" і "Центральна Європа" знову набувають первинного політико-географічного і геополітичного значення. Величезний вплив на сучасний світ здійснює Азіатсько-Тихоокеанський регіон (АТР), який охоплює величезний трикутник, що простирається від Далекого Сходу і Кореї на північному сході до Австралії на півдні і Пакистану на заході. У цьому

трикутнику проживає приблизно половина людства і перебувають такі країни, як Японія, Китай, Тайвань, Південна Корея, Гонконг, Сінгапур і т.п., яким властиві найбільш швидкі темпи розвитку економіки протягом ХХ ст.

В АТР інтенсивно розгортається процес інтеграції. Уже створені такі впливові організації, як АТЕС – Організація Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва. Все більшу вагу одержує Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН).

В Азіатсько-Тихоокеанському регіоні закінчення "холодної війни" і розпад СРСР збіглися з підвищенням ролі Японії і Китаю, а також посиленням ряду нових індустріальних країн, здатних помітно впливати на політичну ситуацію в регіоні. Ще до завершення "холодної війни" Японія перетворилася в економічну наддержаву, що випереджає будь-яку європейську країну і навіть за деякими економічними показниками США. Реформи в Китаї сприяли його перетворенню в серйозну економічну й політичну силу. Китай має достатні людські, природні й економічні ресурси, а також технологічний і воєнно-стратегічний потенціал, щоб стати самостійним центром сили, здатним залучити до себе багато країн і народів Східної і Південно-Східної Азії. Він уже відіграє значну роль у формуванні вигляду і контурів усього Азіатсько-Тихоокеанського регіону.

Триває досить інтенсивний процес формування так званого "Великого Китаю", що містить власне Китай, Гонконг, Макао, Тайвань, Сінгапур. Відчутного прогресу Китай домігся у військовій сфері. Цілком імовірно, що в найближчій перспективі він стане ядерною наддержавою. Це дозволяє зробити прогноз, що Китай перетвориться згодом у великий полюс міжнародного впливу. Всі ці факти свідчать, що поруч із європейськими й північноамериканським економіко-політичними центрами виникають нові вогнища, з якими вони покликані розділити владу і вплив. Повільно формується п'ятикутна модель світу, що буде включати, крім США, також Західну Європу, Японію і Китай. Ця тенденція відбилася, зокрема, у прагненні Японії і Німеччини стати постійними членами Ради Безпеки ООН. Варто врахувати і те, що Китай та Індія зберігають за собою статус демографічних гігантів, що не може не впливати на їхню роль у вирішенні світових проблем. В області стратегічних ресурсів зберігають свої позиції Близький Схід і Південна Африка. Значні запаси енергетичних ресурсів та їхнє освоєння сприяють перетворенню Центральної Азії в один з найважливіших з геополітичної точки зору регіонів.

Росія наприкінці ХХ століття виявилася в епіцентрі змін глобальних масштабів і стала найбільшою зоною нестабільності. Однак при всіх політичних, економічних та інших труднощів важко стверджувати, що вона є другорядною або навіть третьорядною державою. Формування багатопольярного світоустрою значно звузило, якщо не виключило, можливість збереження або висування певної країни як наддержави, здатної контролювати ситуацію в усьому світі.

У новому багатопольярному світі кожний народ, країна, окремо взята людина може знайти гідне місце для самовираження й самореалізації, вибрати

власний шлях розвитку. Він передбачає національно-державний, расово-етнічний, соціально-економічний, соціокультурний, релігійний, політичний плюралізм і т.д.

Кожний із позначених центрів – окремо або разом з іншими осередками – може відкидати або блокувати диктат з боку тієї або іншої наддержави (військовий або економічний) відносно інших учасників світової політики. Простежується тенденція неухильного зростання ваги і впливу середніх і малих країн, які володіють серйозним науково-технічним і фінансовим потенціалом. Вони виходять зі сфери суперництва великих держав і одержують можливість самостійно маневрувати і проводити власну політику. Наприкінці ХХ ст. втрачає зміст саме визначення "третього світу". Набуває реальності перспектива одержання цілим рядом країн "третього світу" ядерної зброї, що вносить істотні корективи в імовірні сценарії розвитку світового співтовариства. Досить згадати про ядерні погрози КНДР.

На рубежі століть коло провідних учасників світової політики поповнилося новими державами, регіональними об'єднаннями, міжнародними організаціями й транснаціональними корпораціями, здатними істотно впливати на світові події. Все це утрудняє досягнення необхідної дисципліни й упорядкованості, забезпечення стабільного розподілу сил між країнами, блоками країн, регіонами, які взаємодіють. Властиву біполярному світовому порядку в основному вертикальну взаємозалежність країн у межах двох блоків поступово замінює переважно горизонтальна взаємозалежність, що характеризується відкритістю і гнучкістю. Регіональні об'єднання не будуть більше закритими блоками.

На початку ХХІ століття ймовірними залишаються численні спроби сильних національних держав або тих, що претендують на такий статус (наприклад, Росія з її амбіціями відродити російську імперію), ще раз заявити про свої претензії, подати їх у гуманізованому контексті.

Середні та малі країни, імовірно, будуть намагатися досягти двох цілей: заявити про себе або заручитися підтримкою одного з силових полюсів – наддержав або інтеграційних утворень.

Більш реальною уявляється в ХХІ столітті перспектива ухвалення рішення про зміну статусу і деякою мірою задач ООН через знаходження нею ряду функцій всесвітнього координаційного уряду. Імовірно здається постановка питання про визначення форми підпорядкування цій оновленій або новій структурі окремих міжнародних організацій, які нині перебувають поза компетенцією Об'єднаних Націй.

Сьогодні існують підстави стверджувати про прагнення гуманізації міжнародних відносин.

Виходячи з того, що світ став більш взаємозв'язаним і взаємозалежним, основною тенденцією ХХІ ст., імовірно, буде саме поетапний перехід від регіональної до міжконтинентальної і глобальної інтеграції.

Прийнявши за аксіому, що подальший розвиток міжнародних відносин буде відбуватися в напрямку взаємодії протилежних і взаємозалежних явищ і процесів, можна з'ясувати їхній головний зміст. Проведений аналіз дозволяє

визначити його досить точно. З одного боку, ще якийсь час буде зберігатися пануюче значення національної безпеки і, відповідно, активної ролі національних держав у світових справах. З іншого боку, далі буде активізуватися сегментація глобального простору на більш політично і економічно значущі регіональні системи. Кожна з них буде являти собою відмінну форму політичної і економічної взаємодії держав. Третій елемент взаємозв'язків і протилежностей буде полягати в наростанні тенденції до самостійності існуючих інтеграційних союзів при одночасному їхньому прагненні взятися за реалізацію ідеї трансконтинентального, а згодом і планетарного об'єднання.

Тільки визнавши, що земна цивілізація ще занадто далека від таких цивілізаційних ідеалів, можна продовжити пошук оптимальних моделей розвитку для окремих країн, регіонів і людства в цілому. Тільки на цьому шляху реально знайти заперечення проти спадщини "холодної війни", знизити погрозу серйозних конфліктів, а згодом і зробити все для їхнього запобігання. Ідеалізація певного способу життя, а відповідно, і нав'язування іншим своїх цінностей значною мірою консервує нинішню ситуацію – складну, суперечливу та небезпечну.

Варто переглянути нинішнє розуміння багатополюсності системи міжнародних відносин "після холодної війни". Існує багато підстав говорити про неї, насамперед у контексті виникнення нового співвідношення сил в економічній сфері. Як дуже серйозні конкуренти заявляють про себе, разом із традиційно економічно потужними державами Західної Європи, Північної Америки і Японії, цілий ряд країн АТР, Південної Америки, Близького Сходу. З іншого боку, варто брати до уваги відсутність у нинішніх умовах колишньої прямої залежності між економічною і військовою потужністю держав та їхнім віднесенням до протилежних полюсів.

У той же час будь-яка ситуація в системі і характері міжнародних відносин буде оцінюватися з погляду загальних перспектив розвитку. При такому підході важко пророчити хід подій у майбутньому з огляду на нинішні великодержавні претензії деяких країн.

Концепція "балансу сил" як базовий принцип будови системи міжнародних відносин цілком може втратити свою вагу. Імовірно й нові зміни в розкладі сил на міжнародній арені. Поступово відійде в минулий поділ учасників МВ на "своїх" і "чужих", "ворогів" і "партнерів". У цей час далекі від збігу їхні інтереси в регіональних конфліктах (наприклад, значні розходження в позиції Росії і Заходу відносно окремих учасників постюгославського конфлікту) – мають зблизитися.

Втім, праві ті експерти, які стверджують про певну наявність елементів "однополюсності" у сучасній системі МВ. Якщо брати політичний і військовий зрізи проблеми, то таким полюсом сьогодні стали Сполучені Штати разом зі своїми союзниками по НАТО. Протиріччя тут полягає в тому, що США "механічно" перетворилися після розпаду СРСР на єдину наддержаву, хоча і не одержали однозначної переваги над іншими великими державами. Отже, у майбутньому багато чого буде залежати від того, у яке русло будуть

направлятися американські ресурси і можливості. Тим більше що залишається ймовірність ослаблення впливу промислово-технологічного і фінансового потенціалу Сполучених Штатів у світовій економіці. Принаймні, на регіональному рівні з ними вже можуть досить впевнено конкурувати Китай, Німеччина, Франція, Японія. Схоже, рішучіше заявлять про свої особливі права в Південній Америці бразильці.

Порівняння всього комплексу зазначених проблем дозволяє зробити висновок про подальшу перспективу переростання сучасної системи міжнародних відносин в сенсі багатополюсної з помітною перевагою одного з полюсів ( США-НАТО) і претензіями деяких держав на виділення в окремий полюс у справжню багатополюсність. У цьому, а також у практичній неможливості відтворення саме гегемонії США і НАТО й буде полягати суть основних змін.

У нинішній ситуації умовна "багатополюсність" є більше уразливою навіть порівняно з реальними одно- або двополюсністю. Окремі представники політичної думки, схильні вважати, що в сучасних умовах можливою залишається ймовірність серйозного військового конфлікту, оскільки контроль за двома, тим більше одним, полюсами було здійснювати набагато легше. Більше того, від попередніх варіантів багатополюсності нинішній відрізняється наявністю ядерної та іншої зброї масового знищення на різних полюсах. Усе більш частими стають повідомлення про розроблення такої зброї (або її можливість) в нових країнах.

Сьогодні важливо враховувати фактично обов'язкову участь у потенційних конфліктах країн-членів НАТО і США, які однозначно (під американським впливом) претендують на особливу роль у сучасних цивілізаційних процесах. Це набуває особливого звучання, з огляду на перетворення цілого ряду регіональних і внутрішньодержавних конфліктів на постійно жевріючі, з погрозою вибуху в будь-який момент (Придністров'я, Ордло, Крим, Закавказзя, Близький Схід, Країна Басків, Північна Ірландія, Північна Італія, Валенсія та ін.). Тим більше, окремі з них можуть розширити географічні масштаби й втягнути нових учасників. Реальна участь усього співтовариства в запобіганні подібних конфліктів здатна знизити ймовірність такого ходу подій.

Певний час буде існувати необхідність диференційовано підходити до держав, що розвиваються (у звичному розумінні), і нових держав посткомуністичного походження, які вперше у світовій історії перебувають на перехідному етапі від соціалізму до капіталізму, від політико-ідеологічного тоталітаризму до суспільної демократії. Мобілізувати зусилля людства на вирівнювання якості життя можна тільки на основі реалізації певної демократичної моделі всесвітнього координаційного правління.

Що стосується країн із перехідними економіками і суспільними системами (від командно-адміністративної до вільної ринкової економіки, від тоталітаризму до демократії), то з огляду на крайню диференціацію внутрішніх ситуацій, різні стартові умови і ступінь готовності лідерів і населення до діяльності в нових умовах, локальні збройні конфлікти або їхню відсутність, навряд чи правомірно робити чіткі прогнози і узагальнення.

Для України важливо, щоб міждержавні зв'язки і цілісна система міжнародних відносин перестали базуватися на принципах полярності. У політичному контексті Україна зацікавлена, щоб людство скоріше почало формувати світове суспільство.

Однак ще не одне десятиліття національні особливості, зокрема, розмаїтість суспільно-політичних систем у різних країнах планети, наявність того, що Г. Елброу у своїй монографії "Прощання з Батьківщиною" назвав "плюралізмом без єдності", будуть відігравати серйозну роль у світовій політиці. На шляху до загальнопланетарної єдності будуть стояти побоювання малих і середніх держав, бідних і перехідних суспільств щодо перспективи втратити національну ідентичність під тиском "американізації", а також страх населення нових незалежних держав перед можливістю відродження імперіалізму колишньої метрополії.

Тому нам дещо важко погодитися з відомим політологом зі США С. Хантігтоном, який відзначає, що "глобальна політика просунулася від біполярної системи холодної війни через однополюсний момент, вершиною якого стала війна в Затоці, щоб через одну-дві рівно-багатополярні декади ввійти в дійсно багатополюсне XXI століття". Справа в тому, що збереження крайньої поляризації соціально-економічної і фінансової ситуації різних країн може стати непереборним бар'єром на цьому шляху, навіть взагалі небезпечним. Потрібні розуміння і радикальні зміни в позиціях найбільш розвинених держав.

Разом із тим очікується, що у світі найближчим часом розгорнуться:

- нова хвиля транснаціонального співробітництва з огляду на його "чисто міжнаціональний" варіант коштує і буде коштувати дорожче не тільки у фінансовому сенсі, але і з позицій одержання міжнародних гарантій безпеки в її традиційному військово-політичному вимірі;

- у політичний контекст перейде те, що вже відбувається в економічній сфері, тобто в центрі міжнародних відносин усе виразніше буде виявлятися не відома в минулому парадигма "держава X – держава Y", а її нова форма "глобальне – місцеве";

- напрямку, позначеному в попередньому пункті, буде сприяти загальна потреба спільного рішення не тільки проблем подолання відсталості, але й екологічних, і культурних, і чисто людських проблем;

- уже сьогодні відбувається певна регіоналізація політичних відносин, яким властиві загальні дії і позиції певних блоків держав не тільки в сфері регіональної економічної інтеграції, але й в "чистій" політиці, питаннях захисту навколишнього середовища, попередження і подолання етнополітичних або, наприклад, етноконфесійних конфліктів – які надалі можуть підсилюватися, оскільки мають місце підсилення праворадикальних настроїв у певних країнах;

- виходячи з попереднього постулату, можна прогнозувати, що й протиріччя між бідною і багатю частинами світу будуть набувати міжрегіональних рис, внаслідок чого можуть виникнути несподівані політичні союзи і на пострадянському просторі, і в Латинській Америці, і в Африці, і в Азії;

– підсиляться розбіжності між прихильниками політичної централізації й децентралізації на регіональних просторах;

– подальша експансія транснаціональних корпорацій призведе до боротьби між ними, а з іншого боку, цілком імовірний ріст протиріч між центральними управлінськими структурами ТНК і їхніми дочірніми підприємствами, філіями і т.п., здатними зробити поки що непередбачений вплив на загальний стан процесів глобалізації в їх класичному "економізованому" поданні;

– шлях нових держав до наявних інтеграційних союзів, насамперед у ЄС, буде складним, а його успішному проходженню сприятиме "проміжна" участь у близьких до Євросоюзу регіональних формуваннях, конкретних програмах і проектах.

Нині людство виявляє й тривалий час ще буде виявляти тенденцію до глобалізації. Цей популярний сьогодні у світі термін має не тільки економічне наповнення. Він у значно більшому ступені й безпосередньо стосується політичної сфери міжнародного життя.

На думку вчених, глобалізація<sup>1</sup> являє собою процес взаємозалежності сучасних держав у рамках модифікованої посткомуністичної міжнародної системи, що постійно підсилюється. Таким чином, повністю заперечуються твердження про глобалізацію як явище, властиве винятково нашій епосі. Учені переконані, що, як і попередні три історичні варіанти глобалізації (торговельний і ліберальний капіталізм XVI-XIX ст., індустріальний капіталізм від XIX ст. до середини XX ст., капіталізм із тенденцією до світового домінування від 1950-х років в 1989–1991 рр.), її сучасний варіант є породженням "об'єданого капіталу". Додається тільки один істотний нюанс: сьогодні глобалізацією займається мегакапітал. Не випадково щорічно для координації проводиться економічний форум у Давосі (Швейцарія).

Разом із тим відзначається, що в цей час глобалізація набула реальної ваги, оскільки насправді охопила увесь світ.

Загальною тенденцією сучасного цивілізаційного процесу, як і за старих часів, є взаємодія протилежних і взаємозалежних процесів і явищ. Цю тенденцію варто розглядати в подвійному контексті: глобалізації міжнародних відносин і "посилення нових відмінностей", тобто локалізації. Таким чином, міжнародне середовище "після холодної війни" змінилося не настільки, щоб з'явилися підстави стверджувати про радикальне поліпшення загальної системи відносин у рамках світового співтовариства націй і інтеграційних формувань.

---

<sup>1</sup> Глобалізація являє собою процес зміни структури світового господарства, яке розуміють як сукупність національних господарств, пов'язаних одне з одним системою міжнародного розподілу праці, економічних і політичних відносин шляхом включення у світовий ринок і тісного переплетення економіки на основі транснаціоналізації і регіоналізації. На цій базі відбувається формування єдиної світової мережі ринкової економіки – геоeкономіки та її інфраструктури, руйнування національного суверенітету держав, які є головними діючими особами міжнародних відносин протягом багатьох сторіч. Процес глобалізації є наслідком еволюції державно оформлених ринкових систем. Головним наслідком цього є світовий розподіл праці, міграція населення в масштабах всієї планети і, звичайно, концентрація капіталу, виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних і технологічних процесів, а також зближення і злиття культур різних країн. Це об'єктивний процес, що має системний характер, тобто охоплює усі сфери життя суспільства. Внаслідок глобалізації світ стає більш пов'язаним і більш залежним від усіх його суб'єктів. Відбувається як збільшення кількості загальних для групи держав проблем, так і поширення числа суб'єктів, що інтегруються.

Триває боротьба протилежних світоглядів, політичних платформ, ідеологій і конфесій. Зберігає свою значущість проблема поділу світу на два полюси. Замість недавньої боротьби соціалізму і капіталізму відбуваються протистояння демократії і шовінізму; боротьба суспільних сил, які виступають за верховенство прав і свобод людини й політичних партій і рухів, які сповідають расизм і людиноненависництво.

Все це, безумовно, впливає на характер змін у системі міжнародних відносин. Різноманіття явищ і подій, можна певним чином узагальнити, особливо коли мова йде про головну проблему міжнародних відносин – національної, регіональної і глобальної безпеки.

На відміну від часів системного протистояння і протиборства між НАТО й ОВД, США і СРСР сьогодні військовий аспект безпеки, принаймні на глобальному рівні, втратив домінуючу вагу. Поступовий перехід до колективного варіанта її гарантування значною мірою виправдує себе. Однак на рубежі двох тисячоріч на перший план виносяться кардинально інші питання.

Крім уже зазначених явищ і процесів, варто згадати деякі факти і конкретні ситуації:

- демографічний "вибух" у країнах Азії, Африки і Латинської Америки з паралельним небезпечним зниженням приросту населення в Європі і Північній Америці (Індія за чисельністю населення вже обігнала Китай);

- триває забруднення природного середовища і екологічні проблеми глобального характеру;

- організована злочинність і міжнародний тероризм;

- нові хвороби, які вражають людей незалежно від ступеня економічного розвитку, епідемії захворювань, які здавалися остаточно ліквідованими, у країнах "третього світу";

- збереження міжнародного поділу співтовариства націй на сильних і слабких, на тих, хто прагне диктувати свою волю, і таких, кому диктують.

Саме на такому фоні в науковому середовищі і у політичних колах різних держав світу тривають пошуки ідеології і стратегії організації нового світового порядку. Будучи властивими людству здавна, у минулому в основному вони виявлялися в намірах поділити сфери впливу, розширити колоніальні володіння і в інших тоталітаристських тенденціях, які, на жаль, ще існують.

Нині світовий порядок випробовує радикальне переосмислення. Насамперед, це простежується вже не в спробах модифікувати ООН, а скоріше замінити його на "всесвітній координаційний уряд". Відомі в післявоєнні часи три основних варіанти такого порядку – радянський, англо-американський і рух неприєднання. Сьогодні, схоже, задіяна одновекторна модель, яку активно впроваджують, а часом навіть нав'язують Сполучені Штати.

### **Контрольні запитання**

1. Що можна віднести до основних підсумків розвитку міжнародних відносин на початку XXI століття?

2. Чому ускладнилися міжнародні відносини на сучасному етапі розвитку людської цивілізації?
3. Які фундаментальні зміни відбулися в системі міжнародних відносин наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст.?
4. Перелічіть основні глобальні зміни в міжнародних відносинах на рубежі століть.
5. Чому в останні роки в деяких країнах спостерігається відродження націоналізму, релігійного й культурного фундаменталізму, традиціоналізму й т.д.?
6. У чому полягає формування нової структури світу?
7. Які "проекти" майбутнього світоустрію існують у міжнародному науково-політичному істеблішменті?
8. Охарактеризуйте вплив на сучасний світ Азіатсько-Тихоокеанського регіону.
9. У чому полягає сутність процесу глобалізації?
10. Що є загальною тенденцією сучасного цивілізаційного процесу?

## ПІСЛЯМОВА

Історія свідчить про те, що, на жаль, постійним супутником людського життя були і залишаються війни. Аналіз історії міжнародних відносин переконує, що далеко не завжди приймалися ефективні заходи для запобігання військовим конфліктам і війнам. Людство часом не звертало належної уваги і не вживало необхідних заходів, щоб вчасно запобігти тому або іншому конфлікту, тій або іншій війні. Події останніх років показують крихкість існуючого світу. Знову підтверджується необхідність вживання ефективних заходів для зміцнення міжнародної безпеки.

Історія останніх трьохсот років наочно показує, що можна було, якщо не всі, то багато конфліктів зупинити, а війн уникнути. У багатьох випадках можна було б не допустити ескалацію конфліктів, які виникали як з об'єктивних, так і суб'єктивних причин. З історії міжнародних відносин ХІХ і ХХ ст. можна зробити висновки про те, що ряд конфліктів і війн починалися винятково через помилки людей, які відповідали за зовнішню політику своїх країн.

Тільки через прорахунки російського імператора Миколи I і уряду Росії англійцям і французам удалося залучити на свою сторону Австрію і Туреччину і почати Кримську війну 1855 – 1856 рр., що призвела до важких наслідків для Росії – більш ніж дворазового знецінення рубля і відновлення його міжнародної конвертації тільки в 1897 р.

Через 15 років почалася франко-пруська війна, яка призвела до створення Німецької імперії. Тільки недальновидна і авантюристська політика Наполеона III та зусилля Бісмарка призвели до початку війни.

На початку ХХ століття через помилки і прорахунки російського уряду і особисто самодержця Миколи II почалася війна з Японією. Зовнішньополітичним службам Петербурга було відомо про позицію Німеччини і особливо Англії в наростаючому російсько-японському конфлікті. Але це не було прийнято до уваги, і війна була програна Росією.

Незважаючи на існуючі об'єктивні причини Першої світової війни, її все-таки можна було не допустити. Але в Лондоні хотіли війни, і зусиллями міністра закордонних справ Англії Грея, який довго приховував істинні наміри Лондона, війна почалася.

Можна було не допустити і розв'язання Другої світової війни. Тим більше що сили супротивників Німеччини набагато перевершували сили агресивного блоку. Тільки зрадницька політика Чемберлена і Даладье відкрила дорогу до війни, яка почалася 1 вересня 1939 р. і коштувала величезних жертв, а Україні особливо, оскільки через її територію вогняний вал фронту прокотився двічі – з Заходу на Схід і в зворотному напрямку.

Цих прикладів цілком достатньо, щоб зробити висновки про необхідність зімкнення рядів тих, хто хоче миру. Сподіваємося, що студенти, які готуються стати фахівцями-міжнародниками, вивчать історію міжнародних відносин і це їм знадобиться в їхній подальшій плідній роботі.

## БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Алексеев, В. М. Тридцатилетняя война [Текст] / В. М. Алексеев. – Л.: Учпедгиз, Ленингр. отд-ние, 1961. – 184 с.
2. Арбатов, Г. А. Общественная наука и политика [Текст] / Г. А. Арбатов. – М.: Институт США и Канады РАН, 1998. – 64 с.
3. Барышникова, О. Г. Филиппины и США: 200 лет противостояния, компромиссов, партнерства [Текст] / О. Г. Барышникова, Ю. О. Левтонова. – М.: Наука: Изд. фирма «Вост. лит.», 1993. – 252 с.
4. Баландин, Р. К. 100 великих гениев [Текст] / Р.К. Баландин. – М.: Вече, 2006. – 480 с.
5. Беляев, М. П. Франко-имперские переговоры (1644–1648) и заключение Мюнстерского мира [Текст]: автореферат дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / М. П. Беляев. – М., 1997. – 27 с.
6. Берзин, Л. Б. Зарубежные исследовательские центры по России и странам СНГ [Текст]: справочник / Л. Б. Берзин. – М.: ИСК РАН, 1999. – 166 с.
7. Богатуров, А. Д. Великие державы на Тихом океане: История и теория международных отношений в Восточной Азии после Второй мировой войны (1945 – 1995) [Текст] / А. Д. Богатуров. – М.: Конверт – МОНФ, 1997. – 353 с.
8. Внешняя политика и международные отношения в новое и новейшее время [Текст]: сб. ст. / АН СССР, Ин-т всеобщей истории. – М.: Институт всеобщей истории, 1984. – 231 с.
9. Волосюк, О. В. Испания и Европа в годы Великой французской революции [Текст] / О. В. Волосюк. – М.: Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 1994. – 81 с.
10. Гайдуков, Л. Ф. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 роки) [Текст]: підручник / Л. Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський та ін. – К.: Либідь, 2001. – 624 с.
11. Гомер. Илиада [Текст] / пер. Н. И. Гнедича. – СПб.: Наука, 2008. – 572 с.
12. Громько, А. А. Памятное [Текст]: в 2 кн. / А. А. Громько. – М.: Политиздат, 1990. – Кн. 1. – 512 с. Кн. 2. – 559 с.
13. Гроций, Гуго. О праве войны и мира [Текст] / Гуго Гроций / Репринт. с изд. 1956 г. – М.: Ладомир, 1994. – 868 с.
14. Дрейер, О. К. Глобальные проблемы и «третий мир». Общемировые и региональные процессы развития [Текст] / О. К. Дрейер, Б.В. Лось, В. А. Лось. – М.: Наука, 1991. – 288 с.
15. Дроздов, Ю.И. Записки начальника нелегальной разведки [Текст] / Ю. И. Дроздов. – М.: Олма-Пресс, 2000. – 416 с.
16. Ивонин, Ю. Е. У истоков европейской дипломатии нового времени [Текст] / Ю. Е. Ивонин. – Минск: Изд-во «Университетское», 1984. – 160 с.
17. Иволина, Л. И. Дипломатия Тридцатилетней войны [Текст] / Л. И. Иволина, А. Ю. Прокопьев. – Смоленск, 1996. – 246 с.
18. Иволина, Л. И. Дипломатия и революция. (Две английские революции и Европейская политика XVII в.) [Текст] / Л. И. Иволина. – Смоленск, 1998. – 277 с.

19. Игнатъев, А. В. Внешняя политика Временного правительства [Текст] / А. В. Игнатъев. – М.: Наука, 1974. – 440 с.
20. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica* / пер. Е. Ч. Скржинской. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1960. – 436 с.
21. «Исламский фактор» в международных отношениях в Азии (70-80 гг.) [Текст]: сб. ст. – М.: Наука, 1987. – 189 с.
22. Исраэлян, В. Л. Дипломаты лицом к лицу [Текст] / В.Л. Исраэлян.– М.: Междунар. отношения, 1990. – 352 с.
23. История внешней политики России. Первая половина XIX в. [Текст] / О. В. Орлик, А. Н. Сытин, Г. А. Кузнецова и др. – М.: Междунар. отношения, 1995. – 447 с.
24. История внешней политики России. Вторая половина XIX в. [Текст] / М. Ю. Золотухин, Н. С. Киняпина, Г. В. Мелихов и др. – М.: Междунар. отношения, 1997. – 384 с.
25. История внешней политики России. Конец XIX – начало XX в. [Текст] / под ред. А. В. Игнатъева. – М.: Междунар. отношения, 1997. – 672 с.
26. История внешней политики СССР 1917–1975 [Текст]: 2 т. /под ред. А. А. Громько, Б. Н. Пономарева. – М.: Наука, 1976. – Т.1. –520 с. Т.2. –677 с.
27. История дипломатии [Текст] / под ред. А. А. Громько. – Т. I. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1959. – 896 с.
28. Кальвокоресси, Питер. Мировая политика после 1945 года [Текст] / Питер Кальвокоресси. – М.: Междунар. отношения, 2016. – 888 с.
29. Камінський, А. Вступ до міжнародних відносин [Текст] / А. Камінський. – Львів: Світ, 1995. – 144 с.
30. Кассий, Дион. История кесарей. Кн. LVII–LXIII «Истории римлян».– К.: Вид. Купрієнко, 2013.– 239 с.
31. Киссинджер, Г. Дипломатия [Текст] / Г. Киссинджер. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
32. Костомаров, Н. И. Исторические произведения. Автобиография [Текст] / Н. И. Костомаров. – К.: Изд-во при Киевском ун-те, 1989. – 736 с.
33. Ковальский, Н. А. Католицизм и международные отношения [Текст] / Н. А. Ковальский, И. М. Иванова. – М.: Международные отношения, 1989. – 268 с.
34. Коппель, О. А. Міжнародні відносини XX сторіччя [Текст] / О. А. Коппель, О. С. Пархомчук. – Київ: Школяр, 1999. – 256 с.
35. Ксенофонт. История Греции [Текст] / Ксенофонт. – М.: АСТ, 2010. – 448 с.
36. Кубышкин, А. И. Англо-американское соперничество в Центральной Америке в первой половине XIX века в оценке буржуазной историографии [Текст] / А. И. Кубышкин // Проблемы историографии международных отношений в новое и новейшее время. – Саратов, 1990. – С. 19-36.
37. Лависс, Э. Эпоха крестовых походов [Текст] / Э. Лависс, А. Рамбо. – М.: Русич, 2001. – 672 с.
38. Латинская Америка в международных отношениях: XX век [Текст] / Ин-т Латинской Америки; отв. ред. А. Н. Глинкин. – М.: Наука, 1988. – 283 с.

39. Леонов, Н. С. Холодная война против России [Текст] / Н.С. Леонов. – М.: Эксмо: Алгоритм, 2010. – 240 с.
40. Ливий, Тит. История Рима от основания города [Текст] / Тит Ливий. – Т. 1. – М.: Наука. 1989.– 576 с.
41. Ливий, Тит. История Рима от основания города [Текст] / Тит Ливий. – Т. 2. – М.: Наука, 1991.– 528 с.
42. Макиавелли, Н. Государь [Текст] / Н. Макиавелли. – М.: Планета, 1990. – 334 с.
43. Малов, В. Н. Экономическая политика Кольбера и франко-голландская война 1672 г. [Текст] / В. Н. Малов // Экономика и политика. Взаимосвязь и взаимоотношения. – М.: Наука, 1990. – С. 60–66.
44. Манфред, А. 3. Наполеон Бонапарт [Текст]/ А. 3. Манфред.– М.: Мысль, 1971. – 722 с.
45. Марцеллин, Аммиан. Римская история [Текст] /Аммиан Марцеллин. – М.: АСТ: Ладомир, 2005. – 631 с.
46. Медяков, А.С. История международных отношений в Новое время [Текст] / А.С. Медяков. – М.: Просвещение, 2007. – 463 с.
47. Международные отношения в начальный период Великой французской революции (1789) [Текст]: сб. документов из Архива внешней политики России МИД СССР. – М.: Наука, 1989. – 480 с.
48. Мировая политика: проблемы теории и практики [Текст] / под ред. П.А. Цыганкова, Д.М. Фельдмана. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 111 с.
49. Нерсесов, Г. А. Политика России на Тешенском конгрессе 1778 – 1779 гг. [Текст] / Г. А. Нерсесов. – М.: Наука, 1988. – 244 с.
50. Николайчик, В. М. США: правовое регулирование этики официальных лиц [Текст] / В.М. Николайчик. – М.: ИСК РАН, 1998. – 68 с.
51. Олбрайт, М. Религия и мировая политика [Текст] / М. Олбрайт. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – 352 с.
52. Орлик, И. И. Империалистические державы и Восточная Европа (1945 – 1956) [Текст]: моногр. / И. И. Орлик. – М.: Наука, 1989. – 290 с.
53. Очкурова, О. Ю. 50 гениев, которые изменили мир [Текст] / О. Ю. Очкурова, Г.В. Щербак, Т.В. Иовлева. – Харьков: Фолио, 2006. – 510 с.
54. Павсаний. Описание Эллады [Текст] / Павсаний. – Изд. дом: АСТ-Пресс, 2002. – 242 с.
55. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 2 т. / Плутарх. – М.: Наука, 1994. – Т. 1. –706 с., Т.2. – 674 с.
56. Поздняков, Э. А. Внешнеполитическая деятельность и межгосударственные отношения [Текст] / Э. А. Поздняков. – М.: Наука, 1986. – 184 с.
57. Полибий. Всеобщая история [Текст] / Полибий. – М.: Олма-Пресс Инвест, 2004. – 576 с.
58. Поршнева, Б. Ф. Франция, Английская революция и европейская политика в середине XVII в. [Текст] / Б. Ф. Поршнева. -М.: Наука, 1970.-387 с.
59. Поршнева, Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства [Текст] / Б. Ф. Поршнева. – М.: Наука, 1976. – 436 с.

60. Поссевино, А. Исторические сочинения о России XVI в. / пер. Л. Н. Годовиковой. – М.: МГУ, 1983. – 271 с.
61. Потемкин, В. П. История дипломатии [Текст] / В. П. Потемкин: – М.: Гослитиздат, 1941. – 144 с.
62. Протопопов, А. С. История международных отношений и внешней политики России (1648-2000) [Текст]: учеб. для вузов / А. С. Протопопов, В. М. Козьменко, Н. С. Елманова. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 344 с.
63. Похлебкин, В. В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах [Текст] / В. В. Похлебкин / Вып. 2. Войны и мирные договоры. – М.: Междунар. отношения, 1998. – 672 с.
64. Рогов, С. М. Евразийская стратегия для России [Текст] / С. М. Рогов. – М.: Ин-т США и Канады РАН, 1998. – 60 с.
65. Россия и США после выборов: перспективы сотрудничества [Текст] / сб. ст. под ред. О. А. Колобова. – Н. Новгород: ИФ ННГУ, 1998. – 204 с.
66. Рудич, Ф. М. Місце і роль України в новому геополітичному просторі [Текст] / Ф. М. Рудич // Нова політика. – 1998. – № 5. – С. 18-24.
67. Рыжиков, В. А. Советско-английские отношения: основные этапы истории [Текст] / В. А. Рыжиков. – М.: Междунар. отношения, 1987. – 280 с.
68. Семенникова, Л. И. Россия в мировом сообществе цивилизаций [Текст]: учеб. пособие / Л. И. Семенникова. – Брянск: Курсив, 2000. – 539 с.
69. Сергеева, Л. П. Утрехтский мир 1714 г. и англо-франко-бургундские противоречия [Текст] / Л. П. Сергеева // Проблемы социальной истории и культуры средних веков: межвуз. сб. – Л.: ЛГУ, 1987. – С. 56–71.
70. Система, структура и процесс развития современных международных отношений [Текст] / В. И. Гантман, Е. Д. Волкова, В. Г. Барановский и др./ отв. ред. В. И. Гантман. – М.: Наука, 1984. – 422 с.
71. История международных отношений и дипломатии западно-европейских государств в XVI-XVIII веках [Текст]: стеногр. лекций чл.-кор. Акад. наук СССР С. Д. Сказкина: [На правах рукоп.]. – М.: ОГИЗ, 1945. – 72 с.
72. Современные международные отношения [Текст]: учебник / под. ред. А. В. Торкунова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 584 с.
73. Соколов, А. Б. Англия и Великий союз 1701 г. [Текст] / А. Б. Соколов // Внешняя политика Великобритании в новое и новейшее время. – М., МГПИ, 1988. – С. 13–24.
74. Соловьев, С. М. Политика России во время войны за австрийское наследство / С. М. Соловьев. – СПб.: печатня В. Головина, 1867. – 45 с.
75. Тарле, Е. В. Сочинения в 12 т. [Текст] / Е. В. Тарле. – М.: АН СССР, 1957–1962 (т. 3, 7, 10).
76. "Тихоокеанское сообщество": планы и перспективы [Текст] / И. Д. Иванов, И. А. Лебедев, Н. В. Шаскольский и др. – М.: Прогресс, 1987. – 367 с.
77. Транквилл, Гай Светоний. Жизнь двенадцати цезарей [Текст] / Гай Светоний Транквилл / пер. М. Л. Гаспаров. – М.: Наука, 1993. – 368 с.
78. Трачевский, А. С. Международная политика в эпоху Людовика XIV

- [Текст]/ А. С. Трачевский.– М.: Изд-во "Книга по Требованию", 2011. – 628 с.
79. Урляпов, В. Ф. Индонезия и международные отношения в азиатско-тихоокеанском регионе [Текст] / В. Ф. Урляпов. – М.: Наука: Изд. фирма "Вост. лит.", 1993. – 263 с.
80. Уткин, А. И. Рузвельт [Текст] / А. И. Уткин. – М.: Логос, 2000. – 544 с.
81. Уткин, А. И. Уинстон Черчилль [Текст] / А. И. Уткин. – М.: Эксмо, 2002. – 608 с.
82. Федоров, С. Т. Семилетняя война 1756-1763 гг. [Текст] / С. Т. Федоров (Материалы к теме № 3 курса военной истории) /под ред. Е.И. Татарченко. – Монино: Акад. ВВС, 1941. – 54 с.
83. Фейгина, С. А. Аландский конгресс [Текст]: Внешняя политика России в конце Северной войны / С. А. Фейгина. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 546 с.
84. Фейгина, С. А. По страницам зарубежных исследований внешней политики России в XVI – XVIII веках / С. А. Фейгина // Вопросы истории. – М.: Правда, 1955. – № 12. – С. 204-212.
85. Філіпенко А. С. Міжнародні економічні відносини: Історія міжнародних економічних відносин [Текст] : підручник / А.С. Філіпенко, В.С. Будкін, О.В. Бутенко та ін. – К.: Либідь, 1992. – 191 с.
86. Филипп де Коммин. Мемуары / пер. Ю. П. Малинина. – 1965. – <http://www.rulit.me/books/filipp-de-kommin-memuary-download-free-362115.html>
87. Филитов, А. М. «Холодная война». Историографическая дискуссия на Западе [Текст]: моногр. / А. М. Филитов. – М.: Наука, 1991. – 198 с.
88. Фруменков, Г. Г. Участие России в Семилетней войне. Разгром русскими войсками прусской армии Фридриха II и взятие Берлина [Текст] / Г. Г. Фруменков. – Архангельск: Арх. гос. пед. ин-т, 1957. – 236 с.
89. Фукидид. История [Текст] / пер. Г. А. Сатановского. – М.: Наука, 1981.– 545 с.
90. Цыганков, Г. А. Международные отношения. Теории, конфликты, движения, организации [Текст]: учеб. пособие / Г. А. Цыганков, Г. А. Дробот. – М.: "Альфа-М, Инфра-М", 2008. – 320 с.
91. Хормач, И. А. СССР – Италия. 1924–1939 гг. Дипломатические и экономические отношения [Текст] / И. А. Хормач. – М.: Ин-т российской истории РАН, 2014. – 288 с.
92. Хрестоматия по истории международных отношений [Текст] / В. И. Киселева, Л. Е. Кертман, М. Т. Панченкова, Е. Е. Юровская. – Вып. 1: Европа и Америка. – М.: Высш. шк., 1963. – 416 с.
93. Швейцер, П. Тайная стратегия развала СССР [Текст] / П. Швейцер. – М.: Эксмо: Алгоритм, 2010. – 304 с.
94. Эйнхард. Жизнь Карла Великого [Текст] / пер. М. С. Петровой. – М.: Ин-т философии, теологии и истории св. Фомы, 2005. – 304 с.
95. Эльманович, С. Д. Законы Ману [Текст] / С. Д. Эльманович / пер. с санскрита. – СПб: Типо-лит. Н. И. Евстифеева, 1913. – 304 с.
96. Яковлев, Н. Н. Европа накануне Семилетней войны [Текст] / Н. Н. Яковлев; Рос. акад. наук, Ин-т всеобщ. истории. – М., 1997. – 149 с.

## ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА .....	3
6 МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В НОВИЙ ЧАС ( 1789 – 1871 рр.). .....	9
6.1 Міжнародні відносини Американської буржуазної республіки (1775 – 1794 рр.) .....	15
6.1.1 Відділення 13 американських колоній від Англії .....	15
6.1.2 Бенжамен Франклін – американський посол у Франції .....	18
6.1.3 Укладання союзного і торговельного договорів між Францією і Сполученими Штатами (6 лютого 1778 р.) .....	21
6.1.4 Міжнародні відносини Сполучених Штатів і ряду держав Європи. ....	23
6.1.5 Взаємини Англії і Сполучених Штатів після війни за незалежність. Англо-американський договір 1794 р .....	30
6.2 Міжнародні відносини в Європі в першій половині ХІХ століття .....	32
6.2.1 Міжнародна обстановка в Європі на рубежі ХІХ століття напередодні французької революції .....	32
6.2.2 Європа в роки наполеонівських війн і Росія .....	40
6.2.3 Віденський конгрес європейських держав. ....	49
6.2.4 Від Священного союзу до революції 30-х років. ....	52
6.2.5 Від революційних подій 1830-х років до революції 1848 р. ....	60
6.2.6 Від революції 1848 року до Кримської війни. ....	67
7 МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. ....	77
7.1 Європа після Кримської війни і Паризького миру .....	78
7.2 Громадянська війна в Північній Америці і позиції європейських держав .....	84
7.3 Перші кроки до об'єднання Німеччини .....	88
7.4 Франко-пруська війна .....	92
7.5 Події після Франкфуртського миру .....	97
7.6 Російсько-турецька війна 1877-1878 рр. ....	103
7.7 Міжнародні відносини і зовнішня політика Росії в останнє двадцятиліття ХІХ ст. ....	106
8 МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст. ....	114
8.1 Міжнародні відносини на рубежі ХІХ і ХХ сторіч .....	114
8.2 Російсько-японська війна .....	117
8.3 Утворення двох протиборчих блоків у Європі .....	124
8.4 Балканські війни .....	127
8.5 Відносини країн напередодні та у роки Першої світової війни .....	136
8.6 Закінчення Першої світової війни і положення в Росії .....	144
8.7 Проблеми післявоєнного мирного врегулювання. Версальська і Вашингтонська конференції .....	149
8.8 Міжнародна обстановка в першій половині 20-х років і зовнішня політика СРСР .....	156
8.9 Розвиток міжнародних відносин і зовнішня політика провідних держав світу в другій половині 20-х років .....	162

8.10 Міжнародна обстановка в роки світової економічної кризи . . . . .	168
8.11 Створення двох осередків війни – на Далекому Сході і у Європі . .	172
8.12 Розширення гітлерівської коаліції. Активізація зовнішньої політики СРСР . . . . .	177
8.13 Міжнародні відносини напередодні і у початковий період Другої світової війни . . . . .	187
8.14 Міжнародні відносини і зовнішня політика СРСР у роки Великої Вітчизняної війни . . . . .	193
9 МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст. . . . .	201
9.1 Проблеми післявоєнного мирного врегулювання . . . . .	202
9.2 Проблема роззброювання. Атомна проблема . . . . .	208
9.3 Міжнародна обстановка і зовнішня політика СРСР у другій половині 40-х – першій половині 50-х років . . . . .	214
9.4 «Холодна війна» . . . . .	219
9.5 Розпад колоніальної системи . . . . .	223
9.6 Міжнародні відносини в 60-ті роки, проблеми роззброювання і заборони атомної зброї . . . . .	229
9.7 Проблеми міжнародних відносин в 70-ті роки і зовнішня політика радянської держави . . . . .	133
9.8 Міжнародні відносини у 80-ті роки і перебудова в СРСР . . . . .	238
9.9 Особливості розвитку міжнародних відносин в 1991 – 2000 рр. . . .	242
10 УКРАЇНА ЯК СУБ'ЄКТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН . . . . .	251
10.1 Формування України як суверенної держави . . . . .	251
10.2 Зовнішня політика України: досягнення, проблеми, перспективи . .	261
10.3 Вибір України для ХХІ століття . . . . .	288
11 СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН . . . . .	291
11.1 Основні підсумки розвитку міжнародних відносин на початку ХХІ століття . . . . .	291
11.2 Перспективи розвитку системи міжнародних відносин . . . . .	295
ПІСЛЯМОВА . . . . .	305
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК . . . . .	306

Навчальне видання

**Гавва Володимир Миколайович**

## **ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

Редактор Т. Г. Кардаш

Зв. план, 2019

Підписано до видання 07.06.2019

Ум. друк. арк. 17,4

Обл.-вид. арк. 18,56

Електронний ресурс

---

Видавець і виготовлювач

Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

<http://www.khai.edu>

Видавничий центр «ХАІ»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

[izdat@khai.edu](mailto:izdat@khai.edu)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи  
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів  
видавничої продукції сер. ДК № 391 від 30.03.2001